00055975

00055975

Digitized with financial assistance from

Observer Research Foundation

on 11 March, 2020

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

PATAÑJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

55975
ac.

IN THREE VOLUMES.

VOL. III.

Px
a
6

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

Px a 6

GPT 91 25

Pat/Mah
55975

सिद्धं तिति॥ तयान्यपरार्थेगुणेविशेषणंनसंसर्गाने। सवस्त्रिपरार्थोगुणोवायस्यान्यस्यपरार्थस्यतससंविज्ञानंसंनिहितविशेषणास्का
रणपरार्थसविशिष्टसंबंधाश्रयेणकेनचिद्द्रव्यत्वादिनाभिधानाहितार्थः॥ शुक्लवासप्रतीति॥ अस्तापिसामिप्रवेवासःसंयोगाश्र
योवद्रव्यत्वादिनितिशुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयनेष्टयागवोदितास्पिवासैसिसाम्प्रतिदानयनेनसंबध्यंते॥ इहतुपःशुक्लवासादृष्टस
म्मानयेतिदर्शनक्रियायांवासासुपलक्षणतेनापास्तानितपावत्तानियुक्तानेवदर्शनक्रियास्तानयनेनापलक्ष्यंतेननिर्दिष्टेति

सिद्धंतुनदुष्यंसंविज्ञानाणानेयेत्यालोके॥ सिद्धमेतत्कथंतदुष्यंसंविज्ञानादृग्वतः पाणिनेरावार्यस्याघत्यालोकेन
घत्यालोकेशुक्लवासमान्यलोहितालीषाः॥ प्रवरंतितदुष्यानापते॥ नदुष्यास्वप्रवरंतिम्वासिहापि॥ ॥२

नावश्यंतत्रशुक्लानीवाससासंविज्ञानंवित्रराग्रहणंखल्वपिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति॥ नाख्यानपनेवस्तुपदार्थसं
निधानं॥ इहतुएकोऽवयवस्तस्यएकांतिविशिष्टावयवोयत्रलक्षितस्तावपविनोन्यपदार्थनस्वयवपरिपाकेनावयविनोऽपा
वानस्कार्यंविधायमानंनत्रातभावात्संनिहितोऽवयवत्वयलक्षणभविनाप्युपदीयमानःप्रतियद्यते॥ ४ ॥ २

अथयसेति। सेऽपस्कारलक्षणसत्रेणजत्रिबंधनानिलस्संस्कारकाणिवाक्यानरणपुपसर्वनेनं॥ तत्रहेरसेतत्संख्येयेवचनेनं॥ तत्रयुं॥
स्वियंराद्दानामन्त्यस्यपदेनप्रसुतत्वात्तदवयवरूपंवासान्तेतस्यविधेर्वाद्यणं॥ तत्रपदाद्यावयवरूपंसंख्यंसंख्यंतदेकाचइतिस्थानेया
णषष्ठीषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषोपस्थानात्तदास्थानेद्विर्वचनविधेषपदैकभवतियथोक्तभूरिति॥ यदातत्त्वारणंसंख्यातदा
नसंख्यिपरपदात्तक्रियामाः पदस्यवस्यादेशाभावायेणाएकाचइतिकर्मलक्षणषष्ठीविधायने॥ उच्चारणग्रहणाभ्याहारेण
शेषलक्षणावायथासानुः स्मरन्तीतिद्विः प्रयोगोद्विर्वचनविधेषपदैकभवति॥ तत्रगुणादोषपरिहारौविचारः किंपते॥ आ

अथपसद्विर्वचनमारभ्यतेकिंतसस्थानेभवति॥ आहोस्विद्विःप्रयोगइति॥ कश्चात्रविशेषः॥ स्थानेद्विर्वचनेणिलोप
वचनंसमुदायादेशत्वात्। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपोवक्तव्यः॥ आदिष्टत्व॥ आणिणत्व॥ किंकारणंसमुदायादेशत्वात्
समुदायस्यसमुदायआदेशः॥ तत्रसंमुग्धत्वात्सकृतिप्रयसमुदायस्यनष्टेणिभवतीतिणिनिरीतिणिलोपोयानप्रा॥
प्नोति॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४

दिरदिति॥ प्राग्द्विर्वचनंभवति॥ द्विर्वचनंपरणत्वायवैकादेशाश्लोपोपधालोपणिलोपकिंकिमोरूत्वेपरति॥ अथवाकृते॥
णिणिलोपेद्विर्वचनेऽचोतिरुपस्थानिवद्भावाकृतात्प्राक्सिद्धत्वात्तिपलाद्विर्वचनं॥ तत्रैकस्मिन्नादेशसमुदायमादेशस्तत्रणो
त्मावादिकारलोपात्संगः॥ तत्रस्थानिवद्भावाणिग्रहणान्नादेशस्यग्रहणं॥ नहयंणोनादेशः॥ कितर्हिसमुदायस्यिय ए॥
त्रवद्भौस्थानिचिन्नग्रहेननिर्दिष्टोयथैकःपूर्वपरयोरिति॥ तत्रान्तरंणादेशसंज्ञंपदेशोभवतिखट्वर्षिवदिति॥ दृहतुसमुदा ४
येणिरंतसादेशेनसंबध्यतेतेनतुसादिविषयोपस्थानिवद्भावस॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अनिसंद्विर्वचनमितिद्विर्वचनेऽचीतिकार्येस्थानिवद्भावंमन्यतेऽग्नेःसन्यनिटइत्यादिसन्प्रकरणेपरत्वाद्यारब्धास्तेनेमतुरितिणेणनद्रा
तिनतेधातुरादेशादिर्भवति॥ ततोद्विःप्रयोगोऽपादेशादितनत्वाभावेनतेऽस्थानेद्विर्वचनेतुशब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः आदेशादिस्व
परदेशस्यचात्रालाभेऽपलाभस्थानिवत्वाभावःलिटीति॥ ततसन्नेयोनेमितिकत्वात्त्रिनिमित्तत्वाभावःविभक्तिरितिचेद्यद्यभिधशब्दात्तेषु अ
दस्मिन्संप्रधार्यद्विर्वचनंक्रियतांणिलोपइतिकिमत्रकर्तव्यं॥ परत्वान्णिलोपः॥ नित्यंद्विर्वचनंकृतेपिणिलोपेप्राप्तोत्या॥
कृतेपिद्विर्वचनमर्थीनसंश्रयस्यकृतेलोपप्राप्तोयस्यात्कृतेऽकृतस्यप्राप्त्यनित्यो ह्यंतरंप्रतिनियमोभवति॥ नित्यमेवद्विर्वचने॥
कथंरूपस्थानिवत्वात्॥ यच्चसन्यङोरनस्यद्विर्वचने॥ यच्चसन्यङोरनस्यद्विर्वचनेचोर्घतद्विहापियोज्यंकिंयुनस्तत्रा
न्यङोरनेणितिचेदृग्रहणंसन्यनिटः॥ दीर्घेकुत्वतसंप्रसारणपत्वमधिकस्यद्विर्वचनात्॥ आदेच्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषे
धः॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४

श्लोपपलोपयोरकृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ रूत्वेस्मादिपिविधौस्थानिवद्भावरुत्वनाश्रियत्वेघप्रतिप्रसाधाने। एकाचोंगादिति।उ
पदेशग्रहणान्नानुदात्तादिविशेषणेनतेनैकाजितिभावः॥ आदृत्तिसंख्यायांवेतघञंगंनैकाचु॥ ननुचैवंकेकमितिएकमेवद्विरूप्य
तेऽतएवकस्मादयंप्रत्ययविधिः सोऽपस्मादपीतिद्वेअंगेभवतस्तत्रपरंपदेकाजंगंतदाश्रयइट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ आ
दृत्तिसंख्याश्रयोवैकैकमितिवोप्सा॥

समुदायइति।एकैकोवर्णसंज्ञासमुदायसंज्ञस्तुष्टञ्गवयवयोः समुदायस्यप्राधान्यात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्समुदायव्यवहारोप्याङ्

सम्बन्धाश्रयेणसमुदायस्यसमुदायादेशत्वात् अलाश्रयेवाव्यपदेशआश्रित्वेति॥ अस्तुतर्हिहिः प्रयोगोहिर्वचनंहिः प्रयोगइतिचेस्मरकाश्यकाश्यादेशादेरिवत्वचनेलिटिहिः प्रयोगइति॥ चस्मकारथकारादेरेवलिटिवत्वंनिमन्नुः।नेमुः। सेहे।सेहेमहोने॥सिहि॥ अनादेशादेरितिप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ स्थानेयुनर्हिवचनेसतिसमुदायस्यसमुदायआदेशः तत्रप्रमुग्धत्वात्यङ्कृतिप्रत्ययस्यनष्टः सन्आदेशादिर्भवतिहिः प्रयोगेवापिहिर्वचनेसतिनदोषः॥वस्यतितत्रालिङ् ग्रहणस्यप्रयोजनं।लिटिपञ्चादेशादिस्तदादेर्नेतिद्वुवचनंवयङ्लोपेद्वुभावश्चयङ्लोपेवक्तव्यःवेप्रिदिताविप्रिदिंतुरेकावत्रयदेशेनुदात्तौरिति॥ नप्रतिषेधः प्राप्नोति।स्थानेयुनर्हिवचनेसमुदायस्यसमुदायआदेशः तत्रंसंप्रमुग्धत्वात्यङ्कृतिप्रत्ययस्यनष्टः सम्भवतियएकाजुपदेशेनुदात्तः।हिः प्रयोगेवापिहिर्वचनेनदोषः।एकाजग्रहणंगविप्रोषपिष्यामः॥ग्रहिणांगविप्रोषपिष्यामः।एकोवर्णोरिति॥ ननुचैकैकश्चणत्रांगं॥समुदायेयावावर्णपरिसमाप्तिर्यांगसंज्ञाभविष्यति॥कुतएतत्॥शास्त्राहानेः॥एवंहिशास्त्रमहानेंभवति॥ पादादिविधिप्रतिषेधश्च॥पदादिलक्षणविधिर्मुग्धत्वात्यङ्कृतिप्रत्ययस्यनष्टेतिप्रतिषेधोवक्तव्यः।सिचेवृद्ध्यायां॥सायदा धादिनिषेधप्रतिषेधः प्राप्नोति॥ स्थानेयुनर्हिवचनेसतिनदोषः समुदायस्यसमुदायआदेशः॥तत्रंसंप्रमुग्धत्वात्यङ्कृतिप्रत्ययस्यनष्टः सयदादिर्भवतिहिः प्रयोगेचापिहिर्वचनेनदोषः।स्तुप्रिं॥ऊप्यापदंविप्रोषपिष्यामः स्तुप्रिंतुंतंपदयस्मात्तुप्रिंतुं विधिः॥तदादिस्तुवंतेतिंतुंत्वं॥ननुचैकैकस्मादयत्रस्तुप्रिंतुं विधिः।समुदायेयावावर्णपरिसमाप्तिःतयापदसंज्ञाभविष्यति॥कुतएतत्॥शास्त्राहानेः।एवंहिशास्त्रमहानेंभवति॥तोवेवस्तुप्रिंतोर्योतदंतःपदंसैवचप्रकृतिरिणघा॥ आदिग्रहणंचकृतेसमुदायेयदस्तमेतेना॥

भवतीत्यत्रासमुदायेयदस्तमिति।सिचेवृद्धशब्दस्यपदेसंज्ञानंतुसेचृद्धशब्दस्यतदवयवस्यानञेवंवेप्रिदितेतिसएवैकाजवान्तरि तीदृप्रतिषेधः प्राप्नोति॥नैषदोषः॥उच्चारणभेदाद्धिरोधिसंज्ञाप्रादुर्भावात्सवैसंस्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्॥तथाचगिरिणा गादीत्सोवैकाचूरतिविभक्तेरुदात्तसंज्ञोभवति॥तदत्राचतिभेदाद्दृष्टयमाश्रित्यसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितियदिहाऽऽऽ

:: एवमिदं गीकारेणानुबन्धेन विना प्रत्याहारः

अजादेः।द्वितीयस्येतिशसमवक्रुमिति॥अजादेरितिवक्तव्येद्वितीयस्येत्यसमर्थंप्रथमार्थेप्रांभेवित्तायमानेनतृतीयानामप्येकावंद्वि
वचनप्रसंगात्तद्वितीयस्येतिवक्तव्यं॥वर्मधारयेपरेत्वजादेरितिपंचमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोपस्थानादनंतरस्येवका
र्यंणमाद्यनवयवद्वितस्येतिनेहद्वितीयग्रहणेन॥तत्रव्याख्यानात्तत्पदार्थप्रधानत्वादंतरंगत्वाद्वाकर्मधारयएवाश्रयितव्यइतिभा

अजादेः।द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरितिकर्मधारयंमात्संचमी।द्वितीयस्येतिशसमवक्रुंकथं॥अजादेरितिनेषावक्रुन्नाहेः
षष्ठीअपआरियंससोयमजादिः॥अजादेरिति।।केनतर्हिकर्मधारयात्संचमी।अत्तआदिः॥अजादिः॥अजादिः॥
अजादेः॥परस्येति॥तत्रोत्तरेणद्वितीयग्रहणंद्वितीयस्येवमविष्यति॥तत्रद्वितीयद्विर्वचनेप्रथमनिर्दिष्टःप्राप्नुवान्।द्वि
तीयायद्विर्वचनेप्रथमस्यनिर्दिष्टत्वंवक्तव्या॥अटिटिषति॥अशिशिषतीतिकिंकारणंप्राप्नुवात्॥प्रोप्रोतेकावोर्द्वप्रथ
मस्येति॥ननुचद्वितीयद्विर्वचनंप्रथद्विर्वचनंवाधिष्यति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

वः॥प्राप्नुवादिति॥पचपिसत्यामेवप्राप्तेनिर्दिष्टिरुच्यतेनत्वसत्यांतयापिविशिष्टाप्राप्तिरिहहेतुत्वेनविवक्षिताप्राप्तेर्विधा
नकाभावादित्यर्थः॥ननुचेतियेनेनाप्राप्तिन्यायात्॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥
॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

कथमन्यस्येति।विरोधाद्बाध्यबाधकभावंमन्यते॥यथाकाणेः॥इहचविरोधाभावः॥अविरोधेहिमुख्ययोरर्थेते॥यथाकृत्तद्धितसमासप्रत्ययसं
ज्ञायानामसंभवेपरंतिवेहापिसत्यवफलभेदएकेनप्रथमस्यद्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्येननतुद्वितीयस्यानवेति॥अनेनो
संभवःप्रदर्श्यते॥यस्यद्वितीयस्येकावोर्द्विर्वचनंविधेयंतस्यप्रथमद्विर्वचनेहेतोर्द्वितीयत्वात्तद्वितीयद्विर्वचनंनबाधेतार्थेः॥

कथमन्यस्योक्तमानमस्यबाधकंस्यात्॥अस्तिखल्वयंसंभवेबाधनंभवति॥अस्तिवसंभवोयदुभयंस्यात्।
नवाप्रथमविज्ञानेद्वंद्वद्वितीयाप्राप्तिर्द्वितीयत्वात्॥नपावक्तव्यंकिंकारणं॥प्रथमविज्ञानेद्वयमितिद्वितीयस्या
प्राप्तिः स्यात्किंकारणं।अद्वितीयत्वात्॥नहीदानींप्रथमद्विर्वचनेसतेद्वितीयोद्वितीयोभवति॥कस्तर्हितत्तो
यः॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

ननुयदिनियोगतः प्राक्प्रथमद्विर्वचनंस्यात्ततोयंविरोधःस्यात्॥यदात्वनुपूर्वेद्वितीयद्विर्वचनंतदाविरोधाभावात्स्यादेवप्रथम
द्विर्वचनं॥तैतरक्ति।निमित्तात्प्राप्यप्रातिक्रमव्यतिक्रमेतभावात्परंवैप्रथमद्विर्वचनं॥तत्रकृते।द्वितीयत्वात्द्वितीयद्विर्वचना
प्रसंगादत्यनवकाशत्वात्द्वितीयद्विर्वचनेनप्रथमद्विर्वचनंबाध्यतेते ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

तयष्ठेति।यरादेयोः पुरस्तान्यथेवादेशौपजापतेतरूपंदृष्टंतेपरानुपजनउपजापतेतदद्वितीयोद्वितीयएवभवति॥नहिकिंचिद्विद्वितीयात्
पत्तनिर्देशात्तविशेषानुपपत्तेरात्॥सामर्थ्यादत्रविभक्त्याश्रीयतइतिभल्लाहः॥अनांभस्मभ्मिति॥अटिप्रइतिप्रथमद्विर्वचनेअचइ
इहलादिःशेषइतिटकारमनिइतिःद्वितीयद्विर्वचनमट॥तेनेहलादिःशेषः॥तत्रदेयोस्त्रियांगावोऽकारणाणांरूपेविशेषाभो
वात्तद्वितीयद्विर्वचनप्रनष्टंकस्मादित्यर्थः॥हलादिशेषोद्वितीयद्विर्वचनमित्यंक्रमः॥कथंलभ्यतेविपरीतक्रमःकस्मात्रभव
ति।उच्यतेनित्यात्तावद्वैहलादिःशेषोभवतिद्वितीयद्विर्वचनंतुपरत्वात्तरप्राप्तोऽनित्यत्वाद्विहन्यतेहलादिःशेषेऽटप्राप्नोति॥अरु

तयथाद्देयोरणस्तानयोरुत्तरोयउपजायमानेनद्वितीयोद्वितीयोद्वितीयोभवतिकुतद्वितीयः॥नहिकिंचिदुच्यतेअरुतेद्वि
र्वचनेःयोद्वितीयस्तस्यभवितव्यमितिकिंतद्धिरुतेद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यद्विर्वचनंप्रविष्यति॥अनांभस्मभवेवंस्यात्॥अ
टःप्रथमस्यद्विर्वचनंस्यात्॥हलादिःशेषःद्वितीयस्यद्विर्वचनंहलादिःशेषःप्रथमस्यारणस्यरूपंहेअटिघतीत्येवरूपं
स्यात्॥नानांभस्सक्॥अटेःप्रथमस्यद्विर्वचनंहलादिशेषः॥ ॥

नेतुटशब्दस्यअनंगलादतोगुणइतियरूपंसन्यतइतितस्यवाधकंप्रसज्यते॥इतेह्यसनप्रभ्यांमंत्रापेक्षत्वादितिवहिरंगं॥प्रागप्रा
प्तविकारेभ्योंगाश्रितकार्यइतिपरेषांतुनप्रभवतीतिवाणीदंचलत्वादितिपिनालितिप्रत्ययपिचेत्यस्यागत्वेनानाश्रयत्वादंगवर्णयो
रत्रयणिभाषानुपस्थानमितिभावःतिस्मात्तामथ्यीत्स्त्रीइतेप्रथमद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यद्विर्वचनेनभाव्यं॥सचप्रथमद्विर्वच
नेइतेद्वितीयोयोनभवतीतिसामथ्यीत्प्रथमद्विर्वचनंद्वितीयद्विर्वचनेनबाध्यतेपिप्रथमद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यद्विर्वचननानर्थ
कमितिप्रसज्यतेनानांभस्सूप्रमितिप्रसाहः॥नानांभस्सूप्रमिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

इतमितिः॥अमप्रत्ययपरिमक्तप्रेरंगाद्विकारादंगमितंसामान्येनचवर्णादंगंबलवद्विहन्याश्रीयते॥नसमानाग्रयंगवर्णविषयमे
वेतिरत्वमेवप्रवर्तनेनपरंयंतत्रहलेतेद्वितीयद्विर्वचनंप्रोप्यभ्यासस्यसवर्णेदीर्घइतीयडादेशश्च॥तत्रनित्यत्वाद्वितीयद्विर्वचन
मित्यडादेशात्पनित्यः॥हलेतेद्वितीयद्विर्वचनेनित्यत्वादितिचेत्तदनित्यवद्वावप्रतिषेधात्॥नन्वयरस्कृतेपीत्येतस्य
स्थानिवद्भावात्सर्वमेयड्प्राप्नोति॥नेषदेषः॥सवर्णेनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधत्रश्रीयते॥सवर्णेत्वेयंविधिः॥समवर्णस्यविधि
र्भवतीतिसवर्णविधौस्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियड्डोऽप्रसंगात्॥हूयतेकार्योरिति॥अथयरस्येयड्देशःकस्मात्रभवति॥अ
नांगत्वात्सर्वमेकादेशमन्यतेएकोदेशस्यसकृत्सवंविशेषाभावात्रोक्तं॥दूयटिघतीति॥अस्यासंधिप्रक्रियायांनास्ति
इतंद्वितीयस्यद्विर्वचनंहलादिःशेषःइतंहूयोस्कारयोःसवर्णेदीर्घत्वं॥अस्यासवर्णेइतीयड्देशः॥दूयटिघतीत्ये
तद्रूपंयथास्यात्॥अरुतेरुवोवाणिघतीति॥नानिष्ठार्थेतिहतीयस्यतिप्रत्ययस्यनीयतेनजातिः॥प्रावाहतेप्रथमद्विर्वचनेद्वितीयप्रत्ययः
हितीयान्नभवतीतिविरोधात्॥द्वितीयद्विर्वचनेनप्रथमद्विर्वचनंबाध्यते॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७

सतितस्मिन्निति॥ अजादेरिति किं निर्देशेनैवात्र सतिनिर्देशः॥ अतोनापमपवादो जादिमात्रनिर्वधानः द्वितीयसेकाचः संप्रत्ययमित्यस्मात्प्रवर्तते॥ पत्रेदानीं द्वितीयो नास्तितत्रानुपजातनिमित्तोपवादएवनेप्रवर्तते इतिप्रथमेकाचोद्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्ततएव॥ तेनयणादेवाजादेरेकाचोद्वितीयस्यद्विर्वचनेप्रवृत्तेतत्सामेवप्रथमद्विर्वचनंबाधतेनात्मसमभिव्याहारः॥ जातुपलक्षितोयमिति प्राधान्येनाश्रीयतेनतुजातिः॥ तेनसर्वस्यामेवाजादिमात्रेद्वितीयवयवसमभिव्याहारेप्रवर्तते॥ अतिरुपसर्गोऽयमव्ययं

नेषदोषः॥ सतितस्मिन्प्रतिषेधः॥ सतिद्वितीयद्विर्वचनेप्रथमस्यप्रतिषेधः सतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेत्तदाह लादिः शेषेशेषः॥ सतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेत्तदाह लादिः शेषेशेषोभवतिहलादिः शेषेसतीधंहलन्नाधस्पलोपः सो न॥ इहैवस्यात्तप्रयोगेति॥ इहनस्यात्त्रादृतुः॥ त्रादुः इति॥ लोकवद्धलादिः शेषे॥ लोकवत्तद्धलादिः शेषे सिद्धं॥ तद्यथा॥ लोकेऽप्येवं॥ ग्रामंगतंग्रामान्मनुष्यानाटनीयंनं॥ प्रागंगंग्रामेभ्यान्नाल्लणाग्रा नीयतामितियेषुतत्रग्रामेषुन्नाल्लणानसति॥ नतद्दीदानीतेनाऽस्यानर्थनंभवति॥ यस्यातत्रकश्चिदपिन्ना॥ ल्लणासनिवर्त्तिकाभवतिएवमिहापिकश्चिदपिहलोधः सन्सर्वेषांनाधसहलोनिवर्तकोभवति॥ कश्चिदन्य त्रलोपएवेष्टव्यइतिचेद्द्विर्वचने॥ कश्चिन्नत्रलोपएवेष्टव्यइतिचेत्तद्विर्वचनमप्येवंप्रयोजनंभविष्यति॥ कश्चिदपिद्वितीयः सन्सर्वेषांप्रथ मस्यनिवर्त्तकःस्यात्॥ तस्मात्तुसतितस्मिन्प्रतिषेधइत्येवानुज्ञेयं॥ सतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेत्तदाह लादिः शेषेशेषएवाभ्यासेनेहलादिः शेषः॥ तद्यथा॥ लोकवदिति॥ तत्रायमर्थः॥ यदाग्रामंगतंग्रामान्मनुष्यानाटनीयंनं॥ प्रागंगंग्रामेभ्यान्नाल्लणाग्रानीयतामितियेषुतत्रग्रामेषुन्नाल्लणानसन्ति॥ नतद्दीदानीतेनाऽस्यानर्थनंभवति॥ यस्यातत्रकश्चिदपिन्नाल्लणासनिवर्त्तिकाभवतिएवमिहापिकश्चिदपिहलोधः सन्सर्वेषांनाधसहलोनिवर्तकोभवति॥ कश्चिदन्यत्रलोपएवेष्टव्यइतिचेद्द्विर्वचने॥ कश्चिन्नत्रलोपएवेष्टव्यइतिचेत्तद्विर्वचनमप्येवंप्रयोजनंभविष्यति॥ एवमिहापियुल्लाग्रथमानिर्दिष्टंसदर्थीग्रथमानिर्दिष्टंद्वितीयानिर्दिष्टंचाद्वितीयानिर्दिष्टंभवति॥ एवमिहापियुल्लाग्रथमानिर्दिष्टंसदर्थीग्रथमानिर्दिष्टंप्रविष्यति॥ उभेत्राभ्यस्ते॥ अभ्यस्तसंग्रहणं॥ उभेअभ्यस्तसंज्ञेनिवर्तव्यं॥ किंप्रयोजनं॥

यस्येति॥ विभक्तिविपरिणामइति॥ पूर्वेविभक्तिभागेनसामर्थ्याद्विभक्तेरेवार्थः॥ उभाभ्यस्तग्रहणमितिसंज्ञाभ्यस्तयोः परस्यैवेत्येवं रेकाभ्यस्तसंज्ञायथास्यादित्येवमर्थमेतद्वेदितव्यं॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५

आघुदात्तत्वदृष्टिः॥यस्यानुदात्तेत्क्रियमाणआदात्तलक्षणविधानमनर्थकमाद्युदात्तेसवर्णग्रहणमित्याख्याने प्रपञ्चितम्॥ एकदेशविकृतमनन्यवदिति॥संज्ञाशब्देनतुविशेषाधीयमानयाप्यर्थोपप्रत्ययः॥उभेग्रहणमिति॥सहभावेप्यसंज्ञानर्हितमुभयग्रहणमर्थवदिति भा

आद्युदात्तेनेत्यादिभाष्यं॥ आद्युदात्तंसहभूतयोर्यथासात्तथैकोकस्मादिति॥यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्यंदेयंस्यात् देवपदिनं॥अनुदात्तेपरमेकवर्जमितिनालिपोगयघनेसंभवः॥पूर्वोयस्तर्हिप्रसज्येत॥यथोपसृष्टंसात्तथोदात्तंपरं णेत्व्यवहितेनात्रमविष्यति॥परस्तर्हिस्यात्॥तत्रविधिर्यप्रवर्तिष्यतेनियमयति॥नपरस्यभवतीति॥पदयंविशेषणमपि तिप्रसयात्सर्वमुदात्तंभवतीत्यहाएवंयवधानात्रपूर्वस्य॥तापकान्नपरस्य॥उच्यतेचेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तोभवती ति॥तत्रसाधवेरोधः॥पूर्वोयःप्रसज्येत॥तस्मात्सहार्थेकर्तव्यं॥ नकर्तव्यं ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

वः॥द्विरनुदात्तादिरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायांलक्षायसुत्रेग्रहणंसहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थं॥रेफेनेति॥रुफेतिद्विर्वचनेऽकृतेए वाभ्यासलोपेऽनंगात्तदुभयोः प्रत्येकंप्रकृताभ्यस्तसंज्ञारुफेभ्यासलोपेपरस्यननिवर्तेत॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ १०

उभेग्रहणेनतुनिरस्तनरतिभावः॥अथश्रापक्षसनसनीवंतर्हलीआवाश्रेद्विर्वचनात्परत्वात्प्रतिषद्विधेर्बलवत्तराश्रद्दक्षामीद्दितीवं रयरमंचनन्द्राःसंयोगादरतिरेफयद्विर्वचनप्रतिषेधः॥पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनरतिवचनात्षकारस्यचनेनकारेकृतेसरयणद्विर्वचनमत्वे नोङः॥अभ्यासलोपसनियोगेनेनमुच्यमानंप्रतीक्षतरतिप्राग्द्विर्वचनं॥तत्रयदापूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनरतेनदुभोसाभ्यासाभ्यासेतिसत्रा रेआरनिमत्तात्राश्रीयतेतदाक्षसरयसतदाश्रयेणतुत्सरयसातत्रतत्राभ्यासलोपोदृष्टरतिस्थिते॥लटश्शिः॥अदादावद्यप्रभृतिशश्चछता दृजाहृतप्रसंगेवत्रिमत्तात्छप्॥अदादावनुदात्तेडितेनेत्यवचनान्नप्राप्नोतीत्यः॥तेनेकोतरयतादेशश्चप्राप्नोतिशप्॥हृजाहृतप्रसंगेवत्रि

उभेग्रहणंक्रियते॥तत्सहार्थेविज्ञास्यते॥अन्यस्यदुभेग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यति॥उभेग्रहणंसंज्ञिनिर्देशार्थं॥अंतरेणापिउभेग्रहणंप्रकृतः संज्ञिनिर्देशः॥कथं॥हेदृतिवत्तेते॥दृतनहिप्रयोजनं॥यत्रोभेग्रहणेभ्यस्येतेतत्राभ्यस्तसंज्ञायथासात्॥दृहभ्यांच॥इत्संज्ञिनिर्देशनी ति॥ईत्संज्ञनदेशनं॥ऐत्संज्ञनंयेषांनं॥किंचस्यात्॥अदादावनुप्रतिषेधोजुहोत्यादयश्चेतिविधयःप्रसज्येरन्॥अदादावेतान्नस्रोषः॥सप्र मेयोगविभागःकरिष्यते॥दृदभ्यस्तदभ्यस्तादिति॥ततआत्मनेपदेषु॥ततआत्मनेपदेषुचादृवति॥अनतरस्युप्रयोगः शेषः॥यद्य प्युत्सर्गेनुप्रतिषेधइति॥एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नभविष्यति॥इहापिहंसप्रधीयेनुप्रतिषेधः॥क्रियते॥एकादेशइति॥किंन त्रकृतेव्यपवर्गेनुप्रतिषेधः॥नित्यएकादेशःकृतेऽपिनुप्रतिषेधप्राप्तेसकृतेपि॥ ७

शयएकादेशेकृतेत्रवर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशःस्यात्॥दृवःप्राप्नोति॥अथवाशपःप्रागेवपरत्वादृवःप्राप्नोतिसोपिहिनित्यः॥शय एकादेशेकृतेनेवड्वोवत्तसप्रसंगात्॥इत्संज्ञिनिति॥शानौरुकृतेशेघप्राप्तेनित्यएकादेशश्च॥तत्रवर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशेकृतेधानुस्वै धानुकयोर्यययवर्णाभावाच्छयाप्राप्तिः॥तत्रसावैधातुकमात्रापेक्षत्वादेवेवांतरंगत्वात्एवंसवति॥तत्रशानचोरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः एवमेकादेशः॥ततःपूर्वेणेतिप्रक्रियाश्रयः सिद्धोनेभविष्यति॥एवंपरेनुएवंयोरकारयोरेकादेशेकृतेनुप्रतिषेधप्रसंगश्चाघनोएसे त्रिति॥दृस्लडूक्रियाप्रा॥अकार्यिः परस्यएकादेशेकृतेतस्मात्तदावाजुसप्राप्नोति ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

अङ्किडोरितिप्रतिषेधविधानसामर्थ्यान्नवरोनप्रविष्यति॥ अथवासमेवेमेधातवः पठ्यंतेऽनेकार्थत्वाद्धातूनां
दर्पश्चाघस्तनस्तिप्रत्ययः परतिति॥तुजादीनां॥तुजादिषुछंदसिप्रत्ययग्रहणं॥तुजादिषुछंदसिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं॥छं
दसितुजादीनादीर्घोभवतीतिवक्तव्यं॥प्रत्ययग्रहणंवकर्तव्यं॥अतिंश्चात्मिंश्चप्रत्ययपरतिवक्तव्यं॥बृहमाभज॥तुतो
जेश्चवलानहरान॥अनाभेवाऽपरिणिणतीनां॥अनाभोवाछंदसिदीर्घत्वसमाप्यः॥कुतः॥अपरिगणनात्॥
॥नहिछंदसिदीर्घस्यपरिगानंकर्तुंशक्यंकिंकारणं॥अदृष्टत्वाच्चदृश्यंतेचैषामपिछंदसि
दीर्घत्वंदृश्यते॥नचछान्दसाएवैकारइति॥त्रयेकांतेतावच्चेयषांवाण्यइतिनिषेधप्रत्ययेनैकांतः॥यस्मिंस्त्रेठचप्रत्ययेदी
र्घत्वंदृश्यते॥नचस्मिन्नेवचनदृश्यते॥प्रापहानउक्थपात्रप्रभहानइतिच ॥ ७ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वनसामर्थ्यात्सिध्यो प्रिप्रेतः॥अथवा॥नार्षेषिणानिर्देशः॥किंतर्हिजुस्थथक्सदसित्यादयरसत्रइतिशब्देनजुजादिः परगमपय
ते॥आदिशब्दश्चसमीपवाची॥तेनतत्समीपाः षडप्यत्रसंतःसत्रेणाधिकृतेनिसत्यः ॥ ७ ॥

लिटिधातोः॥अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति॥जुगुप्सिषतेलोलूपिषतइत्यादौसन्नन्तेनालक्षणेसचरितार्थेवासुनःप्रहणमा

लिटिधातोः॥धातोरितिकिमर्थंदृहंचक्रेनैतदलिलिटीत्युच्यते॥नचात्रलिटंपश्यामः॥प्रत्ययलक्षणेन॥नलुप्त
नाम्नीतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः॥इदंतर्हिसमवांसोविभ्रतिरे॥लिटिह्रिर्वचनेजागर्तेतिवक्तव्यं॥याजागार॥न
मचःकामयै॥ते॥योनजागारतमत्वःकामयंते॥अनभ्यासेचेतिकिं॥कलेनोवावृधेयोयदीदं॥नोनूयतेनोनाव
॥अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यंसक्थंदसिवावृतनात॥अभ्यासप्रतिषेधस्यानर्थकः किंकारणंछंदसिवावचनात॥अवं
पूर्णंछंदसिवाहेमवतरतिवक्तव्यं॥किंप्रयोजनमादिमाविषामहेयेविषामहदूतिप्राप्तेदेवनाप्रेरतिप्रिया॥
णि॥दरतिप्रियाणि॥मववादानुमववादरानु॥मनस्तुनोवावद्रानु॥वावदधानु॥यावनेदानींछंदसिवाहंभव
नेइतुच्यते॥धातुग्रहणेनापिनार्थः॥कस्मान्नभवतिसस्वांसोविभ्रतिरेइति॥छंदसिवावचनात॥नदेतद्ध
तुग्रहणंसन्यासिकंनिष्टतुक्तावतासन्यङोः॥किमियंषष्ठी॥अहोस्वित्सप्तमी॥कुतःसप्तमीनिर्देशः॥

वाहुलकाद्योप्यभ्यासप्रतिषेधोनकर्तव्यः॥चङ्यपितरर्थंतुकर्तव्योपरासन्यङंतासिविहितेचङभवति॥अजुगुप्सदलोलूपदिति॥तरहिवेच
न्याभ्यस्तदिति॥विंनामेतत॥समवांसः॥किमियंषष्ठीति॥विभक्तिर्विपरिणामेनतदर्थोविपरीयते॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

किंचानतरन्ति॥ अथ भेदप्रश्नः। सन्यङ्नस्मिन्नित्यत्र प्रत्ययग्रहणं परिभाषान्तरविहितस्यादेशस्य तेन यथा स्यादिति षष्ठीपरेण तेन विधिः। तप्रत्ययोपरेऽनुनासिके निर्दिष्टपूर्वमेतिपरिभाषोपस्थानाद्धलीति परिकारश्च एवमर्थतः कार्यप्राप्तेः॥ कश्चात्र विशेषः इति॥ लक्षणगत विशेषप्रश्नः। हलन्तस्येति। गहनेषूपधालोपस्थानिवद्भावाद्धलन्तस्य वहिर्वचनप्रसंगः। परिभाषेति। सतिनास्मिन्कार्यभावादस्य वनिमित्तनत्वमितिभावः। यद्यपि

किंचातः। षष्ठीसन्यङः नस्य हिर्वचनेनभवितव्यं॥ अथसप्रत्ययः सन्यङ् युपरतः एवंसद्धिर्वचनेनभवितव्यं॥ कश्चात्र विशेषः। सन्यङोः परतद्वित्वेतदेवहिर्वचनं परादिस्थानात्। सन्यङोः परतद्वित्वेचैतदेवहिर्वचनं कर्तव्यं॥ अटिटिषति॥ अशिशयिषति॥ किंपुनः कारणं नसिद्धति। परादिस्थात्॥ इहपरादिः हेतुश्चेत्यहिर्वचनं कर्तव्यं॥ जेघीयते॥ नन्वेवमपि सन्यङः नस्य हिर्वचनंतस्यापि स्थानिवत्प्रसंगः। इटि स्थानिवद्भावादीटोहिर्वचनेन न प्राप्नोति॥ निषेधशेषः। हिर्वचननिमित्तेऽविस्थानिवदिष्यते॥ नचासौ हिर्वचननिमित्तं॥ यस्मित्रपि हिर्वचनंयस्यापि हिर्वचनेननप्राप्तिर्वा सोहिर्वचननिमित्तं॥ तस्मादीटोहिर्वचनं तस्मादुभयप्राप्तेरेवेटोहिर्वचनेकर्तव्यं॥ यश्चोभयोर्हीयोनतस्मेकयोगोभवति। एकाचउपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशग्रहणं॥ अनुदात्तविशेषणाच्चेत्तनटूप्रतिषेधः। एकाचउपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशग्रहणंनानुदात्तविशेषणाच्चेत्तनटूप्रतिषेधोवक्तव्यः। विधित्सतीति। विधित्सति॥

स्थानिवद्भावादीटोनभवतिहिर्वचनंतथापिप्राप्तिमात्राश्रयेणहिर्वचनंतथापिप्राप्तिमात्राश्रयेणहिर्वचननिमित्तत्वमीकार
ष्यते॥ अनुदात्तविशेषणाच्चेदिति। यदानुदात्तविशेषणोनदोषः उपदेशएकाचोनसनन्तस्यापिहिः प्रयोगेहिर्वचनेदो
षएव॥ स्थानिवद्धिर्वचनेनुप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यसमुग्धतादिटऽप्राप्तिरेवनास्तीतिनदोषः॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ एप्र० १३

दयस्समुदायस्य इति॥ अथ श्रोतेः सन्यस्मिन्पूर्वस्य शंसनीतिप्राप्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलादेः शेषः सन्यतस्य इतीत्वमणोस्सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिप्रत्ययः स्वरः इति नमधि॥ नरभोवाप्रथमस्य हिर्वचनेवर्णलोपदीर्घत्वेषु इति प्राप्तेः प्रथकारसंलोपः॥ उपेयपाप्य थेत्वादृपायानंधातन्नाचोनेकाष्ठीवोन्न

हिर्वचनेऽतेउपदेशेऽनुदात्तादेः कार्यः अप्रथमादिति दीर्घप्रतिषेधेनप्राप्नोति॥ अस्तुतर्हिसन्यङः तस्यासन्यङः तेस्पतिचदृशोः सन्यनिटः सन
ङः तस्यतिचेदृशोः सन्यनिटोहिर्वचनंवक्तव्यं॥ यदृप्राणभूरुपजिः सनाद्यन्तधातुरूपमिसन्यङोः परोतेहिर्वचनंतेनाप्यत्रावश्यमिट्भावितव्यं तेनः
कर्तव्यः॥ अथेहिप्रतिषेधमहिर्दीर्घतस्मिन्पूर्वस्य शंसनीतिनेवहितीयहिर्वचनमपिवमविष्यति॥ अथवानेनतदृशोर्ग्रहणंकरिष्यते। यदयं
छांदसोवर्णलोपः। तद्यथा॥ नुप्रेमेमा। नुप्यप्रिदप्रग्रदनिप्राप्नोति॥ आस्वानेनंनाम्वानाचरूमितिप्राप्नोति॥ आस्याधिनाडुगाणाः सुगणा
निप्राप्नोति॥ दृक्षतेरमत्रसेनिप्राप्नोति॥ वेडुसप्रेषजीविक्षाडुसप्रेषजीनिप्राप्नोति॥ अथपथोवेगम्यते॥ कः पुनरत्रापथः॥ अश्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः
वेतेर्हयजिरण्यर्थस्यवेतेः॥ कथंपुनरश्नोतेर्व्याप्त्यर्थस्यवेतेः॥ वहलंधातवोनेकार्थाभवंति॥ तद्यथा॥ वहिरादानेहृष्टः। हिरेणवापिवर्तते॥ अग्निर्वादनोहृष्टप्रेमरेनामुक्तश्चावर्षति॥ कोतिरपमन्नप्राडुक्षीवेद
ष्टःनिमेलीकरणेचापिवर्तते॥ एष्टंकुरुयादो॥ कुरुतनप्रदानेनिगमनेनिरेणेचापिदृश्यते॥ कटेकुरुघटेकुरुअत्रप्रमानमितःकुरुस्था
पयेतिगम्यतेएवंतर्हिदार्घकुरुतसप्रसारणयत्प्रधिकंसहिर्वचनात्॥ दार्घत्वेहिर्वचनाधिकसनसिध्यति॥ विज्ञायतिः॥ तुष्ट्यति॥ सुसु
दायस्समुदायआदेशः॥ तत्रयंप्रप्नुयत्तात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः सनष्टः सन्नभवति॥ तत्रजेतानासनानिदीर्घत्वेनप्राप्नोति॥ इदमिहसंप्रधार्य
दीर्घत्वंक्रियतांहिर्वचनमितिः किंप्रत्रकर्तव्यं॥ यत्तावद्दीर्घत्वेनिमंहिर्वचनं॥ कृतेपिदीर्घत्वेप्राप्नोति॥ ७ ॥ ७ ॥ ४ ॥

त्रिपमत्रादेशभावः॥ दीर्घकुरुतेतिपुस्माद्धिर्वचनाधिकमुपजायतेतस्माद्दीर्घत्वादेतिनसिध्यति॥ समुदायादेशत्वात्तत्प्रमुग्धतात्॥ यदानुस
न्यङोः परतोहिर्वचनंतदाप्रत्ययसमुदायस्यभावाद्दीर्घत्वादेतसिध्यति॥ हिर्वचनाधिकसंज्ञातेरेणादेशोनाधिकत्वाद्दीर्घत्वंप्रसि
द्धिः। स्थानेहिर्वचनेचापरोषानन्तरेहिः प्रयोगोनत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यभावात्। सचसंघातादेशत्वात्तत्प्रमुग्धतायां सप्रमोहः॥ प्रागेवदीर्घत्वंप्रसि

उवोरेणेति॥ अमंत्रत्वेतिप्रतिषेधादिज्ञादेरिणान्नप्रवर्तनेनेवमुदाहरणमिति॥ अन्यथाप्रासस्यानेरिणित्वात्॥ उवोरेण्यारौत्वंदुरसत्वंषत्वं प्रत्यक्षमेते॥ नतइयङादिप्रकरणेनवादीनांहरिवद्भलमिवद्भावेप्यतिप्रसंगात्॥ यास्कवचनंलिंगमित्यवद्भावः॥ एवमपीति॥ यदिपूर्वहिवेचनं

इदंतहिमर्थेजसेनं॥ इत्याद्यर्थमिति॥ ननुवात्रार्थेलुहिवेचनंहिवेचनेनेहेतरस्मृणाद्यहीप्रविष्यतः॥ नेत्याह॥ अंतरंगं तात्सवर्णादीर्घंप्रापयितुंबहिरंगंवलीयइतिगुणाद्यहीप्रविष्यतः॥ किंपुनरत्रप्रमाणं॥ नहि॥ कथम नुच्यमानाद्गुणे॥ आचार्यप्र वृत्तिर्ज्ञापयति॥ वाग्रहणंवलीयोप्रवर्तनार्थं॥ यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणंकरोतिनचंद्रतात्तायकेनेत्यनेन गुणाद्यहीअसवर्णोयरोऽभ्यासोभवति॥ नेतदस्तिज्ञापकं॥ अन्यथेत्यादि॥ इदंतः॥ इत्थः॥ उवोः॥ उवोरियङ्॥ यत्तर्हि दीर्घंदूराः क्वितीतिदीर्घंप्रापयति॥ एतत्सिध्यतिक्वचनेप्रयोजनंकिमवर्णादीर्घबाधनार्थंमेजतात्मनेपदार्थंवेतर्हिसवर्णादीर्घ त्वेबाधेतेवंपरेणादेशप्रतिषेधेनैवंतर्हियरेणादेशेयप्रतिषेधोगारिष्यते॥ इदमस्तिदूराद्यरेणप्रवर्तते॥ नतएतेनैकाचः॥ एकाचः स्थानेकावःदूराद्यरेणप्रवर्तते॥ नेतोऽसंयोगपूर्वस्य॥ एतेनैकावदेवा॥ असवर्णग्रहणंप्रयोजयतिएवमपिस्थानिवद्भावादियङुवङौप्राप्तौ॥ अर्थवत्तपिविप्रतिषे धेयावतास्थानिवद्भवः कथंप्रियेवेनंस्तिष्यति॥ कस्मादेवात्रनप्रवर्तते॥ योऽनादिष्टास्तेःपूर्वः नसविधिंप्रतिस्थानिवद्भ वः॥ आदिष्टश्चेषोऽचेःपूर्वइति॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्यद्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमआह्निकम्॥ ७

क्रियतेयश्चादुणदृहीदृत्यर्थैः॥ ॥ इत्युपाध्यायजयंटयुत्रकण्ठकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमआ ह्निकम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥थ

ष्यङः संप्रसारणं॥ कारीषगंध्यायुत्रकुलमिति॥ युत्रस्यकुलंयुत्रकुलंकारीषगंध्यायाः युत्रकुलंकारीषगंध्यायुत्रकुलं॥ यद्यत्रतरिविधि र्नास्तियाप्युत्रयतिषूदनंतयोश्चयंसंप्रसारणप्रसंगेऽनेन॥ यदातुकारीषगंधीयुत्रष्कुलमितिविग्रहस्तदाकारीषगंधीयुत्रकुलमिति भवतेव॥ वतिग्रहणाद्विति॥ वतिग्रहणंनदादिविधिविज्ञानादिहवतिग्रहणात्सिद्धमितिचेत्॥ नचतरादिविध्यभावेपिनदादयोयुत्र यत्रानंतयोश्चयंसंप्रसारणंस्यात्तत्रयुरुषदृत्यनेनाधारःष्यङंनस्युत्रयोगात्तुरुषः॥ उपपन्नः॥ नतुरुषावयवेसंयुत्रयतेः ख्यायतिः॥ यथाह

ष्यङः संप्रसारणं॥ ष्यङः॥ संप्रसारणेयुत्रयतेरुत्तरावतिप्रसंगः॥ ष्यङः संप्रसारणेयुत्रयतेरुत्तरावतिप्रसंगेप्यवति॥ युत्रयत्वादौसं प्रसारणंप्रोप्नोति॥ कारीषगंध्यायुत्रकुलेकारीषगंध्यायतिकुलै॥ वतिग्रहणात्सिद्धंवतिग्रहणंतद्भवतियस्मिन्नविधौनदादिवि धि॥ ननुचेदंवतिग्रहणं॥ वतिग्रहणं॥ वतिग्रहणंतिचेन्नदत्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ युत्रयुत्रतेतिप्रसारणंप्रोप्नोति॥ कारीषगंध्या यरमयुत्रः॥ कारीषगंध्यायरमयतिः॥ कोमुदगंध्यायरमयुत्रः॥ कोमुदगंध्यायरमयतिः॥ किंकारणं॥ यत्रहिनदादिविधिर्नास्ति न दत्तविधिनातत्रभवितव्यं॥ ७

केशाश्वबैयाः प्रत्यासत्त्यापत्तीप्रतीयतेयथाचत्रसात्पुरुषेणापत्ततीत्यपादानेनेत्यपुयान्नोहरेः पर्णस्यावयवित्वेनप्रत्यासत्त्यागम्यते॥ यत्तुकारकसत्रेभाष्यउक्तंनन्वायतेकेकणचकुरस्यवेति॥ नहरवयवापाणिप्रायेण॥ दूरहत्युत्रयत्यादौनतुरुषेयेयुत्रयत्नीतोप्य उत्तरपदस्यतुरुषस्यावयवोनभवतीतिप्रसारणाभावः॥ नदंतप्रतिषेधइति॥ नदंतविध्यर्थवादस्तदादिविधिरिति॥ तद भावेनदंतविधिनाभाव्यं॥ नतुरुषेणसंनिधापितमुत्तरयंयुत्रयतिप्रीविशेष्यतइत्यस्तिनदंतविधिप्रसंगः॥ ७॥ ७॥

सिद्धांतकौमुदी ॥ तत्पुरुषेनित्यसंनिधानेपूर्वपदोत्तरपदविशेषणविशेष्यभावेचैकाधिकरणेसुबुत्तरपदेनयुक्तोविशेष्यते ॥ तत्रोत्तरपदार्थानयोः

सिद्धांतकौमुदी ॥ तत्पुरुषेनित्यसंनिधानेपूर्वपदोत्तरपदविशेषणविशेष्यभावेचैकाधिकरणेसुबुत्तरपदेनयुक्तोविशेष्यते ॥ तत्रोत्तरपदार्थानयोः

सिद्धांतकौमुदी ॥ तत्पुरुषेनित्यसंनिधानेपूर्वपदोत्तरपदविशेषणविशेष्यभावेचैकाधिकरणेसुबुत्तरपदेनयुक्तोविशेष्यते ॥ तत्रोत्तरपदार्थानयोः

यथापरिभाषितप्रिकोणएवहीरतिरत्नएवहैहेविष्यतिएवमपिप्रिमाजिष्यतीत्यत्रप्राप्नोति।।अस्तुअप्राप्तनिश्चयेनदृष्टो
भविष्यतिएवेतिसप्रसारणे।।एवेतिसप्रसारणेप्रयोजनंविदुषःपश्यविश्विकारणेपिप्राप्नोति।।अनेनत्विकारेऽन्यदेश
स्थेनिनदोषोभवति।एतदर्थिनाप्तिप्रयोजने।।नप्रसारणेप्रसारणमितिप्रतिषेधोभविष्यति।।इदंकार्णेत्यवहितनात्रप्राप्नो
ति।एवन्तर्हिनिर्दिष्टप्रधानस्यादेशोभवतीतिनभविष्यति।।युवादीनांचसंप्रसारणेप्रयोजनेपूनःपश्यपश्ना।एतेषांयका
रणेपिप्राप्नोति।।अनेनत्विकारेऽन्यदेशस्थेनिनदोषोभवति।एतदर्थिनाप्तिप्रयोजनं।।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिनभ
विष्यति।।उकारणव्यवहितत्वात्प्राप्नोति।एकादेशश्चेत्तेनाव्यवधानंएकादेशःपूर्वविक्षोस्थानिवद्भवतीतिस्था
निवद्भावात्व्यवधानमेव।।एवंतर्हिसमानांगग्रहणात्तत्रैवादयिष्यति।।वोरुपधाग्रहणंवा।।वोरुपधाग्रहणंनकर्तव्यम
वति।।वोरुपधायादीर्घत्वंकरिति।।इहकस्मान्नभवति।।अविप्रकर्षात्।।अनेनत्विकारेऽन्यदेशस्थेनिनदोषोभवति
एतदर्थिनाप्तिप्रयोजनंक्रियतेन्यासएव।।आदिरादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वषत्वणत्वेष्वतिप्रसंगः
।।आदिरिचावतिप्रसंगोभवति।धातोरेःषःसःणःनः।।इहैवस्यात्तेनेतास्यात्।।इहनस्यात्।।नामतिसिंचतीति
।।आदिरादिविधिरिहैवस्यात्।सदःदृत्यदृसदृत्यत्रनस्यात्।।त्यदादिविधि।। ६ ।। ७ ।। एम०

सोतेनिधातवेत्यत्रदेशेसेवसहनवः प्रसंगःसइत्यत्रेति।।तदोःसःसावनंत्ययोरितिसचंतकारस्यात्यदेश १८
स्याभावान्नप्राप्नोति ।। ।। ।। ।। ७ ।। ७ ।।

1550

मद्रुःव्यभिचारोयदोःस्थानेयोगादिरितिषष्ठीनिर्देशात्स्थानेयोगादिरितिविज्ञास्यतेनकारस्यपदोःनस्यादेशस्याभावान्नत्वप्रसंगः।७

संयोगादिलोपः।हैहेवस्यात्।मंत्रेवृषेषपचमनविदभुवांव्यश्नुविदमुचांवृदादीनांसंयोगादिलोपः।।कुत्वं।हैहेवस्यात्।यक्ष।यत्रेव्यभिचारेत्रनस्यात्।।टत्वं।हैहेवस्यात्।
लेटोलेटवभिचारेत्रनस्यात्।।षत्वभावः।हैहेवस्यात्।।ष्टुत्वं।।ष्टुनाष्टुंविभिचारेत्रनस्यात्।।षत्वं।हैहेवस्यात्।
ष्टुत्वंविभिचारेत्रनस्यात्।।णत्वं।।हैहेवस्यात्।।णत्वंविधिः।।णत्ववाणत्वंविभिचारेत्रनस्यात्।। एतेदोषाःसमाभ्यासावृ।।तस्मान्नार्थोऽनेन
परिभाषया।।नहिदोषाःसंतीतिपरिभाषानवकाशकालस्यणत्वानप्रेणांनहिभिन्नकालाःसंतीतिस्थानेयोगाधिश्चायंतेन।।नवमगाःसंतीति
गवांदोष्यतेदोषाः।। व ल्वपिसाकल्येनपरिगणिताः।।प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं।। कुत्वणत्वं।।नहिदोषाणांलक्षणमस्ति।।तस्मा
द्यत्रतस्याःपरिभाषायाः प्रयोजनंनित्यंदर्थंश्रेषापरिभाषाकर्तव्या।।प्रतिविधेयदो षेषु।।इदंप्रतिविधेयंदोषेषु।।इदंप्रतिविधी
येत।।उदात्तनिर्देशोसिद्धः।।यत्रेषापरिभाषेष्यतेतत्रोदात्तंनिर्देशःकर्तव्यः।।तत्तोवक्ष्यते।।अनेनविकारेऽन्यदेशस्यकार्यम
दात्तनिर्देशइति।।सत्तर्हुदात्तनिर्देशः।।कर्तव्यः।।नकर्तव्यः।। यत्रैवान्यदेशस्थानेन्यदेशस्थयुगपत्समवीस्यंतीत्त
त्रैषापरिभाषाभवति।।दोषेषुवाक्यंन्यायसदेशः।।अन्यत्रानेयसदेशः प्रयोजनेषुयुन।।तत्रैवान्यदेशस्थानान्यदेशश्च।।त
द्याजातीयकानिखल्वप्यार्यणप्रयोजनानियदिताने।पाशुभयवंतिभवंति।। ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७

दात्तनिर्देशइति।। यद्यासरितेनाधिकारःएवमुदात्तनेषापरिभाषेनपर्थः।।नकर्तव्यइति।। सर्वत्रापियपरिभाषेपस्थानेदोषाभावा
त्।। यत्रैवेति।विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्।। ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७

ऽरमेकमिति॥ अविभक्तिकपत्रांतरदेशसेकोऽसंभवादनंतसदेशासेकः प्रश्लेतिरीर्घऽपधाग्रहणेननिवर्त्तते। वंधुकारीषगंध्यामा
तासेतिवद्ध्रस्वेहेऽस्तेस्मारेवचनान्मात्रग्रहणमात्तजादेश्चकारः स्वरार्थेनैवपरप्रक्लृप्तिस्वरसंवोधिसोतोदात्तवं

ऽरमेकैयथादोषात्तथोर्वोरुपधाग्रहणमिति॥ अविभक्तेवानाा तच्चापिक्रियतेन्यासएवाण्डः संप्रसारणमा॥ वं
धुनि॥ मात्तज्मात्तकमात्तघुष्ण्ड्. प्रमार्थीविभाषया॥ मात्तन्वृ॥ कारीषगंध्यामात्तास्कारीषगंधीमात्तः कारीषगंध्यामा
तः॥ मात्तन्वा॥ मात्तका॥ कारीषगंध्यामात्तकः। प्रात्तं॥ कारीषगंधीमात्ता॥ कारीषगंध्यामात्ता॥ ग्रहिज्यावयि॥ वयिग्रह
णंकिप्रयो॥ नवेज्यजादिषुपठ्यते॥ वेजश्चवयिएदेशः क्रियतेतत्रयजादीनांकित्तोनिवक्ष्यते॥ तत्रैतत्स्यात्तद्धि. दर्थो
यमारंभइति॥ तच्चनालियमादेशः। लिद्धकिदेव॥ अतउत्तरंपठति॥ वयिग्रहणंवेजः प्रतिषेधात्त॥ वयिग्रहणंवेजः
प्रतिषेधात्त॥ वयिग्रहणंवेजः प्रतिषेधात्त॥ वयिग्रहणंक्रियतेवेजः प्रतिषेधात्त॥ वेजोलिङिप्रतिषेधंवेदमिहः
वेयंमाभजा॥ यश्चेवहिवेजग्रहणाद्धिधिः प्राप्नोतिनेएवंप्रतिषेधोऽपिप्राप्नोति॥ नवायकारप्रतिषेधोत्रायंकोः प्रतिषेधस्यानेवा
ण्कारोषः किकारणंपठ्यतेलिटिवयेर्यकारस्यसंप्रसारणस्यप्रतिषेधंज्ञापयितुंतज्ञापयत्याचार्योन्यत्रवेजग्रहणाद्व
येःसंप्रसारणप्रतिषेधोभवतीति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

भवतिमात्तमात्तकग्रहयोश्चमेदेनोपादानात्त्रयत्तस्येतिपदेसमासांतामावः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामिति। कस्मिन्पुनरिहेजादिसूत्रेग्राकारीवयिग्रहणेनवेजोग्रहणंस्त्रियांलिटिसंप्रसारणप्रतिषेधोप्रविष्यती
त्याहकोऽविशेषइतिग्रहणमिति। यद्यपिवयोयकारस्यप्रतिषेधउक्तोनत्वेजोयकारोतितथापियुक्तंलघोरितिवेजमेतत्रोक्तं।
अथवालिटिवयेरितियोगविभागःकरिष्यते॥ तत्रवयिग्रहणेनवेत्रोग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधोप्रविष्यति॥ ततोपरितियोयोगोनि
यमार्थोयस्यकारस्यासंप्रसारणंतस्यवेयेर्यकारेणविशेषोभवतीतिसोत्रवेजःग्रहणमिति। प्रकृत्याविकृतिर्गरीयसीतिनि
मेतरलिङापकं। पित्यप्यासार्थमेतत्स्यात्॥ वेपःपित्तुवचनेक्षप्यासस्ययकारस्यसंप्रसारणंप्राप्नोतिति॥ ननुचोक्तंवेतग्रहणादेववयेः॥
पित्वपिवचनेक्षप्यासस्ययकारसंप्रसारणप्रतिषेधःसिद्धः॥ नसिद्धतिकिंकारणंकिन्नीतितत्रानुवर्त्तते। एवमपिवेयः पित्तुव
वचनेक्षप्यासस्ययकारसंप्रसारणंनप्राप्नोतिकिंकारणं। हलादिःशेषःप्राप्नोतिकिंकारणं॥ वस्यतिपिवतेति॥ अप्यासस
प्रसारणंहलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति। सणवयेर्यकारसंप्रसारणप्रतिषेधः पित्यप्यासार्थोनतूपकार्थोभवति। पित्यप्या
सार्थेप्रतिवेत्रविशिष्टत्वात्पित्यप्यासार्थंप्रतिवेत्र॥ तत्रःकिंकारणं॥ अविशिष्टत्वात्॥ अविशेषेणप्रतिषेधः निवृत्तः
तत्रकिंनीति॥ अतश्चाविशेषेणवेजोपिहिपित्तुवचनेक्षप्यासस्यसंप्रसारणंनेष्यते॥ ववोविविणोतिविहृतिग्रहणात्॥
ल्वादिप्रतिषेधेत्रिपूतेतिनत्वविहृतिःग्रहीतग्रहणात्॥ लिघ्यासस्यासाभयेषा॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामघिशेषः
छतिभृज्जेत्यादिविशेषइति॥ अथवाभयेषांग्रहणंकिमर्थं॥ उभयेषांप्यासस्यसंप्रसारणंयथास्यात्॥ वविसपियजादीनां
॥ ग्रहादीनांतिनिदितिप्रयोजनंप्रकृतेउभयेषांग्रहणमनुवर्त्ततेग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां
॥ ततोलिघ्यासस्यासाभयेषा॥ किंनिदितीतिनिरर्थकं॥ अथवाभंडकमतयोविकारार्थंयथाभंडकाउत्सन्नोत्सन्नाछतिसं
रूढविकाराः। अथवाएकयोगःकरिष्यते॥ वविसपियजादीनांकितिग्रादीनांडिति॥ ततोलिघ्यासस्येति॥ तच्चे
वंजातीयकस्यविकारस्यप्रकृतिभिन्नरूपत्वादिभिर्भावः॥ तदेववयिग्रहणंप्रत्याख्यातंलिघ्यासग्रहीतिग्रसनिक्षत्रेयङ्ग्रहणंतदेवसंज्ञानाभिप्रायेण
नदुक्तंभाष्यकारेणयत्संप्रसारणंसमर्थंतत्रवाविशेषानाप्तीतिमत्वावार्त्तिककारेणतदुक्तंतच्चायुक्तंप्राप्तिमन्यप्रमाणमाहायदुच्यतइति
प्राप्तिर्नास्तियजादीनांडिति॥ व्यपिप्राप्नोति। नेषदोषः॥ संबंधमनुवर्त्तिष्यतेवविसपियजादीनांकितिग्रहादीनांडिति॥ ववविसपियजादीनांकितिग्रहादीनांडिति॥ X सूत्रलः X

इदंतर्हीति।उभयेषांग्रहणात्पुनःसंप्रसारणंविधीयतेनविधंतास्यवाचकोभवति।।आकारलोपइतिसतिचाकारलोपेनसस्थौ

अथवोभयंनेच्छंति।।तदपेक्ष्यिष्यामहे।।इदंतर्हिउभयेषांग्रहणंप्रयोजनंउभयेषांयथास्यात्संप्रसंप्रसारणमेवयथास्यात्।य
दन्यत्प्राप्नोतितन्मास्भूदितिकिंचान्यत्प्राप्नोतिहलादिशेषः।।अभ्यासस्यसंप्रसारणंहलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेतिवक्ष्यतिसएव
वैविप्रतिषेधेनानर्थिकंस्यात्।।अभ्यासस्यसंप्रसारणंभवतिहलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन।।अभ्यासस्यसंप्रसारणंभवतिहलादिशेषा
द्विप्रतिषेधेन।।अभ्यासस्यसंप्रसारणंभवकाश्यपस्य।।इणजउवाण।हलादिशेषस्यावकाशाः।विभिदतुः।।दूहेभयप्रा
प्नोति।विभाषाविधास्यति।।अभ्यासस्यसंप्रसारणंभवतिपूर्वविप्रतिषेधेनाभ्यासाद्विपूर्वविप्रति०षेधेवक्तव्यः।।नवासंप्रसार
णाश्चपवलीयस्त्वात्रत्यत्रापि।नवावक्तव्यः।किंकारणं।संप्रसारणाश्रयस्यबलीयस्त्वात्रत्यत्रापि।संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंच
बलीयोभवतीतिवक्तव्या।अत्रत्यत्रापि।प्राप्नोत्यभिहेवक्तव्यंकिंप्रयोजनं।।प्रयोजनेरमाह्वोपेपद्यणः।रमाभ्रष्टः भ्रष्टवान्
संप्रसारणंचप्राप्नोतिरभावश्चपरत्वाद्रभावःस्यात्।।संप्रसारणबलीयोभवतीतिवक्तव्या।संप्रसारणंयथास्यात्।।आह्वो
पाजुहुवतुः।।जुहुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोत्याकारलोपश्चायंत्वाराकारलोपयःस्यात्संप्रसारणंबलीयोभवतीतिवक्तव्यं
संप्रसारणंयथास्यात्।।संप्रसारणेहेतूर्वत्वंचप्राप्नोत्याकारलोपश्चापरत्वात्स्योपःस्यात्।संप्रसारणंचयबलीयोभ
वतीतिवक्तव्यंपूर्ववत्वंयथास्यात्।।इयङुवङभ्यांपरत्वादिय्वौस्यातां।।शुशुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोतीयङादेशश्चापरत्वादियङादेशः स्यात्।
संप्रसारणबलीयोभवतीतिवक्तव्यंपूर्ववत्वंयथास्यात्।।पूर्वत्वेऽपिसंप्रसारणंयथास्यात्।।पपौवः।किंपुनःसंप्रसारणमितिकिमत्र
वक्तव्यंपरत्वाद्रभावः।नित्यंसंप्रसारणेहेतेरपिरभावेप्राप्तेहेतेऽपिरभावोऽपिनित्यःहेतेऽपिसंप्रसारणंप्रा
प्नुयात्।।कथंयोऽसावकोरेफस्तस्यवापधायाश्चप्राप्नोति।।अनित्योरभावः।नहिहेतेसंप्रसारणंप्राप्नोतिकिंका
रणंहिसंप्रसारणंप्रसज्यते।।अथवाहेतुमदाख्यानंनित्यं।।

उपदेशइतिवक्तेः।।तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्तते।।वरीभज्यतइत्येवमर्थं।।आह्वोयेयङ्ग्रहणइतिनित्यंसंप्रसारणं।।अंतरंग
एवैतत्।।नैतदनन्यार्थंसंप्रसारणंतदा।।अयंवचलीयोभवतीतिवक्तव्यं।।एवंविप्रतिषेधोवाचक्तव्यः।।उभयंनवक्तव्यं।।उक्तमुभये
षांग्रहणस्यप्रयोजनं।।उभयेषांयथास्यात्संप्रसारणंभवयथास्यात्।।यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति।।व्यचेःकुटादित्वमनसिजि
नितंसंप्रसारणार्थं।।व्यचेःकुटादित्वमनसिवक्तव्यंकिंप्रयोजनं।।अजिनितंसंप्रसारणार्थं।।अजिनितंसंप्रसारणंयथास्यात्।।उह
वित्ता।।उहिचितुं।।उहिचितव्यं।।अनलीतिकिमर्थं।।उरुव्यवाःकटकः।।खपेरुडतिनडुग्राहणशकमर्कटुं।।कथंडितातिचा।।
नैते।।नचान्यःखपेर्डतिअन्यदतोऽडः।।नवशःवशंपडतिप्रतिषेधोवक्तव्यः।।संप्रसारणस्य।।वावशतेः।।क्रमात्।।उष्टः
उष्णातिरुतिसतर्हितथाप्रतिषेधोवक्तव्यः।।नवक्तव्यः।पडतिवर्त्तते।एवंतर्हिन्वाचष्टेपडतिवर्त्ततेरुतिनैतदस्तीयमधि।।
कारेअनुवर्त्ततेरुतिएषाएवमाख्याःयदुताधिकारेअनुवर्त्तंतेविभक्तिः।।प्रतंपाकेकिंनिपात्यते।। ।। ७ ।। ७ ।। ४

वशेर्यडीतिपथास्वपेश्चडीत्यत्रडिद्ग्रहणानुवृत्तेश्चडीतिप्रसारयांतं।।तथेहापिडिद्ग्रहणानुवृत्तेर्डिन्मात्रेप्रतिषेधइत्यर्थंकानि
कारणंवार्त्तिककारोऽपिडिद्ग्रहणानुवृत्तिमाचष्टे।।नैतदस्तीयमिति।।खपेश्चडीत्यत्रचडिद्ग्रहणंस्यादेवं।।ततश्चडितीत्यस्या
नधिकारेघडेर्वंसेवधातेरनंतरत्वात्।।प्रतंपाके।।

नचैतदिति॥ अवनिरिक्तार्थमेतदिति भावः॥ अथवनिरिक्तार्थं वाक्यमारभ्यते दूषयतीत्यनेनप्रयोजनाभिधानात्प्रकृतमर्थमस्य
गुणभावादिति मत्वाह॥ ह्वयतेरिति॥ णिचि तह्वि युकि कृते रूपमवनिरिक्तवाक्यं प्रसारणप्राप्तिरिति मत्वाह॥ एवंतर्हि ह्वयतेरिति॥ युगागम
सनद्वत्तपानाह्निरूपवनिरेकरसाह॥ कृणातिरिति॥ प्रकाशनेरेणसंश्चङ्परेणावप्राप्तिमाह॥ एवमपीति॥ अनभ्यासस्येति॥ अङ्गते

नचैतन्नेष्टं॥ कस्तर्हि ह्वापयतेः॥ कृतन्नभ्यासं॥ कथं॥ एकाचोद्वेप्रथमस्येति॥ एवंतर्हि ह्वयतेरभ्यासस्येष्यते॥ नत्वत्रह्व
तिरभ्यासं॥ वास्तर्हि ह्वापयतिः॥ ह्वयतिरेवात्राभ्यासं॥ कथं॥ एकाचोद्वेप्रथमस्येति॥ एवमपि॥ अभ्यासनिमित्तेऽनभ्यासस्य प्रसारणं॥
अभ्यासनिमित्तस्तर्हि वक्तव्यः किं प्रयोजनं॥ अनभ्यासस्य प्रसारणार्थं॥ अनभ्यासस्य प्रसारणं
यामास॥ जुहूर्षति॥ जोहूयते॥ अभ्यासप्रसारणेघभ्यासप्रसारणप्राप्तिः॥ अभ्यासप्रसारणं हि अभ्यासप्रसारणस्य प्राप्तिः प्रसा
रणं॥ नसंप्रसारणसंप्रसारणमिति प्रतिषेधः॥ प्रसंज्यते॥ ननुचैवं वह्निनेत्यत्र अविष्यति॥ समानयोगे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषे
धः प्राप्तिः॥ अभ्यासप्रसारणेहि अभ्यासप्रसक्तानंगे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः॥ प्राप्नोति॥ समानंगग्रहणंतत्रचोरपि भ्य
नितिरूपनप्रतिषेधार्थं वा॥ अभ्यासनिमित्तस्तर्हि वक्तव्यः किं प्रयोजनं॥ ह्वापकः मिच्छति ह्वापकीयति॥ ह्वापकीयतेः सनूनिह्वा
पकीषति॥ सनर्हि निमित्तग्रहणं॥ नह्यंतरेणानिमित्तग्रहणं निमित्तग्रहणं निमित्तार्थं वगम्यते॥ अंतरेणापि निमित्तग्रहणं
निमित्तार्थं वगम्यते॥ तद्यथा॥ दधित्र्युसप्रत्यये ज्वरः ज्वारमित्तिगम्यते॥ नद्भ्लोरकंपारेणनिमित्तामितामि
त्तमितिगम्यते॥ आयुवेद्यते॥ आयुषोनिमित्तमितिगम्यते॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥

द्विर्वचनसेत्यर्थः॥ अवहिनत्वादिति॥ अवर्णह्रकाराभ्यां ह्रेर्योयणव्यवहिनत्वं नतस्संप्रसारणप्रतिषेधोनभावयतीत्यर्थः॥ त
द्यथेति॥ ननुदृष्टेषुविरूपदृष्टमानाधिकरणेनतेनेणार्थेनप्रतीयते॥ दृहनुमुव्याप्त्यर्थसंभवेकर्थेगौणस्यग्रहणं॥ ल्प
संज्ञाकरणंतावन्नलक्षणमनास्तिदृष्टेगौणस्याप्यर्थस्यसंज्ञाकरणादोषः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

एम० २२

अथचेतिपोगिकतान्निमित्तेऽभ्यासग्रहणंगौणार्थत्वाभावः॥ ह्वयतिरेवाभ्यासग्रहेनोच्यते॥ ननुसनादिः प्रत्ययइतिषष्ठीनिर्देशो
नचोदनायः॥ अभ्यासप्रसिद्धत्तिर्यधिकरणेनेहह्वयतिरेवनिर्दिष्टः प्रत्ययाभिधानेवाभ्यासप्राप्त्याह्यनेषष्ठीह्वता॥ यद्धिकरणेवाषष्ठी
र्थेति॥ अभ्यासस्यसनादेः॥ प्रकृतिर्यैर्ह्वयतिस्तस्यस्यर्थः॥ अभ्यासस्यायंह्वयतिरिति॥ एवंचोभयप्रसंगेपरत्वात्संप्रसारणंहनोहिवे
चनमित्यादेशः॥ जिह्वापक्वापिबतीत्यत्रतुनप्रवर्तेऽभ्यासेनप्रत्ययविशेषणादभ्यासनिमित्तेप्रत्ययेऽनंतरस्यह्वयतेःसंप्रसारणं
अथवार्कोगमनार्थीयः॥ अभ्यासप्रसिद्धत्तिर्नियमभ्यस्तः॥ अभ्यासस्येति॥ अथवाभ्यासस्येतिनेहाह्वयतिसमानाधि
करणषष्ठीकान्तर्हिसंबंधषष्ठी॥ अभ्यासस्यायंह्वयतिः किंचाभ्यासग्रहणंप्रकृतिः॥ ह्वोभ्यासस्यप्रकृतेरितियोगविभाग
स्तुकर्तव्यएवं॥ नात्रह्वयतिरभ्यासप्रकृतिः किंतर्हिह्वाययतिः॥ अथस्थेधां॥ अथरेधांमितिकिंनिपात्यते॥ सर्हेर्लंडाज्ञा
त्मनेपदानामध्यमयुरुषणहिवचनेआधामिसंप्रसारणमकारलोपश्चनिपात्यते॥ इंद्रश्चविष्णोपदमस्थेथां॥ अ
सर्हेर्मितिभाषायां॥ अथरात्राह॥ अथपूर्वा॥ सर्हेर्लंडात्मनेपदानामध्यमयुरुषणहिवचनेआधामिसंप्रसारणमका
रलोपश्चनिपात्यते॥ इंद्रश्चविष्णोपदमस्थेथां॥ अपासर्हेथामितिभाषायां॥ आताश्रितमितिकिंनिपात्यतेश्रीणातेः॥
तेश्रीभावश्रिभावोनिपात्यतेकयुनः॥ श्रीभावःकृतश्रिभावःमिसेश्रीभावः॥ अत्रत्रश्रिभावः॥ ननुहीदानीमिदंभ
वतिश्रितःसोमइतिवक्तव्येनेस्याभावः॥ ननुहीदानीमेरप्रवर्तिश्रितानोभयग्रहाद्गतिसोमवक्तेश्रीभावः॥ अन्यत्रश्रिभावः॥ ४

भावारनएवमनचरुपरेणेनप्राप्नोतीतियोगविभागः॥ कर्तरिपः॥ अथरः॥ कस्मान्निष्ठायामथरेचेथामितिपरंपरमाघुरन्नंपदेनय
दहंपदमभ्यासांतत्रहितीयमाघुरान्नंतदुभयमध्येनसंप्रत्ययेनकश्चित्पाससंबंधनाम्नापरान्त॥ तत्रैकपदेतिहेतुः तिहरतिनियातः प्रा
प्नोयदन्नात्रितमितिप्रतिषिद्धःनेतादृशेणाघुरान्नपदंभवतियरोहेयदेतदानियातेःपघशेतिनिवृत्तेप्रतिषिद्धत्वात्सनुरान्नेरितिल
सावेधातुकानुरान्नंतेधातुरूपेणस्थेथामितिपरमाघुरान्नंतिडः वोदान्नवतीसपशेरसनियातः॥ सोमवरुत्वरतिसोमस्येववरु

वि प्रा वरत्तिनियमाश्रयणात्सोमारुद्रयोरेव ॥

नसंप्रसारणे। किं नहीति संप्रसारणनिमित्ते नपूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते। हलादिशेषापवादश्चति। उत्तरार्थसंदेशश्चापवादो भवति।

किं तर्हि संप्रसारणाश्रयपत्वप्रतिषेधं। ततः पूर्वत्वप्रतिषिद्धेपि णाविष्ठेनसिद्धं। पदस्य चेति। अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं
परमप्यनभिनिर्वृत्तमेवतत्र निमित्तसंश्रयेनोपपन्नश्चति। तदर्थात्तान्तस्य भविष्यति। तद्यथा। इट् वृद्धिरिति। एवमिहापि प्रसारणार्थं
संप्रसारणं। तत्रयत्प्रसारणार्थं प्रसारणं। तत्रपत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन्प्रतिषेधो भविष्यति। अथसंप्रसारणमिति वर्त्त
मानेपुनः प्रसारणग्रहणकिमर्थं। प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारणग्रहणमतोऽत्रप्रसारणप्रतिषेधार्थं। प्रसारणमिति वर्त्तमा
नेपुनः प्रसरणग्रहणं एतन्नियोजनंविदेशस्थमपिपत्संप्रसारणंतस्यापि प्रतिषेधो यथास्यात्। अथोनिष्ठा। विषये। नैतदस्ति
प्रयोजनं। हलादिशेषापवादो। त्रसंप्रसारणं। इदंतर्हि श्रुवमद्यो नामतद्धिति। पुनापुने। उच्यमानेप्येतस्मिन्त्रसि द्धानि। किंका
रणं। उकारणत्वविधानात्। एकादेशेहतेनास्तिव्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भावो व्यवधानमेव।

तिपरस्यैवसंप्रसारणं भवतिनपूर्वस्य। एकादेशेहतेरिति। परंप्रसादिवद्भावात्॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ उपोषुषेति॥ उपपूर्वाद्वसेर्भीषायां सरवसत्युवइति क्वसोरेशविदेशविधानाद्वसतसामान्येलिट्नुमीयतेतस्य क्वसुर्षविस्पीतिसंप्रसारणं द्विर्वच
२४ मकः सवर्णदीर्घः। वसेश्चानाद्वस्माप्नितीदृशासिवसी। निपत्वनतेर्थकवचनं वसोस्संप्रसारणमितिसंप्रसारणं वलादिलाभावादिड्भावः॥ अ

एवंतर्हिसमानांगग्रहणं च। समानांगग्रहणं च कर्तव्यं। नसंप्रसारणे संप्रसारणं समानांग इतिवक्तव्यं। तत्रोपोषुषि दोषः। तत्रोपो
षुषि दोषो भवति। उपोषुषा। उपोषुषे। उपोषुषि। नवायस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति तस्मिन्प्राप्ति प्रतिषेधात्। नवा एष दोषः। किं का
रणं। यस्यांगस्य प्रसारणं प्रसारणं प्राप्नोति तस्मिन्हितीयायां प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। अत्रचवसिः क्वसावंगं। क्वसौ तु पुनर्विभक्तौ। अ
थवायस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति रसेनेन किं क्रियते। पादवृष्टान्यसत्तस्याभि निर्दृष्टस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः। शक्याकर्तुमिति॥
अत्रचयदावसिः मतदाक्वसोः। यदाचक्वसोः अभिनिर्वृत्तं तदावसेर्भवति। अथवायस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति रसेनेन किं क्रियतेयो
वनत्रूपादासिद्धं बहिरंगमन्तरंगइति। असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यान्तरंगलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति। अ
चित्रेरुत्तरपदादिलोपः छन्दसि। अचित्रेः संप्रसारणं कर्तव्यं। उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। नचेसन्नं। नवंसामः छन्दसी
तिकिंत्रृचानि। रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलव्यं। आरेवानेनुनोविशः। नचभवतिरुपिमानपुष्टिंवहुंनः। कश्यायाः संज्ञायां क
श्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यं। कक्षीवंतंपन्नोशिनः। करावकक्षीवान्संज्ञायामिति किमर्थं। कश्यावानहस्ती॥

नसमानांगग्रहणं अत्रसमानांगग्रहणं दूषिसपीमस्य संप्रसारणस्यानिषेधप्रसंगेः तवामितेसन्नत्रचोक्तमितिसमानासः। अकृप्
रक्षरितिसमासांतः किश्यायाइति। आसंदीवदष्ठीवदिसत्रकक्षीवदष्ठवत्स्यनिपातनात्वार्त्तिकंनारब्धव्यम्॥ ॥ राम
२४

वश्वास्याभतरस्यां। अन्यतरस्यां किति चेजइतिसूत्रेकर्तव्यं। तत्रलिटीसनुवर्ततेनातःकिति लिटिवेञः संप्रसारणं विकल्पेसतिअकितिलि

वश्वास्याभतरस्यां॥ वश्वास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं अन्यतरस्यां किति वेञः नसंप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धं। कथंप्रसारणोक्तं
उवइनदेशेचद्विर्वचनं॥ सवर्णदीर्घत्वेनेन सिद्धं ववतुः ववुः ऊवतुः ऊवुः वयेरपिनिसेयकारस्यप्रतिषेधः संप्रसारणस्य।
ऊयतुः ऊयुः। अशक्यं चेहसाध्यं तच्चैवंसति सिद्धं भवति। यद्येवं च चोववियेतिन सिध्यति अपिचेसनेनचकारेणालिट्
यनुकृष्यते। तस्मिन्नितिसंप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते। कितिविभाषा आरभ्यते॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिवि
रचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीय॥

द्विन्यापेचेतिचकारेणलिडनुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्सर्वं सिद्धिरितिभाष्यार्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यट
कृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥

स्यादेवउपदेशःशीति।कथमिदमिति।पदोपदेशशब्देनुकरणसाधनेनशास्त्रमुच्यतेनदाविशेष्यस्यानुपादानादेवानास्तिनदनविधिरित्य
यंपक्षोभवतियज्ञउपदेशइति।पदानुकर्मसाधनउपदेशशब्दःउपदिश्यमानार्थवाचीषष्ठ्यर्थवसन्नमीतदाउपदेशस्यैवाविशेषणान्न
इनविरोधोसमर्थपक्षोभवति।एजनेनयदुपदेशइति।समुदायश्चेतिप्रभृति।प्राधान्येनोपदिश्यतेधातुसंज्ञाघर्थानानरीयकत्वेकत्वयक

स्यादेवउपदेशःशीति॥ ॥कथमिदंविज्ञायतेएजउपदेशइतिन्याहोस्विदेजेतेपदुपदेशइतिकिंचातःपदिविज्ञायतेएज
उपदेशइतिदोषकोत्रोकिंनान्यत्रापिप्राप्नोति।न्यथविज्ञायतेएजेतेपदुपदेशइतिनहोषोभवति।ननुचैजेतेपदुपदेशइत्यविज्ञा
पमानेन्यत्रापिप्राप्नोति।एतदपिहित्वयदेशीवद्भावेनैजेतेभवसुपदेशो।न्यथवनान्यपदेशीवद्भावः।ननुचैवमुपदेशइत्यपिवि
ज्ञायमानेनदोषोभवति।न्याशीतीमुच्यते।नचात्राशीतेपश्यामः।ननुचकारएवात्राशितेनकारोभवितव्यः।केकारणं।
नंजिचपुक्तमसमर्थाधिकारेणतथाह्यर्थेगति।नन्वुक्तमिवयुक्तंचात्रास्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेनथाह्यर्थेगम्यतेलोके।न्यत्रा
ह्मणासदृशमानयतिनासौलोष्ठमानीयस्त्रीभवति।एवमिहापिशितिनिषेधास्मिन्न्याशितिशित्सदृशेकार्यंविज्ञास्यते।किंवा
न्यदृशिछित्सदृशःप्रत्ययः॥

एतदपीति।उपदेशोप्यपमोकारोभवतिनानरीयकत्वात्स्वयंवानुमुपदेशादिमुक्तत्वात्।न्यर्थवतेति।पशब्दोन्थेवास्तस्मार्थापादान
परिमाणाम्यान्यपदेशिवद्भावोभवतिवृद्धानात्वकल्पनाघथैपापेतीणएकाज्न्यपदेशःलोकेपिस्थलशिरणइतिशिरोमात्रस्यस
मुदायस्यार्थक्रियाकरणादृष्टंविवक्षयान्यपदेशोभवति।नत्वनर्थेकेछिन्नेदंवस्तुशिरसिस्थलशिरोन्यपदंवस्तुइतिव्यपदेशःभवति
ते।न्याघतकेकस्मिन्नसतिदेशेनप्रवर्त्तनेःसहायत्वाभावादेकारस्य॥

दंतहीतिएजउपदेशदस्मिन्पक्षेदोषोद्भावनमापरत्वादितिःपर्युदासपक्षेसमानाश्रयत्वादत्वस्यायादेनाचनिसत्वाच्चतेषांवि
प्रतिषेधोपपत्तिःन्यासेधिश्चयमिति।नन्वेजनयदुपदेशदत्रापिपक्षेन्यात्वमस्यधिरेवगुणभूतालाश्रयस्याप्यस्यधित्वेनाश्र
यणात्तथात्वमपदेशादविशेषाद्विनरस्मिन्।एजंतस्यात्वात्वंभवतीसेवविज्ञायमानेस्यादत्वमस्यधिःयदात्वेवेव्यवस्थायतेउपदेशो
पदेशंतदृष्टंतस्यात्वंभवतीतितदात्वस्यास्यधित्वाभावःएजपउपदेशेतस्यात्वमित्यत्रउपक्षेएवंस्थानित्वेनोपादानादात्वस्यास्यधि

दंतहिस्थानीयंविज्ञानीयंपरत्वादपादपःप्राप्नुवंतिःननुचैजंतपदुपदेशदत्रापिविज्ञायमानेपरत्वादायादयः
प्राप्नुवंति।संतुन्यायादिषुकृतेषुस्यानिवद्भावादेज्ग्रहणेनग्रहणात्पुनरात्वंभविष्यति।ननुचैवमुपदेशदत्रापिविज्ञाप
मानेपरत्वादायादिषुकृतेषुस्यानिवद्भावादेग्रहणेनग्रहणादात्वंभविष्यति।न्यनलिधौस्यानिवद्भावःन्यन्यधिश्चा
यं॥

धित्वादायादिषुकृतेषुस्यानिवत्वाभावादप्राप्तिरवनन्वायादिषुकृतेषुलोपस्यात्तेकृतेपयपिस्थानीयेपग्रितारंगमेष्यति।तथापिन
स्थानदित्यादिनसिध्यति।पकारस्यात्तेकृतेपूर्वेणसहैकादेशश्चप्राप्नोतिलोपश्च।तत्रयश्चतत्रयद्यपिवर्णाश्रयत्वादेकादेशोतरं
गम्यतथापिवर्णाद्वर्णवलवदित्याकारस्यातिसतेपूर्वेलोपःप्राप्नोति।पथान्याहुःपङ्करसादौतत्राकारलोपस्यस्यानिवद्भावाद
ग्सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चपूर्वेस्याकारस्यलोपोनप्राप्नोति॥

एवंतर्हिवाणीदोणवलवरियणाश्रिसेरमुक्तोऽन्यनएवात्रपरेहारेसमाश्वासाद्दपिनीतिज्ञापकाद्यायादयन्मात्रेनवाधन्नइतिसिद्धो
नोभविष्यति।तूतश्नेऽङ्गेजःसंयसारणादिषुहनेषूपदेशस्तनलाघुत्तरकालमसतप्यजनतेऽतोयस्मेतिचनाङ्कारस्यात्वमसगः॥भ

एवंतर्हिएजंतपदुपदेशइत्यपिदिज्ञापमानेऽहनवानिसत्रापिप्राप्नोतिभवुनेवात्रोत्तेऽश्रवणंकस्मात्रभवतिपूर्वेत्वमस्य
भवति।नपिध्यति।इदमिहसंप्रधार्यमात्रेत्रियतांपूर्वेत्वमिति।किमत्रकर्त्तव्यंपरत्वात्पूर्वेत्वेएवेतहिदमिहसंप्रधार्यंन्मा
त्रेत्रियतांसंप्रसारणमिति।किमत्रकर्त्तव्यंपरत्वात्तेनिसंप्रसारणं।हनेऽप्यातेमाप्नोसहनेऽपिन्मानिसमात्रेनहि
हनेसंप्रसारणेमाप्नोतिकिंकारणं।न्मतरंगंपूर्वेत्वेनेनबाध्यते।पस्यचलक्षणंतरंगमिमित्तविहनमनेनतदनिसं।नचसं
संप्रसारणमेवात्रस्यनिमित्तंविहंतिन्मवर्णलक्षणंतरंपूर्वेत्वमपीत्युभयोर्निसपोः परत्वादात्वेहनेसंप्रसारणंसंप्र
संप्रसारणपूर्वेत्वंकार्यंहनतात्सुनरात्वेनभविष्यति।न्मयापिकर्यविहत्वमनिसंस्यात्। एवमपिनदोषः।उपदेशाय
हणंनकरिष्यते॥

तसेवेतिभागेवसंप्रसारणादितिभावःइतरस्तुपञ्चादात्वमतेनोमितिमत्वाहाश्रवणमितिन्मथापीति।पदिपस्यलक्षणांतरंगेति
नाश्रियतइतिभावःउपदेशग्रहणमिति।उपदेशग्रहणान्तसंप्रसारणादिषुहनेष्वात्वप्रसंगान्नकर्त्तव्यंन्महनेचनास्मिन्नेजंतस्य
त्वभवतीतिसत्रार्थाश्रयणादात्वस्यात्रिधित्सानस्यानिवत्तभावात्संप्रसारणादिषुहनेषुप्रसंगः॥ ॥ ॥

शिसपिवाधेरत्रेतिातत्तश्चश्लायतीत्सादीनांसिद्धत्वादशितीतियतिषेधोनर्थकःस्यात्तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वंभवतीतिज्ञापते।नन्वपि
तीत्यस्यायत्वयोजनमास्तिघतिस्पतीत्यादौहलादशकात्वंमाभूत्।नैतदस्ति।न्मोनःश्यनीत्योकारलोपविधानाघत्वंश्यनिनभवतीति

यदिनाक्रियतेचेत्तास्तीतेत्यत्रापिप्राप्नोतिनेषदोषःन्मात्रार्थमहतिर्ज्ञापतिनपरनिमित्तस्यात्वंभवतीति।यदयंक्रीङ्जी
नांरणात्रेणास्ति।नैतदस्तिज्ञापकं।नियमार्थमेतन्स्यात्क्रीङ्जीनांरणात्रेवेति।पत्तर्हिमीनातेतिनीतिरीङ्ल्यपिचेत्यत्रै
ग्यहणमनुवर्त्तयति।इहनर्हिद्रोस्तानीयंवेज्वानीयंशोःनिशानीयंपरत्वाद्दयःप्राप्नुवंति।न्मत्रापिप्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयतिनादृन्मात्रेणाधंतइति।परत्वमपिशितीतिप्रतिषेधंशास्ति।यदिहिवाधेरन्नपिस्यात्किंवाधेरन्न्यायवापुनरस्तेभ्यउप
देशइति।ननुचोक्तंलेम्लानीयंम्लेम्लानीयंवेज्वानीयंशोःनिशानीयंपरत्वाद्दयःप्राप्नुवंति।न्यत्रापिशीत्यतिषे
धोज्ञापकंनापादपन्मात्रेणाधंतइति।न्मात्रग्रहणमुपसर्जनंन्मात्रेग्रहणमुपसर्जनंकर्त्तव्यं।जस्तोमम्लेन्मात्रेशी नीति
प्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेशकारोयस्मिन्शीतन्नशितन्न्मशितन्न्माशितीति।कथंतर्हिशकारोनशित
नाशितन्न्मशितन्न्मशितीति।यद्येवंलनेधपरमत्रापिप्राप्नोति।न्मत्रापिशशब्दोद्रवति॥

नापतेशकारइतिातत्रेताशकारेणप्रसयस्यक्षेपायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषोपस्थानात्तशीरावात्तनिषेधारंभ
लेभवसेवायद्येवंस्तनंधपइतिविकरणेनरूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्नभवतीतिमन्यतेन्मत्रापिशब्दोन्मात्तन्निवृत्ति
र्हेत्तरेवंशायःप्रयोजनं॥

किंपुनरित्यादि।नञ्पर्युदासेऽकवाक्यत्वेऽन्यपदार्थेनञ्समासेधात्वसमर्थसमासः।उत्तरपदार्थसदृशोयत्तत्रसमासार्थः।प्रसज्यप्रतिषेधनुविधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदान्नञ्क्रियायासेवधात्वसमर्थसमासः।सवाक्यंतेरिचकारकृत्तिकारकृपहरणेनज्ञापितः।म्लापयन्तीतिलावस्यापामेवाकृतेषुतिवादिष्वात्मनेपदंप्रवर्त्तते।म्लोप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादाशीर्लिङितिवचनसामर्थ्याद्वापाघ्राधेट्दृशःशदृसेवसःशीङितिवचनम्यावकारइतिवेत्।नैकमुदाहरणमापिङ्हरणप्रयोजनमिति।न्यस्यथाःशदृतिद्रुपात्।न्यश्यतिनिमात्तान्तरंगत्वान्मापूर्वंनिदर्शनंभवति।तेपुङ्क्तेषुनिमित्तेषुसत्सुछत्रंनिःनतोकारयोःपररूपस्को

किंपुनरत्रपर्युदासःपदसंस्कारेनञ्इत्याहोस्वित्प्रसज्यायंप्रतिषेधःशित्तिनेति।कश्चात्रविशेषः।न्यशिसेकादेशेप्रतिषेधन्यादिवत्वात्।न्यशिसकादेशेप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यादिति।म्लापयतिविंकारणेन्यादिवत्वात्।।शीर्दृशिनोरेकादेशेःशित्न्यादिवत्स्यात्।न्यस्यसंस्कारेनञ्कृत्वान्यात्तमाप्नोति।प्रसज्यविधिश्चनास्तिध्वनिसुप्तेःसुप्तेःन्याकारेणतत्प्रत्ययविधिनाप्राप्नोतिन्यनिष्टप्रसयेवस्थितेन्यात्तेन्यनिष्टप्रसज्यप्रसज्यश्रवणंप्रसज्यनञ्न्याप्रकृतिंचन्यभ्यासस्यपंचनासिध्यति।।नञ्लोमह्लोइवर्णाभ्यासंनीप्राप्नोति।न्यपवापावाप्रतिषेधश्चन्याप्रादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यःस्त्रीम्लानीयंम्लेम्लानीपंशीनिशानीपंवेत्तिवानीयंपरत्वात्पादयःप्राप्नुवन्ति।न्यस्मृतहिंप्रसज्यप्रतिषेधःशित्तिनेतिशिनिप्रतिषेधस्लुलुकोरप्यसंस्थानेरीध्वंशिशीतेत्र्यध्वंशितिप्रतिषेधस्लुलुकोरप्यसंस्थानकर्त्तव्यंदिवोनोरष्टिमहनोरीध्वमितिन्यध्वनोरेवानिजुरोरुकस्यशिशीतेभ्योरत्तिनेतत्।। ।। ।।

देशस्तेतस्यपरंप्रमाद्दिवद्भावात्तत्प्रसंगःनञ्लोइतिणशीपरत्न्यात्तंतस्यद्विर्वचनेकीतिस्यानिवद्भावात्नञ्लोःशावस्यद्विर्वचनेनैकस्तेवाभ्यासस्यवर्णोनातःस्यात्रीध्वमिति।।रेशावस्यस्माज्ज्ञोटोमस्यैनात्मनेपदेध्वंशायोवङुलंछस्मीतिश्लुस्तत्रप्रसज्यप्रतिषेधन्यात्तंनप्राप्तिशावाश्रुयत्रनिषेधप्रसंगात्।पर्युदासेनध्वमाश्रयमात्मनेभवतिश्नोद्विर्वचनेऽहल्यङ्घारितीत्वंशिशीनस्तिश्यतेःलरोव्यंजनपरान्मनेपरेणघुतस्यश्नुनस्यद्विर्वचनमभ्यासस्यवङुलछस्मीत्वंऽहल्यङ्घारितीत्वं

ष्ठ्यस्यर्थस्तिङ्वषमःभ्योतीश्नाकरोतिरभ्नेरश्नोर्थेविनिसेवेनिपातनाद्योस्यर्थेन्यात्मनेतिलुरध्वंथिविनिसलोपःवङुलछस्यस्माद्योगेयीनन्यस्यभावःपदमितिन्यात्तमाविनएजनाद्याकारान्तनिमित्तकःमस्यपोत्तप्नेनसर्वोङ्गावामश्रमस

नैषदोषःऽहन्तावद्दिवोनोरष्टिमस्तोरध्वमितिनैतद्रूपंसंस्कृतंकिंतर्हिरानेर्दानकर्मणस्तिशीतेर्भ्योरतिनैतत्

ष्ठ्यतेरूपंकस्यतर्हिशीरःशासस्थीवेगम्यतोकपुनःष्ठ्यतेरर्थःष्ठ्यतिर्निशानेवर्त्ततेशीरःपिश्यस्यर्थेवर्त्ततेकथंपुनरस्यैतन्मात्रस्यार्थस्यर्त्ततेवङ्क्रियाश्रुपिधानवोभवंतिनघथावपिःपक्षिरोरःछेदनेवापिवर्त्ततेकेशावपतीति।दीङःस्रुतिनोदनापाङ्गमुदश्रुःप्ररोवापिवर्त्तनेन्यश्रिर्वारःनोरुष्टिमोहमरुतोमनश्च्यावयतिकरोतिरभ्रनप्रादुर्भावेनिर्मलीकरणेचापिवर्त्ततेएष्टकुरुपादौकुरुउन्मरणेतिवेगाम्यते।निभेपरणेवापिवर्त्ततेहरेकुरुकटेकुरुन्यश्मानमिनंकुरुस्थापयेतिगम्यते।सर्वेषामेषपरिहारःशीर्तोमुच्यते।नचात्रशीनपश्पतेमःमसपलभरणेनलुमतानास्मित्रिनिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।।न्याध्वमितिलुरोवयसपेनभविष्यति।न्यथवापुनरत्रपर्युदासःननुचोक्तमाशीरेकादेशेप्रतिषेधन्यादिवत्वेजश्त्वादिति।नैषदोषःएकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावोवधानपरएविप्रत्ययविधिरिति।न्यायार्यमहत्तिर्ज्ञापयति।भावसेजन्तभ्यन्याकारान्तलक्षणःप्रत्ययविधिरिति।परएहवामश्चेत्यराकवाधनार्थंशास्तिष्ठ्यस्यभ्यासरूपमिति।प्रसाख्यायतेसयोगःन्यथापिक्रियतेएवमपिनदोषःकथंलिटीसनुवर्त्तते।द्विर्वाकश्चान्यापनिर्देशःलिटिलकारान्हाविति।एवंह्यत्रासोप्यहोषोभवति।युक्तमात्तरंशुपसंख्यानमिति।पर्युक्तन्यपवापोवाप्रतिषेधश्चेति।।शीतिप्रतिषेधोज्ञापकोनापाद्यश्चात्वाधनइति।।

णापुनःप्रसाख्यायतइति।द्विर्वचनेचीसंयोगःपूर्वविप्रतिषेधोश्रुपेणाग्रसाराख्यायते।नत्यात्साख्यानात्स्यानिवत्त्वाभावःद्विलकारइति।लिटिवोपरत्रत्रद्विलेःकारकोनिर्देशात्।।त्रवद्विर्नोपस्यलकारस्यप्रयोजनाभावाद्विहार्यत्वेविज्ञायते।लावस्यापामेवाभिधालिघात्वनत्वाज्जादाविति।स्थानिवत्त्वाभावाज्ज्ञाम्लेइत्यादिसिध्यति।।

प्रातिपदिकप्रतिषेधश्चेति। उणादीनां सुप्तिपश्चेगमेर्ह्रस्वानुदात्तेत्सार्वधातुकापदेशेभवत्ययमेवं वा ह्यपदेशिवद्भावादिति भावः। न्यासमेवं हि धनार्थमिति। णापश्येमत्रगोत्रोणादिति णित्त्वेहि प्रयोगान्। णः परेयमत्राणीतीत्यादयो गः। उदेशश्चेति। उणादयोव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। इति भावः एतच्च ज्ञातेः कृकमिकंसकुंशब्देभ्योपादानाद्धि जाप

प्रातिपदिकप्रतिषेधः। प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोर्मागोभिः। नौर्यानौभिः। सन्तर्हि वक्तव्यं। नवा वक्तव्यः। न्यासे वार्यमाणः। ह्यत्तिर्ज्ञापयति। न प्रातिपदिकानामादेशा भवन्तीति। परस्यैरायो ह्ली स्यात्। वंशास्त्रिभिर्नेनद्यास्त्रिभिर्नेनद्यास्त्रिज्ञापकं। निपमार्थमेतत्स्यात्। रायो ह्ल्येवेति। पक्षे हि न्यौर्नौर्मागौर्वंशास्त्रिः। एतस्माच्च ह्ल्येव च नेप्रयोजने। न्यासे हि धनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्र निविष्यति। धातोरिति वर्तते। इक्प्रकृतेः। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। न्यासे पि निवृत्तौ। एवमप्येषः। उपदेशश्रुतेः। उदेशश्च प्राप्ति

परिकानामुपदेशः ॥

ते। उणादयोवक्तव्या इति मस्यतुसूत्रस्थोदाहरणमदर्शनात्। णादिपाठस्तुणादीनामुपदेशाभावः। ननु गावादिभ्योपत्यसूत्रे गवादिगणोहविस्न्यसेकेति गणशब्दस्यास्युपदेशः। नथा नौवयोधर्मेसूत्रेनौशब्दस्यानेपदेषः। न्यासे वदितिप्रातिपदिकसंज्ञाविधा णम॰
नाल्लब्धसाधिमानेः। प्रसवविधानोपपत्त्यर्थाद्गवाश्यउच्यान्नः। पक्षानुस्वरूपज्ञानाद्यापूर्वमुञ्छणादीनामेकोपदेशव्यवहारः॥

क्रीडनीन्यासे णौलीयतेरुपसंख्यानमप्रलभनशालीनीकरणयोः। न्यासे णौलीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यं। प्रलभनशीलो नीकरणायः किं प्रयोजनं प्रलभनेवार्थशालीनीकरणे च नियमार्थं स्यात्। प्रलभनेनावतः॥ ज्ञप्तिर्ज्ञापयते। ण्यन्तुमिर्ज्ञापयते। शालीनीकरणे श्येनोवर्तिकामुल्लापयते। रथोरथिनमपलापयते। सिध्यतेरकर्मकात्। सिध्यतेरज्ञानार्थस्य सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यं। इतरथा ह्यनिष्टसंसर्गः। न्यापारलौकिकरसच्यमाने। निष्ठमसंसर्गे। न्यत्रसाधयतिब्राह्मणो भ्योदास्यामीति। न्यस्तिपुनरयंसिध्यतेः क्वचिज्ज्ञानार्थेवर्तते। न्यस्त्रीस्वाहानपस्तापसंसेधयतिज्ञानमस्यप्रकाशयतीत्यर्थः। स्वामैवैनंकर्मीणंसेधयति। ज्ञानमस्यप्रकाशयतीत्यर्थः॥

न्यविभक्तज्ञानलक्षणप्रकाशोभवतीत्यर्थः नपसेधयतीति। ज्ञानपूर्विकायांनुसंपत्तौ योवर्तते नोनत्रज्ञानस्यागुणभावात्प्रतिषेधाभावो
णजकुलेदेवदत्तंसाधयतीति। न्यत्रसाधयतीति। ननु ब्राह्मणेभ्यादास्यामीतिवाक्यात्पारलौकिकत्वमस्यतेननु परान्नधात्वर्थस्यनिष्प
ष्यत्तिमात्रं। न्यत्रनिष्पादयतीत्यर्थाद्गमादिनाप्रतिषेधोनभविष्यति। नेतरास्तिनपस्तापसंसेधयतीत्यत्रापिपरोक्षनरसंनिधानात्
सिध्यर्थस्यपारलौकिकत्वमेवयतइतिसर्वत्रवाक्यात्पारलौकिकत्वस्यप्रतिषेधप्रसंगः वाप्रतिषेधकारणंसूत्रार्थएवव्याख्या
नरसाहः न्यत्रसाधयतीत्यत्रहेमकारलक्षणफलंसिध्यर्थस्येतिप्रतिषेधोनभवतिहेयोपादेयतत्त्वमेवीकारलक्षणंज्ञानपार

मा-कै- २९

मीनातीत्युपदेशवचनमिसाधत्रज्ञारणोनुसत्रस्थएवप्रसपश्चारंकर्तव्यमितिसूत्रार्थः। नाप्यकारस्तेनैवार्थेनमयाप्राप्तेउपदेशिव
द्भावोवक्तव्यइतिउपदेशिनश्चाकारोनापायोयमनयश्चाकारोननिमित्तमसपप्रकृतिस्तथायथाप्रतिपद्यतेतथामीनात्यादेशोपीसूत्रार्थः।का

मीनातिमीनात्यादीनामादेउपदेशवचनंप्रसपविधिसूत्रार्थंमीनात्यादीनामादेउपदेशीवद्भावोवक्तव्यः उपदेशाव
स्थायामादेर्भवतीतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनंनेनप्रसपविधिसूत्रार्थंउपदेशावस्थायामादेरुतेरयंप्रसपविधिर्विधिर्यास्यात्कथं
नप्रसपाउपदेशीवद्भावेप्रयोजयति। कथंकृत्वाह्यनेनप्रयोजयति। किंकारणं। एवंहिसुच्यतेनचकेवलेनास्ति। णावन्तुवि
धयस्तर्हिप्रयोजयतिणा। न्यवरायः न्यानरेणासिद्धोभवति। नाज्ञानाभ्यवरायोवक्तव्यः। न्यानरेतिचेन्नासिद्धोभवति
। किंवक्तव्यः न्यानरेणनुच्यतेनवल्लप्यानरेसुच्यतेन्यानरेणुविज्ञापनेकथंन्यविशेषेणाचन्नुत्सर्गेतसंस्वरणांतादु
वरणीनादुवरणीनाज्ञाज्ञापनेपवादौनत्रोपदेशावस्थायामादेर्नुतेरपवादस्यानिमित्तंनास्तीतिनूत्सर्गेणाचन्नासि
द्धोभवति। एवंचसतिनचन्यानरेसुच्यतेन्यानरेणुविज्ञापनेपिचेदंदवरानेसवरानेन्यानरेतियुक्तंसिद्धंभवति॥

कारेतिन्यानरोपसर्गेरेतिकन्यानोनुपसर्गेरेतिकःकोचारेचकान्यानरोपसर्गेरस्यरेमानेर्दिष्टेनचकेहिनिशकंधारिला
हित्वासरेरूपमभयाकारेनिस्यात्। किंतर्हिणिगुणप्रतिषेधोनत्रेनभावः॥ न्यानरेणुविज्ञापनेरेतिसामर्थ्यात्कथंहि। मीनातेरा

दीनामुपदेशरेवालेरुतेरवर्णंतल्लक्षणंजपवादोनप्रवर्त्ततरेतेनत्रेवस्यात्॥

रामः २९

मा-कै- ३०

हेनुरेवमयमितिन्यथादानसाधनोभयपदोननुभावसाधनःसमानाधिकरणकृपदेसमासोनषष्ठीसमासःतेनयदासाक्षात्प्रयोजको
भवत्यापादानतदेतदालंयदातुकुचिकारीनिभयस्यापादानतदात्वाभावःएतच्चहेनुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वेषष्ठी
समासेचतस्यनर्थकंस्यात्। यद्यपिभावसाधनपक्षेपिपचमीसमासान्यपरोनायमेवार्थोलभ्यतेतथापिषष्ठीसमासनिराकरणाप्र
रत्वाद्भाष्यस्यहेतोरपादानत्वमवश्याश्रयितव्यमितिसूत्रतात्पर्यंसंचमीसमासोनानिवार्यतेस्मनिरा न्यकितीतियारिपपुरुषो
थापिसज्ञप्रतिषेधोभ्रलभ्रभवतिकितिभ्रलिनेतिसर्वधारज्जुसर्प्रामिसादोपाप्तोतीतिभ्रत्वाहान्यामिसरेइ ग्रहणमितिशी

हेनुभयइतिनेवविज्ञायतेनोभयेहेनुभयेहेनुभयइतिकथंतर्हिहेनुरेवमयंहेनुभयइतिपदिसएवहेनु भयंभवतीतिएवनिदेशो न्या
मिसरेग्रहणाकर्तव्यं। किमिदमसिनिमसाहारयहरणाक्रसन्निविष्टानामसाहा।मनप्रभृतिन्यापहिरोरु
कारान्। किंप्रयोजनंनेक्ष्विप्रतिषेधार्थं। किंवतस्मभतरज्जुस्प्रंरज्जुस्प्रंखेइत्यादिवदभ्या।खेइभिरुक्तमाकिमुक्तं
धानोसरूपग्रहणंतत्प्रत्ययविज्ञानान्सिद्धमिति। शीर्षनछरसिप्रकृतंतरेशीर्षनछरसिप्रकृतंतरेदृष्टव्यं।
किंप्रयोजनंन्यादेशप्रतिषेधार्थंन्यादेशोमाविज्ञायेपिप्रकृतंरूपमाविज्ञायेत। किंचस्यात्। न्यकारोनस्यछरसिअवरणं
नस्यात्। शिरोमशीर्यतेमुरवेरुरनशिरोमिनत्तीतिनदूभ्यर्थवरणःशिरःयेयेचनद्भिनेयेचनद्भिनेशिरसःन्यादेशार्थः
येचनद्भिनेरस्यत्रशिरसोग्रहणंकर्तव्यं। किंप्रयोजनंन्यादेशार्थं। न्यादेशोयथाविज्ञायेतमद्भनरंमाविज्ञापि। किंचस्या
नयकारोदंतद्भिनेस्कारेनस्यश्चरणमसज्येत। शीर्षेणेपस्वरःकाकेशकाकोष्ठशिरसःशीर्षनभावोवक्तव्यःशीर्ष
र्षे। न्यादेशप्रतिषेधार्थमितिपघपेशिरसइतिस्थानीसाक्षान्निर्दिष्टस्तथापिसमानार्थे ॥ एषाकेशाशिरस्या ॥
त्वान्नादेशनासिध्यतेपथाशिवादिषुविल्वबिल्वशइनविश्ववेशइतिस्थानिनोल्पेनसमप्रयोगःस्यादितिस्थान्यादेशभावपरिहारे
णमद्भसनरत्वमाश्रयणीयमितिसूत्रार्थः। यद्यपिपूर्वसूत्रान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरत्रापिविभाषेतिलभ्यतेतथापिपुनरत्वतरसुविभाषा
वेतेतित्यरिसाकेनप्रकृतंतरपक्षोनिर्देशेन्याश्रियतेयेच॥ वाकेशेषुनिति।तत्रशिरस्पशब्दस्यकेशविषयस्याछरसेन

रामः ३०

जीरदानुरिति।ननुनात्रोदग्रामोति।एवंतर्हिनुत्समनिविधानतादुपधिर्मवलोपावकृष्णमद्रा
प्रदर्शनो।न्यतरंगालोपइति।ततश्चाद्धेतोरवसप्रसारणहलादिशेषयोर्वलोपः प्राप्तउपदेशसामर्थ्यान्नभवति।न्यनो।भोवेति।वा

वेरिमेवलोपाम्रासिद्धिरूदग्भावचचनात्।वलोपस्याप्रसिद्धिः।न्यास्त्रेमाणंजीरदानुरिति।किंकारणंऊदग्भावचचनात्।
छोऽन्यतरस्यामिकेचेतिऊदग्भावोनि।न्यतिप्रसंगोव्रश्चादिषु।व्रश्चादिषुचातिप्रसंगोभवति।इहापिप्रामोति।वृश्चन।ब्री
हय।व्रश्चनेति।उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धं।उपदेशसामर्थ्यादृश्चादिषुलोपोनभविष्यति।उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमितिचेत्सप्त
सारणहलादिशेषेषुसामर्थ्यं।उपदेशसामर्थ्यान्सिद्धमितिचेत्न्यस्यन्यदुपदेशवचनेप्रयोजनंसंप्रसारणहलादिशे
षेषुवकारस्यश्रवणंयथास्यात्।इक्ष्या।इक्ष्याकात्।हाश्चतिविन्नश्चिषतीति।नचहिंगलक्षणत्वात्।नवाएतन्नयो
जनमस्तिकिंकारणंवहिरंगलक्षणत्वात्।वहिरंगासंप्रसारणहलादिशेष्या।न्यनरंगोलोपः।न्यसिद्धेतहिरंगमंतर
गे।न्यनारंभोवा।न्यनारंभोवापुनर्वलोपस्यसाप्यःकथमास्त्रेमाणंजीरदानुरिति।न्यास्त्रेमाणंजीरदानुरितिवर्णलो
पात्।न्यास्त्रमाणंजीरदानुरितिछात्साहंगलोपान्सिद्धंयथासंस्कायनः।संस्काय
गयस्कायनः।गायस्कान इतिविरेफस्यादर्विजाएयोःप्रतिषेधः।दर्विजाएहियोःप्रतिषेधोवक्तव्यः।दर्विःजागर्तिःकि
मुच्यतेदर्विनाएयोःप्रतिषेधोवक्तव्यइति।यदाएकारस्यसुच्यते।भवतिवैकिंचिदाचार्याःक्रिपमाणमपिचोदयंतिनहूकर्त्तव्य
मदर्विजाएयोःप्रतिषेधोवाक्तव्यः।वेलोपिदर्विजाएयोरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात्॥ ॥ ॥

ग्रहणात्समाधानंवास्त्रेमाणमित्यत्राश्रपणीयं।छारसत्वादनुनासिकेभवतीमुक्तंभवति।वलोपस्यात्रप्रत्याख्यापनेनलोपः गौधः
पचेरन्निसादेतस्योपयोगात्।वरएकस्यामवतिवैकिंचिदिति।येतस्त्रेक्रियेतवस्तुतदावार्याश्चोदयंतिनदर्थस्यामथासिद्धत्वप्रतिषे

अप्रतिषेधइति।अएक्तस्येतिनुवर्त्तमानमित्यर्थः।अननुनासिकपरत्वादिति।परशब्दोविशिष्टदेशावपदवाची।यस्मिन्विशिष्टस्यप
रेकारोऽननुनासिकोऽतएवेत्सत्तकसंज्ञानुरुक्तोलोपविधानायनत्वननुनासिकपरइत्यर्थः।इतरःपंचम्यर्थेवक्ष्यतीहिंम
न्वाचोदयतिपदीतिविनोनकारस्यलुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मामूल्लोपोघुतस्यगित्यादावेवननुनप्राप्नोति।
वेलोपिदेर्विजाएयोरप्रतिषेधः।अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः लोपःकस्मान्नभवति।अननासिकपरत्वात्
अननुनासिकपरस्यविशब्दस्यग्रहणं।नचात्रानुनासिकपरोविशब्दः प्रुड्यरश्चात्रविशब्दःयद्यननुनासिक
परस्यविशब्दस्यग्रहणमिप्यते घृतस्पृकदलस्यकूश्चत्रनप्राप्नोति।नघेतस्माद्विशब्दादनुनासिकंपरंपश्या
मः।अननुनासिकपरत्वादितिनेवंविज्ञायते।अननुनासिकःपरोयस्मात्सोयमननुनासिकपरः।आनुनासिकः।एव
परत्वादिति।कथंतर्हिअननुनासिःपरोऽस्मिन्सोयमननुनासिकः।अननुनासिकपरत्वादिति॥एवमपिप्रियदर्विअत्रप्रा
प्नोति।असिद्धोऽत्रानुनासिकःएवमपिधात्वंतस्यप्रतिषेधः।धात्वंतस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।दविरिधिविधात्वंतस्य
वार्थवद्ग्रहणात्।अर्थवतोविशब्दस्यग्रहणंनधात्वंतोऽर्थवान्।वस्यवानुनासिकत्वात्सिद्धं।अथवांधकारस्यैवेदमनु
नासिकस्यग्रहणं।सेतिहिपराःसानुनासिकाःनिरनुनासिकाश्च ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

किनोनकारस्यलुप्तत्वात्।नैवंविज्ञायतइति एवंहिविज्ञायमानेप्रियदर्विममग्रहणंस्यादित्येवंविषयेनस्यात्॥प्रियदर्वीति।अ
त्राणोग्रहणस्थानेनासिकइत्ननुनासिकः।प्रियादर्वियस्यत्प्रियदर्वि।असिद्धइति।पूर्वत्रासिद्धमितिवचनात्।अर्थवदिति॥किं
वादयःकर्तारिकरितिप्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवंतः वस्येति।अननुनासिकवकारस्येदमनुकारणंवेरिति॥ ७॥ ७॥ ७॥

हल्ङ्याब्भ्यो॥ दिहलएक्ङग्रहणमिति॥ ङ्याप्योर्दीर्घात्सो रिसेवचक्ङ्व्यमित्यर्थः॥ राजेति॥ नलोपेकृतेयं संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्रकारान्तं परंनभवतिकिंतर्हिसर्हिसकारान्तं॥ पदान्तुस्वादिष्वसर्वनामस्थानेषवीतिङ्यपचिसर्वनामस्थानेपूर्वेपदमितिव्याख्यानंतद्धावपिपरतः पदसंज्ञायांसत्यांनलोपःसिध्यति॥ ङ्कृतेनुनलोपेसंयोगान्तत्वाभावान्नलोपोनप्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसंगः॥ पवत्रिति॥ नङ्चात्रतकार लोपएवनप्राप्नोति॥ मुलोपस्यासिद्धत्वात्॥ नैषदोषः॥ पूर्वत्रपरस्यासिद्धत्वमुच्यते॥ ततश्चसंयोगान्तलोपेसंयोगान्तलोपस्यसिद्धत्वा

हल्ङ्याब्भ्यो॥ यदिपुनरयमेङ्कलोपःसंयोगान्तलोपोविज्ञायेत॥ किंङ्कृतंभवति॥ दिहलएक्ङग्रहणांतिस्रोश्चग्रहणांवक र्तव्यंभवति॥ हलंत्रएक्ङलोपःसंयोगान्तलोपःसंयोगान्तलोपश्चेत्रलोपाभावः॥ राजानस्तासंयोगान्तस्यलोपस्यासिद्धत्वा न्नलोपोनप्राप्नोति॥ यथापवत्रिति॥ तथापवन्पजन्त्रिमत्रसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनभवति॥ नैषदोषः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसिद्धःसंयोगान्तलोपेनत्वोपरति॥ यदयंनञिसंबुद्धोप्रतिषेधंशास्ति॥ दृश्यतेहि प्राप्नोति॥ पचनयजनात्तुल्यजातीयस्यज्ञापकंभवतिकस्यतुल्यजातीयः॥ यःसंबुद्धावनेनतरःवस्वादिषुदत्वेसंयो गादिलोपवलोपहत्वात्॥ वस्वादिषुदत्वेनसिद्ध्यति॥ उखाश्रित्॥ पर्णध्वत्॥ किंकारणं॥ संयोगादिलोपवलीप स्यात्॥ संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपोवलीपानिति॥ यथाकूटनटिति॥ तद्यथाकूटनट्काष्ठनडित्रसंयोगान्तलोप संयोगादिलोपोवलीपानभवति॥ ननुचदत्वेकृतेनभविष्यति॥ त्रसिङ्दत्वेतस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति॥ ७४॥ ७५॥

ङ्कवनेवतलोपेतस्मत्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः॥ आघ्रास्थेतिङ्दृष्टांतउपात्तः॥ यःसंयुङ्कावनेतरइति॥ पवत्रिमत्रनकारस्यङ्कारेणाव वहितः॥ उखाश्रिति॥ उखाश्रास्रतिस्थितेसंयोगान्तलोपमयपादत्वाद्धापित्वासंयोगादिलोपःप्राप्नोति॥ परोपित्वपदोवच नप्राप्तिरेषादुत्सर्गोङ्कृतेयेनासिद्धोभवति॥ संयोगादिलोपेवङ्कृतेसंयोगाभावात्संयोगान्तलोपाभावः॥ ननोविभक्तिसकारःस्वंतेषु पवोनभवतीतिरत्वंनप्राप्नोति॥ काष्ठनडइति॥ काष्ठनड्सतीतिक्विप्॥ संयोगादिलोपेङ्कृतेयस्मज्जत्वउकारःहल्वेङ्कृत॥ इतिसावपिपरमिति

उभयतस्याशेतिस्पृशवाधनस्पर्शनयोरितिभौवादिकस्यास्पशग्रहणंस्पर्शनपोरितिचौरादिकस्यवाङ्ङमेतन्॥ एत्तसेतेरेफा सरस्यतकारस्येत्यर्थः॥ तकारेणेतिएत्तस्येतिहितकारकोनिर्देशः॥ यथालक्षणमिति॥ लोकेपुक्तानामिदमनास्यानामितिस्यप्र

सिद्धकांरेपठितेवस्वादिषुस्त्वंसोरीर्यस्यइति॥ तत्रसोर्दीर्घयहणंनकरिष्यतेवस्वादिषुस्त्वंसिद्धमित्येव॥ एवमपि ङ्यपहीतस्यान्नमाप्नोति॥ ङ्यथसावपिपदंभवतिराजानश्चानलोपेङ्कृतेविभक्तेश्रवणंप्राप्नोति॥ सौयोभयतः स्याशार्ङ्गभवति॥ एतलोपोनियमवचनात्॥ एत्तलोपोनियमवचनात्॥ एत्तलोपोवक्तव्यः॥ ङ्यक्षिभर्भवान्॥ ल्लजागर्भवान्॥ किंपुनःकारणंनसिद्ध्यतिनियमवचनात्॥ एत्तस्येतेनस्मात्रियमात्रप्राप्नोति॥ नैषदोषः॥ एत्त स्येत्यत्रतकारोपिनिर्दिश्यते पघेवंकीत्तेयेतेप्रत्यपःकीरितिप्राप्नोतिकीर्त्रइतिचेष्यतेपपालत्तृणामत्रयुक्तेरे रुलेवारोप्योत्तेवक्तव्यं॥ ङ्यग्नित्रंङ्यष्ठित्रंङ्यत्रसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तः ङ्यतीत्यत्वंप्राप्नोतिकीर्त्र इतिचेष्यतेपपालत्तृसिद्धत्वात्॥ नवावक्तव्यं॥ किंकारणंसंयोगान्तलोपस्योत्वेसिद्धत्वात्॥ संयोगान्तलोपउत्वे सिद्धःनघयाहरिवोग्रेदिनइति॥ नघयाहरिवोग्रेदिनत्वाइत्रसंयोगान्तलोपउत्वेसिद्धोभवति॥ सत्यवतहि दोषः॥ सोयोभयतःस्याशेति॥ तस्मादशक्योहलएक्ङलोपःसंयोगान्तलोपोविज्ञातुं॥ नचेहज्ञापनेहिहल्लक्षणे यहणांतिस्रोश्चयहणंकर्तव्यमेव॥ ॥

पुक्तेलक्षणानामसहानेलक्षणंलक्षणमित्यर्थः॥ तत्रास्यप्रयोगाभावात्रदोषोनप्रयोजनमित्युक्तंभवति॥ ङ्यग्नित्रेति॥ सिद्धेसिद्धेपिङ्यग्नित्रंसंयोगान्तलोपःसंचयरत्वात्तस्यतत्रग्नित्रइतिस्त्रेनिरत्वं॥ उत्वेतुसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्धत्वधान्ना दुत्वनप्राप्नोति॥ उत्वेसिद्धइति॥ संयोगान्तलोपोरुत्वेसिद्धोवक्तव्यइत्यपवक्तव्यमित्यर्थः॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥संबुद्धिलोपउत्तरादिभ्यः प्रतिषेधः॥संबुद्धिलोपेउत्तरादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः हेकुतरत्हेकुतम किमुच्यतेकुतरादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यइति॥परत्वादेकस्यमनुवर्त्तिष्यतेन्यङ्कादिषुपाठस्यनिष्टत्तत्वात्॥निष्टत्तौ॥एकाधिकारः॥किउत्तरादिभ्यः प्रतिषेधंवक्ष्यामीत्यनेनोएकाधिकारोनिवर्त्तते॥नेत्याहनचाप्रयोजनेषुएकाधिकारोनिवर्त्तः॥किमर्थंन्यमोलोपोयथास्यात्॥हेकुंस्हेपीस्॥निवृत्तेःविवेन्यएकाधिकारेन्यमोलोपोनप्रोप्नोति॥किकारणं॥नहिलोपःसर्वादेशीमामुत्सर्वस्यलोपःचलोलंस्यविधयोभवंतीमंतस्यलोपेकृतेहपोरकारयोःपरूपेसिद्धंस्यात्हेपीरेनि॥पुनर्नलम्यंकिंकारणं॥न्यत्रहितस्मात्सिसुत्तरस्याहेःपरस्येतिन्यङ्कारस्यलोपःप्राप्नोति॥न्यंकारलोपेचसतिमकारःतीहीर्घोवक्ष्यतिसुपिचेतिदीर्घेहेकुंस्हेपीरामित्येतद्रूपंप्रसज्येत॥एवंतर्हिहलोलोपःसंबुद्धिलोपःनहलन्यङ्ग्रहणंकर्त्तव्यं॥नकर्त्तव्यं॥महतमनुवर्त्तिष्यतेनञ्महतोहलमाभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तस्यहलितिनहैप्रथमानिर्दिष्टंदीर्घंनिर्दिष्टंनवैतद्रूपंहेकुंस्हेपीरितिनचदोषः॥एङ्ग्रहणंसिषांपरमीहलिमस्याःप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पिष्यति॥तस्मात्सिसुत्तरस्येति॥

न्यंकारलोपइति॥न्यंकारलोपस्यापरनिमित्तत्वादीर्घविधौप्रतिषेधाद्वास्थानिवत्वाभावः॥ ॥ ॥

एवमपीति॥एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादितिभावः॥नचात्रामामितिमकारस्यलुप्तत्वात्न्यथेति॥सत्यामेवहलन्यङ्ग्रहणानुवृत्तौन्यंपविचारः॥व्यपवर्गाभावादिति॥ङ्स्यात्संबुद्धेरिसुच्यमानेङतेचैकादेशेनास्तिङसंबुद्ध्याःपार्श्वापर्य्यमित्यर्थः॥ङ्स्याङुत्तरस्येति॥सर्वमसंतवद्भावाद्ङसानमेनद्भवति॥संबुद्ध्याःशिघ्रहिप्रकृतिरूपमेवङसेनविशेष्यतइतिदं

एवमपिप्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वेरूपेहेकुंस्हेपीडाःस्मितद्रूपंप्रसज्येत॥न्यमिपूर्वंतमत्रवाचकंभविष्यति॥न्यमीसुप्येनचात्रामपपाठः॥एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति॥न्यायसारःसिहसंप्रधार्यसंबुद्धिलोपःकिमर्थंनाएकादेशइतिकिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वादेकादेशः॥एवमप्येकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपोनप्राप्नोति॥न्यंतादिवद्भावेनव्यपवर्गोभविष्यति॥उभयत्रन्यायाश्रयेणानादिवत्॥नोभयत्रन्यायाश्रयःकरिष्यते॥कथंनैवंविज्ञायतेङसाङुत्तरस्याःसंबुद्धिलोपोभवतीति॥कथंनहिङसाङुत्तरस्यहलोलोपोभवतीतिचेत्संबुद्धिरिति॥उत्तरादिभ्यःसर्वादिप्रतिषेधोवक्तव्यः॥नवक्तव्यः॥उक्तंवा॥किपुनरिहप्रमाणंनुनासिकोपधत्वादिति॥एवमपिहलोपःसाधीयःप्राप्नोति॥दुष्करणाद्वा॥न्यथवाङुत्तरादीनामितिवक्ष्यामि॥किंकरणाद्वान्यथावाहिच्छब्दंकरिष्यते॥सर्वादिरकारःकर्त्तव्यःक्रियतेमासएवाद्विकारकोनिर्देशःन्यङुत्तरादित्यत्र॥ ४

तेविधिः॥उक्तंचेति॥वस्मानाणापरिहाणपेह्योवाशब्दः॥ न्यूनुनासिकोपधत्वादिति॥न्यादेशस्याकारोनुनासिकःकस्मान्नकोलुप्तइतिकारोवाश्रोष्यते॥सर्वनेदाभावात्संबुद्ध्यवपवोनभवतीतिनलुप्तइतिभाव॥साधीयइति॥व्यपदेशिवद्भावाद्यथाहेरुक्तेसतीतिभावः॥दुष्करणाद्वेति॥दुष्किरणेखलीनपुंसकादितिखलोलुक्क्रियते॥

एवमपीति। न्यक्कारादुत्वासरलादकारस्येति भावः। विहितविशेषणमिति। प्रतिपादितत्वात्तदंतविधेरिति। नातासरस्सं
वृद्धिसंबंधिनोहलोलोपोभवतीति सूत्रार्थः। ततश्चासाभ्यर्थात्प्रहृतिरूपावपूर्वङ्कस्यग्रहणात्यस्माद्धलादेस्संवृद्धिर्विहिता
तस्मादेवपरस्यहलोलोऽसमर्थावनिष्टेते। तेनकातरहिसूत्रेलोपेहलेतेहसोतलाभावादकारलोपाभावः। हेत्राधिति।

एवमपिलोपः प्राप्नोति। विहितविशेषणंङ्कस्यग्रहणं। यस्माद्धलादेस्संवृद्धिर्विहिनेति। न्यक्कृसंवृद्धिलोपा
भ्यालुक्। न्यक्कृसंवृद्धिलोपाभ्यालुभवतिप्रतिषेधेन। न्यक्कृलोपस्यावकाशः। गोमाग्। यवमान्। लुकोव
काशः। वपुनन्। रहोभयंप्राप्नोति। तद्धालगकुल। पद्धालगकुल। संवृद्धिलोपस्यावकाशः। न्यग्रोधावापो। लुक्। सएव।
रहोभयंप्राप्नोति। हेत्रपुहिजतु। लुग्भवतिविप्रतिषेधेन। सतु। हेविप्रतिषेधेन। सनहिविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्त
व्यः। नवालोपलुकोलोगधर्धारणाघष्यानडुत्यनडुदिति। नवार्थीविप्रतिषेधेनाकिंकारणं। लोपलुकोर्लुगवाधारणा
त्। लोपलुकोहिलुगवधार्यते। तत्रलुग्लोपयोरणत्वावाद्यवकाशेध्योपध्यानडुत्यनडुदिति। तत्रघष्या। न्यनडुन्निवा
चरतिन्यनडुत्यनडुदमत्रलोपलुकोर्लुगवधार्यते॥ ॥

लुकिकृतेप्रसज्यपलक्षणप्रतिषेधात्संवृद्धिगुणाभावः। इकोचिविभक्तावित्यत्रत्यजग्रहणस्यप्रयोजनमस्तीत्यह किंचित्प्रयो
दनमिति। ततोगुणोनभाव्यानवक्तव्यइति। नव्याख्यातव्यः। कस्मादित्याह। नचेति। न्यनेरणानपीवीधीन्वाधामानोलुग्वल
वामेप्रत्युल्यवलेनलोपिनस्म्हीनाहीतीतिविप्रतिषेधोनोपपद्यतीयः। न्यनडुत्यनडुदिति। सुलोपेप्रतिपद्यपलक्षणो
ननुमानौस्यातालुकिप्रत्यपलक्षणप्रतिषेधान्नभवतः

षोप्यंछानुमोनिदृत्तिरिति। न्यप्रवृत्तिरेवनिवृत्तिः। नातापिंडानामिति। तरंतिस्थितेनादिवीतिपूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधादुणः प्राप्नो
ति। सामिकरंति। सुपांसुलुगिनीकारस्याकारलुप्तेषाष्टिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। जीसगणरंति। न्यत्रेत्रीनरंत्रेतिभाव॥

शेछंदसिन्यपयोगःप्राक्सोरवक्तव्यः। कथमत्रेत्रीतेवाजिनात्रीषधस्थानातापिंडानामिति। पूर्वसवर्णोनाप्येनान्सिद्धं।
नासिध्यति। नुमाव्यवहितत्वात्तपूर्वसवर्णोनप्राप्नोति। छंदासिनपुसकस्यपुंवद्भावोवक्तव्यः। मधोर्गह्लादिति। मधो
स्तप्रारवासनेरसेवमर्थं। तत्रपुंवद्भावेननुमोनिवृत्तिः। नुमिनिवृत्तेपूर्वसवर्णोनासिद्धं। भवत्यत्रेत्रीतेवाजि
नात्रीषधस्था। इदंतुनसिध्यति। तापिंडानामिति। इदमपिसिद्धं। कथमसाभिमतंपूर्वसवर्णंकृतेपुनः षाष्टिकोभवि
ष्यति। एवमपिन्यसिद्धाः प्राप्नोति। वस्प्रत्ययेततः। जसादिषुछंदोवावचनंप्राग्दीव्यतोयङ्लुपचायोङ्कस्यानुकिप्र
वीतेनपुसकोपसर्जनङ्कसंतद्धिगुसरस्यानुकिपूर्वोतेनपुसकोपसर्जनङ्कसंतद्धिगुसरस्यनसिध्यति। न्यारात्सूत्रि
च्छत्रंधानाशंकुलिच्छत्रोनिष्कौशांबिच्छत्रंविर्वाराणासिच्छत्रं। द्विगुसरः। पचारालिच्छत्रं। दशारस्मिच्छत्रं। नुकिकृते॥
नजंतत्वादेतेविधयोनप्राप्नुवंति। नवावहिरंगलक्षणत्वान। नवापवादोयं किंकारणंबहिरंगल
क्षणत्वात्। बहिरंगलक्षणत्वात्। लुक्न्यंतरंगस्यनेविधयः। न्यमिहंबहिरंगमंतरंगं। इहतर्हिग्रामणिपुत्रः सेनानिपुत्रः ङ्कसंतेनुकप्राप्नोति।
ग्रामणिपुत्रादिषुवाप्राप्तिः। ग्रामणिपुत्रादिषुचाप्राप्तिः किंकारणं। बहिरंगलक्षणत्वात्तदेव। न्यथवापरोयंकरि
ष्यते। परादोसंयोगादेरसंनियमसंगः। परादोसंयोगादेरसंनियमसंगोभवति। न्यपछापाते। कामस्यसंयोगादेरसंन
यमसंगेनावेलोपवचनत्वावेन्यलोपोवक्तव्यः। न्याश्रित्यसोमसुतः न्यएकस्यनिवेलोपोनप्राप्नोति। नैषदोषः। न्य
एकग्रहणंकरिष्यते। यदिनक्रियतेदविः जागविः न्यत्रापिप्राप्नोति। न्यनुनासिकपरस्यविशेषस्यग्रहणंस्थानेपर
ङ्कसंप्रत्ययविकरणेप्रेक्षापूर्वंकारितप्रदर्शनापात्रविचारः। ग्रामणिपुत्रइति। न्यत्रनुगंतरंगोङ्कसोबहिरंगः पूर्वत्रनुब
हिरंगः स्वरङ्कस्यावंतरंगो॥

परीनादिति।तत्रोनेरङ्किपिङ्कौवगमादीनामिमनुनासिकलोपः।तत्रतरियरादौक्रियमाणाइट्प्रसज्ये।नहिहृनोतिरोर्घःस
ल्लोपोपोयःसनिकर्षेविर्णोनावरीन्नूमेनकालेनाव्यवधानेप्रासहिता ङ्कारादाविरामोक्तो। द्वादशश्चेनवर्णोभिव्यक्तिहेतु
नवोनादाउच्यंते।तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानंतरंयस्यानादानंतरवर्णोरंतरंभिव्यक्तयउच्चार्यतेतत्तासहितासावनंतर
रवर्णोहृपविषयातंतत्रात्रिविट्त्रेस्त्रासविकारात्कारपोस्तवर्णोदेरणिछेदालंहितमावायणोमसंगात्रिर्दिष्टग्रहणामानंत
मानंतर्यार्थंनकर्त्तव्यमित्याहुःत्रिप्रकारमिति।व्याघातस्त्वपोनेहास्तइतिनात्वानंसामित्याहुः। व्यापकमिति।यथाहेध्रसर्पि
इट्प्रतिषेधकाइट्प्रतिषेधस्यबलीयस्त्वात्।परीनतत्रूमहूस्वबलादिलक्षणइट्सत्रेनाबंतहिन्वमक्रुंकरिष्यते।व्याभ
क्रेवरःपद्मभक्रुस्तहिरवरमेदोधिस्कारयति।मधुक्काटयति।तिदुनिहुःदइतिनिघातेनप्राप्तेनि।ननुचनुनेवानिहृन
तुकःपरस्मिन्यायेनप्राप्नोतिकेकारणेनत्रिवयुक्रमंमस्शाधिकस्योनथात्वंयणनिः।नन्वुक्रेरवग्रवपुक्रेवामंसि
स्तत्सदृशोकार्षविज्ञायतेनथात्वंयाणर्म्यतेनथाव्याघ्रात्तणामानपेक्षुक्रेब्राह्मणसदृशमेवानपतिनासोलोष्मा
णमरुतिभवति।एवमिहाथास्मिन्हितिप्रतिषेधाइत्यस्मिन्क्रिइत्सदृशोकासंहितापा।अथयोगःशक्योवक्तुंकथान्यधि
करणेनामत्रिकारव्यापकमोपश्लेषिकवैषयिकनिःशेषेसर्वाशेषेनेकोभिसंवेधोधवितुमर्हतिन्यग्रदतउप
श्लेषात्।इकोपराविन्यविउपश्लिष्टस्येतिनत्रातरेणसंहितायहणंसंहितायामेवभावेष्यति॥

तिलेषुतेलमितिन्यौपश्लेषिकमिति।ययाकरेतिष्ठतिमथुरायांवसतीतिसर्वोवपवर्व्यापकत्वाभावोवैषयिकमिति
।यथावेशकुनयःगुणेवसंतीति।व्यग्रस्तउपश्लेषादिति।ननुचन्यूंधातुकरसाद्यौविषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात्क
थमिहसंवंधतराभावःउच्यते।यदासामान्यसप्तमाधान्यमाश्रीयतेतदातेनयौवापर्यंभावाद्विषयभावआश्रीयते।विशेष
स्तुप्राधान्यमाश्रीयमाणेनतेनयौवापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणा।।नत्रैकोयणचीसाद्यौविशेषःप्राधान्येनाश्रीयतेननुसा

न्नाराःन्नारूमारोरितिकर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थंतेनेषदर्थस्याप्याङोग्रहणंद्रेषछापान्नाछायेतिवाक्यस्मरणयो
स्त्वाकाम्येहयहणाभावाद्विकल्पोभवति।न्नाछापान्नाछायेतिइकोपराणाइग्ग्रहणमिति।वक्ष्यमाणोभिप्रायःजस्नुमत्रेति।

न्नाराःन्नारूमारोरितिकर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थंतेनेषदर्थस्याप्याङोग्रहणंद्रेषछापान्नाछायेतिवाक्यस्मरणयो
स्त्वाकाम्येहयहणाभावाद्विकल्पोभवति।न्नाछापान्नाछायेतिइकोपराणाइग्ग्रहणमिति।वक्ष्यमाणोभिप्रायःजस्नुमत्रेति।

न्नाराःन्यथाकेमर्थेमाङ्मारोःसानुबंधकयोर्निर्देशःन्नारूमारोःसानुबंधकयोर्निर्देशोगतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसं
प्रसपार्थः। न्नारूमारोःसानुबंधकयोर्निर्देशःक्रियते।न्नारोगतिकर्मप्रवचनीयसप्रसपार्थः।मारःप्रतिषेधसंप्रस
पार्थः।इहमाभूत्रेन्नाछाःप्रमाछेदःदीर्घासन्ताहूदीर्घासदंताहूविष्वञ्जनादीर्घोसदंताहूमत्रविष्वञ्जनादी
र्घोछंदस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं।विष्वञ्जनमस्मच्छत्रे।विष्वञ्जनमस्मच्छत्रेनछायाकुरवोपरानच्छायाकुरवोपराइकोयणाइग्ग्र
हणंकिमर्थंइहमाभूत्।न्नाग्निवित्रेसोमसुत्रेनैतदस्तिप्रयोजनंनस्तत्रबाधकंभविष्यति।जस्नुनासिहूंपरणमत्रप
रणान्नासिहूमत्रजस्नुतस्मान्नासिहूंलाघरणादेशःमाप्नोति।यस्मादेतोहलश्चस्रपूर्वंयस्मादेतोहल्स्रवस्रपूर्वंतस्यप्रो
तिपचतीति।।एवंतर्हिदीर्घस्ययणादेशेवक्ष्यामिनहीर्घग्रहणंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यंप्रकृतमेववक्ष्यते।कुमहूतहीर्घासद्
नहूनेतहूंयंचमीनिर्दृष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।।

परस्त्रादिनिभावःनभयोरप्यनिसत्रादस्तिप्रतिषेधःनत्रशहोतरप्रास्यायणोनिसत्रंजस्नुस्मनुक्रुतेयरणप्रास्यान्नस्नु
तिःपूर्वत्रासिहूमितिजस्नुस्यासिहूलोपस्तसद्योविप्रतिषेधोभावाघरणादेशमेवात्रनिष्प्रतिहूहूनप्राप्तेपरत्व।यस्मेति।यदंत
स्यजस्नुविधानादयदंतहलोविपरणपदेत्वेसत्यैः।।

भा॰कै॰ उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। रापिच्छांदसः इति। एतच्चाप्यवशात् भाषायां रेफ इहो साधुरिति लक्ष्यते। अथवा कारच्
पर एवापि छांदसत्वमिति व्याख्यायते। कष्य। तद्दिसनेनेति। प्रकृत्यर्थस्याभिधानात् परामर्शोपि तदर्थग्रहणाहमपृक्तं॥ तथाहि प
३९ दिस एवार्थ स्वरूपं इति तमु रूप आश्रीयते तदावश्यमेवस्मिन्नर्थे कष्य शब्दो वर्त्तत इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन। अथ सोर्थोपस्थापि

तयोस्तर्हि शकार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेपं पापजं पोद्भवलं इति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेव बलयोश्च शकार्थ
एवेति॥ इहापि तर्हि नियमो न प्राप्नोति। लभ्यं पृञ्यं। अवश्यलभ्यं पञ्यं। अवश्यलाव्यं। अवश्यपाव्यं। तुल्यजातीयस्य नि
यमः कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेव। कथं जातीयकः क्षिज्योरेव। एकारः। एवमपि सायमित्ति ठति रेयति त्व
त्रापि प्राप्नोति। सायि छांदसः। वृष्ट्वाच्चुं। न विधिश्छंदसि भवति। गोपायेत् छंदसि। गोपायते छंदसि भवति। गोपायत छंदसि। गोपायेत
छंदस्युपसंख्यानं कर्तव्यं। आनोमित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं। गोपायेमिसेवामन्त्र। अप्यप्रमाणे च गोपायत उपसंख्या
नं कर्तव्यं॥ गव्यूतिमध्वानं गतः। गोयूतिमिसेवामन्त्र। धातो रुतुत्त्रि॥ एवकारः किमर्थं नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनं॥ सिद्धे वि
धिरारभ्यमाणो नरोवकारं नियमार्थो भविष्यति॥ इष्टतोवधारणार्थं तर्हि। यथैवं विज्ञायेत धातोस्तत्रिमित्तस्यैव मे
वं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात्। शकम्महार पिबत्यः कार्यास इति। कष्य।
तद्दिसनेनाकमनिर्दिश्यते स एवकारः सार्थः। इहमाभूत्। कोपनो वाम कानव्यामि सर्थः। न चास्ति कष्यमिति॥

तदर्थः शब्दः तदाशब्दस्य [illegible] संभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति। स एवेति। प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य
तदर्थस्याविनिमयलक्षणस्य परामर्शो [illegible] नयापि तत्र कष्य शब्दो निपातस्त। कष्यमिति। मूल्येनापा
तव्यमित्यर्थः। न चास्तिकष्यमिति। आपणोत्र [illegible] नास्तीत्यर्थः। केचित्तु कष्य शब्दः [illegible] पेव [illegible] इति उद्द॰
व्याचक्षते तेनापणो विक्रयार्थ [illegible] तत्कष्यमित्यर्थः॥ ३९

1592

भव्य। दूरव्याप्ति। दूरे भवः [illegible] शब्दः शब्दस्य [illegible] शब्दः [illegible]
[illegible] इति॥ ॥इति महामहोपाध्याय [illegible] भाष्यप्रदीपोद्द्योते [illegible] प्रथमे पादे [illegible]
[illegible]॥ ॥एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। [illegible]

भव्य॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥इति श्री [illegible]
[illegible] प्रथमे पादे [illegible]॥ ॥एकः पूर्वपरयोः। एकवचनं किमर्थं [illegible] एकवचनं क्रियते एकादेशो यथा
स्यात् [illegible] नवा [illegible] कस्मादिति [illegible] नवा [illegible] प्रयोजनं किं कारणं [illegible] कस्मादिति [illegible]
[illegible] एकादेशो भविष्यति [illegible] कस्मादिति [illegible] भवति [illegible] कुरु [illegible] कुरु इति [illegible]
[illegible] किं पुनः कारणं [illegible] कस्मादिति [illegible] भवति [illegible] कस्मादिति
[illegible] भवति [illegible] एकादेशो भवति [illegible] यथा [illegible]
[illegible] स्यादिति॥
[illegible] एकादेशप्रसक्तिः [illegible] एकादेशप्रतिषेधार्थमिति [illegible]
[illegible] एकादेशः [illegible] कर्मव्यतिहारे [illegible] एकवाक्यभावादिति॥ य
[illegible] कार्यमित्यर्थः॥

॥

पिवंतीति।पाश्चात्यैतिरिस्थितेत्यैतरंगकोद्वैकादेशेकृतेविकादेशेनप्राप्तोतिशितंप्रतंतवदूवतिवाक्यार्थोदंगमिनगाश्चितेदृष्टुकोवैमकसेतिविमक्तौप्रवो
वैवैमकः।त्रमीरितिःत्रदसत्यात्रवतंत्रतोगुणादितिपाहुर्विजनः।शीत्रादुणः।त्रदेदितिस्थितेदेतमनते।त्रमदूतिः।त्रदोरितिस्थितेदुतमनते।कतहीतिः।त्रदसदिति
पंचम्याश्चविभक्तेनषष्ठ्यानंतर्यसंबंधेवाषष्ठ्यादिनास्यतदितिभावः।त्रमाभिरितिः।पूर्वोक्तार्थाश्रयणेत्रनसाताभीतेदेवयवावयविसंबंधेषष्ठ्याश्रयते

प्रतयेकादेशःपूर्वविधौप्रतयेकादेशःपूर्वविधौप्रयोजनंमधुपिवंतिःशिदृशिनोःकादेशःशिनोंऽतवदूवतिःयथाशकेनकर्तुंशिनातिविकादेशःकृतार्हि
स्यात्।पत्रैकादेशोनभवतिःविधानेवैमकस्यागनेवैमकस्यागनेप्रयोजनोऽस्तीयेनासुरेणाऽसुनाषट्विमक्तोरेकादेशःकृतार्हस्यानवदूवतिःयथाशके
नकर्तुंरेकाजुनाषट्शोभवतीतिकृतार्हिस्यात्यत्रैकादेशोनभवतिःश्रुःपाणांसुरेणाणांऽत्रदसेरितिप्रयोजनंत्रमीत्रत्रत्रमीत्रासातेत्रमत्रत्रत्र
मूत्रासातेत्रदृष्विमक्तोरेकादेशोऽदसोनदूवतिःपथाशकेनकर्तुंत्रदसोसेहिमःएतईदूदुवचनइतिःकृतार्हिस्यात्यत्रैकादेशोनभवति।त्रमाभिः
त्रमूष्मांस्वरितनेप्रयोजनंकार्यंहार्थंनिरनिवोरेकादेशस्निवोंऽतवदूवतिःयथाशकेनकर्तुंनिःस्वरितमिनिकृतार्हिस्यात्यत्रैकादेशोनभवतिकोर्यो
र्थःस्वरितनंविप्रतिषेधात्।स्वरितनंकियतामेकादेशइतिःकिमत्रकर्तव्यं।पूर्वात्।स्वरितनंभविष्यतिविप्रतिषेधेनानेषयुक्तोविप्रतिषेधःनित्यएका
देशःकृतेऽपिस्वरितनेप्राप्नोतकृतेपिःत्रनित्यएकादेशःत्रमथाप्तास्मकृतेवरितनेप्राप्नोतिःत्रथवास्माकृतेवरितनेप्राप्नोतिःवरमित्रसचयाप्तु
वनविधानित्योभवतिःत्रतोगुणार्थेकादेशःकांतांगनांवनाश्रितेत्येकादेशःपरःस्वरितनंःस्वरितनमध्यंतोगोःकथंउक्तेननःपरःग्रहणंप
रिभाषार्थमितिःउभयोरंतोगोःपरान्त्वरितनंस्वरितनेकृतेत्रांतयेनःस्वरितानुदात्तनोरेकादेशःस्वरितोभविष्यति॥

कार्यंतीतिकार्यत्रादितिविभक्तौधात्वाख्यानेविकाःपदात्परोवार्थंप्रतिधापेतिकर्मप्रवचनीयेतहालदसांकाणात्स्वरितांतात्कार्यशब्दात्पुनःप्रयोजनंभा
वःतिसृषुकादेशइतिःस्वरितनंतुरुतएकादेशेऽनकतात्रप्राप्नोतीतिसंत्रांतर्पतइतिःस्वरितेनुदात्तस्यसहश्रुतम्॥

लिंगविशिष्टेतिःतिस्त्रीतिप्रतयग्रहणंतिवनात्प्रतयग्रहणेयस्मात्सविहितंहितंहसप्रहणंतस्यचप्रातिपदिकात्प्रातिपदिकग्रह
णेलिंगविशिष्टस्यातिग्रहणमितिपरिभाषेवस्थानात्तानवेयंलक्षणपरिभाषेवेवपरिभाषेपरिहतंहिस्त्रीप्रातिपदिकात्तिप्रतिपादितंगुणेदंकमितिःउभय्यात्र
यस्यात्रवनिवेशेनभवतिःएकदेशविकृतस्यानन्यवात्कशब्दस्याप्युदंकशब्दग्रहणेनग्रहणात्।पूर्वपदंप्रतंतवत्प्रयोजनंयस्यतेऽतस्यप्रयोजनमि

लिंगविशिष्टग्रहणात्।त्रथकाप्रातिपदिकग्रहणेतिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंभवत्येवमत्रस्वरितनंभविष्यति।पूर्वपदांतोहानवत्प्रयोजनं
गुडोदंकंमधितोदंकंपूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशःपूर्वस्यानवदूवति।पथाशकेनकर्तुंउदंकेकेवलेपूर्वपदस्यानउहानोभवतीतिःकृतार्हिस्या
त्।यत्रैकादेशोनाश्लिउदश्विदुदंकंपूर्वपदांतोहानवत्वविप्रतिषेधात्।पूर्वपदांतोहानवंकिंपनाप्नोतिरेकादेशइतिकिमत्रकर्तव्यं।पा।त्पूर्व
पदांतोहानवंपूर्वपदांतोहानस्यवकारःउदश्विदुदंकंएकादेशस्यवकारःहंत्राग्रंभुपाग्रंहरोभवंपाप्नोतिःमधितोदंकंगुडोदंकंपूर्वप
दांतोहानवंभवतिविप्रतिषेधेनसचावश्यंविप्रतिषेधश्चाश्रयिष्यएकादेशोहिस्त्रीनाप्रतिहिःएकादेशोहिस्त्रीनस्याप्र
तिहिःस्यात्।योहिनस्यतेऽत्रत्रैकादेशःएकादेशेकृतेपूर्वपदांतोहानवंभविष्यति॥

एकाणायाहःपूर्वपदांतोहानवानितिःननुवर्णाश्रयत्वात्रैकादेशोत्रंगःपूर्वपदोनाप्रहाश्रयत्वात्त्वोवहिंगदस्यपुंक्तोयंविप्रतिषेधःनेदमपूर्वोयो
नेएकादेशप्रसंगात्त्वंनांगवलीयस्त्वाद्विनिवर्त्स्यत्यानानेदुस्यप्स्यतिनाएकाश्रयेणाचरहिरंगेण॥ ॥

अथवेतिपूर्वपक्षोक्तिसनुवर्त्तनेऽयुतसिद्धयहणंतत्रयथासंख्यमंत्यपूर्वस्पर्शस्त्रयाणांस्पर्शस्यैकोशोभिद्रव्यमर्थसंबंधेऽयं कारश्चात्रप्रयोगेनिमवतिनायुक्ता
द्रव्यंतद्व्यासिद्धेनाभावानुपपत्तेनेनसर्थःकिमर्थंवतद्युक्तोयेशब्दाश्रितेनयुक्तेनतावद्द्रव्यंतद्व्यासिद्धेनभवतिनेनाधूमेनवोद्भिद्धेनाभावायथाग्नेशरूपवत्त्वेभवतिनेनाहुणः।गुणयहणमिहिनिवर्त्तमानाक्रियामात्रहुणाप्रवर्तविष्यतीति

अथवानेनैवविनापतेपूर्वसपदाद्यास्तवपदांतस्यतिकर्त्तव्यंतद्व्यासिद्धेःपूर्वस्तवपदांतस्येतिः।अहुणःगुणयहणोकेप्रयोजनश्चायेकश्चेहुणाःकेनास्थानेनेतरोहिसःस्थानेप्रयत्नाणानामेतानतरश्चा
येशोभवतिप्रेहीनावपिनहिप्रापुनःप्रेहीतोनेचिनावुक्तोःप्रेहीतोनभविष्यतःकिंकारणाःप्रविहेहीनावुच्येतेःहनहिसिद्धेर्थेःमालर्थेःश्च
कारात्नहिपाप्रोतिःश्चकारोनोभयोतारुभयोर्योतानप्रसंगेनभवितव्यंनवक्ष्यकारुभयोर्नातरः।श्चकारात्नहिप्राप्नोतिःश्चकारोनर्त्ति
धातोसः।श्चकारोनभविष्यतिकिंकारणंःअतिधातौश्चकारउच्यतेनाग्नेयमष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्सौर्यंचरुमित्यत्रेति॥

प्रश्नः।स्थानेनेतरोहिसइतिःपूर्वपदयोःकंठ्यतालव्योःनरतरःकंठ्यतालव्यकारः।कंठोष्ठ्योलुकंठेष्ठ्यौकारःप्रेहीनावपिनेकारस्यापिकंठ्यता
लव्यत्वात्प्रेकारस्यकंठोष्ठ्यत्वात्प्रेतिभावः।प्रेहीनेवेतिःप्रेहीनोनेनाविधयोर्हिदोर्वाक्यिनियमार्थंभविष्यतिःप्रेवेवहिर्भवतीतिउभयतोनियमश्चया
स्यास्तेहिदोर्वेवेतिनोभयांतरइतिःश्चकारोनुक्तसमुच्चयार्थंःनोभयांतरःप्रेहीनावपिनेतिःइत्थंनतरउभयांतरः॥

स्तुतश्चेतिःस्तुतविधानेसतिपक्षिनविषयेस्तुतोविहितस्तस्मिन्नयमनेनेवमर्थोःअस्मिन्कर्मण्यष्टाभिःकपालैर्नाहितिपक्षेःस्तुतःप्रसंगात्स्तुतोनभविष्यतीत्य
र्थःत्रिवृतमौत्राइतिःस्तुतःप्रसंगेःस्तुतश्चविषयेस्मृतइतिःमाणेनतुस्तुतप्रसंगेइतेत्रिमात्रप्रसंगउक्तोनपाताच्चत्रेस्मृताइतिःमात्राहुणाग्रहोगुणसं
ज्ञाविधोनपुरुषाणांकिमात्रवतुमौत्राणांगुणसंज्ञायाश्चमात्राप्रसंगाद्भवत्यर्थःहस्वइदुइतिःस्थितेश्चाहुणाद्भवतीकोकारोगुणेःश्चोतिइकारो

स्तुतस्त्रिवृतमौत्राःस्तुतश्चविषयेस्तुतइत्युच्यतेःयदावसविषयोग्निष्टुत्प्रभृतिप्रकृतेनदास्तुतेनवाश्चोनर्णीतत्रिवृतमौत्राःइदंतद्रूपंतावद्दीर्घंतावत्प्लुतकावत्प्लुतकाश्चोदात्तः
श्चोदात्तस्यस्थानिनोत्रिमात्रवतुमौत्राश्चाहणाद्भवन्तिःतवदूइदंद्दःसंदहदहंकंलकोहंकंःसवकारेणसहषकारःप्लुतकावत्प्लुतकाश्चोदात्तः
दात्तःस्वहोतिकायनःस्वहेतिकायनःस्वदाश्चोपगवःस्वहोपगवःश्चथकिंयमाणेऽतिगुणयहणेकस्मादेवत्रिमात्रवतुमौत्राणास्थानिनांत्रिमा
त्रवतुमात्राश्चादेशानभवंतिःनपुनाश्चतेस्मृताःनहोयुगपद्धोनवतःपूर्वोयस्मात्सोयंतपाःनेतादृशाहविषाप्लुतपाःसहितोहविषाप्लु
पाःऋहोरुइहेवस्थानपवःप्लवःप्लवःपवइत्यत्रनस्थानानेषतकाःकस्माद्धेकाःकिंहेकाःप्रयोजनंश्चथकिंनकोश्चसंदेहोहार्थप्ल
काःयद्यसंदेहार्थंप्लकाःहकारेऽपिश्चथमुक्तसमुच्चयार्थंप्लकाःहकारेऽपिगुणेऽपिशब्दोपसंख्यानंहीर्घनवधनार्थंगुणेऽपिशब्दमु
पसंख्यानेकर्त्तव्यंःलक्षइदुःलक्षइदुःक्षिप्तइदुंदुःइदुःइदुःश्चपचइदुंश्चयजइदुंःकिंप्रयोजनंःहीर्घनवधनार्थंसवर्णहीर्घनमाभूदिति
नःगवहिरंगलक्षणान्नानकर्त्तव्यंकिंकारणंगवहिरंगलक्षणान्नानवहिरंगलक्षणंसवर्णनंःश्चनांगुणःश्चसिद्धंवहिरंगंप्रत
रंगेःश्चाहेकश्चेहुणाःकेनस्थानेनेतरोहिसःऽएहीनोनेवेनावुक्तोयेनोभयांतरःश्चकारोनर्त्तिधातोसःस्तुतश्चविषयेस्मृतनः॥

स्त्रांतर्गीस्त्रिवृतमौत्राःस्तुतान्नानेस्मृताः॥

प्राप्तोतिरकारयोःसवर्णेहीर्घनवधनत्रशब्दपरेतिप्रतिषेधाद्दीर्घनिप्रसंगेगुणउच्यतेःनवेतिःएकारहाश्चयत्राहुणोश्चोनांगः॥

ततो मुनिगणस्यैवं कर्णाभिरामं वचनं निशम्य सर्वे ते मुनयः परमविस्मयमापन्नाः सूतमूचुः ॥

ऋषय ऊचुः ॥ सूत सूत महाभाग व्यासशिष्य नमोऽस्तु ते । त्वया पुराणसंहिता श्रावयितव्या न संशयः ॥
त्वं हि सर्वपुराणानां वेदानां च विशारदः । व्यासप्रसादात्सर्वज्ञो लोकानुग्रहकारकः ॥
त्वं नः पुराणसंहितां श्रावयस्व महामते । यया संसारदुःखौघं तरिष्यामो वयं सुखम् ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा सूतः प्रोवाच तान्मुनीन् । साधु साधु महाभागा यूयं धन्यतमा भुवि ॥
यतो हि लोकानुग्रहार्थं पुराणसंहितां श्रोतुमिच्छथ । अतो यूयं धन्यतमा मुनयः सत्यवादिनः ॥
यूयं हि सर्वधर्मज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभाः । यूयं हि सर्वभूतानां हितकर्तारो न संशयः ॥
यूयं हि सर्वतीर्थानां पावनानां च पावनाः । यूयं हि सर्वदेवानां पूज्यानां पूजकाः परे ॥
यूयं हि सर्वशास्त्राणां वेदानां च विशारदाः । यूयं हि सर्वविद्यानां पारगाः परमाः स्मृताः ॥
यूयं हि सर्वयज्ञानां तपसां च विशारदाः । यूयं हि सर्वदानानां पात्राणि परमाणि च ॥
यूयं हि सर्वधर्माणां ज्ञातारो धर्मवत्सलाः । यूयं हि सर्वपापानां नाशकाः परमाः स्मृताः ॥
यूयं हि सर्वपुण्यानां कारणानि महामुनीन् । यूयं हि सर्वसिद्धानां साधकाः परमाः स्मृताः ॥
यूयं हि सर्वमन्त्राणां ज्ञातारो मन्त्रवत्सलाः । यूयं हि सर्वतन्त्राणां ज्ञातारो तन्त्रवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वयोगानां ज्ञातारो योगवत्सलाः । यूयं हि सर्वज्ञानानां ज्ञातारो ज्ञानवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वविद्यानां ज्ञातारो विद्यावत्सलाः । यूयं हि सर्वकलानां ज्ञातारो कलावत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वशास्त्राणां ज्ञातारो शास्त्रवत्सलाः । यूयं हि सर्वपुराणानां ज्ञातारो पुराणवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वेतिहासानां ज्ञातारो इतिहासवत्सलाः । यूयं हि सर्वकाव्यानां ज्ञातारो काव्यवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वनाटकानां ज्ञातारो नाटकवत्सलाः । यूयं हि सर्वगीतानां ज्ञातारो गीतवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्ववाद्यानां ज्ञातारो वाद्यवत्सलाः । यूयं हि सर्वनृत्यानां ज्ञातारो नृत्यवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वशिल्पानां ज्ञातारो शिल्पवत्सलाः । यूयं हि सर्वचित्रकलानां ज्ञातारो चित्रवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वगणितानां ज्ञातारो गणितवत्सलाः । यूयं हि सर्वज्योतिषां ज्ञातारो ज्योतिषवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वशकुनानां ज्ञातारो शकुनवत्सलाः । यूयं हि सर्वस्वप्नानां ज्ञातारो स्वप्नवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वसामुद्रिकानां ज्ञातारो सामुद्रिकवत्सलाः । यूयं हि सर्वलक्षणानां ज्ञातारो लक्षणवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वव्यञ्जनानां ज्ञातारो व्यञ्जनवत्सलाः । यूयं हि सर्वचिह्नानां ज्ञातारो चिह्नवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वमुद्राणां ज्ञातारो मुद्रावत्सलाः । यूयं हि सर्वमण्डलानां ज्ञातारो मण्डलवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वयन्त्राणां ज्ञातारो यन्त्रवत्सलाः । यूयं हि सर्वतन्त्राणां ज्ञातारो तन्त्रवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वमन्त्राणां ज्ञातारो मन्त्रवत्सलाः । यूयं हि सर्वस्तोत्राणां ज्ञातारो स्तोत्रवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वकवचानां ज्ञातारो कवचवत्सलाः । यूयं हि सर्वसहस्रनामानां ज्ञातारो सहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतनामवत्सलाः । यूयं हि सर्वाष्टोत्तरसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥
यूयं हि सर्वाष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामानां ज्ञातारो अष्टोत्तरशतसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रकोटिसहस्रनामवत्सलाः ॥

भा॰कौ॰ ६ दीर्घाच्छसि॥ दीर्घादिज्जसोः॥ तस्मादपि लक्षुतमोऽयं सूत्रस्य स्वइति भावः। तस्मादिज्जसुग्रहणंनोत्यर्थमिवक्ष्यते किंचिदर्थमस्यानिज्ञापकमेवेत्यर्थः। आमि च
॥५५॥ दुत्कमिति। प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घविषयमित्यर्थः। तस्मादकोदीर्घादिति। एकवाक्यत्वेन कृत्यानिक त्रिसूत्रोविहितो दीर्घः परान्नः शपन इत्यर्थः।
अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः पराम दर्शइति मत्वा हाऽऽथवेति। प्रथमयोरित्येवं योविहितो दीर्घः पादम शपनइति सूत्र द्वयविषयेन र्वसिद्ध

एवं नाहिपशुनराधीमेतस्मात्नैवापयिजग्रहणं कुर्वीत नापि जसग्रहणं कुर्वीत नत एतावद्यं ब्रूयात् नादीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णोभवतीति न त्वीपयत्यास्तावदर्थः न
जसिशसोः परहस्वं भवतीति। अथवा पुनरस्तु योगविभागः। ननु वोक्तं योगविभागो मशास्त्र निवृत्त्यर्थश्च इत्याति प्रसंग इति। नैष दोषः। अस्माणि योगविभा
गः करिष्यते। आमि पूर्वः। ततस्मान्वतीति। ततः पूर्वः। पूर्वस्य सवर्णस्य स्यादिति। वरं एष्यतेनकारा भावश्चतस्मादि मनेनइतिर्दिश इति। कः पुनरर्हतित स्मादिति
नेनानंतरं योगं प्रतिनिर्दिश्यं एवं किं प्रतिनिर्दिश्यतेन तस्मान्पूर्वसवर्णो दीर्घादिति न च ना एवं प्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादको दीर्घादिति। अथवा तस्मात्प्रथ
मयोर्दीर्घादिति। अथवा पुनरस्तु अस्मिकयोगः। ननु चोक्तं योगविभागोऽस्मशास्त्र निवृत्त्यर्थश्च इत्याति प्रसंग इति। नैष दोषः। मध्येऽपवादाः पूर्वा
न्विधीनाधंत इत्येवमयं योगविभागः। परहृपं बाधिष्यते अमि पूर्वत्वं न बाधिष्यते। यथैव इत्यमध्येऽपवादाः पुनरस्मादपवादा इति नाथ एके
नापि योगविभागेन पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन् बाधंत इत्येवं परहृपमकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णत्वं न बाधिष्यते॥ राम ॥५५॥

ति। मध्येऽपवादा इति। नायमस्यापवचनं नुवचनं यदस्यातिथयेत इत्याति। नहि वचनस्यातम नार्भावना मापद्यकपिल्कासिद्धा स्त्रीयत इति पुमतेवक्ते॥ यद्येत इत्याति। य
दा बाध्यानिलक्षणानि सिद्धाना पेक्षतेन दोऽक्रमवृत्तिक्रमेदे तु माना पूर्वविज्ञानवाध्य विषयलाभाद्वा मध्येऽपवादा इति पुरस्तादपवादा इति वाश्रीयते। प्रहानुलक्षणा
समुदायेवाध्यतेनापेक्षते नरानक्षेकत्वा आत्येनस्मध्येऽपवादा इति पुरस्तादपवादा इति च॥ ॥ रामाजनराजनमः॥

अथवासप्रमइति। इष्टा अमूइतिस्थितेपूर्वस्य दीर्घविधानात्परहृपाभावाज्जसकः सवर्णे दीर्घः। शसितु प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति। एवंतर्हीति। अकारेणवाकारा
का देशइत्येकोऽकालालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वे बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते आतो धातोर्लोपविधिकाणा हाकालोपप्रसंगः नपुंसकस्येति। ह्रस्वेन

अथवासममेयोगविभागः करिष्यते इदमस्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। ततो बहुवचने। बहुवचने च अतो दीर्घो भवतितोऽफलत्वात् एकाश्र
भवति बहुवचने फलानि। इदापितर्हि प्राप्नोति इष्टानां मन्वानां तत्र को दोषः। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां
नुडिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्दीर्घत्वं। नित्यत्वेनापि दीर्घत्वं कृतेऽपि नुड्प्राप्नोत्यकृतेऽपि नित्यत्वात्। नाचदीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयोनुड्न प्राप्नोति
। एवं तर्हि हृलोमिहापिप्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। आज्जसेरसुक्तेन कृतेऽपि दीर्घत्वे नुड्भविष्यति। इदापितर्हि प्राप्नोति। कालालपानामु
भयं। आतोलोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इदमिहसंप्रधार्यं। लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट्। एवंतर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रा
तो धातोरित्यातलोपः संबंधमनुवर्तिष्यते। इदापितर्हि प्राप्नोति। कालालपानां बालेणाकुलानां। नपुंसकस्येत्यप्यनुवर्तिष्यते॥

धायो नुडित्यत्र सूत्रेऽस्यापोनपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेत्ता च्छेदस्याप्यनेनानिनानुवर्तते आतो धातोर्लोप इति चतातो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेवभ
विष्यतीत्यर्थः॥

भा॰ कै॰ तस्मान्नाकिमिदमिति पुंवत्साति किं शब्दो विशेषणं पुंवद्भवेयः शब्दस्तत्र हि न्यथ प्रकृतेः पुंशब्दाद्यः शक्तिप्रश्नः। पूर्वं तावल्लौकेति। लक्षके शब्दं बंधात् स्त्रीप्रतिपादनं पुंस्त्वं सार्थस्य सम
॥५६॥ तेऽवं त्वमिति। चेद्दृशशब्दे न प्रसक्तायां सामर्थ्यस्य नपुंसकस्याभिधाने। चेवादिति। चेद्वैवंवाद्वे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन्लुमनुष्यदिति लुप्यं च शब्दे न पुंसोभिधानान्नव प्रसं
गः। स्यादिति। स्थूणाया अपत्यानिगर्गादिभ्यो यञ् यञ्जोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः स्थूणशब्दस्त्रीलिंगत्वान्नाप्रसंगः। कुंडिनानिति। कुंडिन्याश्च
पत्यानिगर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनजिति यञो लुक्। कुंडिनीशब्दस्य कुंडिनजादेशः सपत्नीलिंगादेशेनात्स्त्रीशब्दः। आराकायाः पूर्ववत्प्रा
दितसत्प्राप्तिरिति। अर्थवत्त्वं प्रत्यनाश्रयत्वमिति द्वयोरपि तु वस्त्ववोदिषीमावः। तथाहि पुंवाचीशब्दः पुंशब्दउच्यते तेनतो नुकुंभादयः शब्दाः पुंस्त्वस्य च स्याणाः

तस्मान्नाकिमिदं वत्वं पुंवद्भवेन भवति आहोस्वित् पुंशब्दाद्भवेषु कस्मात्रविशेषः। ननु पुंवद्भवेन चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियां तत्रासिद्धमिति। नुकुंभासशब्देति
। नपुंसके तथैवेष्टं तत्र नसिद्धमिति। षं दामशब्दं कामशब्देति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते स्त्रीशब्दाच्च प्राप्ति। चं वाः पशब्दवधिकः पशब्दवान् कुराः पशवः। अस्तु तर्हि
पुंशब्दद्वद्भवेषु पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूणा पनेन नसिद्धमिति स्थूणामशब्देति। कुंडिन्याः आराकाया अपनं वन सिद्धमिति। कुंडिनास शब्द आराकास शब्दाः पुंस्त्वा धा
मा प्रसिद्धमिति। पुंस्त्ववाचाए नेशब्दाः। ननेन नेभविष्यति। पुंस्त्वाधामेन तएव स्तुर्ये हेवाः पूर्ववोदिताः। नुकुंभा नामस्य षं दामशब्दं कामशब्दं चं वाः पशवः
धिकाः पशवाः कुराः पशवेति निस्माधामिन शेत्र स्वार्थं सोदोषाः न मा स्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु। नत्वं पुंवद्भवेन चेत् पुंशब्दादिष्यते स्त्रियां। नपुंसके
तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूणा पनेन नसिद्धमिति। कुंडिन्या आराकायाः पुंस्त्वाधामा असिद्धमिति। पुं स्त्वाधामेन तएव स्तुर्ये हे ॥५६॥
वाः। पूर्ववोदिताः। तस्मादर्थप्रवेशत्रत्वं वधिकादिषु युक्तवत्॥
ः पुंशब्दउच्यंतरहितावयोः पश्लेयोः फलभेदः षंदपंडकशब्दाः पादिपुंस्त्वानुगतस्वनपुंसकत्वादर्थउच्यते। यथा नपुंसको भवति नपुंसकशब्देना स्त्रीसूत्रे हिनवेया
कः। तोः शब्दं लौकिकलिंगमास्थाय नुमिमादिना विशिष्टमेव लिंगलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितं स्थूणादयोपि प्रत्ययलुक्कृते पुंसिवर्तमानाः अशब्दाएवभवंति। वधिकादि
षु युक्तवदिति। लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीनानिदेशात्रभावइत्यर्थः॥

अभिवाच्छंदस्यमेवेति। एतवत्वाभेदेनसंवध्यतेऽस्मथामावायंत्रस्यानाशक्यं वैविकिकल्पविधानस्याप्रयोर्थाभ्यूह्यत्वान्मापूर्वसर्वकाशीघीप्तिनमावानयोरत्रविधा
भावादितिपरादेशप्रवृत्तेःसंप्रसमानानां ग्रहणमिति। परदेशसंप्रसारणं तस्माद्वयोजेकास्मिन्वेगानवत्तः न हा पूर्वकादेशोभवतिनामथ्याशकहूर्थमिति

अभिपूर्वाभाच्छंदस्यमेवध्यमावपमवशब्दोवशस्ववर्णत्वगोर्णावगोर्वविकिशोरावाकिशोर्यवासंप्रसाराणं वाच्छंदस्यमेवाभित्राव ह
शोपजमानःपभिक्रावहगोरजमानः। संप्रसारणानमस्सू पूर्वत्वेसमानानांग्रहणप्रसमानांगप्रतिप्रतिषेधार्थौ संप्रसारणान
हा पूर्वत्वेसमानांग्रहणं कर्तव्यं किंप्रयोजनं असमानानां प्रतिषेधार्थं असमानांगस्य मा भूदिति। शकहूर्थपरिवर्थमसिद्धमस
प्रसारणानपसिद्धमेतत्कथंसंप्रसारणानकथमतं संप्रसारणनं। वाक्यस्य संप्रसारणंसंज्ञानवगाप्य॥ ॥

अनासिस्वंगोसप्रसारणादसिद्धिजितिपूर्वकादेशाभावः। अर्थान्तवद्भावेनोकाश्यसमप्रसारणेनत्वासिद्धमिति। वाकास्यसंप्रसारणासंज्ञायांवकास्यनासिसं
प्रसारणसंज्ञासतुसंप्रसारणानिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणाव्यपदेशमोपचारिकलमतोशकहूर्थमिनोहोनेकादेशशास्त्रेणानिवर्तितउकारइतिनासिसंप्र
सारणाव्यपदेशः॥

उपरत्नुप्तिः पूर्वसवर्णहीर्घनंभवतिपञ्चाद्दुणःअंतरंगलाद्येतल्लिंगमितिप्रकाशनेशलाल्लिंगं प्रदर्शयितुमाहाअभासेनिर्देशादेशेषइतिअभासस्यभासग्रहणंतत्स्थानिकोपयोदेशस्थानिद्भावाद्भासइतिभावःएकाल्प्रत्ययभासदुक्तोनभवति

आदुणात्सवर्णहीर्घनभाद्भासयोःआदुणात्सवर्णहीर्घनंभवतिविप्रतिषेधेनकृत्रादभासयोःआदुणास्यावकाशःखट्वाइदंखट्वेदं कुमार्यइदंसवर्णहीर्घनस्यावकाशःइंद्रायंश्वेतायहोभवंप्राप्नोतिआद्यंचाद्यंचेत्याकाहाद्युपदेशेजनुःउपेजनुःउपेयुषेतनुःउपेतनुःसर्वसवर्णहीर्घनंभवतिविप्रतिषेधेनाद्यंप्रत्ययंनिमित्तत्वेनाश्रित्यप्रवृत्तेनादुणाद्यंचाद्यंचेतिनिमित्तेनादुणोलक्षेनेत्यंचपरोवर्तलाद्दीर्घःपुनरादुणोभविष्यतिःभवेत्सिद्धंउपेतनुःउपेजनुरितिःइंतुन्नहिंसायांतुउपोपनुःउपोपुरितिअत्रह्यादुणोलक्षेनेत्यादेशसंपूर्वणोलक्षेनतदंतस्यप्रकृतेरितिप्रकृत्यादेशःप्रकृतिभावःप्रोतिपदांतप्रकृतिभावःनवैषपदांतप्रकृतिभावःनवैर्थेपदांतःपदांतेभक्तःपदांतग्रहणेनग्रहिष्यतेनाप्यंतर्न्यंतिरेकत्रनास्तिस्त्रीतिनिमित्तसप्तमीकिंकार्यालक्षणाप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तयोरिति॥

ॐ लोकर्त्रयोनाभासाद्विछेदनाद्विदूवनिषेधात्पदांतभक्तइतिचेत्तवदुवानपदांतकार्यलिंगाद्यर्थःइहायीतिविप्रतिषेधोयोलिंगः॥

स्यादेषाल्लिंगिनश्चयश्चद्रःप्रत्ययस्यलोपोलोपःआदुगतिरंतरंगतरंतिपूर्वपरयोरुक्तलिंगयोर्लोपोलोपःशिष्टमनुहरतेतत्रयदिपूर्वसवर्णहीर्घस्यानवकाशःखट्वाइदंखट्वेदं कुमार्यइदंसवर्णहीर्घनस्यावकाशःइंद्रायंश्वेतायहोभवंप्राप्नोतिआद्यंचाद्यंचेत्याकाहाद्युपदेशेजनुःउपेजनुःउपेयुषेतनुःउपेतनुःसर्वसवर्णहीर्घनंभवतिविप्रतिषेधेनाद्यंप्रत्ययंनिमित्तत्वेनाश्रित्यप्रवृत्तेनादुणाद्यंचाद्यंचेतिनिमित्तेनादुणोलक्षेनेत्यंचपरोवर्तलाद्दीर्घःपुनरादुणोभविष्यतिःभवेत्सिद्धंउपेतनुःउपेजनुरितिःइंतुन्नहिंसायांतुउपोपनुःउपोपुरितिअत्रह्यादुणोलक्षेनेत्यादेशसंपूर्वणोलक्षेनतदंतस्यप्रकृतेरितिप्रकृत्यादेशःप्रकृतिभावःप्रोतिपदांतप्रकृतिभावःनवैषपदांतप्रकृतिभावःनवैर्थेपदांतःपदांतेभक्तःपदांतग्रहणेनग्रहिष्यतेनाप्यंतर्न्यंतिरेकत्रनास्तिस्त्रीतिनिमित्तसप्तमीकिंकार्यालक्षणाप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तयोरिति॥ नाघशदेनाकिमर्थनर्घशदःप्रयुक्तेःअघशदस्यापिसमुदायेनयोगोभवतिःकिंतेनस्यानवयवेपदोजनंपूर्वसवर्णपूर्वतानहिलोपेनेतिस्लिनहिःनालौनमेनांगकहिंगलसणाहींगिकाणत॥

चेतानिकेवलस्यहेषोयावद्यार्थवचनप्रमाणकृतानियथःविप्रतिषेधकायानर्थकंपरिहर्तमाहानावश्यकमितिमतपूर्वमाहलःप्रवर्तनेन हाहाहिधातिहाहिकाधनार्थमामाडेत्रेतिवकथमिसनापकंविप्रतिषेधेनाश्रीयमाणोसवर्णहीर्घोसिद्धेपरेपाहुपवचनंज्ञापकंभवतिःनाघशदे नेतिःअघेतन्याधार्थस्याऽऽसंबंधोनास्तिकिंयतेसनाहाधात्वाःअघादिभवत्वार्थेनुप्रत्ययेसतिहिधातुकत्वेपरेपाहुपवचनंज्ञापकंभवतिःनाघशदे
संज्ञामयतिवक्ष्यतिकाविशेषवचनीतिभावः॥

अते किमर्थमिति। अहल्लतिभावविधानात्तस्य कात्स्न्येऽपि प्रकरणेऽप्लुतस्यसिडूत्वात्परकरणेनैवउत्तंनिकारिति मितिमता प्रश्नः। असिडूरिति प्रहृतिभावएवसिडूप्लुतः। अप्लुतभाविनश्चेति। प्लुतभावित्वादुपचारात्स्यात्तेकारः प्लुतश्चेन्नोच्चतरत्वर्थः यद्यपिप्रतिषेधोपाहानसामर्थ्यात्सिडूः प्लुतश्चेति परिहारेणेत्तथापिपरिहारांतरसूचनार्थेषपरिशेषेणाश्रितः। यरयमिति। सामान्येनसंहिताधिकारविहितकार्यापेक्षायक मात्रीयते। अकारहशोरिति। उत्तप्रतिषेधस्यप्रतिषेधस्तत्वर्थः। ततउत्तरत्रते आहुणः एवः परांतादतीतिपूर्वैकारेशः ततः प्लुतः। पयोऽदिति। पयोऽटतीतिक्विप्। ततः सवृद्धिः। दूरादूतोचेतकारस्यवाक्यस्पटेः प्लुतभावित्वादुप्रतिषेधप्रसंगः। पयोऽहेति। पसोहोतिकः प्रत्ययः। ततः संयोगपरस्यकारस्यगुरुत्वाद्गुणेनतदतिप्लुतभावित्वादहुनाहितिनिषेधादूहिवेत्युत्तरप्राप्नोति। वाक्यांतस्येति। संस्रोता३ इमाहोपहांतस

पूर्वसवर्णः प्रयोजनं। आश्रीअत्रायूअत्रपूर्वसवर्णेषुप्राप्नोतिवहिरंगलक्षणत्वात्सवर्णविकारस्याकारहशोः पूर्वसर्वसवर्णारीर्घंतभवसं तरंगतथापूर्वसवर्णःपूर्वेतश्चकर्तव्यंपरिशेषात्पूर्वत्वंचप्र। अतोरेप्लुतात्। किमर्थमप्लुतारप्लुतउच्यते। प्लुतात्परस्यप्लुतेकापरतोमा भूत्। प्लुतात्परस्यप्लुतोनास्त्यत्रत्वसि। प्लुतेपरतःतिष्ठतुपथ्रा३गिरता। अतः अतीत्युच्यतेकः प्रसंगः प्लुतात्परस्यप्लुतेकापरतः स्यात्। असिडूः प्लुतः तस्यासिडूत्वात्प्राप्नोति। अथाप्लुतात्। अप्लुतरप्लुतमाने यावता। असिडूः प्लुतः कस्मात्किंचनप्राप्नोति। अप्लुतभावि नः। अप्लुतभाविनः। अप्लुतभाविनीतेचुमेतदूहापतेनेतदिहप्रयोजने। सिडूः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथंतापतेःपरंपुनः प्रहृतेभिपु तस्यप्रहृतिभावएवसिडूत्वात्। सतोहिकार्यंणः कार्यंणाभवितव्यं। अप्लुतारप्लुतचचने। अकारहशोः समानपरेप्रतिषेधोवक्तव्यः। पयोऽटापयोऽदनकमुहिरंगलक्षणत्वात्। नवाकतः वकिंकारणंवहिरंगस्त्वं लक्षणत्वात्। वहिरंगः प्लुतोऽतएवमुत्र। असिडूवहिरंगमंतरंगं। दूहापितहिंप्राप्नोति। सप्लुता३ अत्रतसि। अंतरंगेत्रप्लुतः नहिरंगमु तेक्ष्य पुनरिहांतरंगः प्लुतः कस्मात्वहिरंगमंतरंगंबाधतेनांतरंगमंतरंगप्लुतोवाबहिरंगः। वाक्यांतस्यवाक्यांतरेऽत्रंगः प्लुतः वहिरंगमुतेऽस मानलक्षणेपरांतस्यपरांतरेउत्तमंतरंगं वहिरंगप्लुतः। किपुनः कारणंवहिरंगंतमुतेहलुपंयरिप्यंतनेयुनरसिडूमपि। यथैवत्वपंवहिरंग

नपेक्षणात्। प्लुतोऽतरंगः। कस्मादिति। वाक्यादिति। वाक्यांतरेपरतोऽकेवांतस्येत्यर्थः। उत्तप्रसंगक एवमेसिडोपि॥ षनार्थंचेतत्। उक्तंतत्रपरादपि। तस्माद्वहिरंगवहिरंगप्लुतइति। दूराद्धूतेपथ्यापेक्षत्वात्। किपुनः कारणमिति। त्रिविधोसिडूत्वेसंभवति कस्माद्वहिरंगसिडूत्वमुच्यतेनतपूर्वेत्रासिडूत्वमपि। अथाश्रयात्सिडूत्वंनोसिडूत्वाश्रयंतंतथावहिरंगासिडूत्वमपिवाधेतेतमितिमता प्रश्नः। असिडूरिति। पूर्वेत्रासिडूमिति वचनात्॥ ॥ ॥ ॥

एवमप्यते असिडूः प्लुतः आश्रयात्सिडूोभवति। अथवायएषांनाप्राप्तायांपरिभाष्यमाणमुत्तरमारभ्यतेसा आश्रयात्सिडूत्वात्। कृष्णंचनाप्रा प्तायां। असिडूपरिभाषायांवहिरंगपरिभाषायांपुनः प्राप्तायामप्राप्तायांचानांतः पारंकृष्णायंप्रतिषेधः नांतः पारमितिसर्वेषांपंप्रतिषे धः कथं अवीतिवर्जने। अवितन्त्रात्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः। नांतः पारमितिसर्वेषश्चेतिप्रसंगः। नांतः पारमितिसर्वेप्रतिषेधश्चेतिप्रसंगः। नांतः पारमितिसर्वप्रतिषेधश्चेतिप्रसंगः। नांतः पारमितिसर्वप्रतिषेधश्चेतिप्रसंगोभवति। इहापिप्राप्नोति। अग्निश्चिरुषसामग्रम ख्यत्। प्रशस्यश्चिरुषसामग्रमख्यत्। प्रशस्यश्चिरुषसामयमख्यत्। एवंतर्हीतिवर्जने। अकारेश्रयंपत्वंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः। अकारे श्रयमितिवेदुत्तरवचनं। यकारेश्रयमितिचेदुत्तरंवक्तव्यं। कालोऽध्वः प्रातरायेश्रयंप्राणिः। अपदोः प्रतिषेधश्च। अयवोश्चप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्लुताते अध्वप्लुतेऽध्वर्यो अद्रिभिः प्लुता। एवः प्रकरणात्सिडूं। एवः अतीतिवर्जनेत। एवः अतिपत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः। एवः प्रकरणात्सिडूमितिचेदुत्तरप्रतिषेधः। एवः प्रकरणात्सिडूमितिचेदुत्तरंवक्तव्यः। अथेरत्रव्यापारत्र। अतोरेप्लुता दप्लुते। एवः श्रेतुलंभप्राप्नोति। पुनरेवः ग्रहणात्सिडूंपुनरेवः ग्रहणांकर्तव्यंतताहिवक्तव्यंनवक्तव्यं। मंडूकाःपप्लुवतेते। ननुचोक्तंमेवः प्रकर णात्सिडूमितिचेदुत्तरप्रतिषेधइतिनियमेषः। परांतादभसंवद्भमेवः ग्रहणमनुवर्तते। नचेवः परांतात्परोरुरिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शस्यप्रतिषेधस्तरापचोप्राप्नुवंतिप्रश्नः। सर्वेप्रतिषेधइति। विशेषमनपेक्ष्यप्रतिषेधविधानात्। अन्नग्निरिति। यणादेशस्यात्रप्रतिषेधप्रसंगः। अ कारएवइतिनिमित्तंयणस्तस्यप्रतिषेधोयणादेशस्तन्निमित्तोनाकारएवयइतिनमप्रतिषिध्यते। अपदोश्चेति। अपदोस्तन्मा त्राश्रयोनाकारएवः। उत्तप्रतिषेधइति। एवः ग्रहणमिहानुवर्तमानमंतरेणप्लुतइत्यत्राप्यनुवर्ततइत्येवः परस्यैरुत्वप्रसंगः॥ ॥

किमर्थमिति। किमुपाख्यितग्रहणानुवृत्याभावविभावयं। अथतत्रिवृत्तापूर्वविप्रतिषेधाद्भावेति विप्रश्नः। अनुपाख्यितार्थमिति। उभयत्र। विभावेपंपरविप्रतिषेधस्याप्यभावात्। दिव उत्। ऊठिह्लतेरिति। पुष्पमित्यादौपरत्वाद्ऊठिह्लतेपुरः अर्संगविज्ञानाद्ऊठिह्लतेः क्रियते। उदृधौतुकितीतिनानुवर्ततेतदिपक्षमाश्रित्यसूत्रमुक्तं। नतुभाव्यमानत्वादुकारोभित्रकालतीतिनेत्यस्यामित्यादौ र्घस्यीर्घोभव

किमर्थमिदमुच्यतेऽवाक्षरवर्णाएवेमेनपाख्यितार्थाः। अनुपाख्यितार्थोयमारंभः। विनुही२ इदंविनुहीरं। सनुही२ इदंसनुहीरं। एकाएवैतेनार्थः। अविशेषेणचाक्षरवर्णाअक्षरवद्भवंतीत्येवंदूरमपिसिद्धंभवति। वर्ण२ इत्येवंशेषंदिवउत्तपरकरणंकिमर्थं। तपरकरणंकालेयथास्यात्। नेतदस्तिप्रयोजनं। ओंतपेतो३ इत्यत्रिरूपव्यंजनस्यस्थानेत्रिकउकारः सिध्यति। ऊठिह्लते। ओंतर्यतः र्यीर्यस्यीर्यः प्राप्नोति। तर्यतपरः क्रियते। एवमर्थंतपरः क्रियते॥ सटूकात्पूर्वः। कात्सूर्वग्रहणंकिमर्थं कात्सूर्वोयथास्यात्संस्कार्यं। नेतदस्तिप्रयोजनंसदित्यादिलिंगोपंक्रियतेकरेतिस्वकारादिःनत्रांतरेणकात्सूर्वग्रहणंकात्सूर्वएवमविष्यति॥

तिसटूदूत्। वक्ष्यमाणोःसूत्रैःकाकारेखधातोःसटूदिर्धोपरतिपत्यति। कात्सूर्वग्रहणमिति। अथवाधातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमित्यउभोसां पांपूर्वमेवसटूविष्यतिसचटितात्सूर्वेरिति प्रश्नः। अथेवावक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवेनदूरेशेषलक्षणायप्रश्नः। अदिलिंगादिति। आदिलिंगा दिति। आदिलिंगमस्याहीत्यकारोमत्वर्थीयः॥

एम० ६३

सटिकापूर्ववचनमिति। अत्रभाष्येऽंतरंगत्वंमतेदिर्वचनात्सडिति। अंतरंगत्वंहिंगाभावमनपेक्ष्यप्रतिषेधंप्रयुंक्ते। तत्रसटिकृतेपुनःप्रसंग विज्ञानात्सकृच्छ्रुतेदिर्वचनेशदादेर्दिर्वचनेशार्वोः खयइतिखयः शेषेसिटूरूं॥ शदांतरस्येति। स्थानेदिर्वचनेशदांतरस्य। यत्रौपदार्थिकंच कारोषानवतारः। सकृद्गतौविप्रतिषेधइतिसटिकृतेदिर्वचनाप्रसंगात्। तस्मात्सकृदिपदेपुनः प्रसंगविज्ञानात्सटिकृतेदिर्वचनमितियत्पं तेरपिज्ञापितंसूत्रकारेणपुनः कार्यप्रकल्पनावैकल्पेनस्वादितार्थंतन्नाश्रित्यपरिहारः। चक्रमिवपरिवर्तना

अतउनंपदस्य। सटिकात्सूर्वग्रहणमकाकारेकापूर्वार्थं। सटिकात्सूर्ववचनंक्रियतेयत्काकारेकरेनोकापूर्वोयथास्यात्। संवत्स रनुः संवत्सरः। सटिकात्सूर्ववचनमकाकारेकापूर्वार्थमितिचेन्नैषदोषः। तत्रिसटूं। सटिकात्सूर्ववचनमकाकारेकात्सूर्वार्थमितिचेन्नैषदोषः। कात्सूर्वग्रहणंसिटूं। कथं। दिर्वचनात्सटूविप्रतिषेधेन। दिर्वचनंक्रियतेसुरितिसटूमविष्यतिविप्रतिषेधेन। तत्रिदिर्वचनंभवतीत्यस्यकाशः विभिरतुः विभिदुः। सटोवकाशः। संकोर्नासंकर्तुरहोभयंप्राप्नोति। संवत्सरतुः संवत्सरुरिति। सटूभवतिविप्रतिषेधेन। दिर्वचनात्सटूप्रतिषेधोनेतिचेद्भूतेशदांतरभावात्पुनः प्रसंगः। दिर्वचनात्सटूप्रतिषेधेनेतिचेत्। दिर्भूतेशदांतरस्यकृतः सटिति पुनःसटूस्यात्। दिर्भूतेशदांतरभावात्पुनः प्रसंगइतिचेत्। दिर्वचनं। सटिकृतेशदांतरस्यकृतमितिपुनर्दिर्वचनंप्राप्नोति। तथावानवस्था। पुनः सटूपुनर्दिर्वचनमितिचक्रकमवस्थाप्रसज्येत। तत्रचक्रकप्रसंगः। नन्वयंवाव्यवस्थाकारिणाशास्त्रेणसंभवितव्यं। शास्त्रंतेहिनामव्यवस्थातत्रसटिकृतेदिर्वचनेनावस्थातत्रसटिकृतेदिर्वचनेनावस्थानंभविष्यति। अत्रयंवापउपसंख्यानंकर्तव्यं। समकरोत्सममकार्षीत्॥

सकर्मकंकर्तृकर्मसंज्ञायामितिकर्मप्रत्ययः। पुनर्दिर्वचनप्रसंगाच्चानभ्यासेनाभ्यस्तसंज्ञायांकृतेनाभ्यासस्येतिप्रतिषेधः। अत्रयंवायदिति। अत्रभाष्येयंवापेदीतिसूत्रेवार्तिकंप्रवर्तितं। परत्वाद्धिकरणंतत्स्थानंसंज्ञाकार्यमेकृतेनेवभवधातोस्तीनंतरः कृतेतिनेभवतीतिवचनं॥

अभ्यासयवापेषेति। नाभ्यासः सदृपसंख्यापने अपितभ्यामेकवचनेनदेशविशेषेवस्थाप्यते। अविप्रतिषेधइति। परत्वाच्चसदृशिंगः। एकरूपत्वाच्चहूर्वचनमंतरंगमितितत्सबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाव। एकमर्थमिति। अंतरंगत्वाद्धूर्वचनेकृतेपरत्वादंतरंगत्वाद्गुणमेभ्यानुभवे

अभ्यासयवापेषेव। अभ्यासयवापेषेवोपसंख्यानंकर्तव्यं। संवत्सरतुः संवत्सरूः। किमुच्यतेअभ्यासयवापइतिपहिरनीमेवोतंहूर्वचनाच्चहुरिमतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधोवाचहिरंगलक्षणत्वात्सटः। अविप्रतिषेधोवायुनः सटः किकारणंवहिरंगलक्षणत्वात्। वहिरंगलक्षणः सट्अंतरंगंहूर्वचनंअसिद्धंवहिरंगमंतरंगे। एवमर्थमेवतर्हिकात्सर्वग्रहणं कर्तव्यंकात्सर्वेत्यत्र हरणंयथास्यात्॥

एम॰
६४

शनर्थेसटः कात्सर्वेग्रहणंकालावधारणार्थंवाकरोतेः कारित्वावस्थापामेवसदूपतिं। हूतेसुघाट्हूर्वचनेभवतः ॥ ॥ ॥

क्रियमाणेपीतिपरत्वांतरंगत्वात्पामरहूर्वचनयोः हूतयोहितात्सुरोमथानुभवेशनामातः। करोतिसंस्कर्तेत्यारोतनत्वाच्चैवस्यात्। अट्हूर्वचनयोस्तहूतयोर्हितात्कात्सर्वग्रहणंचविरूद्धेशसमर्थेणाट्प्रवृत्तिरेवसट्ः स्यात्। दृष्टश्चेतिः अभ्यासकार्यमर्थः। सहिस्थानिवद्भावादनिर्देशिकः अनागमकानांसागमकाअरिशा। इत्यत्रागमपुक्कोप्यनिर्देशिकस्तत। अकात्सर्वग्रहणंस्वकाएरेवस्यात्ततश्चाभ्यासवत्तत्रसमर्थः। सहिधौ हूतमितिकापूर्वग्रहणमरभ्यासस्यवापनिवृत्त्यर्थंगास्यात्प्रामर्थंचेनिपत्रूपसंभवः। अविशेषेणेतिकात्सविशेषानभी

क्रियमाणेपिकात्सर्वग्रहणेऽनसिद्धत्वं। किंकारणंनत्वंकात्सर्वग्रहणेनशक्योभथंमवेशयितुं। किंकारणं। अरिरिंगोयंक्रियतेकरोतिश्चकाएरिः। दृष्टश्चपुनरनिर्देशिकः कएरिएकाएरिः। पाणिकएस्वरोभवति। कनएमिनपचेसहूर्वेहूतंभवति। अविशेषेणवाविहितएसट्ः कात्सर्वग्रहणंकाएरिरित्रशमकर्मार्थंस्यात्। विशेषेणवाविधिरिति। हूर्वचनविशेषोवापिहूतंभवति। स्थानेहूर्वचनंस्थानिः मयोगोवाहूर्वचनमिति ॥ ॥ ॥

करणविमशेषः तस्मिन्करोतोसदूपतियत्रभवत्कात्सर्वीभवतीत्यभ्यासविषयेनिवृत्त्यर्थंकात्सर्वग्रहणंभवति। विशेषेणवेति। पत्रानेकलक्षणसंनियानाभावस्तत्रानर्थकंकात्सर्वग्रहणमिति। अनेकलक्षणंनिपानेकात्सर्वग्रहणंकालावधारणार्थंविज्ञापने। कात्सर्वैः सहूर्तव्यः कार्योतएवशब्दभवत्कात्सर्वैः हूतोभवति ॥ ॥ ८

तथा ह्यादिः प्रयोगा इति उच्चारणात् क्रियाभेदाद्वा निपततु समासेन प्रत्ययेन कार्यं हल्प्रत्यय व्यवधानात् संपरिष्कृतमुत्तरो । नैतदस्ति । वानेति : कृत्काण्डे निर्भव
भा॰ कै॰ ६ तीति सूत्रे । प्रसंगः । यद्यपि तु कालावधारणार्थं कार्यं सर्वग्रहणं तथा विशेषणविधिर्भवती ससूत कृत एव हि द्विर्वचने सूत्रे क्रियपृतिनिरोधः । स्थानि द्विर्वचनेष्वा
६५ निवृत्तावादेश एव करोतेः सर्वात्मवहितं इति विकार्यपूर्वः सूत्रप्राप्त कार्यं सर्वग्रहणे न कृत्काण्डसूत्रैः निपततु इति दोषाभावः । विशेषविधानेन तु पूर्वमेव
वसूत्रे क्रियत इति पक्षे पूर्वेऽपि दोषाभावः । उपसर्जन इति । संवदू इत्यर्थः । हि प्रयोगवदि द्विर्वचने दृष्टः साधारणार्थं इति द्वावप्यर्थवन्तावितिपदस्य

तथा ह्यादिः प्रयोगो द्विर्वचनं अविशेषेणाविहितमेव सूत्रः कार्यं सर्वग्रहणं देशमकृत्यर्थं तदेव दोषः । यदा हि स्थानि द्विर्वचनं तदा यद्विशे
षेणाविहितमेव सूत्रः कार्यं सर्वग्रहणं देशलक्षणार्थं । अथवापि विशेषविधिना तदा दोषो भवति । हि प्रयोगे वापि द्विर्वचने दोषः संपरिष्कृतमि
ति नेयाः पंचमीकान्त हि तत्रैव ससंप्रसारणमुपस्पृष्टमिति । यवहित सम्प्राप्युपसृष्टो भवति । उपदेशिवद्वचनं च । उपदेशिवद्भावस्त्व
तः यः । किं प्रयोजनं । लिटि द्विगुणाविति दीर्घप्रतिषेधार्थं । लिटि द्विगुणं यत्तावत् संस्कृतं संस्कृतः । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च । स
मविस्कृतं लिटि द्विगुणार्थं न तावदन्यार्थः वर्ष्मलेत संयोगादेर्गुणविधानं संयोगोपधग्रहणं कृत्यमिति ॥ ॥

यस्यार्थहानके उपसर्गसंबंधो न विरुध्यते । समुदायस्य तदर्थवत्ता माधित्य कल्पते । विस्पष्टापेत इति केन नान्यानर्थकं इति । उपदेशिवद्वचनं प्रप॰
ति । अन्यथा परत्वात् अपवादत्वात् एव हि गतार्थे सिद्धे । लिटि द्विगुणेन स्यात् । चङि चर्दीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसंगः । संयोगोपधग्रहणमिति । ६५
ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते ॥ ॥

परमिति । अनेन परत्वादपवादत्वाद्वा निवार्यते । अनुत्पत्त्यर्थेन तिङ् धातूपसर्गसंबंधे सुट्प्राप्तमित्यर्थः । कृ एतिना विहितत्वाद्विधिर्नास्ति विशेषस्य
संनिधानात् । अतः कृञ्मीमांसासमासाधिकारात् समासेना विप्रमुच्य परं कृद्योगेन विशेष्यत इति भवति तथा हि विधः । अनिमित्तो वर्तते न प्रसंग इत्यत्र
प्रत्यय ग्रहणेन तापि तं धातुना विशेषणेन तद्विधिर्भवतीति । पुनः कृमिति । यपपुनः तरे परत्रैन मह इति देवाश्रयाणि धमित्यर्थः । पूर्वं धातुरिति । विशि
ष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यते इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः । कृत एव लब्ध्वा तस्यार्थक्रियाविशेषणमाकांक्षतीति मतात् तेनेत इति । इत रेवि

चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं नापि नार्थः । परमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा पुंक्तिमिह द्रष्टव्यं किं च हि एतमिति धातूपसर्गयोः कार्यं पततः दर्शनं
। कुत एतत् । पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्व
र्तयति नामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुं सत्यमेव मतं तथापत्तमेधादेपसर्गयोरभिसंबंधः
तमस्यां तरङ्गलाचालुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । आस्यते गुरु
णेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सूत्रं सर्वं तो नणंगतरको भवति नासर्वग्रहणं चापि शाकमकर्तृ

विशिष्टा क्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनात् तत्स्वरूपात् नो विशेषं लभत इति माला बुद्धिनिरूपितं निविशिष्टसाध्यमावि साधनसंबंधाश्रयेण
द । समस्तमिति । सर्वत इति धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः । पश्चात् एव समुदायेन विशिष्टक्रियोपनिपाते अन्तरङ्गत्वमव्यापि तद एव पश्चादुपसर्गाश्र
कल्पने । तत्र संकल्पादेश एव स्थित एव सङ्कृत इति पश्चात्समुदायावस्थानार्थे नार्थवत्तो धातुसंज्ञा ॥ ॥ ॥ ॥

परिपुनरितिसृष्टिकाएमनुवंधंकरोतेत्यर्थः। सकृदेनेति। समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सकारस्य लोपेन प्राप्तेति। सकृत्पदं तत्तादृत्यप्रसंगः। संयुक्तानामिति। एतच्च पथाग्नासाश्चेत्यत्र दुच्यते। सकिति सकारइतिनुवर्तते। तत्र सकारइत्यविशेषणमनर्थकमेवोक्तभावः पोर्वापर्यवचनं हलन्तमाश्रयिष्यते। अभक्तरितिरेफोनुवंधोनकरिष्यते। स्वरेणसिध्यतीति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानास्तिकथंतर्हीहल्स्वरप्रायोव्यंजनमविद्यमान

परिपुनरयंसृष्टकालपर्वोतः क्रियते। कालपर्वोतइतिचेदुविधिप्रतिषेधः। कालपर्वोतइतिचेदयंविधिः कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः। सकृन्नीसमोविधेयः। सृष्टः प्रतिषेध्यः। समस्तावत्रविधेयः न ह्यपेतसंयुक्तासत्तेरुत्तरविधौ सृतिप्रसंगइति। स्वरश्चापि न प्रतिषेध्यः। समः सृष्टीतिहिसकारकोनिर्देशः सृष्टिसकारइतिव्याख्यानात्। अथवापरिहृः करिष्यते। परादिहृणप्रामुतः संहृत्यीकृतश्चसंयोगादेरितीट्प्राप्नोति। हेक्रियतेगुणोर्तिसंयोगाद्योरितिगुणः प्राप्नोति। एवंतर्हिभक्तः करिष्यते। अभक्तेस्वरेणेषः यद्यभक्तः स्वरेणसिध्यतिसंस्कारेणेति। तिङ्तिङ इतिनिघातोनप्राप्नोति। ननुचात्रसुरेवातिङन्तसृष्टःपरस्पनिघातेनभवितव्यं ॥ ॥

वरितिपरिभाषानास्तिकथंतर्हीहल्स्वरप्रायोव्यंजनमविद्यमानवदिति। तेरेवमभक्तपक्षेस्वरेणप्रसंगात्परिः सृष्टिःकरिष्यते। हृदुणयोरस्तुप्रतिषेधोवक्तव्यएव। अथवाएकाचउपदेशेनुदात्तादितश्चउपदेशग्रहणमनर्थकंसंयोगादेरितित्रानुवर्ततेतेनोपदेशेसंयोगादिर्योधातुस्तदिहृतेनभविष्यतिगुणोतिसंयोगाद्योरितित्रापिनिसंहरसीत्यतोनितःहृणानुवृत्तेर्नितःसंयोगादिर्नसंयुगणविधानात्सृटिहृतेसंयोगादेर्गुणभावः ॥ एम० ६६

अथाकिरतेरितिहर्षोपधयउपादानव्याः नवतुष्याकुनयः नथाचात्मनेपदनिर्देशोहर्षोपधएवोपात्राः नवतुष्याकुनयः नचातिप्रसंगोनिः शिष्टहर्षोदिविषयतात्सृजतमनेपदयोः प्रयुक्तानांशब्दानांसाधुत्वान्याख्यानात्। अपरस्याः। किमिरमितिमकारलोपलक्षणानुपलंभान्निपातनाच्चपूर्वेनवाधकत्वान्निपातनानांसंज्ञातशब्दसंज्ञाचमसंगात्मश्रः। रतरेलक्षणंनरश्रांतरहिंसापीभवश्रीश्री

किंकारणंनजिवपुक्रमसहणधिकरणेतथास्यर्थेगतिः नपुंकरवपुंचात्मसिंजतसदृशेकार्येविज्ञायतेतथास्यर्थेगम्यतेतथथा। अत्राहीलक्षणमानयेत्युक्तेलक्षणसदृशंलक्षियमाणयतिनासौलोष्टमानीयकृतीभवति। एवमिहापि अनिकिंतिप्रतिषेधात्समासृतिरस्सिरसदृशंकार्यविज्ञास्यतेकिंनाम्रतिरसदृशंपरं। अथाचतुष्याकिरतेर्हर्षेनीविकाकुलायकरणेपुकिरतेर्हर्षेनीविकाकुलायकरणेचिंतिवक्तव्यं। अथकिरतेरुषभोहरः अथकिरहेकुहुरोमशब्दी। अथाकिरतेश्चाश्रयार्थी। अथस्यकिमिरंसातसृतिसंततेस्सामानः सातसंपयेवंसातसृतिमविंतव्यं। समोहिननयोर्लोपः। समोहिननयोर्लोपोवक्तव्यः संहितंसहितं। समनुमनोः कामलोपोवक्तव्यः। सकामोभोकुकामः मनसिवक्तव्यंसमनाः भोकुमनाः अवश्यमःहतेलोपोवक्तव्यः। अवश्यभाव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

येतयमिमिमप्रमानन्ब्राह। समोहिननयोर्वेति। अथकिंपापाश्रयेणातुसंततस्यभावसृतिवाक्यमेकंभवति। ननुष्यतिनिसांनतमिनिनभवति। संहितायांसमासेवैषांमकारलोपइष्यतेनान्यत्रेत्याहुः ॥ ॥

गोष्पदं॥सेवितप्रसंगदर्शनात्॥यत्रसेवनंसंभवतितत्रैवस्यात्॥यत्रतुगवामप्रसंगप्रसंभवस्तत्रनस्यात्॥असेवितग्रहणासामर्थ्यात्॥भुवहुव्रीहिरयंश्रीयतेऽनेन यत्रगवामप्रसंगप्रसंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्योननुसेवितप्रसंगदर्शनेकिंविशेषणंगोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छति॥असेवितंगोष्पदशब्दस्यासंभवादगोष्पदशब्दार्थेमसेवितग्रहणं॥इहप्रमाणेगोष्पदशब्दोनिपात्यतेऽपरावर्षादिःपरिहारः प्रतिपाद्यतेगोष्पदपूरंवृष्टोदेवोगोष्पदमात्रंक्षेत्रमिति॥नात्रगोष्पदंस्वार्थमुपादीयतेयथाचेलक्रोपेणएवंदत्तस्यसिंचेलक्रोपेणप्रयुज्यतेतथागोष्पदपूरंवृष्टोदेवः

गोष्पदं॥दर्शनमित्यहमित्येवंसेवितसेवितप्रमाणदर्शनेसेवितप्रमाणयोरिसेवसिद्धंकेनेदानीमसेवितेभविष्यतिनजासेवित प्रतिषेधंविज्ञास्यामः॥नैवंशक्यं॥सेवितप्रसंगएवस्यात्॥असेवितेनस्यात्॥असेवितग्रहणेपुनः किंप्रमाणेवद्भवीहिरयं विज्ञास्यतेऽविद्यमानसेविनःसेविनेतस्मादसेवितग्रहणंकर्तव्यं॥विधिरः॥शाकुनोवैकिरेवेतिचनकर्तव्यं॥शाकुनोवैतिसुप्रमाणेशाकुनोवास्यादप्यत्रापिनिसंशयंतन्नहिवक्तव्यंनचकर्तव्यंनचावचनेनशाकुनिरभिसंबध्यतेकिंनहिनिपातनमभिसंबध्यतेविधिरयंतेनत्रिपातनेशाकुनोवानिपातनस्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षीरेतरप्रसक्तौगोपदपूरणेविधिरःशाकुनोवैतिसत्रपदमाश्रित्यवार्तिकारंभः॥शाकुनोवास्यादिति॥इहसिद्धेशब्दस्यविकल्पे नामिसंबंधोनास्तियथामेक्षः पशुर्वेभाषितइतिनात्रपशुर्विकल्प्यते॥किंतर्हीलंभनेतत्रश्राधिकरणेविकल्पेःशाकुनोवेतिनिमा वः॥एवंतर्यत्रापिस्यात्किमर्थंशाकुनिग्रहणमितिचेत्तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थंस्यात्शाकुनोवाभवतिनतुल्यजातीयेवास्मिन् त्रर्थइतिनवावचनेनेति॥इहोभावोविकल्प्यतइत्यर्थः ॥ ॥

एम ६७

आश्चर्यं॥आश्चर्यमद्भुतइति॥अद्भुतंनिमित्तमपेक्षतेः॥अनिमित्तमेवेति॥नियतनिमित्तविशेषोविस्मयहेतुरपेक्षतेऽसाधारणमेवेतिदृष्टांतेन यावियायाउच्चनायोऽर्थोनान्यनीलतेनेति॥सावसरोहिविनदृष्टपतनस्यनिमित्तस्यपतनक्रियेति॥नजर्यापुत्रेतिभावः॥अवधनस्यास्य एषापतनंनदृष्टपतनस्यनिमित्तंभवति॥मारुतेनिरुतअयंमारुतेनुसऋग्भउपशब्दितः कास्यकर्मपरदृष्टनिर्वृत्तौकश्चेत्पुरुषाकंश्रेयसीत्युपदेष्टा

आश्चर्यं॥आश्चर्यमद्भुतरूपनिरूपणंयद्रूपेणियत्तास्यात्॥आश्चर्यमुच्चनीचतास्यास्यात्॥आश्चर्यंनीलातोऽन्यत्॥आश्चर्यंतरिक्षेवंधनानि नक्षत्राणिनपतंतीतितत्रहिनक्षत्रपतनेनैवरूपेणतावदाश्चर्यमुच्चनीचतादृष्टेति॥आश्चर्यग्रहणेननवृत्तोमि संबध्यतेकिंतर्हिउच्चनीचतासावानित्या॥आश्चर्यंनीलातोऽतिनाश्चर्यग्रहणेननोऽमिसंबध्यतेकिंतर्हिनीलतासावानित्या। आश्चर्यमेवंतरिक्षेवंधनानिनक्षत्राणिनपतंतीतिनाश्चर्यग्रहणेननक्षत्रापतनमिसंबध्यतेकिंतर्हिपतनक्रियासावानित्या नत्रानित्यदृष्टेनसिद्धेमरकरं॥सरकरिग्रहणंकर्मनकर्तव्यंमरकरोपरिव्राजकः इतिनैतन्नानर्थकंवीप्सेनसिद्धेमरकरेसाली ति॥नवैमरकरीमस्करोःस्यात्॥मरकरीपरिव्राजकः किंतर्हिमारुतकर्मोतिप्रोक्तिर्वः श्रेयसीत्याहानोमरकरीपरिव्रा जकः॥पारंकरः॥अविहितलक्षणः सुट्पारंकरआमतिपुरुषकः॥पारंकरोरेशः॥कोरंकरोवृक्षः॥स्थंडिलेशयीकिंवा गुहाकिंपुनःनवृक्षतोःकरमतोश्चोरंवनपोः सुट्तलोपश्च॥नलकरःवृक्षइति॥आपस्तंबिनिचित्रयोः सुरंकारोवा॥ प्रायश्चित्तिः॥प्रायश्चित्ते॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेपंचममा ह्निकम्॥

मरकरीत्युच्यते॥मारुःपूर्वोकरोतेरिनिः सुरागमोमारुतेदृश्यश्चनिपातने॥पारंकरः॥नलकरोतीतिनरकः॥नञरेनञोरकर्मण्यशि ष्टेनिपत्यमर्थेपते॥अरंकरइति॥अस्यस्थानेःरंकारोरंकारःशंकेश्वरिलासरूपं॥ ॥इतिपाणीयजप्यटपुत्रकृप्यटलतेभाष्यप्र दीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेपंचमाह्निकम्॥ ॥

भा॰कै॰ १ आचार्यदेशीय आह। परिपूर्णमिति। असमस्तं प्रभावादनैरर्थक्ये केवा कथं सति प्रसङ्गः स्वरो। विधीयतोत एवमेषामनुदात्तत्वं कि
७० यत इति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने कएकोऽनुदात्तत्वे वर्जितेकोनवर्जितेऽनुपपद्यते विप्रतिषेधः। नैवं ग्रन्थमिति। अधिकारः आप्रि

परिपूर्णपदमधिकारो विज्ञायेत किं कृतं भवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते
जेशीर्षीऽनस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अथ सामर्थ्येव द्वन्द्वः उपस्थितमिदं
भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्तमानता परेणावेति परेणा भविष्यति परत्वात्। नैवं शक्यं।
धातुक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। प्रः संप्रधार्यं स्वरास्तेन संगृहीताः स्युः समानोऽदेशोपि तत्र्यो वो
दात्तः अस्थिरविसञ्ज्यस्वराणामनुदात्त इति॥ ॥

तुमशङ्कयोः व्यामिसङ्गात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥ हाम०
॥ १ ॥ १॥ ॥१॥ १ ॥ १ ॥ ॥१॥ १॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १॥ १॥ ७०

सिद्धं त्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या यस्य स्वरो विधीयते स एव विद्यमानो दात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानो दात्त इत्युदात्त
निषेधः संपद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठत इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषपमिति। आसां तेऽपरिपरि
भाषात्मा अश्रयते तदप्यथ्यासे यपि न दोषः फलेविशेषाभावात् स्वरविधिलिङ्गा वैयर्थ्यपरिभाषा एकशेषः संस्कुर्वन्ती अनुदात्तश्रुत्यपादाना
द्विरोधीति उदात्त अंसं खेयो गम्यते। ननश्चीदात्तस्वरितविधानस्यास्तु उपस्थानात् द्वयो लंतणयोरस्य उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। अ

सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् सिद्धमेतत् कथं एकाननुदात्तत्वात् एकाननुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यं। किमिदमेकाननुदात्तत्वादिति। न उदात्तः
अनुदात्तः न अनुदात्तः अननुदात्तः एकः अननुदात्तो यस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तं। एकाननुदात्तत्वादिति सिद्धमिति स्वरं तदभिधते
यथा स्यादेवमेवास्तु ननु वोक्तं अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्सम्भवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयं किं कृतं भवति। को
यं कालसंज्ञा परिभाषं यस्य कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं। जेशीर्षीऽनस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमि
ति। अथ सार्वधातुके उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्तमानता परेणा वेति परेणा भविष्यति परत्वा
त्। अथवा निरुपाधिकानुदात्तस्य ग्रहणं कृतं संवर्धग्रहणं। अविद्यमानोदात्तमिति। एकवर्जमिति वा प्रसिद्धिः संदेहात्। ए
कवर्जमिति वा प्रसिद्धिः कुतः संदेहात्। न ज्ञायते एको वर्ज्यते इत्यर्थ इति। सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वज्यं। सिद्धमेत
त्कथं। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्ज्यते। यः प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्यानवकाशत्वात्सिद्धिः। प्रकृति
प्रत्यययोः। स्वरस्यानवकाशत्वात्सिद्धिः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यानवकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठति प्रत्ययस्वरस्यानवकाशः
। यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समस्तं हि मतं द्रष्टो भवंप्रयोगो। कृतमिति निरोधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथेति। लक्षणमिदमनुदात्तप्रतिषेधार्थमेकवर्जमिति तेनैतत्प्रतिषेधपर्युदासक्रियेत इति लक्षणाद्रूपसेकस्मिन्परे संनिपाते कोऽवर्ज्यता मु
पपद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेऽप्युदात्ते सति तत्स्याप्यप्रतिषेधो। नैव विधीयते। एकवर्जमिति वा प्रसिद्धिरिति। यदनिमातं एतेन सर्वत्रव
स्थाना भिमते निभावः सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो बलीयस्त्वरस्यार्थः। अनवकाशात्वेन सर्वत्र व्यवस्थानोपपद्यत इति मताह प्रकृतिप्र
त्ययोरिति॥ ॥ ॥ ॥

किंपुनरिति। पंचनयहणमनुवर्तते तेनेह भवति। अथवानुवर्तते तदत्र मानुत्वबनाहेर्भाव इति पक्षरूपसंभवः। विरंतरेति। विरंविकारणो विरेरमरमनयोरूपे। तत्रमनुहाने रेतिसत्रे धातुकस्यानुहानत्वं श्रमः प्रयत्नकरणत्वं श्रमोपः। तत्रकारस्योहानत्वमिष्यते। एकारस्यतु प्राप्तिरेति। नन्वागमा अतद्गुणा भवंतीतिन्यायेनोवुहानत्वं प्राप्नोति। एवंतर्हि तन्मुखप्रतिहतद्रूपेणागमस्तद्रूपविघातस्वरः परत्वाद्गमानुहानत्वं बाधते। मा हिधुक्षातामिति। दुहेर्माङि लुङ्। आत्मनेपदं क्ते। श्रेदुपदेशादिति सत्रेधातुकानुहानत्वं। कृतः प्रत्ययस्वरेणोहानः। कृतस्यवामकारस्योपः। माङः प्रयोगोऽगमनिवृत्यर्थः। अविहसतिपरमायुरुत्तमवतीति। हिशब्दप्रयोगो हेचेति निपातप्रतिषेधी। पुष्पमभिते। अभेोभ्यमित्यभेमारेशः। शेषलोपः। हेलापहतिमत्रिमाश्रयेणवोवूहनोपहतेभ्यमारेशः शेषलोपश्चामलो

किंपुनरनुहानस्यांतउहानोभवति। आहोस्विदृहिः। कश्चात्रविशेषः। यंतरतिवेत्यत्रमनसापुरस्तादूरमकिमलोपेषुस्वरेणसि
ध्मश्च्मा। विरंतेरिवंरते। श्रमः कस्मान्माहिधुक्षातांमाहिधुक्षाथां। कस्यपुष्पम्। अस्मभ्यं। दूरमकिमलोपः। दूयान्किपान्।
अस्तनस्तीरिः। आहिरिनिवेरंधीतहूयमितिसंतः। आहिरितिवेरंधीतहूयमितिसंतोहानत्वविधेयं। रंधीतहूयंत्वं। आहेसि
द्धं। अस्तनस्तीरिरुहानोभवतीति। ननुचोक्तमाहिरिनिवेरंधीतहूयमितिसंतइति ॥ ॥ ॥

यंतरतेरोषाभावः। दूयानितिकिमिरमोवोवूहनिनतुप्। सचपित्तादनुहानः। वकारस्यवः। वृसेयारेशः। दूरंकिमोरीस्त्रीतिकीशरावारे
फोयसेतिरेफारलोपः। रंधीतेति। रंधेर्लिङ्। तासनुहानेरिसनुहानत्वं। साधुहानस्यागमत्वादनुहानत्वं। श्रमः। आत्रेलोपदूरनलोपः। अस्तो
ल्लोपदूरमकारलोपेहतेरेकारस्योहानंतमूरुगः। हूयमिति। हूयपवादत्सत्संज्ञाया। अत्रयंतेपदूरित्रंप्रोंतुप्साप्नेत्यपनारेशः। अनुहान
स्यानिकत्वादनुहानः यस्मेतिवतीकारलोपेहतेआरेरुहानंतमसंयोगांतस्यवेष्यतेतदर्थंविसंप्रयवः। कर्तव्यहणंतयहणानुवृत्तौनकर्तव्यं
मितिमतोपमासः ॥ ॥

विरंविरिविरिम्पश्चुलसार्वधातुकानुहानमतिषेधात्सिरिसिदूंसिरि यहणेननार्थः। विरंविरिविरिम्पश्चुलसार्वधातुकानुहानते
नेतेव। रमपिसिदूंभवति। विरंतेविरंते। अपविकर्षे। अपविविक्तरणान। अपविविक्तरणानमर्थाद्गोहानत्वंभविष्यति। वा
तोः। किंपातोंतउहांतोभवतिआहोस्विदृहिरिति। कश्चात्रविशेषः। चातोंतरतिवेरनुहानेवयहणंधातोंतरतिवेरनुहाने
वयहणंकर्तव्यं। हांतश्चपिवतिरणुहांतोभवतीतिवक्तव्यं। पिवतिः संज्ञानिकर्तव्यः किंप्रयोजनं। चिकीर्षति। किंहीषति। नितो
ग्मणुहांतत्वंपक्षात्। अस्तुनस्तीरिः। आरुचूर्णुमतपक्षानुसृतोहानत्वं। आरुचूर्णुमतपक्षानुसृतोहानत्वंनेत्सिद्धं। ऊ
र्णोतिः। ऊर्णोः पत्वपक्षानुसृतोपधापिदूपधेति। क्तीयतेः अंतोहानवचनात्सिद्धं। अस्तुनस्तीतोहांतोभवतीति। ननुचोक्तं धा
तोरंतरतिवेरनुहानेवयहणंकर्तव्यमिति। पक्षावरुद्धतेः अनुहानेवयहणंकर्तव्यमिति। क्रियतेमासएव। अप्रक्षानामारि
रनुहानेचेति। वयहणंकर्तव्यमिति। पिवोनिपातनात्। पिबाङाणुहानंनिपातनंक्रियते। सनिपातनस्वरः प्रकृतिस्वरेणबाध
कोभविष्यति। संज्ञानिकर्तव्यमिति अवश्यंहनोविशेषणार्थंनिकारः कर्तव्यः। कविशेषणार्थेनार्थः। सत्रेतीयतुच्प्र
त्ययार्थमनुहानेचेतिवक्तव्यं। पिवतीति। लटि मानेहेसोवत्सः। अत्रापिप्राप्नोति। अर्थवद्गहणान्नानर्थकस्तेनेवंनभविष्यति
धगुणानित्यत्वार्थोऽतः पिबिरादेशः। ततश्चोतोहानत्वबाधनार्थं आयुहानत्वंवक्तव्यं। संज्ञेति। धातुसंज्ञाबाधनाय। क्रियतेमासएवेति।
अनुहानेचेतरेवृत्तापक्षमिहांतयहणंशिकारस्य। अर्थवद्गहणमिति। आयुप्रत्ययेलाक्षणिकानामानर्थक्यंमन्यते। युगुप्तानमिति। सनोर्थी
निर्देशात्समुदायेसेवार्थवत्त्वंमन्यते। अतनमिति। पस्यार्थेतनंतनिर्देश्यतेसप्रत्ययसन्नेसार्थोभवति ॥ ॥ ॥

इहापीति। युतनिषक्षाश्चयेणचोपपदांतरमश्चयेणापरिहारः। उणादयइति। एतइनंतमव्ययंधातोरितिवर्जनात्तिप्रत्ययेनाभाव्यं। लेखमप
मार्ष्टानल्पानंतमेमसः पदकर्मार्हार्थकर्मसवतीयस्वात्रप्रत्ययेसंबंधते। लिटिधातोरनभ्यासस्यतिधातोयहणानुवर्तनात्तांतस्यधातो
र्द्विर्वचनविधानात्। हसोवत्सरतारोर्द्विर्वचनाभावः सिद्धतिस्वएवार्थएवमनोनकारः कर्तव्यः। सवक्तव्यएव॥ कुतः। अंतरतिनर्तते। बुरनारः
मतयस्कंठिनजारःमतयस्वेहयहणं। वहूकजर्थमिति। वहूनकर्तोरंतोणतेत्रप्रेषितस्यप्रहणेरितिवचनं। मनुकोपरति। विश्वपर्वता
त्समुद्रापश्चिदुच्यतेलघ्वंतएधाश्चेतोलोप्यर्थः। कविरग्नीषतस्यकचित्तमसेवार्थस्यलिंगमन्यथैकाक्षरत्वश्चितेनकुपीतस्य

इहापितहिनमाप्नोति। जुगुप्सतेमीमांसतइति। अर्थवानेषः नवैकलिंगश्चिरर्थआदिश्यते। यद्यपिकश्चिरर्थोनादिश्यते। अनिरिण
र्थोमतयोस्वधिभवंतोदंतः तःस्वार्थेभविष्यतिकक्षास्वार्थेमहत्तरर्थः। इहापितहिनमाप्नोतिहसावत्सरतिउणादयो। सु
मन्त्रानिमानितिपरिकानिसएषोनमार्थानकारः कर्तव्यः नकर्तव्यः। किंतेनसएवात्रधवाधातोरितिवर्जनेधातोःसश्चा
तस्यूभवतइति। चितः। चितःसमहजनेवहूकजर्थेचितःसमहजनेरितिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं। वहूकजर्थेवहूनर्थमकजर्थे
वहूर्थंतोवत्। वहूभुंकेवहूहुते। अकजर्थे। सर्वैकेविश्वकैःउभकैःनीचकैःसर्वकेविश्वकेतनोहिवकर्मनवकर्मनवकर्मतु
पोःनदृष्टव्यः। तथापुष्पकाएषांतेपुष्पकाः कालकाएषांतेकालकाः। अथवाअकाएमतयोयः। तयथाःतेएघाउहति।
पूर्वसूत्रनिर्देशश्चिदातेचितइतिसम्पः। जसइतिकिमर्थं॥

यदेतिमुखएवएषार्थएवमाश्रितोभवतिनचेवंचितइतिभाष्यमित्याह। पूर्वसूत्रनिर्देशइति। पूर्वव्याकरणेप्रथमपाकांक्षीनिर्देश
नेतेनचितात्समुदायोतरमंतंप्रतियद्यतदर्थः। कंरिनजारएवापिअपरेशिवद्रावाश्चितंतउच्यतेतिसः। अर्थेगतंवहूवंशदेशादोएष्य ७४
वहूवचनविनिर्देशः। अंतोरंतस्यचिश्चब्दएष्यानेनिर्देशश्चब्दादोदेशाःस्थानिवद्भावात्तोरंतः। ततः परस्यजसोनुरंतत्वापकारउरंतत्वं
विधीयतेउरंतएषएहल्पूर्वोहिसत्रासर्वनामस्थानयहणानुवर्तनाज्जसउरंतत्वंप्राप्नोतिनिवचनं॥ ॥ ॥ ॥

निसइकेति। स्वार्थेकन्प्रत्ययः। निसभावेसंज्ञायांकन्पुपसंख्यानमितिनिसादेशः। नवाप्राप्तेतिनिसइकेएवापिरणालेहेकादेशस्यास्त्रिद्भावा
निसइकोतिसम्पोजसयहणानर्थक्यप्रसङ्गाभावात्। निसम्पोजसयहणानर्थक्यंकिंकारणंअप्रसङ्गाभावात्तनसन्निसादेशादारं
भोयंतंप्रयोजयति। अप्रसंतोजसः किंकारणंबहुवचनविषयएवतिसादेशःनेत्येवंबहुवचनेनसः। श्लिभविनअमुहनयएघ्हल्
पूर्वोरितिअमाः सर्वादेलादयोविभक्तयः तत्रषट्चतुर्भ्योहलादिःभ्यस्त्रयोनमभिर्नेनसेएनमभिर्नयं॥ तत्रांतरेणजसोग्रह
णंजसएवविष्यतिननुचेदानीमेवोरहंतेतिसइकेतिनित्सरोःचवाधकोभविष्यति। नाप्राप्तेरन्यत्रेतिरसस्त्यारभ्यते। समर्थोवा
नुरहंतोसुधिनाविनेतेसरंवाधतेएवंनित्सरमपिवाधेत। नैवदोषः। येननाप्राप्तेतसवाधनंभवति॥ नचाप्राप्तेअनुरहंतोसुधिना
विनेतस्मिंस्तिसरस्त्यारभ्यतेनित्सरेपुनः प्राप्तेवाप्राप्तेचअथवामध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाबंतरंगेतिसरस्त्यनु
रहंतोसुधिनाविनिसरंवाधिष्यतेनित्सरंनवाधिष्यते॥ ॥

नित्सरःप्राप्नोतीतिभावः। अथवेतिपूर्वविप्रतिषेधाविषयेप्रवृत्तावेतदर्थंविधिंविप्रतिषेधात्परंविधिर्बाधते॥ ॥ ॥

उपसमस्तार्थमिति।समासेपिनिरूपशब्दात्परः सुब्वचनोसनिरूपविपत्रातेरूपसरूपत्रातेर्धातुरोपहेतुवचनत्वमिति वचनाद्व्याप्यमंतोरानंतर्यबाधिता विभक्तेरूपानंतर्येणात्र्यवोरूपनस्वरितपोर्यणादेशस्वरितोभवति।अतिनिरूपसत्रहिष्मनयवजसरूपनमिसरूपहरणत्वेनभाष्यकृतोपमलं।

उपसमस्तार्थमेकेजसोयहणमिठंनिरूपतितिह्रीत्यतितिह्रः।चतुरः।शसिशसिस्त्रियांप्रतिषेधोवक्तव्यः।चतसृभ्यश्चतुरः शसिस्त्रियामप्रतिषेधस्त्र्यायुरानिपातनात्।नतुरः शसिस्त्रियामप्रतिषेधः।अनर्थकः प्रतिषेधः।शसिस्वरः कस्मान्नभवति। त्र्यायुरानिपातनात्।त्र्यायुरानिपातनंकरिष्यतेसनिपातनस्वरः शसिस्वरस्यबाधकोभनिष्यति।एवमप्युपरेफिवद्भावोवक्तव्यः।यथैवतर्हिनिपातनस्वरः शसिस्वरंबाधतेएवंविभक्तिस्वरमपिबाधेत।चतसरणमिति।विभक्तिस्वरश्चरहलाद्यिग्रहणात्। विभक्तिस्वरस्यचभावः सिद्धःकुतः हलादियिग्रहणात्।यदयंपदत्रिवचनेभ्योहलादिर्विहितस्तदादियिग्रहणंकरोतिनतदन्तापपदाच्चार्थः ननिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरंबाधते।कथंहलान्तापकेत्र्यायुरानिपातनेनहलादियिग्रहणमनर्थकंस्यात्।नह्यसहलादियिग्रहणंप्रयोजयतित्र्यसरूपत्रातेरूपसरूपत्रातेः ॥ ॥ ॥ ॥

चतुरःस्त्रियामितिण्यानिवृद्धावात्प्राप्नोति।त्र्यायुरानिपातनमितिण्यानिवृद्धावाद्यधुनासेसिद्धेपुनर्ण्यायुरानिपातनमपिसरूपस्वरूप वाधकमित्यर्थः।एवमपीति।उपरेफिवद्भावात्सतिप्रिष्टेनविभक्तिस्वरेणनिपातनस्वरोबाध्यते॥ ॥ ॥ एम ७२

वद्भवचनविषयत्वादितिविहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वादासमासेनभाव्यमितिभावः।तत्रचतसृशब्दा दितिपरिवनिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरोबाध्येतनरहलादियिग्रहणंव्यर्थंकंस्यात्।यतस्तत्रनिपातनस्वरे णोदात्तत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसंगात्किंतर्हिहलादियिग्रहणंनतत्क्रियमाणंविभक्तिस्वरस्यबलीयस्त्व

षट्संज्ञास्त्रावन्नप्रयोजनंयतितिकिंकारणंवद्भवचनविषयत्वात्।तत्तद्विवचनैकवचनेनस्तेः।जसिशसीचानो लुप्येते।अन्याःसर्वाहलादयोविभक्तयः।त्रिशदृभ्यापिनप्रयोजनंतिकिंकारणंवद्भवचनविषयत्वात्।न नद्विवचनैकवचनेनस्तः।असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यंशसिभवितव्यमेकारेणोरा नेनोरान्नरितिअन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः।तिस्रश्चतिस्रोपिनप्रयोजयतिकिंकारणं।वद्भवचनविषयत्वो नानद्विवचनेस्तः।आसर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यंशसिभवितव्यंउरान्नयणोहलूपूर्वोरि तिअन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः।चतुःशब्दापिनप्रयोजयतिकिंकारणंवद्भवचनविषयत्वान्नेनद्विवच नैकवचनेनस्तः।असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यंशसिभवितव्यंचतुरः प्रसीतिअन्याःस र्वाहलादयोविभक्तयःतत्रचतसृशब्दारेकस्माद्रहणंयदिह्यत्रनिपातन स्वरःस्यात्हलादियिग्रहणमनर्थकंस्यात्नेववापुनरत्रशसिस्वरःप्राप्नोतिकिंकारणं।यणादेशेकृतेशसः पू

हापयतीतिचतसृणामित्यत्रविभक्तिस्वरसिद्धिःनेववेतिवतत्रःपश्येत्यत्रातनद्व्यायुरानिपातनमपिनकर्त्तव्यंयणा देशेकृतइति॥आचिक्षातइत्यनेनस्वरेणपूर्वंपरत्वादितिभावः।अवशिष्टस्येति।तकारैकारस्येत्यर्थः ॥श्रीरामकृष्णः

अकारेणेति। एवंविधैरेकस्यस्यानिवङ्भावात्। सवितिकिमिति। घरिशास्त्रीयंसरूपंगरुत्यतेतदाप्राप्तमास्रथमैकवच
नस्यग्रहणेनमाभूत्प्रथमाबहुवचनस्यातद्विप्रयोगोसरूपंस्मृतिःप्रथमैकवचनंतुविकृत
रूपंप्रयोगेनसरूपमितिसंशयानःपृच्छतिःपरयमितिःगोषुस्वसितिसप्रमीबहुवचनएकाच्त्वाद्गोभ्यांभ्यद्भ्या
मित्यादौविभक्तेःप्राप्तमुदात्तत्वंप्रतिषिध्यतेःप्रथमैकवचनग्रहणेतुप्राप्तभावात्प्रतिषेधोःनर्थकाःःप्रथ
अकारेणाव्यवहितत्वान्नभविष्यतिःयणादेशेकृतेनास्तिव्यवधानंस्यानिवङ्भावाद्व्यवधानमेवाप्रतिषि
ध्यतेतत्रस्यानिवङ्भावःस्यादिधिंप्रतिनस्यानिवङ्भवतीतिनिषेधास्तिवप्रतिषेधःउक्तमेतत्प्रतिषेधस्य
रर्थंयत्नोपेषुनोपातादेशोनस्यानिवदिति।सावेकावस्तसाविति किमिदंप्रथमैकवचनस्यग्रहणं
माहोस्वित्सप्रमीबहुवचनस्याकुतःसंदेहःसमानोनिर्देशःःसप्रमीबहुवचनस्यग्रहणंःकथंतायते
ःयदयंनगोभ्यांनोःप्रतिषेधंशास्तिकथंकृत्वातापकंःयदिप्रथमैकवचनस्यग्रहणंस्यात्तगोभ्यांनोःप्र
तिषेधवचनमनर्थकंस्यात्ननुचार्थसिद्धिर्विषाःअसुगहीनाःस्मःःपरस्मात्प्रथमैकवचनमास्या
पगोभ्यांनोःप्रतिषेधोनवक्तव्योभवति॥

मैकवचनेहिपरेकाच्छसःसंगोरिसौकांरंतम्बेत्याकारंतनवतस्मान्नतीयादिविभक्तिःपरासंभवतीतिप्राप्तमा
वात्किंप्रतिषेधेनेतिभावःप्रकृतिग्रहणेहिविकृतेर्ग्रहणंभवतिस्यान्निवङ्भावान्नतुविकृतिग्रहणंप्रकृतेःअसुग
हीनातिःप्रतिषेधमंतरेणोक्तस्यार्थस्यसिद्धत्वात्॥ श्रीरामकृष्णःगोवीर्

स्विनेतिःप्रथमैकवचनेस्वीतिविकृतप्रयोगात्तृतीयादेःप्रकृतिरूपस्यग्रहणाद्विकृत्याप्रकृतेरग्रहणादि त्यर्थःसप्र
मीबहुवचनेनुस्विभ्यांतिप्रकृतिरूपस्यप्रयोगात्स्वादिविधौनलोपस्यासिद्धत्वान्नसैवचतृतीयादेःप्रयोगात्सिध्यतीदा
नीमभ्यामितिःसप्रमीबहुवचनेपात्वितिपरेकाचतृएवतृतीयादिरितिसिध्यतीदानीमित्वाप्रथमैकवचने।
प्यतिनियमरूपेणतस्मात्तृतीयादित्यधुरानलेनप्राप्नोतीत्यर्थःःनचतस्मध्यपतितत्वान्नुनोसिद्धकृत्वात्तावद्विशिष्ट
रूपश्रुविषयत्वान्नस्मध्यपतितपरिभाषायास्तत्राचनेस्मरसारकोरितितथाश्रुतमेवास्तुतापकंःअन्येत्वन्वारंभे
भवेत्प्रतिषेधोनवक्तव्यःदोषास्तुभवंतिःतत्रकोदोषःःसिनाविनाश्रुतेरुदात्तत्वंनस्याप्नोतिःविधिनोनस्तः।
उक्तमेतत्। एकाश्सएतत्कृतोजातेःसप्रमीबहुवचनेसःस्वान्नवद्वानित्येवंभवितव्यंःदृतहियाम्पांयादि
रितिनसिध्यतिःतस्मात्सप्रमीबहुवचनस्यग्रहणंसावेकाचउदात्तत्वेत्यन्नरोःप्रतिषेधःसावेकाचउदात्तत्वे
त्यन्नरोःप्रतिषेधोवक्तव्यःत्वयामयासिद्धत्वंयस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सोसिद्धमेतत्कथंयस्मात्तृ
तीयादिनेतत्सावस्तिःयाद्यपितत्सोनास्तिप्रकृतिस्तस्यसावस्तिःप्रकृतेस्त्वनकालात्तद्यद्यपितस्यप्रकृति
रस्तिःसावनेकाचसंभवति॥

एवमुदाहरंतिःएम्यएभिरितिसप्रमीबहुवचनेधित्यसारेशेकृतेभवत्येकाचस्प्रथमैकवचनेत्वयमित्येकाज्भवतीति
स्वाएप्रसंगःकृतिमित्यत्रांतोदात्ताधिकाएष्वारेशस्यानुदात्तत्वारेनसएषप्रयोगोनालन्नरोरितिःसोयदृषंतस्मादेका
वःपदांतृतीयादिरुदात्तोभवतीतिसूत्रार्थोश्रूयमाणःप्रतिषेधउच्यतेःतृतीयादावेकात्त्वमाश्रीयतेननुसावित्यर्थःःप्रकृते
श्चेतिःसोयदेकांतस्मात्सएतृतीयादिरुदात्तेतिसूत्रार्थेआश्रीयतेतस्यार्थः॥ श्रीरामकृष्णायनमः

अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासेऽन्तोदात्तादेकाचः परोऽनन्तावसथैतनावित्यादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्तो भवतीति सूत्रार्थोऽन्त्रादिष्वनर्थकेनेति भावः॥ सामासविशेषणमिति। अनित्यसमासइति सप्तम्यन्तं विज्ञायते। ततश्चासमासस्यमुत्तरपदस्येत्यर्थः। ऊरिदंपदादिरिति। पदादेरूङ्नामा

अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासेऽउत्तरपदग्रहणं किमर्थं। यद्येकाजग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेतैकाचउत्तरपदादिति। अथाक्रियमाणेऽउत्तरपदग्रहणेकस्यैकाजग्रहणं विशेषणं स्यात्॥ समासविशेषणं। अस्तिचेदानीकश्चिदेकाच्समासः। परस्यैकाजग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। भ्रुनः ऊर्कूप्छ्नीभ्यो जैरिति। ऊरिदंपदादि। पदादि। पदादिषुनिशापर्यन्तानिप्रयोजनंयंति। अन्यानिपदादिनिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणासद्धानि। ऊधुपधाग्रहणं। ऊध्युपधा ग्रहणंकर्त्तव्यं। अंसयमामदृदिति। अंसधुवाअंसधुवे॥ ॥

सितिसूत्रनिर्दिष्टःपरादेर्योगस्यंते। एकाजग्रहणंवेहास्तुवर्त्तनादिनिष्टाःपरेऽनेकाल्त्वान्नागच्छंतेयदातदेतेषेक्तेएकावोभवंतितदेदात्तनिवृत्तिस्वरेणाविभक्तेरुदात्तत्वसिद्धंयेप्याधुदात्तानास्यानेविधीयंतत्राप्येषसंतेतोदात्तानिपासंतइतिभाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊधुपधाग्रहणमिति। उपधाऊ पऊरस्य

अष्टनोदीर्घादिति। अदृनआविभक्तावितिनित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचारोभावाद्विकल्पेपिचात्वंस्यादूस्वो तासादात्वातषदूस्वेरणाभाव्यमितिप्रश्नः। अषस्विति। अस्मात्वदीर्घग्रहणादात्वंविकल्पितमितिभावः। अ ष्टनोदीर्घग्रहणमिति। व्यापसिद्ध्यर्थमेवार्थस्यदीर्घग्रहणंलिंगमात्वस्यवहिरंगत्वादंतरंगापासदूसंज्ञायाकृ त्वंव्यायामसिद्ध्यर्थान्नातस्वरेषदूसंज्ञापाःसिद्ध्यर्थात्। एतदेवेतिदीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्तेयमर्थोज्ञा

अष्टनोदीर्घात्। दीर्घादिति किमर्थं। अष्टसुप्रकृतेषुब्राह्मणाग्रधीतादीर्घादितिशक्यमकर्तुं। कस्मा न्नभवति। अष्टसुप्रकृतेषुब्राह्मणाग्रधीतेतिषदूस्वोऽत्रबाधकोभविष्यति। नाम्रात्रेषदूस्वेऽम ष्टनः स्वरेऽग्रधीतेसपथेनदीर्घात्वाधनेएवंसुस्वरविधेर्नादीर्घान्षदूस्वरः प्राप्नोतिकिंका रणं। आत्वेकृतेषदूसंज्ञाभावात्। अतउत्तरपठति। अष्टनोदीर्घग्रहणंषदूसंज्ञाज्ञापकमाकारांतस्य नुरर्थं। अष्टनोदीर्घग्रहणंक्रियतेज्ञापकार्थेकिंज्ञाप्यमेतज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्यात्वेकृतेषदूसंज्ञे तिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं। आकारांतस्यनुरर्थः। आकारांतस्यनुरसिद्धोभवति। अष्टानामितिन नुवचनस्यात्वमेतदेवज्ञापयतिविभाषाऽऽत्वमितिपरेपरीदंग्रहणंकरोतिनान्यथाहिअष्टनःस्थे वङ्गयानःशतुरनुमोनघन्नाधुरान्नत्वेदृहन्महतोरुपसंख्यानंनघन्नाधुरान्नत्वेदृहन्महतोरुपसंख्या

प्यतेऽशतुरिदृहन्महतोरितिशतृवद्भावादेवसिद्धत्वान्नियमार्थमेतन्नषदूसंज्ञाविधेर्व्यभिचारिष्वेवमर्थंपितुगोरा दिषुदृहतइतिपठंतिनेषामनर्थक्योपपाठोनुपसर्जनाधिकारेषानिदृहन्महतीतिगौरादिङीषूनास्तीतिङी वेवागिश्चसणःकर्त्तव्यस्तस्मानेनोदात्तत्वानन्त्रतनदृतविधेर्भावान्नप्राप्नोतिनेतरस्मिन्नतरस्मिंश्चदृहन्महच्छब्दो

उदात्तादुदात्तपरणीति। उदात्तपरणस्यपत्नीयोरात्महलन्तिचक्रमुमित्यर्थः। वाक्यत्वीनितस्मृषोनमश्वाक्रिधि
क्षितिपूर्वपरप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासेतोरात्त्वेविभाषासपूर्वस्येतिनकारादेशः। हल्पूर्वग्रहणान्नर्थेक्यमि
तिचेन्नोरणापरस्यनेनाणानणसमुदायस्यसोधातकिरिस्वारोरपरत्वेनभवत्येवमग्रेपरत्वादोपणापणासस्तु
दापउदात्तस्यस्थानेविधीयतेनपणावकेवलइतिस्वीनपवक्ष्यितास्यर्थः। स्वरितत्वेचेति। उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येत्यत्रसमुदायोदेशस्योत्तरपणोदेशस्योत्तरपदस्यार्थेहल्पूर्वग्रहणानकृतमित्यर्थः।

उदात्तपणोहल्पूर्वोरितिकिमर्थोत्रोच्यतेवायवेउदात्तपणोहल्ग्रहणानकारांतार्थोउदात्तपणोह
ल्ग्रहणाकर्तव्यंकिंप्रयोजनंनकारांतार्थेनकारांतारपियष्यास्यत्वाकपत्नीचिसत्नीहल्पूर्वग्रह
णानर्थक्यंचसमुदायादेशत्वान्नहल्पूर्वग्रहाणवानर्थकंकिंकारणसमुदायादेशत्वात्समुदायो
ऽादेशः। स्वरितत्वेचवचनात्स्वरितत्वेचहल्पूर्वग्रहस्यावचनात्मन्यामहेहल्पूर्वग्रहणमनर्थक
मितिचेन्नावदुच्यतेउदात्तस्यणोहल्ग्रहणानकारांतार्थमितिक्रियतेन्यासएवाक्षिनकारकोनिर्देशः
।उदात्तयणोहल्पूर्वस्योदात्तादितिवदप्युच्यतेहल्पूर्वग्रहणेनर्थक्यंचसमुदायादेशत्वादितिसमुदायो
ऽस्तिकेवलऽादेशःवदुक्तंतितबावकृतंतवदिति॥

स्वरितत्वेचेतिउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्यत्रसमुदायादेशस्योत्तरपणोरेवाग्रहणात्स्वरितत्व
वृत्त्यर्थंहल्पूर्वग्रहणानकृतमित्यर्थः। क्षिनकारकृतितंत्रेकानकारोलुप्रपंचमोकानिर्देशःनस्यारान्नग्रहणानवि
षयणउदात्तनकारादपिपरस्यानघाउदात्तत्वेभवति। नप्यकारेणानन्यतिशायस्यत्रकारग्रतिरोधोनत्वियस्य
ष्णातिः। बदुक्तंतत्रेतिवेहन्तिंतत्रुच्यतेरतिवक्ष्यतिहिः वहोनन्यदुत्तरपरमस्मीत्यतिदेशादोदात्तत्वमन्नवि

ऋस्वनुःऽआरेवामितिःऽरिरिस्यात्तीतिमनुपःऽरयेर्मनोवृक्तमितिसंप्रसारणंपरवैकारेणऽआदुणास्तनोऽस्वाभावान्मनुप्
स्वरेणप्राप्नोतीतिवचनान्निवर्तीरितिःऽह्वरसीरितिचस्वंवाऽहंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः। नामंःमनोऽस्वांताद्रितिःमनुपिऽ

ऋस्वामनुपुदात्तत्वेरग्रहणंःमनुवुदात्तत्वेरग्रहणंकर्तव्यं॥ऽआवानेतुनोविशःत्रिप्रतिषेधश्चवक्तव्यः
।त्रिवतीर्याऽसानुवाकाःभवंतिःनामन्यतरस्यांःऽरहकस्यान्नभवंतिकिशोरीणांःकुमारीणांःऽस्वारि
तिवर्त्तेतेःऽरहापितर्हिप्राप्नोतिःऽग्नीनांवापूनोःकिंकारणंःदीर्घत्वेकृतेऽस्वाभावात्ःऽरमिहसंप्रचा
यंदीर्घत्वंक्रियतांस्वरइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वात्तदीर्घत्वंःएवंतर्हिनामस्वरेमनोऽस्वग्रहणंःनामस्व
रेमनोऽस्वग्रहणंकर्तव्यंःमनोऽस्वांताद्रितिःनत्रर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यंःऽआहायंऽस्वांताद्रितिःनचनामि
ऽस्वांतोस्तिःनत्रभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यतेऽस्वांतेभूतपूर्वइतिःसांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते
ऽयंवास्तिसांप्रतिकःनिरणांचतरणमितिःऽआरेमकृष्णः

स्वांतपदेषंतस्यास्योनामन्यतरस्यामुराजोभवतीत्यर्थः। भूतनपूर्वगतिरितिःऽकृतेरीर्घेऽस्वांतास्योनामऽरि
तिकृतेरीर्घस्वरःप्रवर्त्तते॥ ऽआरेमकृष्णगोवींरयनमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्योनामिति विकल्पेप्राप्ते स्त्यर्थोयोगविभागादिह पूर्वंगतिरेष्यते नैकमुदाह
रणमिति ह्रस्वनुम्घांमतुविसत्रह्रस्वग्रहणास्पस्वरिनत्वमिदार्थंप्रतिज्ञाते तच्च सर्वंह्रस्वसंग्राहार्थमिति विषय
संकोचोनयुक्तोऽन्यथालाघवायनच्चाम्पतेरस्यानंतरंनामिति ह्रस्वादित्यर्थेः मतोह्रस्वादिनवन्नेतरति मतुपूग्रह

नेतरहिं षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिर्तिस्पनेनात्रभवितव्यंतस्मिन्त्रिसेप्राप्तेऽयंविभाषाभ्यते एवंतर्हियोग
विभागः करिष्यतेषट्त्रिचतुर्भ्योनामुदात्तोभवति ततोहलादिः हलादिश्चविभक्तिरुदात्तोभवतिष
ट्त्रिचतुर्भ्यइतिरंतर्हिनुग्णान्नपतेनायतेम्नुचिः ननुवात्रोपिनच्चाम्पतेरस्यामित्येषस्वरोत्रबाधको
भविष्यतिनसिध्यतिकिंकारणंम्फलग्रहणंतत्रानुवर्त्तनेकिपुनःकारणम्फलग्रहणंतत्रानुवर्त्तते
किंरहमाभूतान्नात्रेउदात्तयणोहल्पूर्वादित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यतिरंतर्हिनैकमुदाह
रणंह्रस्वग्रहणंप्रयोजयतियद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तन्नामित्येवब्रूयात् तत्रवचनाद्गतिर्विज्ञा
स्यतेह्रस्वांतपदंगतिपदमिति अथवानेवविज्ञायतेनामस्वरमतोह्रस्वग्रहणंकर्त्तव्यमितिकथंनर्हि
नामस्वरमतोह्रस्वादिनवन्नेतरति॥

णमिहानुवृत्तंसामर्थ्यात्सप्रमीवद्ह्रस्वांतरहंतस्मात्सएतीयानपुंसकेवतेरिनसावदर्णांतमेवनभवतीतितेनब्राह्म णकुलेनेतिप्रतिषेधाप्रसंगः॥ णम॰ ७६

नगोश्वन्नुक्षान्हापीतिरेकप्रकरणोपादानादितिभावः तान्पाहितिसप्रमीवद्ह्रवचनेतेषित्यवर्णांतत्वाभावात्प्रतिषेधोनप्रा
प्नोतिविधिरप्यत्रनेतिनेषितिसप्रमीवद्ह्रवचनेपरेकारांतंह्रस्वंनतस्मादत्रपूर्वतनीयादिः तान्पाहितिसप्रमीव

नगोश्वन्नुक्षाविति किमिदंप्रथमैकवचनस्यग्रहणमाहोस्वित्सप्रमीवद्ह्रवचनस्याकुतः संदेहः समानो
निर्देशःपुरस्तादेषनिर्णीयतेसप्रमीवद्ह्रवचनस्यग्रहणमितिदृहापितेदेवमवितुमर्हतियदिसप्रमीवद्ह्र
वचनस्यग्रहणंतान्पाब्राह्मणान्पाप्नोतिविधिरप्यत्रनसिध्यतिकिंका
रणंनस्येतदूचतियत्नोभवतिरूपादंतहितेभ्योब्राह्मणेभ्योपेभ्योब्राह्मणेभ्यःविधिश्चसिद्धोभवति
षेधस्तुनप्राप्नोतिअस्तिपुनःसप्रमीवद्ह्रवचनस्यग्रहणेकिंचिद्दृष्टंसंगृहीतंभवतिआहोस्विद्दोषांतमे
वाश्रित्योच्यतेहरिहयाम्पोब्राह्मणेभ्यस्ताम्पोब्राह्मणेभ्यइतिविधिश्चसिद्धोभवतिप्रतिषेधश्चआस्तृता
दृष्टिप्रथमैकवचनस्यग्रहणंयदिप्रथमैकवचनस्यग्रहणंतेनेतिसुः पुंसिनसिध्यतिनचावश्यंपुंसे
वस्त्रियांपुंसिनपुंसकेवतेनब्राह्मणेनातयाब्राह्मणेत्यतिनकुरेनेति॥

ह्रवद्ह्रवचनेवर्णांतत्वान्नतेनेति सातिप्रथमैकवचनेयदवर्णांतंनतस्मात्सएतीयैकवचनंकिंतर्हिरूपांतरंपुनर्नात्
तेयेतिसेतिप्रथमैकवचनेयदवर्णांतंनतस्मात्सएतीयानपुंसकेवतेरिनसावदर्णांतमेवनभवतीतितेनब्राह्म
णकुलेनेतिप्रतिषेधाप्रसंगः॥ श्रीरामकृष्णः

सप्रमीवक्रुवचनस्यापीतिनेष्यितिपुंनपुंसकपोस्तादश्वर्णोतंनभवति।नास्तिनिस्त्रियांपद्यप्यवर्णोतंतथापि
तवेत्यत्रस्त्रपोतरपुक्तास्यात्तत्रयेतिप्रतिषेधोनप्राप्नोति।तस्मादितिप्रथमेकवचनस्यत्विहग्रहणमितिनि
र्णीयतेनहस्त्रबाधनेस्यादवर्णमतुपउरात्त्वप्रतिषेधोनस्यात्।तेनेतियदुपन्यस्तंप्राप्तस्तत्रकर्तव्यः।एकारांतप
दैकाचश्चोतस्मात्त्रपोनदात्तश्चाद्युदात्तेनप्राप्तिनिषेधादुभयाभावेविधावनास्त्वित्त्वस्यचित्संतस्मादितरेबुधो।
तित्स्वरितंकिरतीतिरेफाप्रसायितःसहाधर्मेणसहीकथ्यतेरस्मिन्निछपदेशआरेशास्यथाचोपदेशतिप्र
सप्रमीवक्रुवचनस्यापिग्रहणेएषदोषःतस्माद्द्वाभ्यामपिप्रतिषेधेयत्नस्त्रीप्त्वग्रहणंकर्तव्यमिति।
नाणोप्त्वनसावर्णेरुःक्रुःक्रुम्योयतरोप्त्वंनितित्स्वरितंतितिप्रत्ययग्रहणातितिप्रत्ययग्रह
णंकर्तव्यंरहमामुतात्रेतरछंदोविकितिणितिनहित्वंनावश्यंनवक्तव्यंनेषनकारःकस्तर्हिरकारः
।यदिरकारःश्रोतर्पनोदीर्घःप्राप्नोतिभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणानित्येवंनभविष्यति।परिभाव्यमानेन
सवर्णानांग्रहणानेत्युच्यतेअरसोःसेरीदुरोमःश्रमस्यामित्यत्रनप्राप्नोतिएवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
भवत्युकारेणभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणमितियदयंदिवउरितिउकारंतपाठोतिएवमर्थमेवंतर्हि
प्रत्ययग्रहणंकर्तव्यमत्रमाभूदिति॥ ५॥

स्यपस्यात्संताहिप्रत्यापकएवमवस्थितस्यप्रवर्त्तेतेनोपविधानद्धारेणावतस्मात्संप्रत्याप्तेप्रतिपाद्यतेतथा
वायमर्थोज्ञेताद्धातोर्यःप्रत्ययोभवतिसचतिल्कार्यंलभतइतिअनेकप्रयोजनदर्शनाद्धातुविधानात्कारस्त॥ ८०
ल्कालग्रहणार्थश्चस्यात्सवरितार्थश्चप्रत्ययाप्रत्ययोःप्रत्ययेसप्रत्ययइतिपरिभाष्यकारवार्त्तिककारोभ्यान
क्तविराक्रियतेएवमर्थमेवतिउकारार्थमित्यर्थः॥ स्त्रीएमकृक्तः ॥ ॥

कस्तर्हिरकारइतिरत्संज्ञार्थंवक्तव्यंवावसानइतिवर्त्तेस्पर्धेत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्निलोपाभावान्त्वरितत्वाभावःरकारे.
पीतिनत्वेबंसतिनपरस्तत्कालस्येत्यत्रपंचमीसमासस्याश्रयणाद्दीर्घविधत्रोकारस्यरपरत्वाद्विन्त्रकालग्रहणाप्रसंगाःएव
नर्हिरकारस्यस्थानेनश्चत्वंकृत्वानिर्देशःअरोविनिकरिष्यतेनाश्चस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्रपरत्वाभावःअन्यत्रा
पिभाष्येयदुक्तंनैषघतकारःकस्तर्हिरकारइतिनस्याधिथस्यजश्त्वेनयारकारःसविज्ञेयःतास्यत्तुरान्नोक्तमितिःयरो
नेषनकारःकस्तर्हिरकारःयदिरकोनहापकंभवतिःएवंतर्हिनपरस्तत्कालस्येतिःरकारेपिचर्त्वमस्तीति
र्दिश्यतेःयद्येवंचर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धषिवेत्युत्वंप्राप्नोतिःहोत्रोनिर्देशःअथवाअसंहितपानिर्देशःकरि
ष्यतेअणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययःनपरस्तत्कालस्येतिःतासात्।अदुपदेशइतिकथमिदंविज्ञायते
अकारेपउपदेशइतिःआहोस्विरकारेतयदुपदेशइतिःकिंचातःयदिविज्ञायतेअकारेयउपदेशइति
हनीहयरत्रापिप्राप्नोतिःअथविज्ञायतेअकारेतयदुपदेशइतिनदोषोभवतिनत्वाकारेतपदुप
देशस्यपिविज्ञायमानेनःआपिप्राप्नोति॥ ॥

पदेशोकारेणविशेष्यतेनदानंतविधिसद्भावादकारेणतुपदेशस्यर्थःसपद्यतेःयदाऽपदेशेनाकारेविशेष्यतेनिपा
तनाद्यविशेषणस्यपरनिपातःनदाऽकारउपदेशस्यर्थःनिपस्कृत्यसंभवात्।हृनदतिःहंतेरकारउपदेशोभवति
ततःपरंलसावेधातुकमितिस्वरप्रसंगःहंतिस्तकारेतउपदेशेनभवतीत्यकारेतउपदेशइतिविज्ञायमानेनदोषः॥

एतदपीति। अपूहकारएवारंतत्याकस्मान्नश्रीयतेनेतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्यमास्तिहकारस्याकारोपदेश
लंतथाहिहंतिनैकारोंतोव्यवस्थितउपदेशेदकारस्तुकल्पितोकारोनत्वेनेतिनासाविहगत्वंते। अर्थवतायशब्दोऽर्थवा
नसोर्थेस्यागोपादानाभ्यांभेदंप्रतिपद्यते। यथाद्वायेसुत्रेणधातुस्तत्रैकस्तिप्यपदिश्यते। अनर्थकस्तुभेद
निबंधनाभावाच्चपदेशिवद्भावाभावः। माहिधुक्षातामितिलोपेकृतेकारादुपदेशात्सार्वधातुकंनभवतीतिना
स्यनुदात्तत्वाप्रसंगः। उपदेशेपदृकारांतमित्यत्रतुपसेवसएषोपदेशःकारांतत्वात्कृतेऽपिलोपएकदेशविकृतस्यान
न्यत्वान्नतउत्तरंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसंगः। तन्नतावदत्रेतिलसार्वधातुकस्वरस्यघुरान्नत्वेनप्रवर्त्तनरसिद्धेः
पृतदपिहिन्यपदेशिवद्भावेनाकारांतंभवत्युपदेशेअर्थवतायपदेशेवद्भावःप्रतिपद्यतेहिंत्रिकारांतंयदुपदेशेतिविज्ञाप्
यतेमाहिधुक्षातामाहिधुक्षाथामत्रापिप्राप्नोतिअस्त्वनुदात्तत्वेकृतेलोपः। उरान्नतिहन्तिस्वरेणसिद्धंनसिद्ध्य
तिरहिंसप्रधार्यमनुदात्तत्वंकियतालोपइतिकिमत्रककर्त्तव्यंपरत्वाल्लोपः। एवंतर्हिरहधत्वसार्व
धातुकानुदात्तत्वंप्रत्ययस्वरस्यापवादः। नचापवादविषयउत्सर्गोऽभिनिविशतेपञ्चाद्उत्सर्गोऽप्रकल्प्यवाप
वादविषयंततउत्सर्गोऽभिनिविशतेतन्नात्रातावत्करादिलसयस्वरोभवतिअपवादविषयंलसार्वधातुका
नुदात्तत्वंप्रतीक्षतेतत्रानुदात्तत्वंक्रियतांलोपइतिकिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वाल्लोपः। यद्यपिरत्वाल्लोपःसो
सार्वधातुकमानोदात्तेउदात्तोलुप्यतेतास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वेसप्तम्यभिनिर्देशोऽप्यस्तसिजर्थः। तास्यादिभ्यश्चानु
दात्तत्वेसप्तम्यभिनिर्देशःकर्त्तव्यःलसार्वधातुकस्वरेकिंप्रयोजनम्। अभ्यस्तसिजर्थः। अभ्यस्तानामादिरुदा
त्तोभवतिलसार्वधातुकेसिजभ्यस्तयोरुदात्तोभवतिलसार्वधातुकेलसार्वधातुकमित्युच्यमानेतस्यैवाघुरान्न
त्वेसावितिपरत्वाल्लोपेकृतेउरान्नतिहन्तिस्वरःक्रियतांलसार्वधातुकानुदात्तत्वंवेतिविचार्यघुपिपरत्वाल्लोपसार्वधातु
केवुरान्नमितिसत्यार्थः। स्यनुदात्तत्वेनसामर्थ्याच्चयोगपद्यमात्मनेपदानांचतेनयुगपदित्यत्रापयोगप्रसंगेनचैतेन
क्यंतवत्कलसार्वधातुकमित्यप्युच्यमानेऽर्थाद्भिन्नविषयत्वेनभविष्यतीतिपथाश्रुतसंबंधसंभवेविभक्तिविपरि

तास्यादिभ्यश्चेतिअपूहकांर्थोहिपंचमीसप्तमीनिर्देशस्तत्रतत्रकृतार्थःसंद्वातःकार्योतितत्रचानर्थसर्वस्यानुदात्तत्वे
नभाव्यंनत्वारेःपरस्येतिवचनाद्रेःतत्रोरान्नानुदात्तत्वयोरेकविषयत्वादस्तिविरोधइतिपरत्वाच्चित्स्वरंबाधित्वाऽनुदा

नैषदोषः। तास्यादिभ्यश्चेषापंचमीलसार्वधातुकइतिसप्तम्याःषष्ठीप्रकल्पयिष्यतितस्मादिदुरान्नत्वेति।
चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वंविप्रतिषेधेन। चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वंभवतिविप्रतिषेधेनावि
त्त्वरस्यावकाशः। वलनः। चोपनः। चोपनः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः। आस्तेशेते। हेमयंप्राप्नो
ति। आसीनः शयानः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वंभवतिविप्रतिषेधेननिषपुक्तोविप्रतिषेधः। किंकारण
द्विकार्ययोगोहिविप्रतिषेधः। नचात्रैकोद्विकार्ययोगः। आरिरनुदात्तत्वस्यामंतस्योदात्तत्वानावश्यद्वि
कार्ययोगएवविप्रतिषेधः। किंतर्हिसंभवोपि। ननुचात्रास्तिसंभवोयदुभयंस्यात्। आरिरनुदात्तत्वमंत
स्यदोदात्तत्वमितिअस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्। नैषोऽस्तिसंभवः। आरिरनुदात्तत्वमंतस्यास्योदात्तत्व
मिति। कथंह्यवक्ष्यतेनलसरदिवोसंद्वातःकार्योभवति॥ श्रीकृष्णः

दात्तत्वंभवतीत्यर्थः॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

वस्पतीतिसप्रमेधायेंगस्ययोक्तारत्तत्स्यमुगितिसन्नार्थमवस्थापनात्तत्रस्तावपरेनमवधानात्प्रावाडुपरेशग्रह
णात्तुकिससध्यर्द्धमात्रत्वेपिप्रवर्त्तनेतिचेन्नातीतीयपरेशस्वाकारस्यातदितपरकाणान्नभवतिस्वावि
योअंजनमविद्यमानवदितिपरिहारेणोक्तःहलस्वरप्राप्तोव्यंजनमविद्यमानवदित्येवमवस्थापनात्तदप्येति

मुकश्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यंपचमानोयजमानःमुकावयवहितत्वादुपरेशादा
त्मावयवत्वाद्धुकमनुदात्तत्वेनप्राप्नोतिनत्वेवंमुकश्चउपरेशमकःअदुपरेशग्रहणेनग्राहिष्यतेन
सिद्धतिअंगस्यमुगुच्यतेविकरणंतेचांगसोःसोसंघातमकःअशक्यामुगदुपरेशग्रहणेनग्र
हीतुंअथायमनोमकःस्यात्तद्येतायमदुपरेशग्रहणेनवाटंगस्येतअङ्कस्तर्हिमविष्यतिन
कश्चावस्थावेतस्यपरिहारेणदंतश्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यंहृष्वमवहितत्वादनुदात्तत्वेनप्राप्नोतिपचतः
।पठतःदंतश्चानेकांतत्वात्।अनेकांताअनुबंधाःयदिअनेकांताअनुबंधाअदिप्रभृतिनुहोस्यादिभ्यःप्र

रत्नरत्स्यादौसावकाशंवचनंपपतत्स्यादौनप्रवर्त्तेतादशपदुपरेशेहलंतत्वात्कारांतत्वाभावादितिवचनंरत्संज्ञका
रनुदात्तार्थंअनेकांतादितियघपितस्यलोपात्स्यत्रेकांतपक्षःस्यापितत्तथाविपक्षेतरप्रयोगान्नपरिहारोक्त
:एकांतपक्षेप्युरीचांमाङ्इतिङतालस्यनिर्देशज्ञापकात्कार्यंधनुबंधानामप्रतिबंधकत्वमनुमीयते ॥

एम०
८२

अतदितियथापवादत्रितिङतेपिदीर्घत्वमुपदेशग्रहणान्निवृत्तोभवत्येवंशक्तोपिप्राप्नोतीतिभावःदेवात्रेतिअदेशस्यत्रा
भावरूपत्वात्दुपरेशात्परत्वात्सावधातुकंनभवतिनवस्थानिवद्भावोस्त्रत्यधिकृत्यविधित्वात्नाविप्रत्ययलक्षणावर्णाश्रय
त्वात्पवादत्वमतुरीधीस्तोःकारेविघतएवेतिप्रवर्त्तनेतिचेन्नातीतीयपरेशस्वाकारेवमाघ
र्षानाविरतेरतिविरधिविरिभ्यःप्रतिषेधमनाश्रित्यसेरमुक्तंविविकरणाम्परतिसिद्धंतुपदवस्यकार्यातिरेधादिस्वन

अतःहलादेरितिअदुपरेणादिस्वनुदात्तत्वंप्राप्नोतितत्रादिप्रभृतिभ्योप्रतिषेधःस्यात्पादेशाभावात्त
त्रादिप्रभृतिभ्योहोस्यादिभ्योप्रतिषेधःअनर्थकःप्रतिषेधोप्रतिषेधःअनुदात्तत्वंकस्मान्नभवतिस्या
त्पादेशाभावात्नैवात्रेस्यानिर्नेनेवारेणपश्यामःअनुदात्तङितआत्मनेपदेष्वन्यतरस्यांअथवापरत्वमनुदात्तङित
णंकरोतितनूनखनसहचर्यात्नलुक्श्नुविकरणेभ्योनुदात्तत्वंभवतीतिनेतदस्तिज्ञापकंक्रमर्थमेतस्मा
न्विरतेरितिवक्ष्यतिपन्नहिंसिदृहणंकरोतिनहिश्नमविकरणेदस्तिनोनुदात्तत्वेविकरणेभ्यःप्रतिषेधः२
वक्ष्यमःविनुतःलुनीतःपुनीतःदिनासनुदात्तत्वंप्राप्नोतिदिनोनुदात्तत्वेविकरणेभ्योःप्रतिषेधःसर्वस्मा
परेशविशेषणत्वात्दिनत्रअनुदात्तत्वेविकरणेभ्योःप्रतिषेधोनर्थकःप्रतिषेधोःप्रतिषेधःअनुदात्तत्वेवि
करणेभ्योःप्रतिषेधःसर्वस्मापरेशविशेषणत्वात्नादिनत्रअनुदात्तत्वेविकरणेभ्योःप्रतिषेधोनर्थकःप्रतिषे
धोःप्रतिषेधःअनुदात्तत्वंकस्मान्नभवतिसर्वस्मापरेशविशेषणत्वात्सर्वमुपदेशग्रहणंनविशेषविष्यामः
उपदेशेनुदात्तेनउपदेशेदितउपदेशेकारणादितिआदिःसिचोसिचआधुदात्तत्वंनिटःपितउपसंख्यानमि
वुम्नाधुदात्तत्वंनिटःपितउपसंख्यानंकर्त्तव्यंमाहिकार्षीअनियतिकिमर्थंमाहित्राविषासुपादिहिंसासुपा
दीनावाववनादम्यस्तस्वरेणविप्रतिषेधेनास्वपादीनावाववनादम्यस्तस्वरोभवतिविप्रतिषेधेनास्वपादीनावाववच
नेष्वेवोघप्रतिसमाधानेऽक्तेआदिःअनिटःपितइतिअनिटःसिचःपरःपितस्सउदात्तोभवतिषत्वेलनुदात्तस्तेनमाहि
कार्षमितिनिर्देशेपक्षेआधुदात्तपक्षेत्वेतोदात्तोभवतिअन्यथाधातुस्वरेणनिसमाधुदात्तःस्यात्माहित्राविषमितियच्च
आधुदात्तनिर्देशेपक्षेमध्योदात्तःसिचःस्वरेणानवतोदात्तासुपादिआगमाणंताःसुपादयः।स्वरेणमध्योदात्ता ॥

अनुनासिकस्मरधारितिशास्त्रीयेऽनुदात्तेङित्स्यमाणेनित्यत्वात्तंगत्वाद्वैकालोपेकृतेऽचोनुदात्तस्यपरस्याभावाद्घु
संज्ञास्यात्। बहुव्रीहिविज्ञानेनुभवतिरधासत्रेतिअत्रयणोरेशस्यवहिंगत्वादसिद्धेत्वादपिस्वरःसिध्यतिसर्वेस्यासत्रे
णहृत्रणादिछतोदात्तोनिपातितः। सर्वेस्यविकारःसार्वस्यत्रनुदात्तादाहिलक्षणोऽन्यथास्यादितितस्यसुप्याघुदात्तत्व
विधीयतेसर्वस्वरेऽनकछस्येतितन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिसाकछस्याप्युदात्तत्वेप्राप्तेवचनंभीह्रीभ्र
नुदात्तेवेत्याघुदात्तत्वप्रतिषेधनम्। प्यादिग्रहणमितिअनुदात्तेवेत्यनेनाघुदात्तत्वंविधीयतेअनेनचप्रत्ययास्वर्वस्यो

अनुदात्तेव। अनुदात्तेवेतिवक्तव्यंहिनिर्देशेलोपयणादेशार्थः। अनुदात्तेवेतिवक्तव्यंहिनिर्देशःकर्तव्यः। अविध
मानोदात्तेनिःनुदात्तादितिवक्तव्यमेकिंप्रयोजनंलोपयणादेशार्थेलोपयणादेशयोःकृतयोःआघुदात्तस्यंयथास्या
त्। माहिस्मरधतारधमसत्रासर्वेस्यसुपिसर्वस्वरेनकछस्येतिवक्तव्यंमाहमाङ्तासर्वेकाभीह्रीभ्याम्यादि
ग्रहणंकिमर्थंरहमाङ्तारदातिनैतदस्तिप्रयोजनंअभ्यस्तस्वरेत्रवाधकोभविष्यतिअंततठभयंस्या
त्। अनवकाशाःखल्वपिविधयोबाधकाभवंति। सावकाशाश्चाभ्यस्तस्वरः। कोऽवकाशः। मिमीते॥

दात्तत्वमितिविशेषाद्ग्रहणवताम्धारीनामेवप्रत्ययास्वर्वस्योदात्तत्वंभविष्यतीतिप्रश्नः। ददातीतिवचनसं
तरेणविषयविभागोनलभ्यतइतिभावः। एवैकेनाभिप्रायेणचोदकआह। अभ्यस्तस्वरेतिसिद्धांतवादाह। अं
तनइतिविशेषात्तमविशाभावेपपापेणोभयंस्यादितिअर्थः। अथवासर्वेषामभ्यस्तानामपिनोलसार्वधातुकास्वर्वे
स्योदात्तत्वस्यादितिप्रतिषेधंपितुमाह। अनवकाशइतिमिमीतइतिहित्वाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वेकृते। अनुदा
त्तेवेत्याघुदात्तत्व॥

अथप्रत्ययग्रहणमितिभाष्यंपरःप्रत्ययएवपित्स्यादितिप्रश्नः। आदेःपरस्येतिआद्युदात्तमप्यपिद्वेतिपित्त्वमा
दएवविधीयतइतिपक्षात्प्रपेणोदमुक्तं। आद्यागमीनप्रत्ययः। प्रत्ययपरइतिअत्रहियःप्रत्ययास्वरैःसएवादइतिविशेषा
भावः। आपिवेति। पित्त्वलोदुत्तमस्येचविधीयतेनत्वादस्यात्सहितोलोदुत्तमःपिद्वदितिनतञ्पूर्वस्योदात्तत्वंभवते
वेसर्थः। आदएवेतिलोदादेशानपितःपूर्वआद्भवतिप्रसज्यात्तुपूर्वोनभवत्यात्सहितस्यप्रसज्यत्वात्। पिद्वक्रादितिनत

अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थंप्रसज्यास्वर्वस्योदात्तत्वंयथास्यात्तन्नादेःपूर्वस्यमाभूदितिविमरांनिनवै
वास्तिविशेषःप्रसज्याद्यापूर्वस्योदात्तत्वेसत्यादोवा। अपिचापिद्वक्रःपिद्वहणेनग्राहिष्यतेरंतर्हि
प्रयोजनेप्रसज्यास्वर्वस्योदात्तत्वंयथास्यात्तन्नादएवमाभूदितिएतदपिनास्तिप्रयोजनंपिद्वक्रःपि
द्वहणेनग्राहिष्यते। एवंतर्हिसिद्धेसतियत्प्रसज्यग्रहणंकरोतितत्ज्ञापयत्याचार्यःस्वरविधौसंद्वातःक
र्तीभवतीतिकिमितस्यज्ञापनेप्रयोजनं॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥

स्वस्वावयवेनपौर्वापर्यीभावःएवंतर्हीतिप्रत्ययःग्रहणमंतरेणसाक्षात्सितःपूर्वस्योदात्तत्वेसिद्धेप्रत्ययग्रहणंप्र
त्ययास्वर्वस्यादुदात्तत्वंयथास्यात्तत्संद्वातस्यमाभूदितिवमर्थंसंद्वातस्यचकार्यित्वेपर्यायेणोदात्तत्वप्रसंगायरिव
स्वरविधौसंद्वातःकार्यीभवतितत्तस्मिन्दृसर्थेमिहग्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीसर्थः ॥

वित्त्वणादिनियतोलसार्वधातुकस्यसर्वस्यानुदात्तत्वंनत्वारेःतनोविप्रतिषेधउपपद्यतेएकस्मिन्नविषयेप्रसंगादुदात्ता
नुदात्तयोरित्यर्थःएवंयहणमितिप्रत्ययोपतीतिवक्तव्यमितिप्रश्नःस्वरविधौसन्नियोगशिष्टानांनित्यत्वमितिसघातस्यप्रत्ययात्परकार्ये
निवृत्तत्वेपरंयहणास्वरविधौतदनुदात्तस्यकार्यंस्यादितिहापपत्तीसर्थःतदनुदात्तेत्वापमर्थःस्यात्स्यादिविहितपिदनुदात्तोदात्तो
भवतीतिउपोत्तमंरिणतीतिअत्रहिणोतिप्रत्ययेपरतउपोत्तमोदात्तप्रसंगोदित्प्रत्ययांतस्यचोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते।व
तुम्प्रत्ययेचेतिअसर्वनामस्थानयहणानुवृत्तमाषादिवतुम्प्रत्ययोहलादिरितिहलोदात्तत्वविधानाच्चसएवमविष्यतीतिभावः।म

वित्त्वणन्तात्स्यादिम्प्रत्ययानुदात्तत्वविप्रतिषेधेनेत्युक्तमनुपपन्नंभवतिअथपूर्वंयहणंकिमर्थंतत्तस्मिन्निति निर्दिष्टेप
र्वस्येतिपूर्वस्यभविष्यति।एवंतर्हिसिद्धेसतियत्पूर्वंयहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःस्वरविधौसन्नियोगशिष्टानांनित्यत्वं
प्रत्ययोभवतिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं।उपोत्तमंरिणतीति।रिणतस्यावद्यन्यतरस्यांचुंनुस्यापचेतन्ज्ञाप्यतेच
तुःघासीतिशसेनस्यापिप्राप्नोतिघासग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति।एतस्मादेवज्ञापनात्तत्रैवायंन्यायःकुरिदपदा
द्यप्युभेघुभ्योःचतुम्प्रत्ययेतिअथपिदुहणंकिमर्थंदहमाभ्यांनाजागृतीतिनैतदस्तिप्रयोजनंभवत्येवात्रपूर्वं
णाद्रंतर्हिप्रयोजनंदरिद्रातिआक्रोशेगम्यमानेलोपेकृतेनास्तिबधानेस्यानिवद्भावा
द्बधानेनैवप्रतिषिध्यतेऽत्रस्यानिवद्भावः।स्वरविधिंप्रतिनस्यानिवद्भवतीति॥ ॥

वत्येवात्रपूर्वेणेतिआम्प्लानामादिरित्यनेनानन्तरयस्वरमेरोभवतिअनेनपूर्वस्यत्रकारस्योदात्तत्वमवतिततश्चो
दात्तस्वरितयोर्पेणादितिस्वरितप्रसंगोम्प्लानामादिरित्यनेनतदुदात्तत्वंपरमपुरात्तंभवति।एवंतर्हिनित्यत्वात्सर्वय
णादिशेकृतेनास्तिस्वरमेरेः।ननुस्वरमिन्नस्यप्राप्नुवन्पराणादेशोप्यनित्यः।एवंतर्हिस्पष्टोदाहरणानुदात्तसंज्ञावान्नसृष्ट
भाष्यकारेणैतन्निरूपितंदरिद्रातीति।अत्रेकारस्योदात्तत्वमामूदाघुरात्तंभवयथास्यादित्येवमर्थंपिद्ग्रहणमितिसर्थः
।लोपेकृतइति।आम्प्लानांपराणइतिपरत्वाल्लोपः॥ श्रीकृष्णगोवीरयतनमः

अचःकाशिज्ञापनेस्वमेवेतिअंतर्भावितण्यर्थस्याज्ञानिःकर्मकर्तृपविषयःएवंघ्रशाधाजहारस्मरोचांतर्भावितण्यर्थ
स्यसकर्मकस्यदृश्यतेप्रयोगः।।नकर्तव्यमितियोगविभागमंतरेणोपदेशग्रहणानुवृत्तेरेवसिद्धत्वात्।तत्रयेविभाषेतिय

अचःकर्तृयकिंयकिरपरउपसंख्यानंकर्तव्यंस्तीयतेस्वयमेव।उपदेशवचनात्सि
द्धंउपदेशारतिवक्ष्यति।उपदेशवचनंज्ञनारीनां।उपदेशवचनेज्ञनारीनास्वरेणसिध्यतिज्ञापनंस्वयमेव।योगविभागविभागात्सिद्धंयोगविभागः करिष्यते।अज्ञनांनांकर्तृपकिंवाआरिरु
दार्तीभवतिचीयतेस्वयमेवाचीपतेस्वमेवाज्ञायतेस्वयमेवा।ततउपदेशेउपदेशेवाज्ञ
नांनांकर्तृपकिंवाआरिरुदार्तीभवतिस्तीयतेस्वयमेवास्तीपतेस्वयमेव।तत्तर्ह्युपदेशग्रहणंकर्तव्यंनस्यं
तरेणउपदेशग्रहणंयोगांगंज्ञापनेनकर्तव्यंप्रकृतमनुवर्तनेन।कुप्रकृतंनास्यनुदात्तेनरिरुदुपदेशाच्चसा
र्वधातुकमनुदात्तमरिरोरितिननुवोक्तमुपदेशेज्ञनारीनांस्वरेणसिध्यतीतिनैषदोषःनैवविज्ञायतेउप
देशवचनेज्ञनारीनास्वरेणसिध्यतीतिकथंतर्हिज्ञनारीनामप्यादावुपदेशवचनेनकर्तव्यमितितन्तर्हितन्नोप
देशग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यंप्रकृतमनुवर्तनेनकुप्रकृतेन्नुरित्युपदेशवचनेनितिननोसारीनामनुनासिकेलोपो

कारिप्रत्ययविषयभावउपदेशेज्ञनारीनामत्वविधानादिहचनास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशेज्ञंता
त्स्यकर्तृपक्ष्याघुरात्तस्यविधानात्सर्वत्रेष्टविषयेसतिः सिद्धः॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥

थलि।सेऽग्रहणमितिरङ्गहणादेवथलसेग्रंग्रहीष्यतइतिप्रश्नः।पपक्ष्येति।थलीसनेनथलंतस्यग्रहणाद्राज्ञाप्यंतोराज्ञत्वं
पक्षेचाघुराज्ञत्वंस्यात्तिन्तुरेणामध्योदात्तंवक्ष्यतेऽग्रहणंतुपरेरागमः।क्रियतेपचिथेतितरोरोराज्ञत्वार्थंस्याद्यथावल्ल
लविशेस्यादेवतुर्णेपयायेणोराज्ञत्वविधानेपथिष्ठेस्यादेचतुर्थीभावेपिपर्यायेणोराज्ञत्वेभवत्येवमिदमावेपिपक्ष्ये
पसन्नस्यात्।संज्ञायामुप्रासपलक्षणेनेति।वेषेववेवावधिकेवचधिकेत्यादेसंज्ञापामितिविहितस्यकनोलुम्नलुप्यद्

थलिवा।सेऽग्रहणंकिमर्थंनथलीइतोवेस्युच्यतेऽइतोवेस्युच्यमानेऽहापिप्रसज्येतापपक्ष्यानेनऽस्तिप्रयो
जनं।अचऽतिवर्त्ततेऽतऽर्तहिप्रयोजनं।यथाथेति।संज्ञायांकिमर्थमिऽस्युच्यतेनजिस्याद्यिर्नसमिस्येवमि
ङ्नित्स्युच्यतेनचात्रङितंपश्यामः।प्रसयलक्षणेनानलुमतानस्मिन्निति।प्रसयलक्षणप्रतिषेधः
।आगाधिकारेऽकस्यप्रतिषेधः।नलुमतागस्येति।अतऽन्तंपठति।उपमानस्याघुराज्ञवचनंज्ञापक
मनुबंधलक्षणेस्वेप्रसयलक्षणप्रतिषेधस्य।उपमानस्याघुराज्ञवचनंज्ञापकार्थंक्रियते।किंज्ञाप्यमेतत्
ज्ञापयत्याचार्यः।अनुबंधलक्षणेस्वेप्रसयलक्षणंनभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रायोजनं।गर्गाः वत्साः
विदाः।उष्ट्रीवा।वामऽन्नुः।ङितीत्याघुराज्ञत्वंनभवति।ऽहवात्रयऽतितद्धितस्यकितऽस्तेतोराज्ञत्वंनभवति।

तिलुद्विधानात्।अंगाधिकारऽतिसोवर्यःसप्रम्यइतिवचनात्रलुमतातस्मिन्निति।न्यासेपिनास्तिप्रसयलक्षणप्रति
षेधऽस्यर्थः।अनुबंधलक्षणेऽतिं।अनुबंधलक्षणेऽतिं।अनुबंधमात्रांम्रयस्वरविषयज्ञापकमित्यर्थः।उष्ट्रीवेति
।ऽवेप्रतिकृतावितिविहितस्यकनोङीविकार्थेवापण्यऽतिलुप्।। श्रीएमकृष्णः

पथिप्रियऽति।वक्ष्यन्नीहोप्रकृत्यऽरेपरमितिप्रकृतिस्थआघुराज्ञत्वंप्राप्नोतिसंज्ञोराज्ञत्वंवेष्यते।सर्वस्तोमइति।वक्ष्यन्नीहोप्रकृत्येत्या
घुराज्ञत्वसवैशइत्यिष्यते।अनुबंधलक्षणेऽत्येवेति।एवंवैकित्त्वेपिप्रसयलक्षणेननभवति।सित्सर्वादिंत्रितस्वरास्तुभ
वंति।अत्रपरत्वत्रतस्ङेनिभऽनिठकेत्रिभऽएकृत्सुनिलुक्।ऋर्षिगोष्टेसत्रस्वमानेपुंसकादिनिशोलुक्।माहिरातामिस
त्रागतिस्थाध्वितिसिचोलुक्।निष्ठावानिष्ठायांवंयजीतिअनाकारेतायानिष्टेस्कसवार्त्तिकारंभः।निर्देशऽति।अनातऽति
भामित्यर्थः।ऽहवप्राप्नोतीति।विधिःप्रतिषेधाभावात्।नचेराकारऽतिनेनाप्राप्तेऽइत्यादेरात्राकारस्योराज्ञत्वाभावः
यघनुबंधलक्षणेऽत्युच्यतेपथिप्रियोमथिप्रियऽति।यथिमथोः सर्वनामस्थानऽत्याघुराज्ञत्वंप्राप्नोति।एवंत
र्ह्याचार्योज्ञापयतिस्वेप्रसयलक्षणंनभवतीति।एवमपिसर्विगोगध्वसन्नागश्चेतिसंज्ञामंत्रितसंज्ञेत्याघुराज्ञ
त्वंनप्राप्नोति।ऽहवमाहिरातामाहिधातांत्रादिःसिचोम्पतरस्मिन्निसेषसुरेनप्राप्नोति।एवंतर्हिज्ञापयत्याचा
र्यः सप्रमीनिर्दिष्टेस्वेप्रसयलक्षणंनभवतीति।एवमपिसर्वस्तोमः।सर्वेपदृः सर्वेस्मसुपीत्याघुराज्ञत्वंनप्रा
प्नोतिएवंतर्त्यनुबंधलक्षणेऽत्येवकथंपथिप्रियोमथिप्रियः।वक्ष्यमेवैतत्।पथिमथोः सर्वनामस्थानेलुकि
लुप्ततालुनेप्रसयेलक्षणंनभवतीति।निष्ठायंयञिरीघत्वेप्रतिषेधः।निष्ठायांयञिरीघत्वे
प्रतिषेधोवक्तव्यः।रज्ञोभ्यांसुभ्यांनवान्तहिरंगलक्षणत्वात्।नजावक्ष्येकिंकारणंबहिरंगलक्षणत्वात्।व
हिरंगाऽन्तरीघः।अंतरंगः सरः।असिद्धंबहिरंगमंतरंगेऽंतरंगप्रतिषेधमंतरेणचेनापरिभाषासिद्धंकथं।नैवंवि
ज्ञायतेनवैकारंतानिष्टेतिकाथंतर्हिनवैकारंतस्यानिष्टेतियद्यचनिर्देशश्चैवंनोपपद्यते।नत्वेषाऽआकारस्य
एपंचमीपुंक्ता।ऽहवप्राप्नोतिऽआप्नोतीऽइतिएवंतर्हिनचेरवर्णोस्यानिष्टेति।एवंनिर्देशऽउपपन्नः।ऽहवप्राप्नोतिऽआ
प्नोतीऽइतिऽहवनप्राप्नोतीति।यतःतऽतिएवंतर्हिविहितविशेषणमकारंतमहणंनवैकारंतान्हिहितानिष्टेति।ए
वमपिरन्नः।अत्रनप्राप्नोति।ऽहवप्राप्नोतिऽआप्नोतीऽइतिएवंतर्हिकार्पिविशेषणमाकारग्रहणंनचैरकारः कार्योभव
ति।।एवमपिऽआघुषः।अत्रनप्राप्नोतिनस्मात्सप्तम्यंतेनिष्ठायांयञिरीघत्वेप्रतिषेधोनवावहिरंगलक्षणत्वात्रिति॥
ऽआघाषऽतिएकारशेकृतेऽआकारःकापीत्याघुराज्ञत्वंनप्राप्नोतिनस्मात्कार्विविशेषणेपक्षेप्यवश्याश्रयितव्यावहिरंगपरिभा
षेसाहानस्मादितिवहिरंगलक्षणत्वादित्येतत्सप्तम्यंतेनश्रवणाश्रयितव्यात्वारस्मात्पपरिभाषायास्तन्नश्चाघाषऽसत्रेकारेश

आशितः शकर्मकलाशेः कर्तर्यप्राप्तः क्तोनिपात्यतेनवाविवक्षितकर्मत्वात्कर्मकथ्यपरेशाक्तर्तरिक्तोलभ्यतेपविरदास्यादीनाम
पिकर्मविशेषाविवक्षायांकर्तरिक्तप्रसंगात्तत्तस्माद्यस्मनकरादिरेकस्मिन्मेवार्थेरूपकर्मणासंबंधःसोकर्मकोनान्यः।आङ्पू

आशितः॥ ॥किंनिपात्यतेआशितेकर्तरिनिपातनंउपधारीर्घत्वमाधुदात्तत्वंच।आशितइतिकर्तरिनिपा
त्यतेा।आशितवान्आशितः।उपधारीर्घत्वमाधुदात्तत्वंपनिपात्यतेा।आधुदात्तत्वमनिपात्यमधिकारा
न्नसिद्धं।उपधारीर्घत्वमनिपात्यं।आङ्पूर्वस्यप्रयोगः॥यद्येवमवग्रहःप्राप्नोति।नलक्षणेनपरकारा्अ
नुवर्त्तेः परकारेनैमित्तलक्षणमनुवर्त्तेा यथालक्षणंपरकर्त्तव्यं।रिक्तेविभाषा।विभाषावेष्टिंधानयोः।कि
मियंप्राप्तेविभाषाआहोस्विदप्राप्तेा।कथंचप्राप्तेकथंवाप्राप्तेा।यदिसंज्ञायामुपमानंनिष्ठावद्यत्रनानारूपनिव
र्त्तेप्राप्तेआरंभः।ततः प्राप्तेा।आन्यथात्वप्राप्तेा वेणुरिक्तयोरप्राप्तेविभाषाप्राप्तेनिसोविधिः।वेणुश्चिवे
णुः।रिक्तोनामकश्चित्॥

र्वस्येतिव्याख्यादिस्वरापवादआधुदात्तत्वंविधीयते॥ ॥नलक्षणेनेतिसंहितेवापोरुषेयीयदानितुपोरुषेयाणीति एम०
भावः।रिक्तोवेणुरिक्तयोरितिा संज्ञायांपूर्वविप्रतिषेधान्नित्योविधिः प्रवर्त्तनइतिभावः॥श्रीरामकृष्णः ८६

उपोत्तमंरितीतिा।रदस्येतोवर्णोऽइहेत्यनेतस्मिन्पूर्वमुदात्तमितिविज्ञायमानेनार्थउपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः।माहिस्मरधार
तिधेरादिभाषाश्रेरश्लोरितिश्चैश्वरादेशः।तत्रत्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमञ्चेन्नस्यान्नास्तीतिचरुएवोदात्तवंभवति।पूर्वस्य
ग्रहणेनुक्रियमाणोचरुःपूर्वस्यधातोः स्यात्।वौ।वोरतद्धितरितिा।चोयंस्वरोविधीयतेसचोः संबंधीभवतीतिषष्ठीनिर्देशःकृ
तः।प्रत्ययस्वरेत्रेति।यत्रानुदात्तं प्रत्ययःसचुस्वरस्यावकाशोरधीवोरधीवेतिभावः।स्थानान्तरग्राप्तइति।अपवादस्थानग्रा
उपोत्तमंरितीति।उपोत्तमग्रहणंकिमर्थंनरितिपूर्वमिसेवोच्येत।तत्रापप्यर्थः।मतोःपूर्वमात्संज्ञायांस्त्रियामित्य
त्रपूर्वग्रहणंनकर्त्तव्यंभवतिएवंतर्हिउपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थंवद्यन्यतरस्यामुपोत्तममिसेवाहमाभूत्।माहि
स्मरधत।अंतोवत्साःरिवत्याकिमर्थंमिसुमयमुच्यते।नवत्साःत्सेवोच्येतावत्साःतीयत्सुमयमानेराजन्वतीग्रत्रा
पिप्रसज्येत।अथावत्साःत्सुच्यमानेकस्मारिवाचनमवति।असिद्धोनलोपः।तस्यासिद्धत्वात्त्रेोःवतीशब्दः।कस्त
र्हिग्रन्वतीशब्दः।पथैवन्तर्हिनलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दृएवंवत्सस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः।आश्रयात्सिद्धत्वंस्या
त्तस्मादंतोवत्साः॥चौ।चोरतद्धितेा।दुस्वरः।अतद्धितरितिवक्तव्यंरहमाभूत्।दाधीवौमाधीवःइति।तत्रहिकर्त्तव्यं।प्रत्यय
स्वरेत्रवाधकोमविष्यति।स्थानांतरग्राप्तःदुस्वरः।प्रत्ययस्वरस्यापवादःअनुदात्तोसुप्पितावितिा।अनुदात्तोसुप्पि
तावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरःउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यदुस्वरः।सयथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरंवाधतेएवंप्रत्ययस्वरमपिवाधे
त।नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरःप्राप्नोतिाकिंकारणंनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधात्तेनयउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यप्रतिषे
धः।कस्यतर्हितृतीयादिस्वरस्यापत्रतर्हितृतीयादिस्वरेणनास्तिदधीयःपश्येति॥श्रीरामकृष्णः॥

मोवलवान्नित्यर्थः।तरेवापवादस्त्वरूर्शयतिाप्रत्ययस्वरस्येतिाप्रत्ययस्वरस्येवोदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्यापत्तिःक्रियतइति
त्ययस्वशपवादश्चुस्वारःत्यर्थेःकृत्स्वरेणाचावतारकारउदात्तः।नगोश्वन्सीति।अचइतिधातोरवतत्रोपपातेानतुनादेः पञ्जायामि
तिप्रतिषिद्धनलोपःक्विनतः।तृतीयादिस्वरस्येति।नगोश्वन्सित्रसविकाचरःस्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते। यत्रतर्हितिा॥
तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यबाधकएवचुस्वरःत्यर्थेः॥श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

एवंतर्हितिनगोप्यत्रिमत्रविभक्तिग्रहणमेवानुवर्त्तेतेनत्तीयादिग्रहणमित्यर्थः।ततश्चस्वरःप्रत्ययस्यास्यनवाधकइतिउ
पसंख्यानंनारुवंश्रप्रत्ययस्वरेणसिद्धत्वात्।इह्सवानिति।मतुपोविभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावेऽल्लक्षणत्वान्मतुवितिमतुप
उदात्तत्वंप्राप्नोतिवितस्वानिति।कुतुरनुवेनसेम्योऽनुप्रत्ययः।तत्रलक्षणविशेषानपेक्षउदात्तत्वमात्रप्रतिषेधेविहितय
मानउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्रनिषेधःप्राप्नोतीत्यर्थः।अनुधेषातिःतरत्यनुवंधकग्रहणानातरत्यनुवंधकस्येतिमतुपग्रहणेनय

एवंतर्हिनत्तीयादिलक्षणस्यप्रतिषेधंशिष्यःकिंतर्हियेनकेनविल्लक्षणेनप्राप्तस्यविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधंय
दिविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधःइह्सवानल्लक्षवान्।अत्रनप्राप्नोति।मतुपग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तेतेऽक्रमकृतंऽनु
वर्तुमितिमतुविति।यदितरनुवर्त्तेतेवितस्वानत्रापिप्राप्नोति।मतुपग्रहणमनुवर्त्तेतेऽनुधेषः।यदित
र्हिमतुपोयग्रहणंतदनुपोग्रहणंनभवतिवेतस्वानितिवक्ष्यतिप्राप्नोति।सामान्यग्रहणंवक्ष्यतेऽहपुनर्विशि
ष्टस्यग्रहणं।यत्रतर्हिविभक्तिर्नास्तिरधीचीरितिपरिपुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापिप्रतिषेधोविज्ञा
येनानेवंशक्यंऽहापिप्रसज्येनाकुमारीति॥सन्तिशिष्टःखल्वपिवुस्वरःकथंचाविसुप्यतेपत्रास्येतद्रू
पंकृत्वास्येतद्रूपंयज्ञावसवैनामस्थानेऽग्निनिवृत्तेनकारलोपेऽकारलोपेवनस्मात्सुप्यतेचोदात्त
वृत्तिरिति॥

लुपोग्रहणंनभवतिवल्लविधौनुमतोरिसपकारानुबंधकनिर्देशात्परिभाषानुपस्थानाद्धोपि ग्रहणं।यत्रतर्हीति। तृ॰
ततश्चस्थानांतरप्राप्तत्वमस्येवतुस्वरस्येत्यर्थः।कुमारीति।कुमारशब्दःसाववयवतिरितिकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषे ८७
धप्रसंगः।ततस्याधीदीसत्रस्थानांतरप्राप्तएवचुवोरितिचोरतद्धितनिवक्ष्यमेवासन्निशिष्टइतिरप्यचश्चरति
ष्यतेऽतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतेलुडिनित्येवतिपूर्वेणतद्धितःपश्चाद्धस्वस्यलोपः॥स्त्रीक्रमः

समासस्यावंजनांतेघितिउच्चैरुदात्तःस्यात्राचःस्यात्राचःसनुवर्त्तनादंतस्यप्रमासस्यांतोदात्तत्वविधानाद्धलंतस्यन
प्राप्नोतीतिवचनंहल्स्वरप्राप्नोतिहलस्वरप्रकृतत्वाद्विधमानवत्वेविज्ञास्यतेस्वरप्राप्नोतिप्रकृतत्वाद्यंजनस्येव
प्राप्तिःप्रसेष्यतेद्विर्वहमितिउभयोर्यारानेष्यस्यष्ठावगतिर्भवतीत्यर्थः॥स्वरितत्वेनप्राप्नोतीतिहल्स्वरप्राप्त्यभावा
दुकारस्यावधायकत्वात्।मौलिकिविधमितिमौलिकीर्णविषयोदेशः।मौलिकायेषुकार्यादिष्वादिधत्तमकृत्वा
समासस्यासमासस्यासमासांतोदात्तत्वेव्यंजनांतेषूपसंख्यानंसमासांतोदात्तत्वेव्यंजनांतेषुपसंख्या
नकर्त्तव्यानकर्त्तव्यंवाऽनदृत्तत्रालक्षणसमित्।हल्स्वरप्राप्नोव्यंजनमविद्यमानवत्।हल्स्वरप्राप्नोव्यं
जनमविद्यमानवद्भावतीसेषापरिभाषाकर्त्तव्याकिमर्थमिहसुप्यते।नहल्स्वरप्राप्तावविद्यमानव
दित्येवोच्यते।स्वरप्राप्नोव्यंजनमविद्यमानवद्भवतीतिवा।द्विर्वहंसुवहुंभवति।यदिहल्स्वरप्राप्नोव्यंजन
मविद्यमानवद्भवतीसुप्यते।दधिउदात्तस्यस्वरितःनिस्वरितत्वंनप्राप्नोति।उदात्ताद्धस्वरितविधोव्यंज
नमविद्यमानवद्भवतीसेषापरिभाषोकर्त्तव्याकस्मेतत्स्यात्परिभाषाःप्रयोजनंनिप्रयोजनंनिरारभ्यमा
णाताःशास्त्रविधयःलितिप्रत्ययास्वंमुदात्तंभवतीतिरहेवस्यात्।मौलिकिविधा।चिकीर्षकी
तिहोर्षकारस्यत्रनस्यात्।ऋसाहिरुदात्तोभवतीतिरहेवस्यात्।अहिवुवकायनिः।आग्निवेश्यः।गार्ग्यःकृति
रित्यत्रनस्यात्।धातोरंतउदात्तोभवतीतिरहेस्यात्करोतिपचतीत्यत्रनस्यात्॥स्त्रीक्रमः

तिविधत्वमस्यसः।चिकीर्षकइति।ऐकषवाकाराभ्यामंकारस्यव्यवधानात्।अत्रअहिवुवकायनिरिति।प्राचाम
वृद्धाश्फिञ्वक्तव्यइतिफिञ्।आग्निवेश्यइति।गर्गादित्वाद्यञ्।गार्ग्यइति।हलादित्वाद्वत्रादित्वाभावात्।

कथंहीति।अजधर्मत्वादुरान्नारीनां।।सर्वविभक्त्यंतइति।सर्वविभक्त्यंतावयवत्वात्सर्वविभक्त्यंतः।सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थं।सप्रानांविभक्तीनामिहानुयोगात।अविद्यमानादुरान्नमिति।अजहुत्सुरायोनुरान्नात्परइतिरधिशब्देस्वरितः

इदंतावस्तुकथंयदुच्यतेहल्स्वरप्राप्तोयंजनमविद्यमानवद्भवतीतिकथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिःस्यात।तच्चाविहितत्वादुरान्नाच्चस्वरितविधावितिवक्तव्यं।तथाउरान्नारेरतोरान्नाच्चयदुच्यतेनञ्जनारेर्व्यंजनांताच्चनप्राप्नोति।यदिपुनःस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुरान्नारेरतोरान्नाच्चयदुच्यतेतत्किं।सिद्धंभवतिनञ्जनारेर्व्यंजनांताच्च।वारंसिद्धंकथंस्वरविधिरितिसर्वविभक्त्यंतःसमासःस्वरेणविधिः स्वरविधिःस्वरस्यविधिःस्वरविधिःस्वरतोविधिःस्वरविधिरितिभेदशब्दाग्रहेदोषःस्यात।उरस्थित्वा नघोषः।विद्युत्वानवलाहकइतिरुत्वनुड्भ्रामतुवित्येषःस्वरःप्रसज्येत।अस्तुतर्हिहल्स्वरप्राप्तोयंजनमविद्यमानवद्भवतीति।ननुचोक्तंकथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिःस्यादिति।उच्चैरुरान्नःसंचेरनुरान्नात्परत्रषष्ठीनिर्दिष्टंजनग्रहणंनिवृत्तंतस्मिन्निवृत्तेहलोपिस्वरप्राप्तिर्भवति।परंत्वुच्यतेउरान्वस्वरितविधावितिवक्तव्यमितिनवक्तव्यंनेरपरिमाणिकानुरान्नस्यग्रहणंकिंतर्हिअन्वर्थंग्रहणान्नाविद्यमानोरान्नमनुरान्नमभवंतिउरान्नात्रनुरान्नस्यस्वस्वरितइति।यदप्युच्यतेनञ्नारेरतोरान्नाच्चयदुच्यतेनघञ्नारेर्व्यंजनांताच्चनप्राप्नोतीति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनञ्सिद्धंभवतियंजनांतान्वेतिपरस्यनोऽरपरेनुरान्नोरावित्सुत्काअपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति।प्रतिषेधश्चाऽसानर्त्वेषांपरिभाषाकर्तव्यात्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेतिपरस्यनोऽनारतिनावःप्रतिषेधश्चाऽसि।।इतश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेनव्याकरणमहाभाष्येतृतीयस्याध्यायस्यप्रथमःपादःसमाप्तः।।

सिद्धः।। ।।इत्युपाध्यायजग्परपुत्रकप्परकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्।।पादश्चप्र

वद्भवतीहोप्रकृत्सापूर्वपरंकिमर्थमितिअंतेरौतत्सत्रमिदमर्थस्यसिद्धिंमत्वाप्रश्नः।समासांतस्योरान्नविधानात्तद्धचनार्थमिरमित्यर्थः।सुकृदितिशोभनंलक्षणंकृतेवानितिसुकर्मयंपैतिक्विप्।नञ्सुभ्यामितिसिद्धेविधिग्रहणंनियमार्थंभवतीतिन्यायात।एवमपीतिनानास्वरयरप्राप्तौसमासांतोरान्नत्वविधानात्त्रियमेननद्धाहन्नोद्व्योरपिपूर्वपरोन्नारपरयोःप्रकृतिस्वरप्रसंगः।परस्मेतिउन्नरोपरस्मैनियमार्थंसतिप्रकृतिस्वरेपारिशेष्यात्सर्वंपरस्यवप्रकृतिस्वरंभविष्यतीत्यर्थः।क्षिपेविधिरितिअनुरारस्यारोपूर्वपरांतोरान्नत्वंक्षेपेतिप्राप्तंतद्धाधनार्थंनञ्सुभ्यामिति वद्भवतीहोप्रकृत्सापूर्वपरम्।।किमर्थमिदमुच्यतेबद्भवतीहिस्वरंशास्तिसमासांतविधेःसुकृत्सुराकृराद्यैःसमासांतोरान्नात्वेप्रावद्भवतीहिस्वरमेवशास्तिनेतरास्तिप्रयोजनंनञ्सुभ्यांनियमार्थंतुनञ्सुभ्यामितिसेतत्त्रियमार्थंभविष्यतिनञ्सुभ्यामेवबद्भवतीहेतउरान्नोभवतिनान्यतरदिति।एवमपिकुतएतत्पूर्वंपरप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यतिनपुनःपरस्मेति।परस्मैशिशासनात।शिशातेर्नित्यावद्भवतिनोपमार्थंभविष्यतिशिशातेर्वनाम्यतरदिति।यत्तावदुच्यतेनञ्सुभ्यामितिसेतत्त्रियमार्थंमितिक्षिपेविधिर्नञ्सिद्धः।उरःप्रभृतिषुक्षेपःपरस्मैतन्नियमार्थंभविष्यतीदमुच्यते।यदप्युच्यतेयरस्मैशिशासनादितिपरस्मैनियमोभवेत्परस्मैषनियमःस्यात।शिशातेर्नित्यावद्भवतीनेवनाम्यदिति।यद्धितर्हिपूर्वपरप्रकृतिस्वरत्वंसमासांतोरान्नत्वंवामतेवप्रियःवृप्रियःअत्रापियाधेना।अंतश्चाधाप्रियेसिद्धंअंतोरान्नत्वंचवाप्रियेसिद्धं।कुतःसंभवात।असतिखल्वपिसंभवेवाधनंभवति।अत स्यात्तत्तुनियमार्थंविधिर्नियमस्यसंभवेविधेर्बलवत्त्वात।नञ्सुग्रहणमुपलक्षणंसोरपित्तेपविषयत्वसंभवात्शितेर्नित्यावद्भवतीतिशितिललाटेष्वित्तरपरप्रकृतिस्वरोनियमेननित्यंतेनतुचित्रगुप्रभृतिविसर्थंतरेवसूत्रकर्तृकत्वंज्ञापयतिनस्यापितंचप्रियइति।द्वारयोनुरान्नारितिवाशब्दावनुरान्नोनयोःप्रकृतितसमासांतोरान्नत्वंनप्राप्नोति।अस्तिवसंभवतिउरान्नानुरान्नयोर्मित्रविषयत्वादिरोधाभावात।। श्रीरामकृष्णः ।। ।। ।। ।।

सप्तपीति। समान्यविषयत्वनिबंधनत्वात्तूवाध्यबाधकभावस्यानतुचीसप्तपिसमासांतोरात्नत्वेप्रियष्टः प्रत्यक्षेरणांतोरात्नए
वमविष्यति। नचप्रत्ययस्वरस्यबाधकः पूर्वपरप्रकृतिस्वरः। एवंतर्ह्युदाहरणादिकं भाष्यकारेणप्रदर्शितोदंतदाहरणंसमर्थार्
तिसमर्थाद्दः सर्वानुदात्तः पादणहोदृषादित्यादाद्युदात्तस्तत्रपूर्वपरप्रकृतिस्वरेणसमासांतोरात्नत्वेबाधितेपादशब्दआद्युदात्त
श्चेति। प्रकृतादिधेरिति। उदात्तत्वेसत्यप्रकृतविधानेतस्मात्प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानाच्चप्रियादेःप्रकृतिस्वरोनभवतीसर्थः

सप्तपिसंभवेबाधनंभवतिघष्ठादधिब्राह्मणोम्नोरयतोतक्रंकौंडिन्यायेतिसप्तपिसंभवेदधिरात्नस्यतक्ररात्न
मित्यर्थकंभवति। एवमिहापिसप्तपिसंभवेपूर्वपरप्रकृतिस्वरत्वंसमासांतोरात्नत्वेयाधिष्यते। एवंतर्हिप्रकृतो
द्विधिःवक्रुन्नीहोप्रकृत्यापूर्वपरप्रकृतिसंभवतीतिकिंचप्रकृतंउदात्तंनिवर्तते। एवमपिकार्यप्रियः हार्यप्रि
यःस्यत्रनप्राप्नोति। स्वरितेःप्युदात्तोस्ति। अथवास्वरितग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतंतित्स्वरितमि
ति। वक्रुन्नीहादृतेसिद्धं। अंतोरणापिवक्रुन्नीहिग्रहणंसिद्धं। तत्पुरुषेकस्मात्नभवति। तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीया
समप्रसुपमानाश्रयद्वितीयाकृत्यारत्नेतन्त्रियमार्थंभविष्यति॥ श्रीएमकृष्णः

॥स्वरितेपीति। नचचउदात्तसंज्ञाविहितावरौकरेप्राग्घवर्णाग्रहणेननगृघतोएवंतर्ह्युदात्तावपवत्वात्स्वरितोप्युदात्त
ग्रहणेनगृह्यतेगोरणमुख्यन्यायेनश्रुत्यप्रकृत्यस्वरेणबाध्यतेनवेणान्नाश्रीयते। अतएवास्मिन्पक्षेत्रसमाप्त्यस्यपक्षांतरमाह॥ अथवेति। एमन०
वक्रुन्नी। हावितिविनापिवक्रुन्नीहिग्रहणेनवक्रुन्नीहोपूर्वपरप्रकृतिस्वरःसिद्धस्तर्हि॥ ८६

द्विगौतद्धीतियद्यपिद्विगुस्तत्पुरुषस्तथापितत्रनियमात्रप्रतिषेधनापप्रसंगः। एतच्चेतिप्रपुक्तानामन्यारब्धानांत्रानिष्टार्थाशा
स्त्रप्रवृत्तिरेतेषामितिनतत्पुरुषादीनामित्यर्थः। त्रसतिवक्रुन्नीहिग्रहणेसमासांतोरात्नस्पपूर्वपरप्रकृतिस्वरस्यचैकविषयत्वा
द्विरोधाच्चपर्यायः प्राप्नोति। चित्रगुस्तुल्यश्चेतपचारात्तिरस्कारोयस्मात्नस्पुरुषादिषुतुल्यार्थारीत्यपूर्वपरप्रकृतिस्वरेणि
भवेतिनास्यानीत्यैर्वनियमःकृतोनतुप्रकृतिरदात्तयेवेतिनियमस्तनच्चपर्यायप्रसंगः। द्विपादिति। द्वौपादावस्यद्विपादित्या
दौसमासांतारात्नत्वपूर्वपरप्रकृतिस्वरोयथापेणसिद्धाविनिद्वित्रिभ्यांपादःपद्भावेवक्रुन्नीहादिसंतोरात्नादिकल्पनविधेयो
द्विगौतद्धिकस्तत्रभवतिःगंतेद्विगादिसेतत्रियमार्थंभविष्यति। इंद्वेतहिप्राप्नोति। एतत्पक्षेवचनंद्वंद्वेःधकृत्सप्तिष्टि
सेतत्रियमार्थंभविष्यति। माएवमपिकृतएतत्एवंनियमोभविष्यति। एतेषामिवतत्पुरुषादिष्विति। नपुनरेवंनिय
मःस्यात्एतेषांतत्पुरुषादिष्वेवेति। इष्टेतश्चावधारणंभविष्यति। एतेषांनहिवक्रुन्नीहिष्वपर्यायः प्राप्नोति। द्विपाद्विषे
र्वितस्तेश्चपर्यायोनप्रकल्पतेःयस्यंद्विन्निर्भ्यांपादःपद्भावेवक्रुन्नीहोरिष्टिवितस्त्योश्चेतिसिद्धेपर्यायोपयः पर्या
यंशास्तितत्ज्ञापयत्याचार्यैः पर्यायोनभवतीति। उदात्तेज्ञापकंचेत। उदात्तएतज्ज्ञापकंस्यात्। स्वरितेनसमा
विशेत। स्वरितेनचसमावेशःप्राप्नोति। स्वरितेषुदात्तोस्तिवक्रुन्नीहिसंज्ञाशास्तिसमासांतविधेःसकृत्। नन्वे
म्यांनियमार्थेतुपरस्यशिनिशासनात्सेपविधिर्नेत्सिद्धःपरस्यनियमोभवेत्। अतश्चवाप्रियेसिद्धंसम
वायेकृतेद्विधेःवक्रुन्नीहादृतेसिद्धमिष्टतश्चावधारणं। द्वियारिष्टितस्तेश्चयर्यायोनप्रकल्पते। उदात्तेज्ञापकंचे
विहितस्तुज्ञाप्यतेवक्रुन्नीहिरंतोरात्नोनभवतीतितद्धिज्ञापकंयेषामिहपूर्वपरप्रकृतिस्वरोनिय
म्यतेतेषांसमासांतोरात्नत्वपक्षेनभवतीतिवक्रुन्नीहियग्रहणमसास्यातं। उदात्तेज्ञापकमितिं। इहोदात्तयग्रहणमनुवृत्त्याद
योहृद्यात्नयोः पर्यायमभूत्ज्ञापकात्कार्यप्रियस्यहोत्तरत्रसस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोसेवेस्पर्थः। स्वरितेपीति। ए
तत्सर्वंमेवव्याख्यातम्॥ ॥एमाजानामायारामजा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मुरुषेकर्मधारयेप्रतिषेधइति।विशेषणसमासेनप्रथमांतानामेवभवत्यपितुद्वितीयादयंतानामपीतिभाव।लक्षणोक्तेरिति
विभक्तिविशेषमनुपादायसामान्यलक्षणानायंसमासोविहितइत्यर्थ॥नञ्कुनिपाता।नामिनिनिपातइत्यसिद्धेनञ्स
हणंविस्पष्टार्थं।अकारणिरित्यादीकृत्स्वरविधानार्थंतिनयङ्श्चोपपदंकृतिनञतस्यचस्वरेवलीयान्भवति।सहनिर्दि

तस्मुरुषेतस्मुरुषेविभक्तिप्रकृतिस्वरत्वेकर्मधारयेप्रतिषेधः।तस्मुरुषेविभक्तिप्रकृतिस्वरत्वेकर्मधारयेप्र
तिषेधोवक्तव्यः।परमंकाकंपरमेणकाकेणःपरमेकाकेपरमकाकेरिति।सिद्धेतुलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणात्।सिद्धमेतत्।कथं।लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेतिप्रतिपदयो
द्वितीयासप्तमीतृतीयासमासस्तस्यग्रहणं।लक्षणोक्तप्रत्ययं।अव्ययेपरिगणनकर्तव्यं।अव्ययेनञ्कुनि
पातानां।अव्ययेनञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यंनञ्।अब्राह्मणाः।अहृषलः।नञ्।कु।कुब्राह्मणाः।कुवृष
लः।कुनिपातानिः।कैशविः।निर्वाणमिः।कृमाभत्।स्त्रात्वाकालकः।पीत्वास्थिरकः॥क्वायांवाप्रतिषेधः
।क्वायांवाप्रतिषेधोवक्तव्यः।स्त्रात्वाकालकः।पीत्वास्थिरकः।उभयंनवक्तव्यं।निपातनात्सिद्धं।किंनिपातनं
अवश्यमनञसमासार्थेत्यवधारणार्थंचनिपातनकर्तव्यं॥

षुस्पचनञ्स्वरोवलीयान्भवतीतिनकृत्वंसति।क्वायांवेति।परिगणनंवाकर्तव्यं।क्वायाप्रतिषेधावावक्तव्यइत्यर्थः।
ननुनिष्फलत्वाद्विकल्पोनुपपन्नः।परिगणनेसतिसामिकृतंस्वयंद्योतमित्यादिषुप्रकृतिस्वराभावः।क्वायांप्रतिषेधे
नुप्रकृतिस्वरप्रसंगइतिचिंतयमेतत्।अवश्यमत्रेति।अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनात्भवतीत्यर्थः॥

एम०
६०

एतदपीति।अपहकारएवायंतयाकस्मान्नाश्रीयतेनेतरेलासमुदायपरत्वादुपरेशस्यमास्तिहकारस्याकारेपरेश
लांतथाहिहंतिनेकारांतोव्यवस्थितउपरेशेहकारस्तुकल्पितोकारांतत्वेनतिनासाविहगत्यतेअथवेतोयशशद्दोर्थवा
नसोर्थस्यागोपादानाभ्यामेदंप्रतिपद्यतेयथाद्वायेसत्रेणधातुस्तनश्चैकस्तिनिश्चपरिश्यतेअनर्थकस्यतुमेद
निबंधनाभावाच्चपरेशिवद्भावाभावः।माहिधुक्षातामित्यत्रलोपेकृतेकारादुपरेशात्यरंलसावेधातुकंनभवतीतिन
ह्यनुदात्तत्वप्रसंगःउपरेशेपरकारांतमित्यत्रतुपक्षेवसस्योपरेशःकारांतत्वाकृतेःपित्लोपएकरेशविकृतस्या
एतदपिहित्यत्रपरेशिवद्भावेनाकारांतंभवत्युपरेशेअर्थवताग्रहणेनयदिहिग्रकारांतंयदुपरेशेर
तिविज्ञायतेमाहिधुक्षातामाहिधुक्षाथामत्रापिप्राप्नोति।अस्त्वनुदात्तत्वेकृतेलोपेः।उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासि
द्धंनसिध्यति।रमिहसंप्रधार्यमनुदात्तत्वंक्रियतांलोपइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वाल्लोपः।एवंतर्हिरमघ
लसावेधातुकानुदात्तत्वंप्रत्ययस्वरस्यापवादः।नचापवादविषयउत्सर्गोभिनिविशतेपश्चादुत्सर्गोःप्रक
ल्पेवापवादविषयंतत्तदुत्सर्गोभिनिविशतेतन्नानानावर्करावित्यत्रयस्वरेभवतिअपवादविषयत्वात्
वैधातुकानुदात्तत्वंप्रतीक्षतेतन्नानुदात्तत्वंक्रियतांलोपइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वाल्लोपः।यद्यपिर
त्वाल्लोपःसोःसावविद्यमानोरात्रेरुदात्तोलुप्यतेतास्यादित्योनुदात्तत्वंसप्तमीनिर्देशोभ्यस्तसिद्ध्यर्थः।ता
स्यादित्यत्रानुदात्तत्वंसप्तमीनिर्देशःकर्तव्यःलसावेधातुकरनिबंधनंकिंप्रयोजनंनत्रभ्यस्तसिद्ध्यर्थंभ्यस्ता
नामादिरुदात्तोभवतिलसावेधातुवोपितत्तस्यादिरुदात्तोभवतिलसावेधातुकेलसावेधातुकमित्युच्यमाने
तस्यैवाद्युदात्तत्वंस्यात्।सपरिसप्रभृतिलसावेधातुकेतास्यादानामेवानुदात्तत्वंप्राप्नोति॥ ॥

नेनैवेति। अंतोदात्तानांपाठेनेसर्थेः। सदृशाअविरविकन्यायेनेति। अविरविकृतिसमुदायेकदेशानुकरणमितिसत्वाभाङ्गोपाभा
वः। अनेनैतदृश्यतिअवेर्मोसमिनिप्राप्नोतिततद्विधानात्रभवतिकिंपुनः। पित्रासदृशारसत्रावेहितस्तृतीयासमासोप्र
विष्यति। भोजनेनसदृशइति। हेतावितिभोजनादिम्पतीयाअत्रषष्ठ्यभावात्सप्तीसमासाभावः। रास्याःसदृशाइतिषष्ठ्याअक्तो

नेनैवमत्रेनसदृशेनमविष्यति। सदृशाःसदृशग्रहणमनर्थकंतृतीयासमासवचनात्। सदृशग्रहणमनर्थकंकिंकारणं।
तृतीयासमासवचनात्। सदृशशब्देनतृतीयासमुच्यतेतत्रतृतीयापूर्वपदेप्रकृतिस्वरंभवतीत्येवसिद्धेषष्ठ्यर्थः
तंहीदंवक्तव्यंपितुःसदृशः पित्रासदृशइतिषष्ठ्यर्थमितिचेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यंषष्ठ्यर्थ।मितिचेत्तृतीया
समासवचनमनर्थकंस्यात्किंकारणं। इहाःस्यामित्येवंसाध्यंपित्रासदृशःपितुःसदृशःपित्रसदृशइतिनैतयोःस
मानार्थयोरेकेणविग्रहः। अपरेणहिनिर्मविष्यति। अपरेणहिनिर्मविष्यति। अविरविकन्यायेनानयथाअवेर्मासमि
तिविगृह्याविकशब्दाद्रूप्यनिर्भवतिआविकमितिएवंपितुःसदृशइतिविगृह्यवित्सदृशइतिभविष्यति। पित्रासद
शइतिविगृह्यवाक्यमेवभविष्यति। अवश्यतृतीयासमासोवक्तव्यः। यत्रषष्ठ्यर्थोनास्तिनरर्थोभोजनसदृशः अ
ध्यापनसदृशइति। यदिहितिस्वनिबंधनामस्तितदेववक्तव्यं। इहवक्तव्यं। इहमप्यवश्यंवक्तव्यंयत्रषष्ठ्यर्थोअप
नेनस्थेरास्याः सदृशःकृष्णस्याःसदृशइति। गतागतप्रकृतिस्वरत्वेयंयोरुपसंख्यानं। गतागतप्रकृतिस्वरत्वेयं
गुणोरूपसंख्यानकर्तव्यंपंचारत्नेरणारत्नेः पंचारत्नयः दशारत्नयः। परागुणयोः कृतयोरिगंतेद्विगाविस्ये
षस्वरेनप्राप्नोति। नवावहिरंगलक्षणात्वात्। नवावक्तव्यंकिंकारणं। बहिरंगलक्षणात्वात्तबहिरंगोयस्मगुणोऽन्तरं

रंगस्यलक्षणंउरःप्रभृतयोगृह्यन्तेहरतेर्वाहिविभक्तेरुरान्तत्वम्। गतागतयोगुणयोरिति। परस्मैपदविधानात्तप्रत्ययेनिमित्तेच
णगुणयोः कृतयोरिगंतेद्विगाभावात्प्रकृतिस्वरेनप्राप्नोतीतिवचनमारभ्यपंचारत्नयइतिपंचारत्नयः प्रमाणमेषामितितद्वि
तार्थेद्विगुः प्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिमात्रवोलुक्। जसजसिचेतिगुणोजसादिषुछेरोवावचनमितिवचनात्रभवतितयो
र्यणादेशोनवेति। ग्रहणस्यपरिभाषार्थत्वान्नप्राक्सप्तम्याःस्वरोभवत्तेनरंगःसंघइत्योयणादेशोनुरूपवेष्यत्वात्तव

परिप्रापरिप्रस्तुपायेभ्यइति। सर्वनिरेशोप्यपपरिएवगत्येतेतपोरेववर्जनेविषयलक्षंसंभवाद्वनशब्दस्यववर्ज्यमानार्थत्वसंभ
वात्सवणइतितेसुरुषः। धनंसदृशेतत्सदृशंक्रमापेक्षपापाप्राथम्यात्वक्त्रीहितस्तुरुषपूर्वपरेप्रकृतिस्वरस्यापवादंमत्वाविप्र
तिषेधोपन्यासः। अनेनतुसूत्रेणपरिशेष्यारब्धोभावेत्वाविधिः परिवनमितिवनंवर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिवहिश्चवः
पंचम्यंसव्ययीभावः। सयथेवेति। वाध्यसमुदायापेक्षामाविशेषाभावात्सर्वेएप्रकृतिस्वरस्यबाधकः। आवाशी। अ

परिप्रतिः। परिप्रस्तुपायेभ्योवनंसमासेविप्रतिषेधेना परिप्रस्तुपायेभ्योवनंसमासइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधे
नापरिप्रस्तुपावर्जमानाहीरान्नावपवेद्धिन्यस्यावकाशः परित्रिगर्तेभ्यपरिसोदरावनंसमासइत्यस्यावकाशः प्र
वणोयष्ट्यांरहोमयंप्राप्नोति। परिवनंअपवनंवनंसमासइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेना नचावनस्यांतोरान्नवचन
नंरपवादनिवृत्त्यर्थं। नवार्थोविप्रतिषेधेनाकिंकारणंवनस्यांतोरान्नवचनंतरपवादनिवृत्त्यर्थं। सिद्धमत्रांतोरा
न्नंतमुत्सर्गोतोवात्स्यपुनर्वचनंतन्नयोजनायेत्येतरपवाराः प्राप्नुवंतिनद्यधनार्थो। सयथेवंतरपवारम्भ
पस्तरबाधतेएवमिममपिवाधिष्यते। आचार्योपसर्जनेना आचार्योपसर्जनेनेकस्यापिपूर्वपरत्वात्संरेहाः। आ
चार्योपसर्जनेनेकस्यापिपरस्यपूर्वपरत्वात्संरेहोभवति। आपिशलयाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकंप
रंवर्जयित्वासर्वाणिपूर्वपदानि। तत्रनज्ञायतेकस्यपूर्वपरस्यस्वरेणाभवितव्यमिति। लोकविज्ञानान्सिद्धंनघष्ठा

नेकस्यापीति। द्वयोर्द्वेःस्यचरितार्थत्वात्बहूनांद्वंद्वेसंदेहाद्प्रतिपत्तिः पर्यायोवाप्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आघस्य
घस्याव्यभिचारिपूर्वपरत्वंमध्यमस्यतुपरापेक्षयापूर्वपरत्वंपूर्वापेक्षयापरत्वमितितस्याग्रहणं ॥ श्रीरामकृष्णगोवी

सर्वपूर्वादिनासर्वेषांपूर्वादित्यवयवावयविसंबंधेषष्ठीविधायसमासेविधेयः।महान्व्रीह्यापरिमाणमस्यति।तत्सणप्रति
पदोक्तपरिमाणयाक्तानेनप्रतिपदोक्तोपःकर्मधारयस्तस्यग्रहणमित्यर्थेःकुरु।।द्रोणीभाराहनाभितिवक्तव्यमितिद्रो
णीभाराणामितिवक्तव्यंवचनंद्वंद्वसमासेऽप्रत्ययमत्वावचनविभक्तेलोपस्तुसौत्रत्वान्निर्देशस्यस्यात्।योगविभागादिति।

सर्वपूर्वैःसम्प्रत्यनीयतेएवमिहापियत्सर्वपूर्वेपदंतस्यप्रकृतिस्वात्लंभविष्यति।महान्व्रीह्याकिमर्थं
महतःप्रकृतेरुतापदेपूर्वपदप्रकृतिस्वात्मुच्यतेनकर्मधारयेनिष्टेसेवसिद्धानसिद्धातिकिंकार
णंश्रूयतामहिसमासःस्वेवंतर्हिमाभूत्महानिष्टोद्रोणीपतेः।कुरुगार्हपवद्रुहज्योगार्हपतेःकुरुषु
ज्योगार्हपतइतिवक्तव्यंकुरुगार्हपतेर्हतिगार्हपतःकुरुगार्हपतीरिक्तेवंसतज्जातस्मिन्लोहितरूपायां
रेषज्वातेनैतिलकट्वःपण्यकंवलोद्रोणीभाराहीनामितिवक्तव्यंद्रोहापिपथास्यात्रेवहृतिःरेवतीतिःव
सुनीतिःवसुनीतिःवेसुनीतिःओषधीवंद्रमातःनहिवक्तव्यंनवक्तव्ययोगविभागःकरिष्यतेःकुरुगा
र्हपतरिक्तेवंसतज्जरत्यस्मिन्लोहितरूपायांरेवद्वातेनैतिलकट्वःपण्यकंवलहृतिःतनुःद्रोणीभाराणां
चेतिःतत्रवक्तव्यंनिर्देशात्द्रोणीभाराहीनांचेतिविज्ञास्यतेःपण्यकंवलःसंज्ञायांपण्यकंवलःसंज्ञा।।

संज्ञायामितिवक्तव्यंचेहिपण्यंतव्यःकंवलःपण्यकंवलएवासौस्यात्।अपरअपरआह।पण्यकंवलएवय
थास्यात्।कथंपुनःपण्यगवःपण्यहस्तीअहनिःअहीनइतिकिमर्थंकांताणतीतःयोजनातीतःअहनि।
द्वितीयातुपसर्गेःअहनिद्वितीयातुपसर्गइतिवक्तव्यंद्रोहमाभूत्।सुखप्राप्रःसुखप्राप्रःदुःखप्राप्तोदुःखप्रा
प्रइति।तत्रहिवक्तव्यंयद्येतदुच्यतेअर्थवैतत्यहीनयहणंणनकरिष्यतेःद्रोहापिकांताणतीतोयोजना
तीतइतिअनुपसर्गइत्येवसिद्धं।।

णेरनुविध्यर्थत्वात्त्रिपमानुपपत्तिरितिपण्यगवःसाहौप्रकृतिस्वरप्रसंगः।।अहीनेःपाथारिस्वरएववारोयोगः।अ
हीनइतिकिमर्थमितिःप्रसाख्यानापप्रश्नः।कांताणतीतइतिःकांतांस्वकृवानितिसमासोहीन
वाचित्रद्वितीयान्नमितिपाथारिस्वरोभवतिःसुखप्राप्रइतिःअत्रापिपाथारिस्वरः।अनुपसर्गग्रहणंचेहक्रिय
माणेप्रहृद्यरिपुवद्दूरशहीनपठितमआस्तूरशइत्यसोपसर्गत्वाहितत्वाभावेपाथारिस्वरेणानोशनत्व
स्यसिद्धत्वात्।।श्रीरामकृष्णःगोवीर ।। ।। ।।

गतिरनंतरइतिकिमर्थमितिकिंयवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानंतरस्यैवापूर्वपरस्याविगतेरित्याद्यादिस्वरबाधनार्थंप्रकृतिस्वरविधानार्थंअथकृदुद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापियग्रहणमितियपरिभाषात्तापनार्थंमिःसनेकार्थत्वात्प्रश्नः।अम्युद्गतमितिकृदुद्ग्रहणपरिभाषयाक्तांतउद्गतशब्देपरतोःप्रिशब्दस्यप्रकृतिस्वरोमाभूदित्येवमर्थमनंतरग्रहणमनुवर्त्तमानेप्यनंतरग्रहणंप्राप्नोत्येवउद्गतशब्दस्यक्तांतस्यानन्तरएवहिगतिर्भवतीभवतीतिअनंतरग्रहणं।सामर्थ्याद्धातोरनंतरोगतिरुच्यतेतस्यहोषःनतत्बोधकाधर्मितिपरत्वादितिभावःतस्माद्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थं

गतिरनंतरः।अनंतरइतिकिमर्थं।अभ्युद्गतंउपसमाहृतंगतिरनंतरग्रहणमनर्थकंगतिर्गतावितिनिर्वचनात्।गतिरनंतरग्रहणमनर्थकंकिंकारणंगतिर्गतावितिवचनात्गतेरुपरितोगतेरनुदात्तत्वमुच्यतेतद्बोधकत्वविष्यतितत्रयस्याप्रकृतिस्वरत्वंतस्मादंतोदात्तत्वंप्राप्नोति।अंतस्माण्ण्वुल्तृचोरित्यंतोदात्तविधानात्।प्रकृतिस्वरवचनाद्धनंतोदात्तत्वंप्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादंतोदात्तत्वंनभविष्यति।यदिहिस्यात्प्रकृतिस्वरवचनंपिरानींकिमर्थंस्यात्।प्रकृतिस्वरवचनमिरानींकिमर्थंस्यात्।प्रकृतिस्वरवचनंकिमर्थमितिचेत्एकागत्यर्थं।प्रकृतिस्वरवचनंकिमर्थमितिचेत्एकागत्यर्थं॥ श्रीएमकृष्णशास्त्रीवीर ॥

नंतरग्रहणंनकर्त्तव्यंतत्रयस्येति।गतिर्गतावितिनिर्वचनेकृतेत्रयेणप्रकृतिस्वरेणास्तिनस्मात्परस्योद्गतशब्दस्यसन्निधिरुत्तरत्रयाणांतोदात्तत्वंप्राप्नोतिनैवंपक्षेउच्यते।उद्गतशब्देनावन्तसमासस्वरेणत्रयस्यकृत्स्वरस्याधोदात्तस्वरेणत्रयेणगतिस्वरस्यतोभेस्समासेकृतेकस्यांतरप्राप्तःयाद्यादिस्वरःप्राप्नोतिकृत्यग्रहणपरिभाषयोद्गतशब्दस्यक्तांतत्वान्नयाद्यादिसमासेकृतेसमासांतोदात्तत्वंप्राप्नोतिनतत्तस्यरूपवादःकृत्स्वरेणउरउरांतत्वंप्राप्नोतिनतत्तस्यरूपवादःयाद्यादिस्वरप्रसंगः।प्रकृतिस्वरवचनाद्गतिनाप्राप्नेयाद्यादिस्वरेणगतिस्वरःप्रारभ्यमाणस्तस्यबाधकः॥ एम॰

६३

यएकोगतिरितिएकस्मिन्नेवगताःवस्यबाधकत्वनभ्युद्गतादीतुकस्यान्तरप्राप्तत्वात्याद्यादिस्वरएवसन्निधिपरत्वात्वलवत्त्वात्प्राप्नोति।एवमर्थमेवेति।कण्ठांतरप्राप्तस्यापियाद्यादिस्वरस्यबाधनार्थंमनंतरग्रहणमित्यर्थः।यत्रत्वेकएवगतिस्तत्रानंतरग्रहणेनप्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्यगतिस्वरस्यानंतरग्रहणेनपुनःश्रुत्याप्राप्तिःक्रियते।क्रियमाणेपीति।कुंगतिप्रादयःसत्रसूपेनिर्वृत्तेसुविसनुवन्नंतएवनिष्कृ

एकोगतिस्तदर्थमितरस्यात्।प्रकृतंग्रहणं।एवमर्थमेवंतर्ह्यनंतरग्रहणंकर्तव्यंत्रयथास्यात्।क्रियमाणेपिवैत्रनंतरग्रहणेःत्रनसिध्यतिकिंकारणं।गतिरनंतरपूर्वपरंप्रकृतिस्वरंभवतीसुच्चतेयस्मान्नवगतिरनंतरःनासोपूर्वपरं।यच्चपूर्वपरंनासावंतरः॥ ॥

नाद्यादिषुपरकार्यप्रतिघ्यर्थंतत्रयुगपत्सवंतसमुदायस्यसवंतत्वाभावान्तसमासस्याप्रसंगात्क्रमेणासौविधेयस्तत्रोभिशब्देस्याद्धतशब्देनसप्राप्तेससभिशब्देएवपूर्वपरंनोद्यद्गतिपूर्वपरस्यगतेःप्रकृतिस्वरोविधीयमानःसप्यनंतरग्रहणेऽपूर्वपरत्वाद्धेनप्राप्नोतीत्यर्थ॥ एमकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

अपूर्वपरार्थंतहीतिप्लुतारंभकरणंदुर्बलंबाध्यतेतत्रयोगविभागः क्रियतेगतिःपूर्वपरंप्रकृतिस्वरोभवतितततोनं तुरौगतिरपूर्वपरमपिप्रकृत्येति।इदानीमतिप्रसंगमाह।अपूर्वपरार्थमितिवेदितिचेदागतइति।अत्रकर्मणि क्तोविधेयस्तृतीयाकर्मणिःस्यतःइहकर्मग्रहणाद्भवत्तेनाकर्मवाचिनःक्तस्यग्रहणं।अत्रप्याख्यातिस्वरोष्य तेगतिसंज्ञाअनंतरग्रहणात्प्राप्नोतिसिद्धत्वेतिचेत्यथाहिसूत्रेकाकोपपदग्रहणंभवानुवर्त्ततेनगतिग्रहण

अपूर्वपरार्थंतहींदंवक्तव्यंअपूर्वपरस्यापिगतेःप्रकृतिस्वरत्वंयथास्यात्।अपूर्वपरार्थमितिवेत्काक इतिप्रसंगः।अपूर्वपरार्थमितिवेत्काकेतिप्रसंगः।अपूर्वपरार्थमितिवेत्काकेतिप्रसंगोभवति ।आगतःदूरागतःस्यथेवगतिपूर्वपरस्यभवतिएवंकाकेपवैस्यापिप्राप्नोतिसिद्धंतुगतेरंतोदा त्तप्रसंगात्सिद्धमेतत्कथंपुनरंतःप्राप्तुवन्काजविशकारणमित्येतदुक्तेनैप्रसज्यंकिंकृतंभ वतिकृत्स्वरापवादोयंभवतितत्रगतिरंतरंस्यावकाशःप्रकृतंप्रकृतं।अतःप्राप्तुवन्काजवि शकारणमित्यस्यावकाशःदूराद्भृतःदूरागतःरहोभवयंप्राप्नोति।आगतःदूरागतःअतःप्राप्तुवन्काजवि शकारणमित्येतदुच्यतेनिविप्रतिषेधेन॥श्रीरामकृष्णः

मस्वरितत्वान्नतस्यगतिस्वरःकृत्स्वरस्यापवादोनप्राप्तोदात्तेकृत्स्वरापवादत्वेगतिस्वरप्रा प्तिरस्तीतिचेन्नैषदोषः।कस्मात्।गतिस्वरस्यःप्रसंगपरत्वात्प्राप्तोदात्तेअनंतरग्रहणात्पूर्वपरार्थमभ्युहनावेवस्वरंसंपादय तिप्रकृतमिति।अवकाशप्रदर्शनार्थमात्रमेवानेनकृतमनंतरंस्यैवाभ्युहनावकाशःप्रदर्शयितव्यः॥ ग्रा॰ ६५

अवरपंगतेरितिप्राप्तोदात्तेवक्ष्यानुवर्त्तंगतिग्रहणमन्यथाप्रमेरस्यत्रकृत्स्वरेणवृत्तेतोदात्तत्वंस्यात्त रंतोदात्तत्वंवेष्यते।एवंतर्हीतिप्राप्तोदात्तेनुवर्त्तमानेगतिग्रहणमपनीयपृथक्कर्त्तव्यंगतिगदणंनिवृत्तमितिननुविप्रए

अवरपंगतेरितिप्राप्तोदात्तेवक्ष्यानुवर्त्तंगतिग्रहणमन्यथाप्रमेरस्यत्रकृत्स्वरेणवृत्तेतोदात्तत्वंस्यात्त रंतोदात्तत्वंवेष्यते।एवंतर्हीतिप्राप्तोदात्तेनुवर्त्तमानेगतिग्रहणमपनीयपृथक्कर्त्तव्यंगतिगदणंनिवृत्तमितिननुविप्रए

अवरपंगतेरितिप्राप्तोदात्तेवक्ष्यानुवर्त्तंगतिग्रहणमन्यथाप्रमेरस्यत्रकृत्स्वरेणवृत्तेतोदात्तत्वंस्यात्त रंतोदात्तत्वंवेष्यते।एवंतर्हीतिप्राप्तोदात्तेनुवर्त्तमानेगतिग्रहणमपनीयपृथक्कर्त्तव्यंगतिगदणंनिवृत्तमितिननुविप्रए

कारस्यादौकृत्स्वरेणोदात्तत्वंप्राप्नोतिप्लुतकरणंविस्पष्टोदात्तविधानार्थंतेनोदात्तंवेष्यतेरसाणंक्यचो गागविभागोत्रमाह।काकोरितिननुतत्रहूणघातरस्यादौत्यादिस्वरेणोदात्तोदात्तत्वस्यसिद्धत्वात्काकारित्व येक्यचोगोगतिरंतरंस्यात्स्वाधकोविज्ञायते॥श्रीरामकृष्णगोवीः॥ ॥ ॥

एवंचेतिकारकादितियेगविभागोसत्यनंतरग्रहणंनकर्तव्यंकथमितिचेदुच्यते।आगतरत्यस्यगतिस्वरेणाघुरुन्न
लेपग्रहणेदृश्यादृस्यलोकांतिकेतिसमासस्यनः कृत्यतरप्राप्तास्वरः प्राप्नोतिततः कृत्स्वरस्यनः कृत्सरःस्यादुकृत्स्व
रसिद्धेकारकादितिसूत्रेनियमार्थंतत्रचगतिग्रहणमनुवर्त्ततेनायमर्थः।कारकादेवपरंगतिपूर्वपरंकृतमंतोदात्तमि
तिनाम्नुद्धतरत्यादेरपरत्वात्गतिनिघातेउदात्तस्वरितानुदात्तस्यप्रकृतिभावाभावेयथादित्स्वरेवनियमे

एवंचकृत्वानार्थेनंतरग्रहणेनाकथमम्नुद्धतंउद्धरतिक्रियांविशिनष्टिउद्धरविशिष्टामभिर्विशिनष्टिनष्टिनत्रग
तिरनंतरश्चेतिचप्राप्नोतिगतिर्गतावितिचागतिरनंतरस्यस्यावकाशःप्रकृतंप्रहृतागतिर्गतावित्यस्यावका
शःअम्नुद्धरतिउपसमाहरतिहोमयप्रोप्नोतिअम्नुद्धतंउपसंहृतंउपसमाहृतागतिर्गतावित्येतदुव
तिविप्रतिषेधेन॥श्रीरामकृष्णः

ननिवर्त्तितेकृत्स्वरेणारएवोदात्तलंभविष्यतीत्यर्थः।कथमिति।अपूर्वपरत्वादुद्धृस्यगतिस्वरेणप्राप्नोतीतिततर्थ
मनंतरग्रहणस्यादितिमत्वाप्रश्नः।उद्धरतिक्रियामितिं।अयमर्थः।उद्धृहतिनहरतिसंवंधादकृदुद्धृतशब्दयोस्तमा
सस्तत्रोद्धृस्यपूर्वपरत्वात्भवतिगतिस्वरः।पश्चादभिशब्दस्यसमासेऽभेर्गतिस्वरंबाधित्वानिघातेनभाव्यंतत्रकृ
उत्तरपरप्रकृतिस्वरेणउरएवगतिस्वरेभविष्यतिनार्थेनंतरग्रहणेनअथवोद्धरतिक्रियामित्यादिनाभेर्गतिसंप्रति

एवंतर्हीतिपरविप्रतिषेधमनपेक्ष्यव्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनंतरग्रहणंक्रियतेपरिच्छेदृहणपरिभाषानस्यानर्थकः
क्रांतउत्तरपरेगतेःस्वरोविधीयमानोव्यवहितस्यनप्राप्नोतीतिकिंनत्रिवृत्त्यर्थेनानंतरग्रहणेननर्थकतमोनापरि भा
षाज्ञापयतिपरिभाषाज्ञापनार्थमेवचपरविप्रतिषेधोनापेक्षतेननुचकृदुद्धृहणेगतिपूर्वस्यादिग्रहणंज्ञाप्यतेका
रकपूर्वस्यकथंज्ञाप्यते।उच्यते।उच्यतेपूर्वोक्तार्थस्यावदेषापरिभाषापरिनारुद्धनंतरग्रहणेनेसेवाभ्यनुज्ञायते।।

एवंतर्हिसिद्धेसतिपरंनंतरग्रहणंकरोतितरौज्ञापयत्याचार्यःभवत्येषाकृदुद्धृहणेगतिकारकपूर्वस्या
पीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं।प्रतप्तेनकुलस्थितंतप्तउतत।उरकेविशीर्णंतप्तउतत।सगतिकेनसम
कुलेनचसमासःसिद्धोभवति।तारौचनितिकृसनौ।कृदुद्धृहणंकिमर्थंयथातकारादिग्रहणंकृद्धिरो
षणंविज्ञापनंनुकारादीतिनिकृतीति।अथाक्रियमाणेकृदुद्धृहणेतकारादिग्रहणंकस्यविशेषणंस्या
त्।उत्तरपरविशेषणं।तत्रकोदोषः।हेवस्यात्प्रतरितांप्रानरितुंरहनस्यात्प्रकर्त्तुंप्रकर्तुं॥

तारौ।गतेःस्वरविधानात्क्रियायोगेगतिसंज्ञाविधानात्तकारादिःकृदेवसंभवतिनान्यदितिमत्वाहाकृदुद्धृहणंकिम
र्थमितिं।यथेति।तितीर्षतेनप्रस्थग्रहणपरिभाषयातरंतस्योपस्थानात्तस्यैवतकारादित्वंविशेषणंस्यात्कृतग्र
हणेतुप्रकृतस्यनादित्वंविशेषणंविज्ञायते।।श्रीरामकृष्णगोवीरः

भा॰कै॰ नारेणेति तीति। यथोत ऋ्वप्रत्ययारसंयोगपूर्वाेदित्यत्रविशेषणविशेष्यभावेकामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनउकारोविशेष्यतेन
९६ तत्प्रत्ययस्तथेहापिनादिग्रहणेननिर्दिश्यतेननुतर्दन। ऊडुपदेशेवेति। वाशब्दस्तदर्थेक्तत्वमुपदेशः शास्त्रेतत्रयस्मा
द्दितिप्रसंगपार्थक्तत्वग्रहणमिसर्थः। अनिगं॥ अनिगंतेति। प्रतीवेत्यादावर्थेवदनिगंतग्रहणमितिप्रसक्तिःश्वयणा

नारेणेतिक्रुद्ग्रहणानर्थक्यं। नारेणेतिकृद्ग्रहणमनर्थकं क्रियमाणेपिवैक्तद्ग्रहणे निष्ठशक्यंविज्ञातुं नका
रादेत्तपरेतितिक्रुतीति। अक्रियमाणेपिचेष्टं। निघस्तकारादिस्तदंतउत्तरपदइति। यावता क्रियमाणेवा
निष्ठंविज्ञायतेअक्रियमाणेवेष्टंअक्रियमाणेवेष्टंविज्ञास्यामः। ऊडुपदेशेवानाघर्थीमिर्दर्थो। ऊडुपदेशेतर्हि
नाघर्थमिदर्थक्तद्ग्रहणंकर्त्तव्यं ऊडुपदेशेपलकारादिरिसेवंयथाविज्ञायेते। किंप्रयोजनं। इत्यर्थ। इडादावपि
सिद्धंभवति। प्रलपिता प्रलपितु। अनिगंतः। अनिगंतप्रकृतिस्वरत्वेपणादेशेप्रकृतिस्वरभावप्रसंगः। अनिगं
तप्रकृतिस्वरत्वेयणादेशेप्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति। प्रसक्। प्रसज्वः। अनिगंतवचनमिदानीकिमर्थंस्यात्।
अनिगंतवचनंकिमर्थमितिचेद्यणादेशार्थं। अयणादेशार्थमेतत्स्यात्। पदामणादेशेन। पदा। शाकलं।
उक्तंवा। किमुक्तं। समासेशाकलंनभवतीति। यत्रतर्ह्यचेतेरकारोलुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। वुस्वरस्तत्रबाधको
भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यतिह्येतत्। चौ। अनिगंतावप्रत्ययइति। यत्रहिन्यध्योः प्रकृतिस्वरंशास्ति। एषहियु
णादेशार्थमारंभः। एतद्ध्यपयणादेशार्थमेव। यदापणादेशेन। कदाचयणादेशेन। यदाशाकलं। उक्तंवा। किमु
क्तं। ... रेशोक्तं। निगंतत्वात्प्रकृतिस्वरप्रसंगः अनिगंतत्वात्प्रकृतिस्वरप्रसंगः। अनिगंतवचनमिति प्रतीचइत्यादिपुस्वरेणाभा
वमितिअनवकाशमनिगंतग्रहणमन्यतोवक्तर्हिन्यध्योरिति। नध्योरेवेक्तत्वेयणादेशेप्रकृतिस्वरोनान्यस्येतिनियम राम॰ ९६

यत्रतर्ह्येति। अधीवेत्यादावित्यर्थः। यत्रहिनैदवेति। निशादस्येकात्वात्रीचेत्यादौवुस्वरस्यप्रकृतिस्वरविशेषोनास्ति
। एषहियणादेशार्थइति। ननुनैयणादेशेक्तेअनकत्वात्कस्यस्वरः एवंमन्यते। यत्रयणभविष्यतेतस्मिन्वि
षयेतणमपियणांबाधित्वापूर्वेनिः स्वरोभवतिएवंप्रसक्तादिषुनिगंतइतिप्रतिषेधोभविष्यति। यथाघणादेशः

यत्रतर्ह्यचतेरकारोलुप्यते। अधीचः। अधीचा। वुस्वरस्तत्रबाधकोभविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यतिह्ये
तत्। चौ। अनिगंतोऽचतावप्रत्ययइति। यत्रहिनैवप्रकृतिस्वरंशास्ति। एषहियणादेशार्थआरंभः। एत
द्ध्यपयणादेशार्थमेव। कथं। अक्तेयणादेशेपूर्वपरप्रकृतिस्वरत्वेक्तेउदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो
नुदात्तस्येत्येषस्वरः सिद्धोभवति। न्यङ्। तस्मात्स्पष्टमनेअनिगंतप्रकृतिस्वरत्वेयणादेशेप्रकृतिस्वर
भावप्रसंगइति। चौ। अनिगंतोऽचतावप्रत्यये। वुस्वरप्रणादनिगंतोऽचतावप्रत्ययइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधे
न। वुस्वरस्यावकाशः। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। अनिगंतोऽचतावप्रत्ययइत्यस्यावकाशः। पराङ्। प
राञ्चौ। पराञ्चः। इहोभयंप्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। अनिगंतोऽचतावप्रत्ययइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन॥

एतदपीति। वचनसामर्थ्यादक्तेतएवांतरंगेयणादेशेनिशब्देस्वरोभवतियणिक्तेस्वरभाजोऽभावान्नप्रसक्तादि
षुतुयणादेशएवांतरंगत्वात्प्राप्नोति। तस्मादिति। नचयणादेशस्यस्यानिवद्भावोस्तिपूर्वपरप्रकृतिस्वरविधाना

उपमानंउपमानमितिकिमर्थमितियोगविभागकरणसामर्थ्याद्विशेषप्रयोगाद्वोपमानमेवनियमार्थमितिप्रश्नः।त
रःसत्यपियोगविभागेशास्त्रव्यवस्थानलभ्यते।लक्ष्यानुसारेणैवप्रतिपत्तिगौरवप्रसंगइत्याह।शशदृश्यप्रकृतावेवेति
।अथशशदृश्यंग्रहणमितिप्रकृतिग्रहणादेवविशिष्टाप्रकृतिर्ग्रहीष्यतइतिप्रश्नःएतदस्तुरत्नोनोविशेषइतिम
त्वाह।उपमानमितिवृकवंवत्रीतिकर्तरीपुपमानइतिणिनिःकृत्वएवात्रभवति।शशदृश्यप्रकृतिरेवयोनिरस्मिन्नि

उपमानंउपमानामितिकिमर्थमितिशशदृश्यप्रकृतावेवेतीयत्सुच्यमानेपूर्वेणातिप्रसक्तमितिकृत्वानिय
मोऽपंविज्ञायेतनत्रकोदोषःरहनस्थानापुष्पहारीफलहारीउपमानग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषो
भवतिअथशशदृश्यग्रहणंकिमर्थमितिउपमानंप्रकृतावेवेतीयत्सुच्यमानेरहापिप्रसज्येतवृकवंची
वृकप्रेक्षीशिशदृश्यग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवतिअथप्रकृतिग्रहणंकिमर्थंशशदृश्यप्रकृतिरेव
योनिरस्मिन्नितत्रयथास्यात्तदस्मात्।कोकिलामिष्याहारीनदीमोद्वारीअथेवकारःकिमर्थंःनियमार्थः।
नेतदस्तिप्रयोजनं।सिद्धेविधिरारभ्यमाणोनेरोवकारंनियमार्थंभविष्यतिरहनेवधारणार्थस्त
र्हियथैवंविज्ञायेतउपमानंशशदृश्यप्रकृतावेवेति।मेवंविज्ञापिउपमानमेवशशदृश्यंप्रकृतावितिशशदृश्य
प्रकृतेरुपमानेस्तानुपमानेचघुरान्नमिष्यते।साध्वध्यापी।विलंविताध्यायी।दीर्घकाः।तेदीर्घात्तस्या
दिरुदात्तोभवतीसेतस्मात्अस्यासर्वंवृद्ध्वासेतइतिविप्रतिषेधेनातेरीर्घात्तस्यादिरुदात्तोभवतीस
स्यावकाशःकुरीजःशमीजःअस्यासर्वंवहचरत्सेतइतिविप्रतिषेधेनानमतःआघुरान्नप्रकरणेश्वीरा
सारीनाङ्गरस्युपसंख्यानंकर्तव्यंश्वीरासायणापतेविध्यध्यापरासुषोअंतेः।सर्वैगुणाकात्स्न्येसर्वैग्रह
पसर्गसंबंधमंतरेणोदयोधातुःशब्दोवर्ततेसरहगस्यतेयस्मात्पसर्गोणशशदृश्यंलघोसतेनतस्यग्रहणान्नभवती
त्यर्थःनमूतश्वीरासायेतिश्वीरंछरोससतीतिअतेकःसर्वगुयत्रगुणान्तरस्याभावःततत्रगुणाकात्स्न्येभवतियथा

परमशुक्लःतिआश्रयव्यापिशुक्लस्यपारम्यमितिगुणाकात्स्न्येनसितासर्वसोवर्णःतिविकारविषयमन्नकात्स्न्य
नगुणविषयंअथकात्स्न्यंग्रहणमितिसर्वशब्दःकात्स्न्येएववर्तेतइतिप्रश्नःसर्वैश्वेतातिसर्वशब्दोनगुणि
कात्स्न्येवर्तेतेनगुणकात्स्न्येसर्वैश्वेतेगुणाःस्पर्धेःगुणान्तेरेणेतिगुणान्तेरेणीतिगुणास्परोयस्यपरंतेने

परमशुक्लःपरमकृष्णइतिसर्वग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवतिअथगुणग्रहणंकिमर्थंसर्व
कात्स्न्येतीयत्सुच्यमानेरहापिप्रसज्येतसर्वसोवर्णःसर्वेजनइतिगुणग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदो
षोभवतिअथकात्स्न्यंग्रहणंकिमर्थंसर्वगुणइतीयत्सुच्यमानेरहापिप्रसज्येतासर्वैश्वेतःसर्व
श्वेतइतिःकथंवात्रसमासःषष्ठीसुबंतेनसमस्यतइतिगुणेननेतिप्रतिषेधःप्राप्नोतिएवंतर्हिगुणा
न्तरेणसमासस्तरलोपश्चागुणान्तरेणसमासोवक्तव्यःतरलोपश्चासर्वैश्वेतरःसर्वैश्वेतः।उ
त्तरपदवृद्धौअयुक्तोयंनिर्देशःनस्युत्तरपदस्यावृद्धिरस्तिकथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यःवृद्धिमत्युत्तर
पदइतिसतर्हिनयंनिर्देशःकर्तव्योनकर्तव्यःनैवंविज्ञापतेउत्तरपदवृद्धिःउत्तरपदवृद्धिःउत्तरपद
वृद्धावितिकथंतर्हिउत्तरपदस्यवृद्धिरस्मिन्नोऽयमुत्तरपदवृद्धिःउत्तरवदृद्धाविति।

स्पष्टःसर्वैषामितिगुणासंबंधेषष्ठीपरस्यौत्पमितियथाश्वेततरतिगुणावाविनएवाश्रितगुणांतरप्रकर्ष
निमित्तस्तत्परयःसर्वैषापरानवस्मातरोधाश्वेतगुणावेसपासातिशयःश्वेतोगुणइत्यर्थःउत्तरवृद्धाविसे
वृद्धिमदुत्तरपदमितियधिग्रहेसिद्धेउत्तरपदग्रहणंतदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थं।।श्रीएमकृष्णः

गतिकारकमिति। विचार्यं किंचिदत्रास्ति सम्प्रोपन्वसःपष्ठ्यासंप्रदानाद्यः शब्दानां कारकरूपतां प्रतियादयंति।
तथा कारकशब्दोपि तद्रूढ्यंशस्य हेत्वभिधानेनुसधर्मेणाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासाधुपकारः प्रतीयतइति। एवं
वृत्तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रसुयाहरणाएतदपीति। नत्वकारकस्यकारकशब्देनाभिधा
मंतत्तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येवयथाद्वंकरोतिमोक्षमित्यादौ रिक्तस्त्येति। शेषविवक्षायांषष्ठीनज
कात्यांकर्तरिकर्तरिवेतिकारकषष्ठ्यास्तमासप्रतिषेधोदिक्षष्ठासमासोभवत्येवानेनतत्कारकमिति। कृताद्धि

गतिकारकेपपरात्कृत्गतिकारकोपपदात्तिकिमर्थंरहमाम्नृत्परमंकारकंपरमकारकंगतिकारको
पपदात्तिसुबमानेप्यत्रप्राप्नोतिएतदपिहिकारकंरत्नहिरेवरत्नस्यकारकंरत्नकारकंरत्नंचाप्युदाह
रणंपरमंकारकपरमकारकमितिनन्वेवंकृगतिकारकोपपदात्तिसुबमानेप्यत्रप्राप्नोतिएतदपिहिका
रकमितिनेतत्कारकंकारकविशेषणमेतत्तावद्दुष्यतिकृष्कोकंणाभनकारकमितितावदेतत्परमंका
रकमि। अथकृद्ग्रहणंकिमर्थंरहमाम्नृतिःकौण्डिन्यःनिर्वाणेगतिसंज्ञःप्रकृतिस्वरत्वेकृद्ग्रहणा
नर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। गत्यादिस्यःप्रकृतिस्वरत्वेकृद्ग्रहणमनर्थकंअन्यस्योत्तरपदस्याभावात्
नत्वन्यत्गत्यादिभ्यउत्तरपदमस्तिअन्यदतः कृतःकिंकारणाधातोर्हिधुपेप्रसज्यविधीयतेतिः कृतभ्यु
त्तरंकृतासहसमासोभवतितिरात्रेनभवतितत्रान्तरेणकृद्ग्रहणंकृतएवभविष्यतिनन्वेवंसतिनिर्वाणे
शब्दःनिर्वाणेगतेसिरितिप्रयुक्तास्तप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतःनचत्रिसःकौण्डिन्यस्यशब्दंप्रतिक्रियायोगः।
क्रियायोगेपुनर्विशेषवचोविनोनतत्कृतंकारकंतत्प्रतियादयतिपरमभिस्तेनत्वनकरोतिक्रियाविशेषणायतः
कर्मकारकमेतत्स्यात्पितृव्यविशेषणंतथानसमानाधिकरणसमासउपपद्यते। अथकृद्ग्रहणमितिपात्क्रियायोपु
क्तास्तप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतोनान्यभवतीतिप्रश्नः। निर्कोणाविरितिक्रमणक्रियायेसमस्तनिर्गतिलक्षिति
नावः। एवमन्यस्योत्तरपदस्याभावादितिगतिकारकाभ्यांतावत्संबंधात्क्रियावाविकृतमेवोत्तरपदमाश्रित्यमुपपद्यम
पिचात्राधिकारेसप्रमीतिर्दृष्टंप्रसज्यनिमित्तमुच्यतेनकिंतुनापिकृतमेवाश्रित्य॥

कृत्प्रकृतीवेतिवाशब्दस्तत्पर्यायेधातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थंकृत्ग्रहणमन्यथाधातावेवोत्तरपदेश्वरः स्यादित्यर्थः। प्र
णीतिः। अग्रमपसृणपदाद्रोप्रकृत्स्वरः। यस्यक्रियेतिः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयस्यवाक्यात्क्रियेत्यर्थः। धातोरेवचक्रिया
वाचोतितमेवाप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः। याक्रियतिः। क्रियातस्याणंमर्थ्यंयंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः। किंव

कृत्प्रकृतीवागतिलादधिकार्थेकृद्ग्रहणं। कृत्प्रकृतीनहिगतित्वादधिकार्थंकृद्ग्रहणंकर्तव्यं। कृत्प्रकृति
र्द्धातुः। धातुंचप्रतिक्रियायोगः। तत्रयक्रियायुक्तास्तप्रतीतिरेवस्यात्प्रणीस्त्रीतिरहनस्यात्प्र
णायकः। उत्रायकः। एतैरपिनास्तिप्रयोजनं। यत्क्रियापुक्तयुक्तास्तिनैवंविज्ञायते। यस्यक्रियापत्क्रि
यापुक्तास्तप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतीतिकथंतर्हियाक्रियायत्क्रियापुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभ
वतीतिनवकश्चिच्छब्दोस्तिकेवलोयत्नस्यार्थस्यवाचकः स्यात्केवलस्तस्यार्थस्यवाचकोनास्तीतिकृ
त्वाकृदधिकस्यंमविष्यति॥ ॥श्रीरामकृष्णः

वलायाश्चक्रियायाश्चवहारंगत्वाद्वस्तंतरसंसृष्टक्रियावाचिकृदंतपरिग्रहः सिद्धत्यर्थः। नकश्चिन्नकेवल
इतिकेवलइतिकेवलक्रियावादित्वात्केवलस्तुकर्मितरस्तुशब्दकैवल्यमनेनोक्तमितित्वाचोरयति॥

ननुचापमितिएषोपीतिनात्मकारकसहितायाएवक्रियाःपासर्वत्रप्रतियोगानात्प्रणीप्रणाम्यकादीनांनकश्चिद्दोषः।
प्रभवनमितिभावेस्तुरूविधानात्कारकासंसृष्टेवक्रियाभिधीयतेप्रपवतिनरामितिप्रशब्दस्यामंतेनसमासः।गति
कारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनप्राक्सुबुत्पत्तेरित्यल्लयमेर्थायदागत्यारोनांकृद्भिःसहसमासोभवति
नरात्प्राक्सुबुत्पत्तेरितिननुकृद्भिर्वसमासइतितेननडितांतेननडितांतेनापिसुबुत्पत्तेसमासःप्रवर्त्ततेनन्वस
त्यपिकृत्यग्रहणेत्रस्वेनसिध्यतिसंख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाःक्रियायाअभिधानान्नकेवलायाइत्याह।

ननुचायंतस्यैवार्थस्यवाचकःप्रणीरुत्रीतिनिएषोऽपिहिकर्त्तृविशिष्टस्यैवार्थस्यवाचकःप्र
भवनमितिनतस्मात्कृद्ग्रहणंकार्त्तव्यंयदिकृग्रहणंक्रियतेआमंतेस्वरेनप्राप्नोतिप्रपवतिनरामितिप्रज्ञ
ल्पतिनरंप्रजल्पतितमांअसतिपुनःकृद्ग्रहणंक्रियाप्रधानमाख्यातंतस्मात्तिशब्देनरवुसघनेनाख्यातार्थ
स्यार्थआम्।तत्रयल्लिंक्रियापुक्कारतिभवतेवंसंघातंप्रतिक्रियायोगःनचकश्चित्केवलःशब्दोऽस्तियस्तःस्यार्थ
स्यावाचकःस्यात्केवलस्तस्यार्थस्यवाचकोनास्तीतिकृत्वाधिकृत्यभविष्यतिननुचायंतस्यार्थस्यावाचकः
प्रभवनमितिएषोपिद्रव्यविशिष्टस्यवाचकःकथंकृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतीतिक्रियावदपीति॥

असतिपुनरितिरूढविशिष्टस्येतिधातुःसाध्यरूपतांप्रतिप्रत्ययस्तुद्रव्यधर्मलिंगसंख्यायुक्तमर्थमितिभावः।
द्रव्यवदितिप्रसिद्धघटादिद्रव्यायेसोवतिनिर्देशोयथाघटादिभिःशब्दैर्लिंगसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमा
भिधीयतेतथापाकादिभिःशब्दैपाकादिकोभावःक्रियावदपीतितेनभोक्तुंपाकइत्यादौक्रियोपपदाप्रत्ययः
प्रसपक्षएवमत्राप्रसंगात्प्रस्तावोतंकृद्ग्रहणं॥ ॥नज्ञनज्ञनज्ञ॥श्रीरामकृष्ण

एम०
१०१

अंतःउभयंप्रकृतमितिसमासस्येत्यधिप्रकृतमुत्तरपदादितिस्तनउत्तरपदग्रहणमपितत्रानुवर्त्तादितिअंतोदा
त्तविधानेनविशेषेवस्थापयितुमिस्तर्थः।अथवाप्रमासेनोत्तरपदमुत्तरपदेनसमासइस्तर्थः।एवंग्रथकारति
ग्रथाशृकारस्यातादात्तत्वमिष्यतेकथंतसमासांतत्वात्प्राप्नोतीतिकृत्वाधिकृत्यतेनकथंवारतःपूर्वेसोदात्तत्वमि

अंतःकिंसमासस्यांतउदात्तोभवतिआहोस्विदुत्तरपदस्यकुतःसंदेहःउभयंप्रकृतंतत्रानुवर्त्तकं
विशेषयितुंकश्चान्नाविशेषः।अंतोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कथंपुपसंख्यानंअंतोदात्तत्वंसमासस्ये
तिवेनकथंपुपसंख्यानंकर्त्तव्यंइदमेतन्नइष्टःप्रथमपक्षाणयोःक्रियागणनेकथंवेनवक्तव्यंइहा
विपथास्यातादित्प्रथमकाः।अक्षुतर्त्तुनरयदस्योत्तरपदांतोदात्तत्वेनसुप्यंसमासांतोदात्त
त्वंउत्तरपदस्यांतोदात्तत्वेनसुप्यांसमासांतोदात्तत्वंवक्तव्यंअनर्थकावेतत्स्वरः।अथाआहउत्तरप
दांतोदात्तत्वेनसुप्यांसमासांतोदात्तत्वंउत्तरपदांतोदात्तत्वेनसुप्यांसमासांतोदात्तत्ववक्तव्यं।
अहेतुकः।अस्वकः॥श्रीरामकृष्णः

ध्यतिअनर्थकइतिअकारःसमानस्यावयवोनोत्तरपदस्येतितस्योदात्तत्वेनप्राप्नोतिअथाआहेतिप्रकारांतरसू
त्रावासूर्वेसमर्हिरः।अहेतुकइतिअनेकपउदात्तत्वमिष्यतेतच्चउत्तरपदस्यकार्त्तिवेनसिध्यतिसमासेतुकार्यंना

ॐतत्सत्॥

कपिपूर्वमिससस्यापवादइति। अहकशइनञःपरस्यकपिपूर्वस्यएकात्वंदत्वात्सर्वउदात्तभावीनास्तीतिनञ्सुभ्यामित्यनेनस्व
रेणभावंसवस्वरःकथंनसिध्यानन्वत्वात्सर्वीयत्रोदात्तनाम्नस्तिअपवकरत्वादीतत्रकपिपूर्वमित्येतत्बाध्यतामत्तक
थंतुकथंबाध्यतेनत्यपवादोऽप्रवर्त्तमानएवोत्सर्गंबाधतेनेषदोषः।यथाहलादिःशेषःसम्यासज्ञातेएप्रयणाद्य
दुत्पत्त्याद्यवप्यनादेर्हलोनिवृत्तिर्भवतिएवंह्रस्वांतेत्यास्सर्वमित्यत्रापिह्रस्वांतेएप्रयणान्नकर्कोऽस्मात्पात्सर्व

कपिपूर्वमित्यस्यापवादःह्रस्वांतेत्यास्सर्वमितितत्रह्रस्वांतेत्यास्सर्वउदात्तभावीनास्तीतिकृत्वोत्सर्गेणांतोदा
त्तत्वंप्राप्नोति।नवाकपिपूर्ववचनंज्ञापकमुत्तरपदांतोदात्तत्वस्यानवाएषदोषः।किंकारणं।यदयंकपिपू
र्वमित्याहतज्ज्ञापयत्याचार्यः।।उत्तरेपदस्यांतोदात्तत्वंनभवतीति।एवमपिकृतएतत्समासस्यांतउदात्तो
भवतीति।प्रकरणाद्वसमासांतोदात्तत्वंप्रकृतंसमासग्रहणमनुवर्त्तते।कःप्रकृतयोःसमासस्येति।ननुवो
ऋमतोदात्तत्वेसमासस्येतिचेत्कपिउपसंख्यानमितिनेषदोषः।उत्तरपदग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते
कृप्रकृतेउत्तरपदादितितत्रैवमभिसंबंधःकरिष्यतिनञ्सुभ्यासमासस्यांतउदात्तोभवतीतिरदभेन
नञ्द्वाःप्रथमपूरणयोःक्रियागणनेउत्तरपदस्येति।।श्रीएमकृत्स्नः

त्रन्हस्वांतेकपिपूर्वमिससस्याप्रवृत्तिरथावाह्रस्वांतेत्यादित्येववक्तव्यंकपिपूर्वमितनःपूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते।
तत्रसर्वग्रहणंनियमार्थंह्रस्वांतेत्यादेवपूर्वमुदात्तंभवतिनतुकपिपूर्वमिति।एवंपह्वपरोषमभिधापलिंगेनसमा
सस्यकार्यंलुप्तनिपातपितुमाहानवेति।अकुमारीकारत्यादीकपिपूर्वेसउदात्तार्थंकपिपूर्वमित्युच्यते।यदिचन
ञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वंस्यात्ततस्तेनैवसिद्धत्वात्कपिपूर्वमितिनकर्त्तव्यंस्यात्।नञ्सुभ्यामितिनञ्सु

कारकात्संज्ञायामनादितरीनामितिविहितमंतोदात्तत्वमनेननिपम्पतेतेनरेवपालितइत्यादौनभवतितृतीयाक
र्मणीत्यनेनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरेभवति।अनाहतोनाहितरेवदत्तशब्दःशंतुविशेषस्यसंज्ञातत्राशीराभावात्तोदात्त
त्वाभावः।सिद्धंसिद्धितिचंत्रेणासूत्रद्वयस्योद्धारणादेकसूत्रंआशिष्येवेतिमित्रक्रमत्वादेवकारस्येतिभावःसंज्ञायां
।विश्वामित्रइति।मित्रेवर्षाविंशतिर्दीर्घःपरत्वादनेनांतोदात्तत्वंप्राप्तंप्रतिषिद्धंतेनोबह्व्रीहौविश्वासंज्ञायामितिपूर्व

कारकाद्दाकारकाद्धनञ्सुनयोरनाशिषिप्रतिषेधःवक्तव्यः।अनाहतोनाहितरेवदत्तःसिद्धंतूभयनियमात्।
सिद्धमेतत्।कथं।उभयनियमात्।उभयतोनियमःकरिष्यते।कारकाद्धनञ्सुनयोरेवाशिषि।आशिष्येवकारका
द्धनञ्सुनयोरिति।संज्ञायां।।अषिप्रतिषेधोमित्रे।अषिप्रतिषेधोमित्रेवक्तव्यः।विश्वामित्रऋषिः।
वहोर्नञ्वदरपरपरमूत्रिः।किमर्थंवहोर्नञ्वदरतिरेशः।क्रियतेनतुञ्सुवद्बभ्रुरित्येवोच्यतेतन्निवंशाद्यमुत्त
रपरमूत्रानिवप्यातितद्वहोरवयवस्यानतुपोपामाभूरितिनैतदस्तिप्रयोजनंएकयोगेपिहिसतिय
स्योत्तरपरमूत्रालितस्यवविष्यतिकस्यवास्तिवहोरिवरंतुहिप्रयोजनंनगुणादयोऽवयवाइतिवक्ष्य
तितद्वहोरवयवस्यानञ्सुभ्यामाभूरितिएतदपिनास्तिप्रयोजनं।एकयोगेपिहिसतियस्यगुणादयो
ऽवयवाःसंतिनस्यामविष्यतिकस्यचसंतिवहोरिव।अतउत्तरपदइतिवहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युत्रार्थावहोर्न
ञ्वदितिरेशःक्रियतेउत्तरपदस्याद्युदात्तार्थंउत्तरपदस्याद्युदात्तत्वंयथास्यादविरेशस्यमपिपत्रन्नःकार्य
तदपिवहोर्यथास्यादनमीत्रमरमित्रमतः।अजरःअमरःबभ्रुजरःबभ्रुमित्रःबभ्रुमतः।।

परांतोदात्तत्वंभवतिवहोःपरमगुणादयइतियस्यविशेष्याइत्यर्थः।ननुवागुणाःसगुणादयोनञ्सुभ्यामुत्तरेगुणा
दयःसंत्येवाएवतर्युत्तरपरमूसमग्रहणानपूर्वेपरस्यविशेषणात्वहोरवयवेषांगुणादीनांप्रतिषेधोमविष्यतियस्यो
त्तरपरमूमिवर्त्तमानस्येतिहिमाष्यकारोमिप्रायः।।श्रीएमकृत्स्नः

भा॰कै॰६ उपसर्गात्। निसंयरेकरूपं तरिह ध्रुवं गम्यते। निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाटः इति। ललाटस्य निःसंनिर्गमनाद्ध्रुवत्वमिह तुन
१०३ भवसंतोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशती तिन हि बाहोर्निःसमूर्ध्वदिग्गव स्थानं। मुखरति। यस्य निःस्प्रगतं मुखं स प्रमुखः। अ
त्राहुः मुखस्यांगाभतिप्राप्तिर्नामपरिकृशाद्वेतिप्रतिषिद्धा। ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः उच्यते। नामपरिकृशाद्वेतिप्र

उपसर्गात्। मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं। मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं भवति विप्रति
षेधेन। मुखस्यांतोदात्तत्वस्यावकाशः। गोरमुखः। अन्नेस्याः मुखः उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्यस्यावकाशः प्रस्फि
क्। प्रोदरः। इहोभयप्राप्नोति। प्रमुखः। उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येतस्यावकाशं द्भवति प्रतिषेधेन। कः पुनरत्र
विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। स्यापवादः सविधिः। अयं पुनर्निरपवादः। अनयात्नस्य प्रतिषेधोऽपवादः। अ
मेर्मुखं। अपाव। किमिमिरमुच्यते। न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं। अमेर्मुखमपाञ्चा ध्रुवार्थं। अध्रुवा
र्थोपमारंभः। अवकृष्टी घर्षो वा। अथवा वकृष्टी होति। तिवर्जते अवकृष्टी घर्षोयमारंभः। स्फिगपूत। स्फिग
पूतग्रहणं किमर्थं। न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं। स्फिगपूतग्रहणं च किम ध्रुवार्थं भवकृष्टी घर्षं मे
वा। अनेरकृतस्य। अतेर्द्धातुलोपे। अतेर्द्धातुलोपः इति वक्तव्यं अकृतस्य। इति स्वमानेरहचैव प्रसज्येत। शो
भनो गार्ग्यः अतिगार्ग्यः इति। इह च न स्यात्। अतिकारकः। अतिपदाषाकरी॥ श्रीरामकृष्णः

तिषेधो बाधको स्त्वयोपसर्गाद् इति तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वेतरयोरात्तत्वं बाधकं वक्तीति। अतेः। अतिकारकः का
तिकारकमतिक्रांतः। तत्समासः अतिप्रादेशो व्रतिविषये क्रांताद्यर्थे इति तत्त्रिक्रमे प्रयोग एवात्रलोपः स्वाभाव्यस्या राम॰
त्धातुलोपः परापूर्वपरप्रकृतिस्वरः तदाशो भनः कारकस्य अतिकारकशद्वस्यार्थः॥ १०३

द्वित्रिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोयोगः। किमिदमिति। न नुचाकारांतं निर्देशो मूर्द्धि बिति भाव्यमिति द्वेतानुपपत्तिः। उच्य
ते। नशब्दाश्रये द्वैतं किं तु कापि भेदाश्रपंपरा समासस्यांतोदात्तत्वविधीयते निसप्र्वसमासांतः। तिपक्षस्त्तदाका
रांतग्रहणमेव सामर्थ्यात् भवति पदान्तः न पदस्यांतोदात्तः। तिपक्षस्तदाकृते पि समासांतेनस्यो न्तरपदे अन न्त भा
वात्रकारांतस्य स्वरविधिरिति पक्षोवतिष्ठति। नकारांतस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत्कार्यो निसप्र्वसमासांत

द्वित्रिभ्यां पादा। किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणमाहोस्विन्नकारांतग्रहणमिति। कश्चात्र विशे
षः। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नकारांतस्योपसंख्यानं। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नका
रांतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। द्विमूर्द्धा। अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणं। नकारांते ऽकारांतस्य। नकारांते ह्यस
कारांतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। द्विमूर्द्धः। त्रिमूर्द्धः। उदात्तलोपात् सिद्धं। अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणं भ
तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं। इदमिह संप्रधार्यं अंतोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति।
किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः॥ ते

त्तदानकारांतस्य साधुत्वं स्यात् अस्योपसंख्येयमिति स्पष्टः। द्विमूर्द्ध इति। परे ऽन्तरपदस्य कार्यित्वं न दाकृते समासांते उ
त्तरपदस्यांतोदात्तत्वविधीयमानप्रत्ययस्य न प्राप्नोति। उदात्तलोपादिति। उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे सति पश्चाद्भवति
यतेन प्रत्ययो नुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। तिप्रत्ययस्योदात्तत्वसिद्धमित्यर्थः। परत्वात्तलोपइति
। ततश्चोदात्तलोपेन भवतीत्यर्थः॥ ॥ श्रीरामकृष्णः ॥

एवंतर्हिरमिहेतिपराकृतेसमासेसमासांतःक्रियतइतिपक्षस्तत्रेयंसप्रधारणावद्रानुसमासार्थादुत्तरपदात्समासांतःक्रियत
इतिपक्षस्तत्रासंप्रधारणेवात्रनास्तियुक्तंपुनरितिननुकृतेपिसमासांतेनकारणएवमुच्यतेनोत्तरपदंसंनवतीतिकिम
त्रापुक्तंएवंमन्यतेयथापाद्दृतिसमासांतनिर्देशःएवंमद्दृद्धितिसमासांतनिर्देशएवमप्येवंस्वसृद्दिग्घसमासस्यका
र्यंविज्ञायतेनवकृतेनसमादुत्तरपदस्येवकापिसेतेनमासेषासमासांतार्थेतिचयदिनित्यःसमासांतःस्यान्नराकापिदि
क्षुसंदेहमाहत्तपेप्रक्रमानरापवासमासांतएवोद्यार्थेतत्तदनुद्धारणात्तुसमासांतस्यानिसत्वज्ञाप्यतेतत्रपरासमा
सांतानाम्निनैरासंमासस्योत्तरपदस्यवाकापिलेविशेषाभावोयदातुसमासांतःक्रियतेतदासमासस्यकापिलेसिद्धं

एवंतर्हिरमिहसंप्रधार्यंअंतोदात्तंक्रियतंसमासांतइतिकिमत्रकृतेंऽपात्वंतोदात्तंत्वंनित्यःसमासांतःकृ
तेप्यंतोदात्तत्वेप्राप्तेपिकृतेपिप्राप्नोतिअंतोदात्तमपिनित्यंकृतेपिसमासांतेप्राप्तेपिकृतेपिप्राप्नोतिअ
नित्यमंतोदात्तंनहिकृतेसमासांतेप्राप्नोतिपरत्वाल्लोपेपिनभवितव्यंभवत्येवलोपःयस्यवलक्षणान्नरेणानिमि
त्तंविहन्यतेनतर्हिसंज्ञानवसमासांतएवांतोदात्तत्वंनिमित्तंविहंतिअवश्यंलक्षणान्नलोपःप्रतीक्षाःउभयो
र्भैक्ष्यंयोःपरत्वादंतोदात्तत्वंतोदात्तत्वेकृतेसमासांतःटिलोपःटिलोपेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणसिद्धंयुक्तंपु
नरिदंविधानंतुज्ञापनेनासंप्रत्ययेननकार्यंतप्रहणेनभवितव्यंयावतामद्दुस्युच्यतेयद्यकार्यंतप्रहणंस्यात्
मद्दुधिनिन्नपान्नसेषासमासांतायांविचारणाएवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योविभाषासमासांतोभवतीतिपाणिन्युल्
रसिवकृतंअस्यत्वमिरमुच्यतेपाणिन्यपाणंतप्रत्ययेतिप्रत्ययोपिदृश्यतेपूर्वोदयपत्वदृश्यतेअस्ययोवकृतंस्मृतः
अंतोदात्तप्रकारणेत्रिचक्रादीनांबहुरसिअंतोदात्तप्रकारणेत्रिचक्रादीनांबहुरस्युपसंख्यानकर्तव्यंत्रिचक्रेणत्रि
वधूरणेत्रिषुतायेन॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयपादेद्वि
तीयमाह्निकं समासांतःपरात्वंतोदात्तंपरात्पुनरुत्तरपदस्यकापिलेतदापरत्वंतोदात्तत्वेकृतेसमासांतस्तत्रटिलोपउदात्तनिवृत्ति
स्वरेणापिसिद्धंननुप्रत्ययस्वरेणसमासांतस्यमामंनेतरस्मिन्बहुव्रीहिस्वरेणतस्यबाधनात्बहुव्रीहिस्वरस्यापिप्रत्ययेनबा
धनंप्राप्नोतिअस्ययोबहुलंस्मृतइतिबहुलग्रहणात्तत्रुभयःस्वरस्यस्ययत्यंतः॥त्रिचक्रेणोत्परोबहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेंतोदात्तत्वंविधी
यते॥ ॥इत्युपाध्यायजम्परशुत्रिकप्पटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयपादेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे॥आकृतोपमधिकारः॥अलुगधिकारःप्रागानरः॥उत्तरपदाधिकारःप्रागंगाधिकाराद्याकानियु
नोयमाहुःप्रागानरइतिउत्तरपदेनतुस्यात्रकोणतस्यानडामावंअलुकिचसतिचिमत्यामवधानात्कारणतयोःपदंपदा
नरयोगंनतयंतिस्याटितिसामर्थ्यात्प्रागानडलुगधिकारःअथवाकार्योनरंप्रकृतस्यविषेमिवनैकस्मिन्लुगधिको
रःप्रागानरः॥प्रागंगाधिकाराद्इतिप्रत्ययेपरतोंगंभवतिननुत्तरपदेतिसामर्थ्यादवधिपरिछेदः॥कानीतिसमास
एवलुक्प्राप्तःप्रतिषिध्यतइतिसामर्थ्यात्समासाधिकाराद्धेतरपदलभ्यतेकार्योतरविधावपिवंनसमासस्तदंस
मासग्रहणंतुदृष्टांतरयद्लामरतिप्रभृतिः॥निःस्तोकरतियघस्यत्रस्तोकादिकेतिप्रतिपदोक्तसमासाप्रत्ययणारलुक्

अलुगुत्तरपदेआकृतोपमधिकारः॥अलुगधिकारःप्रागानरः॥उत्तरपदाधिकारःप्रागंगाधिकाराद्याकानियु
नरुत्तरपदाधिकारस्यप्रयोजनंतिउत्तरपदाधिकारस्यप्रयोजनंस्तोकादिभ्योलुगानडिकोहस्वनलोपाः॥
पंचम्याःस्तोकादिभ्यः॥स्तोकान्मुक्तः॥अल्पान्मुक्तःकतिपयान्मुक्तःअलुग्भवतिउत्तरपदेतिकिमर्थंनिष्क्रां
तस्तोकान्निस्तोकः॥आनडिकोहस्वनलोपाःप्रयोजनंआनडुहोतापोतारौउत्तरपदेतिकिमर्थंहोतापो
तृभ्यांकोहस्वोद्योगलवस्यप्रयोजनंग्रामणिकुलंसेनानीःनलोपःप्रयोजनंनलोपोनञः॥अन्त्रास
णाःअहषलः॥उत्तरपदेतिकिमर्थंपरमनिषोस्तिप्रयोगःस्तहिनस्तंगमनं॥कृच्छ्र

भवतीतिशक्यतेवक्तुंतथाप्यन्यार्थोवश्यंवक्तव्यंवक्ष्यउत्तरपदाधिकारेतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाम्निता
॥होतापोतृभ्यामितिहोतृशब्दस्यानडुद्भवतिहोतापोतारौचेत्तत्रोत्परत्वाद्धोतानडुत्स्वाध्यतरंसुराहरणंतरोपस्या
सः॥अथविनलुप्येसत्वात्तरणोवहिरंगआनडुत्तुनरनपेक्षत्वादंतरंगलक्षणंसतिहोतापोतारौचेत्सुराहरणंभवति॥
ग्रामणिकुलमितिषष्ठीसमासः॥ग्रामरणीरितिसमासाधिकारेप्यत्रीत्तरपदस्यहस्वप्रसंगः॥परमनेतियथाननरा
मितिप्रतिषेधस्यप्रकर्षेणवंयाम्यमपीतिभावः॥नेषोस्तिप्रयोगइति॥प्रयुक्तानामिरमन्वास्यानेप्रहृत्तमितिभावः॥न
तरंगमनमितिगमनस्यायुक्ततरत्वप्रतिपादनायप्रतिषेधप्रकर्षाप्रयुक्तरपःप्रयोगःअत्रतुसमासानुहृत्यानलो

एकवच्चेति।अर्थानिर्देशोयम्।तेनद्वावर्थौविहवश्चैकवत्समासेभवंतीतिसिद्धम्।लोकेम्पोसुक्रःलोकेम्पोसुक्रइतिसमासेकृतेलोकासुक्रइवभवतिद्विवद्भौरितिभावप्रत्ययमतोरणापिद्वतिविषयेद्विवद्भावोद्वौतेत्यर्थाद्भेकपौरितिअनभिधानादितिसमासउपसर्जनार्थेस्याद्विवद्भावानागमारभेरेकत्वसंख्यायाएवोपजननाद्विशेषपरित्यागात्संख्यासामान्यमभेदैकत्वंसैलोअतेत्यर्थात्संतमसेरूपमात्रमवधार्यतेनैतुल्युक्काकृष्णादिविशेषएवंराजपुरुषरत्नत्रसंख्यावानत्रार्थेनिलक्षण्यार्थवत्संख्येत्येतावानसंप्रत्ययोभवतिननुसंख्याविशेषप्रतियतिःअन्येतुसर्वेसंख्याविशेषाणामविभागोभेदैकत्वसंख्येस्याद्धःयथौषधिरसाःसर्वेमधुन्यविभागेनावस्थितास्तएवसुपसर्जनार्थेसंख्यानिशेषाःकृविन्नुहत्वावपिसंख्या

एकवच्चाएकवच्चालुग्भवतीतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंस्तोकाम्पांसुक्रःस्तोकेम्पोसुक्रइतिविग्रह्यस्तोकान्मुक्रइत्येवयथास्यात्।एकवत्वचनमनर्थकं।एकवद्भावश्चानर्थकःद्विवद्भोल्लुक्कस्मान्नभवतिद्विवद्भवसमासःद्विवचनवद्भवचनंतानामसमासःकिंवक्तव्यमेतत्।नहिकथमनुच्यमानंगम्यतेउक्त्वाकिमुक्तंअनभिधानादितिनचाबद्ध्यमनभिधानमाश्रयितव्यंएकवद्भवनेहिगोषुचरतिप्रसंगमेतन्गोषुचरःवर्षाम्वप्सुजेवर्षाम्वप्सुजेअतिप्रसंगोभवतिवर्षासुजःअयोयोनियस्यमनुष्वोपसंख्यानंअयोयोनियस्यमनुष्वोपसंख्यानंकर्तव्यंजेचरेचअतिप्रसंगोभवतियोनिरप्सुयोनिःयस्याअप्सुजःयस्यामतिरप्सुमतिःमतिःजेअप्सुजःजेचरेअप्सुचरोगडूरेष्ठाः॥

निशेषाःकृविन्नुहत्वावपिसंख्याविशेषाणामयंतावत्कोनरत्वाद्यावरेणप्रयोगोद्विकत्वप्रतीतिःमासज्ञोनःपौर्विकुःरत्नावयवायःलोकाम्पांसुक्रःत्यादावपिनर्थलुग्विधानाद्विवद्भावागमात्समासोस्तुनेनरत्नेप्रसुक्तानान्वाख्यानात्चस्तोकान्मुक्रइतिसमासोलोकेप्रयुज्यतेतन्निबंधनस्येकस्वर्थस्याभावात्नास्तोकाम्पांसुक्रइत्यादावपिनिपंचमानंतुकरणेचस्तोकास्मिन्नेनथमेमात्रवाद्धिस्वद्विवद्भवत्योर्दुर्लभत्वादित्याद्धुः॥गोषुचरइतिगोशब्दोवद्भवचनांतएवाप्यशब्दवदेकवाचकस्तत्रैकवद्भावेसतिगविचरतिप्रापोतिएवंवर्षासुजइतिवर्षाशब्दोवद्भवचनांतएवेतिविशेषवाचीनतुप्रत्ययो

एतदेवेतिसमासमंतरेणासुक्प्रसंगाभावादत्रुक्विधानात्रसमासोनुमीयतइत्यर्थः।अस्मिन्प्यनेअविकटोरणाःसांप्रतिककारात्सम्पुपगमःपद्ये" दत्तपेशणाणारयःअत्रकृलादिग्रहणेरंगारिनिवृत्त्यर्थंरंगारावपिसमासानुमानंयघपीतियथापरेमेकाकेपमकारं केपमकाकंकात्सत्रपवपरप्रकृतिस्वरेणभवतिलाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्यएवंवत्तपेशणाणारावपिपर्वपरप्रकृतिस्वरेणप्राप्तिःस्तोयघपिसंज्ञायामितिप्रतिपरोक्तःसप्तम्यसमासोविधीयतेतथापिस्वरेणनरेणवात्रनाव्यमित्याहनेवात्रेतिएवंवैपराघुरात्वेनभाव्यमित्यर्थःएवंस्थितेनिर्णीतुमोहाकिंचनोतिअपमर्थःसंज्ञाग्रहणासुवृत्तौसत्पेशणाणारयोरंगारःनत्रिवृत्तौनरूढाःस्युरित्यनत्रक्रियतेएकस्मिन्रूढित्वात्तद्विधानालोकेवेतिस्वरूढएवत्तपेशणाणारयःनुविंतनाःसांप्रतिकाणाभवंतित्यर्थःसंज्ञातर्थप्राप्तेःअप्राप्तेसमासविधानंयघप्राप्तेसमासोविधेयःप्राप्तेपुनःसतिसंज्ञायामित्येवसमासःसिद्धःनेषरोषःएनरेवेतापपतिभवत्यत्रसमासरतिःयरंपकाणोग्निसप्तम्यात्रलुकंणात्तियघपितावत्तापकात्समासःस्यात्वरस्तुनसिद्धतिःयद्धितस्तत्तमोपूर्वपरप्रकृतिस्वंभवतीतितत्रणाप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येत्येवंतत्रनेवात्रानेनस्वरेणभवितुंकिंनुसप्तम्यहारिणोधर्म्यहरणारत्नेनात्रस्वरेणभवितव्यंकिंचनोःसंज्ञात्रपिणास्त्रिक्रिपतेनलोकःसंज्ञासुप्रमाणोलोकेचकाएनामसंज्ञानंनुचोक्तंकोनोग्निवावचनाद्येचेरंजारावतिप्रसंगइतिनेषरोषःपोगविभागात्सिद्धंःयोगेविभागःकरिष्यतेःकाएनोग्निरेचप्राचांनतोहलारीहलारेचकाएनाग्निसप्तम्यात्रलुक्भवतिःरत्निरानींकिमर्थंनियमार्थंःहलारावेवकाएनाग्निसप्तम्यात्रलुक्भवतिनान्यत्रःकुमारतःत्रविकटोरणाःदातव्यःत्रविकटोरणाःमध्याद्गुणोगुणयेनाद्यःगुणयेनाद्येतिवक्तव्यंःत्रतेगुहःवधेवासंज्ञाग्रहणाभनुवर्त्तनेनेतनाहीनाःकिंचातःपद्यनुवर्त्तनेतिसिद्धंहस्तवधःचक्रबंधइतिनसिद्धतिःअथनिवृत्तमसिद्धत्वंकेवधःचक्रवधःहस्तवधःहस्तवधइतिनसिध्यतिःकिंकारणंनेनसिद्धवधाइतिष्ठितिप्रतिषेधःप्राप्राप्तिनेषरोषःसर्वत्रैवेतापराधिकारेतत्पुरुषेकृतिबहुलमितिप्राप्तेनेनसिद्धवधाइतिष्ठितिप्रतिषेधउच्यतेतत्सिन्नित्यप्राप्तेरयंविभाषाग्रहणेएवमपिन्नापनेकस्मिन्विषयेविभाषानस्मिन्विषयेप्रतिषेधइतिघञंतस्वरंवसंज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेर्यन्नामग्रहणंविस्पष्टार्थमेवंहिस्फुटाप्राप्तेविभाषाभवत्यन्यथासंज्ञाग्रहणानुवृत्तिःसरित्यनकाएनाग्निचप्राचामितिप्राचामेवकारणाग्नीतिनिपमादुरीचाकोत्रविकटोरणोल्लुनिवस्पेतेप्राचामपिकेत्रविकटोरणोहलारावित्यनेनहिनोपेनतिपमेनालुगनिवृत्तिःवधेवःनेनसिद्धेतिनिषेधस्यास्यचविकल्पस्यविषयविभागज्ञानायोपन्यस्यतेःस्वाग्रहणमितिस्वाग्रहणेनुवर्त्तमानेस्वागदुत्तरस्याःसप्तम्याःअलुकोविकल्पःअस्यस्मान्नुतप्रतिषेधइतिविषयविभागसिद्धिःअथनिवृत्तमितिनरा

भा.के.६ १०)

स्त्रियाः पुंवत्ताकथमिदमिति।भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थेप्रकृतिनिमित्तलक्षणोसभाषितपुंस्कःतिप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपरार्थत्वान्नयणोतघोग
ङ्गणहस्यापिभाषितपुंस्कत्वविज्ञानेसमानायामाकृतावित्यर्थोलभ्यतेप्रप्यासत्याचपस्यशब्दस्यपुंवद्भावोविधीपतेनैवप्रमानुभाषितनिरू.
यते।भाषितपुंस्कंप्रहणासामर्थ्याद्गणहानेरागसंख्यार्थस्यभाषितपुंस्कत्वादतोयेशब्देनार्थातिप्रवर्त्तेघा।भावेनथैकभाषितपुंस्क
ग्रहसंस्थानःयदातुभाषितःपुमानयनशब्देनसभाषितपुंस्कप्रतिशब्दोप्यपरार्थेआश्रीयतेनदासमानायामाकृतावित्युप्तिविशेषसना
स्निलानःगर्भिणार्यैरतिस्त्रिपावर्तमानस्यगर्भिणाशब्दस्यानवयवमूतगर्भसंबंधःप्रवृत्तिनिमित्तेनगर्भीन्द्रीहिसारिहोनुपुंसिवर्त्तमानस्या
वयवभूतगर्भसंबंधःरतिसमानाकृतित्वाभावः।प्रसूतप्रजातशब्दोस्त्रि।यावर्तमानोगर्भविमोचनप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः पुंसितुग
र्भोधानमितिसमानाकृतित्वाभावः।द्रोणार्यैरतिद्रोणशब्दःपरिमाणशब्दनिमाषितपुंस्कःसएवचसारप्यनिबंधनप्रत्यमिज्ञानवशा
स्त्रिपाःभाषितपुंस्कारिनिकथमिदंविज्ञायतेसमानायामाकृतोयद्राषितपुंस्कमाहोस्वित्कचिद्राषितपुंस्कामिति।किंचा
तःयदिविज्ञायतेसमानायामाकृतोयद्राषितपुंस्कमितिःगर्भिणाभाषः।प्रसूतनार्यैःप्रजातनार्यैःअत्रतनप्राप्नोति।अथविज्ञाप
नेकचिद्यत्नाभाषितपुंस्कमितिद्रोणीभार्यैःकुटीभार्यैःपात्रीभार्यैःअत्रापिप्राप्नोति।अस्कृतहिसमानायामाकृतोयद्राषितपुं
स्कमितिकथंतर्हिगर्भिणार्यैःप्रसूतनार्यैःप्रजातनार्यैरतिकर्त्तव्येःत्रयलःअथकिमर्थमेरः।एथक्प्रतिषेधश्चर्चतेनयत्रेदा
न्यःप्रतिषेधःतत्रैवापमथुक्तेतनकापथाप्रत्युक्तानतुरुः।अवसंदोचतेतत्रापमप्यर्थेःद्विःप्रतिषेधोनवक्तव्योभवतिनेने
वंतर्हिपाठ्यप्रतिषेधाचार्यैःपुंवत्कर्मधारयेप्रतिषेधार्थमितिसंपुंवद्भावोपपद्यतेकारिकाद्दरोत्तिकाएवमिहापिस्यात्
तत्रसंबंधद्दरादिकेति।अथएथक्प्रतिषेधेपिपस्मारवसप्रतिषिद्धार्थआरभःकस्मादत्रनभवतिपृथक्प्रतिषेधवच
नसामर्थ्यात्।अथवानरुः नितत्रानुवर्त्तिष्यतेअथवानापप्रसज्यप्रतिषेधःकिंतर्हिपर्युदासोऽपवरम्पुरुद्दरुरिति।।सवप्रतिष
त्तत्वनिबंधनप्रत्यामित्यनवशाद्दाक्प्रदेनावसीयमानोगवादिस्यांवत्तेनरतिनास्तिसमानाकृतित्वमेवकुठणद्दाघटेभाषितपुंस्कोगो
हेस्त्रीलिंगःपात्रशब्दोद्विचोरित्वात्भाषितपुंस्कोभाजनविशेषस्त्रीलिंगःकर्त्तव्योःत्रपलरति।गर्भिणशब्दस्यगर्भसंबंधःप्रवृत्तिनिमित्तंपुंसि
स्त्रिपावसमानमवेतनभेदस्तवविवक्षितःप्रसूतप्रजातशब्दयोरपसापत्यसंबंधःसमानेप्रवृत्तिनिमित्तमस्तीतिदोषाभावः।।एथ
गितिएथक्प्रतिषेधःप्रतिषेधोनरुद्दैलसएथंसंबपतीत्यर्थः।।अथवानायमितिःसत्यमेवानुवर्त्तोपपुंवद्भावआश्रीयतेनप्रसज्य
प्रतिषेधरतिपूर्वमात्यसारस्यपप्सस्यमेरः।।भाष्यकारेणात्रानुवृत्तिरुक्तातत्रानुवर्त्तिष्यतेतानत्पूरणीप्रियादिस्त्रियस्यसनन

किंपुनरितियदास्त्रीग्रहणंस्वर्थतोनदास्तरितिनाधिकारानिर्भवतीतिप्रत्यधिकारविहितद्वारिग्रहणंभवतितेनभाषितपुंस्कापरसान्नः
स्त्रीप्रत्ययस्यपुंवद्भवतीतिसत्यार्थःसंपद्यतेयदातुस्त्र्यर्थेवाचीशब्दःस्त्रीशब्देनोच्यतेतदाशब्दग्रहणंभवतिपदातुस्त्रीत्वपुरुषवस्तुस्त्रीश
ब्देनोच्यतेतदार्थेग्रहणंभवतितत्रार्थेग्रहणेस्त्रीशब्दोमुख्यःअर्थस्यतत्रापेक्षेनत्वोवापयोर्नुवपत्तिःशब्दग्रहणेतुस्त्र्याशब्दोगौणःउन्ना
पदेनतुशब्दस्यपौर्वापर्येणपर्यायेणेतिःकथंपुनरितिपुंवद्रित्यनेनप्रतिषेधोनप्रत्याप्यतइति मत्वाप्रश्नःवतिनिर्देशोयमितिउपमानोपमेयमा
वविषयोवतिस्तत्रोपमानेसत्तासत्तावोप्रसिद्धोपमेयेप्रतिपाद्यनशतियथासंभवंवा क्यशेयपरिवास्यनेकाभचारात्स्यर्थेःपुसिचस्त्रीप्र
त्ययस्यभावात्तस्त्रियामभावोतिदिश्यतानितिनभवतीतिवाक्यशेषःकल्प्यतेत्रास्मिन्पक्षेयद्भूकंवनराहुप्राप्तिपरिकल्पेचैतेनवशब्दोव
किंपुनरिदंपुंवद्भावेस्त्रीग्रहणंस्त्रीप्रत्ययग्रहणंउतस्त्रीशब्दस्यग्रहणंआहोस्वित्तस्त्रार्थेस्यग्रहणंकस्यात्रविशेषःपुंवद्भावेस्त्रीग्रहणं
स्त्रीमेप्रत्ययग्रहणेचेतनत्रपुंवद्रिस्युत्तरपरेतनप्रतिषेधविज्ञानात्पुंवद्भावेस्त्रीग्रहणेस्त्रीप्रत्ययग्रहणेचेतनत्रपुंवद्रिस्युत्तरपरेतत्र
तिषेधोपविज्ञापनाकस्यास्त्रीप्रत्ययस्याकिमुच्यतेस्त्रीप्रत्ययस्यप्रतिषेधातिनपुनरुत्परःकिंचिदस्युत्तरःप्रतिपदकार्थमुच्यतेपत्स
मानाधिकरणेउत्तरपरेभाषितपुंस्कस्यातिदिश्यतेनत्रनारभ्यतुसिनकिंचिदपुंसःप्रतिपदकार्थमुच्यतेयत्समानाधिकरणेउ
त्तरपरेभाषितपुंस्कस्यातिदिश्यतेतत्रकिमस्यस्वंविज्ञानमुतस्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधातःकथंपुनःपुंवद्रिस्तेनस्त्रीप्रत्ययस्य
प्रतिषेधःशक्योविज्ञातुंवतिनिर्देशोपिकामचारज्ञ्यवतिनिर्देशोवाक्यशेषंसमर्थयिष्यतेतथाहिउथीनरवन्मद्रेषुपदाःसंतिनस
तीतिमात्तदस्याःकलाःसंतिनसंतीतिएवमिहापिपुंवद्भवतिपुंवन्नभवतिस्मेवंवाक्यशेषंसमर्थयिष्यामहेयथापुंसःस्त्रीप्रत्य
यीनभवतिएवंसमानाधिकरणेउत्तरपरेभाषितपुंस्कस्यापिनभवतीतिप्रातिपदिकस्यचप्रत्यापत्तिःप्रातिपदिकस्यवप्रत्यापत्ति
र्वेकऋआएनीभार्यान्नस्यएनभार्यैःपेनीभार्यान्नस्यैनभार्यैःपुंवद्भावेनकिंक्रियतेस्त्रीप्रत्ययस्यनिवृत्तिः।अर्थोनिवृत्तःस्त्री
त्वंतस्यानिवृत्तत्वात्केनतद्वोनश्रूयतेनस्त्रियामित्युच्यमानःप्राप्नोतिस्यानिवत्तसंगच्छस्यानिवद्भावश्चप्राप्नोतिपरीभार्यान्न
स्यपटुभार्यैःपुंवद्भावेनकिंक्रियतेस्त्रीप्रत्ययस्यनिवृत्तिःतस्यस्यानिवद्भावापगमश्चःप्राप्नोति।किमत्रोभयमुच्यतेनप्राप्ति
स्यमाणंवेषःएनीभार्यितिएनप्राहाङ्गणादिनुरान्नोपधातोनरतिरुपकारस्यचनकारस्तत्रैकरेशविकृतमनन्यवदितिभाषितपुंस्का
रेतशब्दानपरंकारोरतिनत्रिवृत्तावर्थेस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसंगःननुचसन्नियोगशिष्टत्वात्रकारनिवृत्तौनकारस्यापिनिवृत्ति
मेविष्यतिएवंतर्हिस्यानिवत्भावान्पुनर्नकारस्यासम्भवतेउत्तरपदनिमित्तत्वात्स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेःस्यानिवत्भावः।स्यानिवद्भा
वोपवादितःस्याद्विनानन्वचप्रानिपदिकस्यचप्रत्यापत्तिरितिपरिहारःस्यानिवत्संगच्छतेनुचोपनमेवंकृत्यस्यानिवद्भावोपपादितः

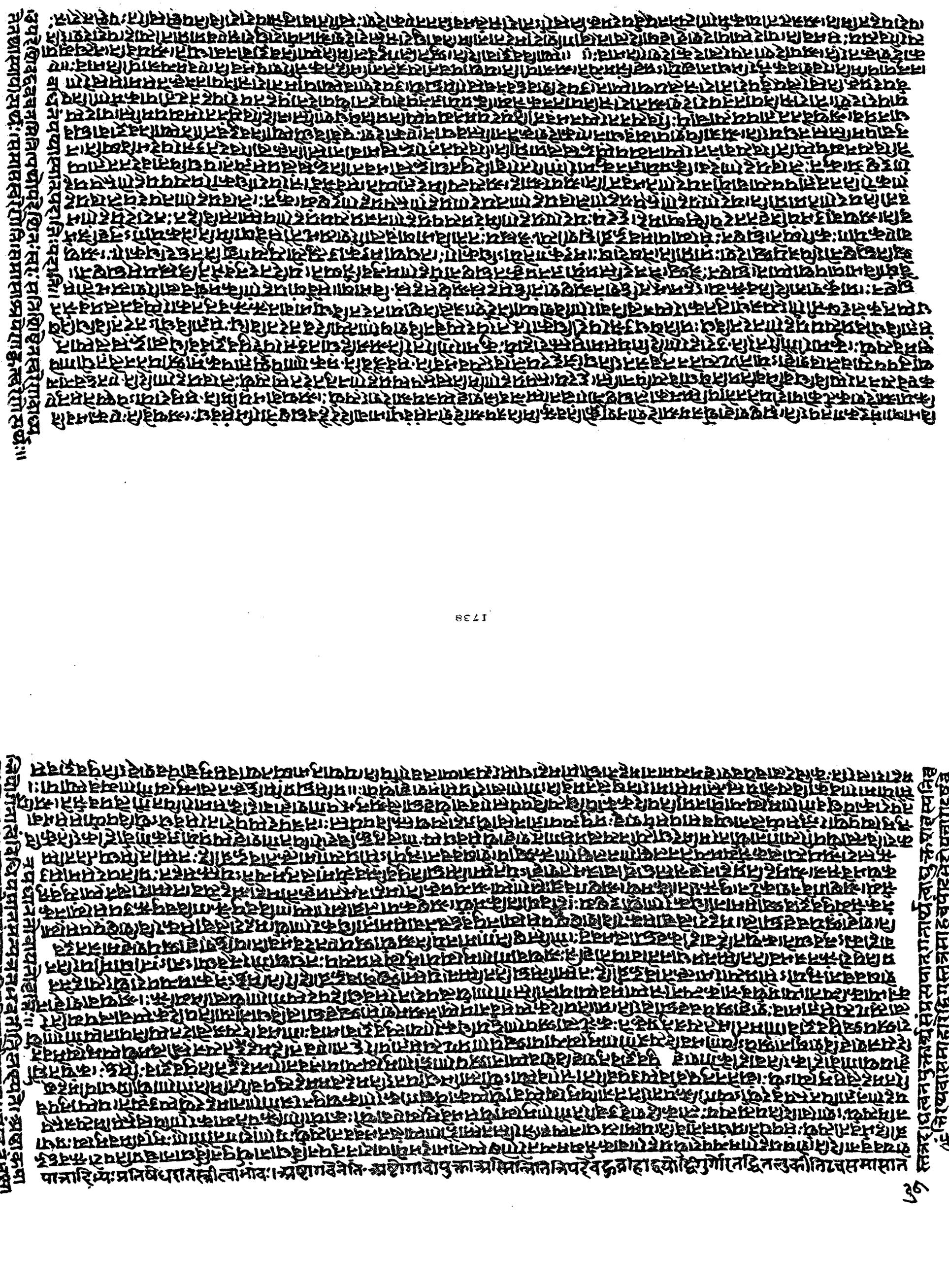

तस्मा।नन्त्रएवेति।नस्मिन्निति।निर्दिष्टपूर्वस्येतिवचनान्नस्मादितिनञमानिपंचमीनिर्देशासामर्थ्यान्नस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोपस्थान्न
दन्नादेरुन्नरपरस्यतुद्वतिासप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबंधेसतीत्ये।अवयवत्वादागमस्यावयविनआधारत्वान्नसंबन्धविवक्षायांतुषष्ठीभव
तिातवर्गोनिर्देशातिान्हीत्यत्रनोनेत्यवमनिर्देशात्स्थूः।अनेषःकरोतीतिापरादावपितुविहिरागत्वान्नस्यादिरुद्धत्वान्नोः सःसावि
त्यपिक्रियमाणेसत्वेनभविष्यतीतिसिद्धेत्यमेवतत्।एकादिनुत्यायामपिसहिनाथांप्रतिपत्तिलाघवायपदवृत्तिकारोदुगाग्निोभाष्यका
रेणानुन्यायादुगेवस्थापितः।एवंतर्हीति।अदृष्टिक्रियमाणेएकस्येतिनवक्रमनञः प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्यचपरांतत्वात्पर

तस्मान्नुडचिकिमर्थंतस्मादित्युत्तरपदस्यनुडचीतीहापसुत्रमनिनञएवनुट्प्रसज्येत।एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यतेतत्रायम
र्थःनरोःसमासवतस्थोरितिरोर्ग्रहणानकर्तव्यमवतितत्रहिनवर्गोनिर्देशएतत्स्थोजनरहमान्नत्रनेथः करोतीतियावतापू
र्वोतोऽयंनरोषोभवतिानैवंशकाहहिअनुस्वारनिमलोपःप्राप्तिपरिकांतस्येतिनलोपःप्रसज्येत।नुग्वचनान्नभविष्यतिाइदुद्
नहिप्राप्तोतिातस्मात्परादिःकर्तव्यःपराश्चक्रियमाणेतस्मादितिचवक्तव्यएकारश्चैकस्यचारुकाकिमर्थमादुगुच्यतेनअदु
गुच्यतेनअदुगेवोच्यते।कारूपसिद्धिःएकान्नविंशतिःएकान्नत्रिंशत्सवर्णदीर्घत्वेनसिध्यतिानसिध्यतिपरारूपत्वप्राप्नोतिाए
वंतर्ह्येदुदुकरिष्यतेअदुदुचाशक्यःकर्तुंअनुनासिकंहिनस्यात्याद्धतघरोनुनासिकेनुनासिकोवेतिपरांतस्येत्येवंतत्किंपु
नःकारणंपरांतस्येत्येवंतर्हितिादहमान्नत्रघ्रःवुघ्रःवघ्राातिएणातीतिाएवंतर्ह्येतुदुकरिष्यतेअनुदुचाशक्यःकर्तुंविनाषष्या
नुनासिकंतेनेदमेवरूपस्यात्।एकान्नविंशतिरितिादंतस्यैकादेर्विंशतिरितिअस्तुतेर्ह्येदुगेवानुचोक्रमतोगुणाद्गुणपरारूपत्व
प्राप्नोतीतिानैषदोषः।अकारेचोरणासामर्थ्यान्नभविष्यति।यदिनहिप्राप्नुवन्विधिःकारेचोरणासामर्थ्याद्ध्यतेसवर्णदीर्घत्व
मपिनहिनप्राप्नोतिायविधिंप्रत्यकारेचोरणमनर्थकंभवतिसविधिर्वाध्यतेयस्तुविधौनिमित्तमेवानासोवाध्यते।परारूपचप्रत्य
कारेचोरणमनर्थकंसवर्णदीर्घत्वस्यपुनर्निमित्तमेवासहस्पसःसंज्ञायांसहस्पहलीपवचनासहएहलोपोवक्तव्यःनवक्तव्यःआघुरान्नेनिपातेन
कृष्यतेासनिपातनस्वरःप्रकृतिस्वरस्यवाधकोविष्यति।एवमप्युपरेशिवद्भावोवक्तव्यःसयथैवनिपातनस्वरःप्रकृतिस्वरंबाधते
एवसमासस्वरमपिवोधतेसेषिसपप्युवधमितिाग्रथानेःधिकेवर्तंग्रथानेवचनानर्थक्यमन्यपदार्थेनकृतत्वात्।अन्यपदार्थेवर्तमानेकृतत्वात्।अन्यपदार्थेवर्तमानेका
लस्त्वविवक्षितःयस्तर्हिकालोनरपरोग्रंथानस्तस्मिंस्तस्मिन्नेवक्रमेसकाशेत्येवंविषयेधीतेासकलसमुद्देशेन।

रूपाप्रसंगः।सहानिपातोऽआघुरान्नेतिसहशब्दआघुरान्नेप्रकृतिस्वरस्येतिाअतर्यतःप्राप्तस्यस्वरस्येत्यर्थः।एवमपीतिातेनेनतरा
घुरान्नत्वेसतुत्रस्यादौवक्तव्येहीत्यूर्ध्वंपरप्रकृतिस्वरविधेःप्रयत्नेऽन्यमपीभावेनसमासातोदात्तत्वमेवभवतिाग्रथानेायस्तर्हीतिावक्तव्येहो
पसंख्यानेऽन्यमपीभावएवोदाहरणंसकाशमितिाकाशरयंशरदाकालविशेषवाचिनउपचारान्नरश्चेग्रथेवर्तमानेतत्रातदचे

वोपसर्जनस्याउपसर्जनस्यवाचनेसर्वप्रसंगोऽविशेषात्।उपसर्जनस्यवाचनेसर्वप्रसंगःसर्वस्योपसर्जनस्यसादेशःप्राप्नो
तिाअस्यापिप्राप्नोतिसहयुध्वासहकृत्वाकिंकारणमविशेषान्नहिकश्चिद्विशेषउपादीयतेएवंजातीयकस्यसहशब्दस्योप
सर्जनस्यसादेशोभवतीतिअनुपादीयमानेविशेषेसर्वप्रसंगः।सिद्धंनुवद्भावोहिनिर्देशात्।सिद्धमेतत्कथंवद्भावोहिनिर्देशात्।
वद्भावोहिनिर्देशःकर्तव्यः।एवमपिसहयुध्वप्रियःसहकृत्वमियःअत्रप्राप्नोतिावद्भावोहोपदुन्नरपरइतिसेवंविधास्यतेाननुचेत्
दृपिवद्भावोहानुन्नरपरःएवंतर्हिवद्भावोहोयदुपसर्जनमित्येवंविधास्यतेावद्भावोहोचपदुपसर्जनंनवद्भावोहिप्रतिचयदुपसर्जनं
ासतर्हिवद्भावोहिनिर्देशःकर्तव्योनकर्तव्यः।एकश्चित्रयधानामेवसमासःकश्चिदुपसर्जनानामेवाकश्चित्रयधानोपसर्जनाना
मेवानचदुपसर्जनामेवसमासःतदुपसर्जनस्येग्रहणं।।अथवाकारोमरायमःतघष्यानुरोधाद्भवति।।अथवामतुल्लो
पोऽत्रदृश्यतेःतघष्यापुष्पकाःयेषांतरमेपुष्पकाःकालकायेषांतरमेकालकाइतिाप्रकृत्याशिष्यप्रकृत्याशिष्यगवादिषु।।प्र
कृत्याशिष्यगवादिष्विहनिवक्तव्यं।।इहमान्नत्सस्तिभवतेसगवेसवत्सायसहलायतिा।।चरणेब्रह्मचारिणि।।अत्र-किंनिपात्यते
ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिर्व्रातलोपश्च।ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिःप्रत्ययोव्रतलोप
श्चनिपात्यते।।समानेब्रह्मणिव्रतेचारीसब्रह्मचारीदृक्दृशवनुषु।।दृक्दृशवनुषुदृक्षूपसंख्यानं।।दृक्दृशवनुषुदृक्ष
उपसंख्यानकर्तव्यं।।स।।दृक्षासःप्रतिसदृक्षासः प्रीणमकृक्षः

तेतन्नब्रह्मणोग्रंथत्वाच्चर्यमाणानासंभवतानिनिपाननमाश्रयितुमितिमत्वान्नप्रः।अत्रेतिब्रह्मण्युपपदइतिाअवयवनिपातन
द्वारेणविशिष्टेर्थेसमुदायस्यैवसाधुत्वमन्वाख्योयमितिमत्वासमुदायपक्षेवनिपात्यत्वेनोपपत्स्यतेसमानेसाधारणेब्रह्मणिवेर्योव्रतव
तिसब्रह्मचारीत्यर्थः।व्रतलोपश्चेतिागतार्थत्वात्प्रयोगएवव्रतशब्देस्यलोपः ब्रह्मशब्देनहितार्थ्याद्व्रतमुच्यतेाब्रह्मणाश्चसमानत्वा
त्समानोब्रह्मचारीत्युच्यते।।दृक्दृशः।सदृक्षासइति।।दृक्षाःक्तोवक्तव्यः।जसआज्जसेरसुगित्यसुगागमः ॥

समः विचारस्यासमानत्वात्रास्यादिग्रहणकृतान्तरादिविधिनेति। अतः ककमीत्यादोधानुग्रहणेदृष्टस्तरादिविधिरिति। नाक। एवंतर्हीति। अनल्
ग्रहणोविधानुग्रहणेतरादिविधिर्भवतीति। तात्पर्यमेसचतरतविधिवतविधिविधानविधिर्नाकृविशेषणाविशेष्यसन्निपातेभवतिनन्नातः ककं
मीत्यादिभवतितरादिविधिः। सद्विधोतुविशेष्यासन्निधानात्तरादिविध्यभावेनतंगत्वधात्वसंगाक्त्वपत्वान्तस्वउच्यते। अपस्कृत्यस्कृत्

समःसमिः। नहिइतिकिमर्थमचतिनस्यादिषुक्विप्ग्रहणंक्रियते। हमामन्तसमंवनंजपनहंनं। नेनदस्तिप्रयोजनं। उत्तरपदादिवर्त्त
तेनचांतरेणक्विपमंचतिनस्यादयउत्तरपदादिभवंतितन्नांतरेणक्विपग्रहणंक्विंतएवभष्यंति। तरादिविधित्रापाप्नोति। अतउत्तरं
पदति। अचतिनस्यादिषुक्विप्ग्रहणमनर्थकंकिंकारणायस्मिन्नविधिस्तरादावलग्रहणे। अलग्रहणंचेनदूवतिनवेरमलग्रहणं
। एवंतर्हिसिद्धेसतियरंचतिनस्यादिषुक्विप्ग्रहणंकरोतितत्तापपत्साचार्यो। अत्रधानुग्रहणेतरादिविधिर्भवतीति। किमेतस्मात्ता
पनेप्रयोजनं। अतःककमिकंसकंमयात्रकुणांकरणेधनमयस्पेत्यत्रअपस्कृत्अपस्कारइत्यपिसिद्धंभवति। विष्वक्। सहस्पस
ध्रिः। अहिसप्रोरंतोदात्तत्वंवक्तव्यं किंप्रयोजनंकृत्वानिहस्पर्धे। कृत्वएमामहिति। विषग्रहः। विषग्रज्वो। विषग्रज्वः सध्रहः। स
ध्रज्वो। सध्रज्वः। तत्रछंदसिस्त्रियांप्रतिषेधोवक्तव्यः। विष्वाचीघताचीयहिछंदसिस्त्रियांप्रतिषेधउच्यतेकथंसाकद्रीवा। एवंत
हिछंदसिस्त्रियांवक्तव्यमितिवक्तव्यंघृतस्पर्शेभ्योघृतासमापार्थत्वप्रतिषेधः। समाप्तेर्थेत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः। समाप्तामरेव
यज्ञनं। अपरआहार्थेत्वमनवर्णादितिवक्तव्यं। समाप्तमंतरीयाहमामन्तपापपरायंकरनोर्शोरादीद्वारणंकिमर्थं। नतुरनोर्
पूरस्पेदोचेत। काल्पसिद्धिः। अनूपासवर्णादीर्घेनसिद्धेनसिध्यति। अवयहेहिरोषःस्यात्। अषष्ठा। अषष्ठात्तोयास्यस्पेसु
च्यतेतत्तत्रेनसिध्यतिअन्यस्पेरमन्यरीयं। अस्यस्पकारकःअन्यत्कारकरति। एवंतर्हीविशेषणान्यस्पदुकृञ्कारकयोरिसुत्का
ततोवस्पामिअषष्ठ्यत्नाप्यस्पाषीरापाप्यास्पियतोत्तुकोतिरागेषिति। को। कत्तत्पुरुषेऽचि। कद्रावेत्रानुपसंख्यानं। कद्रा
वेत्रानुपसंख्यानंकर्त्तव्यं। कत्रयः। किमिदंकत्रयादिकुत्सितास्त्रयःकेवात्रयोनविभ्युःकत्रयादि।

पस्कारइत्यपीति। उभयमपीत्यर्थः। अन्यथाः यस्कादित्यत्रेवस्यात्विधग्विधग्रइति। उरात्रस्वरितयोरितिस्वरितोञ्चुत्पकारोभवति। क्रु
रा। अवग्रहरोषःस्यादिति। नलसणेनपरकारेअनुवर्त्तः परकारेनमलसणमनुवर्त्तयथानलसणेपरकर्त्तव्यमितितिप्रेशंतरेणकेनै
तद्विरुध्यते। कोः कत्। केवात्रयइति। किंशरस्पस्पेपार्थेस्पकद्रावः ॥ ॥ श्रीएमकृत्सः ॥

एषोदाकानीतिकिंमादिशब्दःप्रकारेयत्रअवस्थापामितिसंशेहेप्रकारआदिशब्दोअवस्पर्थेघ्रादिशब्देयत्रोपरिष्टग्रहणंव्यर्थकस्यात्प्रकृति
एवचनेचालितिपिनप्रकारेणोपरिष्टात्तिनेनसाधुनिभवतीत्यर्थः। अथेतिउपदेशः शास्त्रेणभवतिसचेषांनास्तिसद्रावेदार्किंनियानेन
नेतिप्रश्नः। प्रागारशीदितिः आरर्शादपः पचतेतविशेषणाः प्राविरेफेप्राक्रिकल्पेइत्यस्यस्तानेकत्वन्नस्याचेन्नेतिनिलुक्अंचत्तरपरनस्त
णांपंचमी। रक्षिणाक्षिनरेशारक्षेनदन्पतरस्यामिसेनपूरनपाद्धितायोतिद्धितीया। आचारमाहाकुंभीधान्यास्तिः। कुंभ्यामेवयेधान्या
न्यारंभार्थेकुंभीधान्यंस्यादित्याहाअलोलुपास्तिः। अगत्यमाणकारणंतिः। दृष्टकारणामनरोवसराचारानुवर्त्तिनरत्यर्थः। किंचिर
षीरएहीतिषोरएहीनीस्युक्तेकानिषोरएहीनिषोरप्रकारातिकानिपुनःषोरप्रकारेणायेषुलोपागमवर्णविका
राःश्रूयंतेनचोच्यंतेअथयथेतिकिमिदंप्रकारवचनेचालः अथकिमिदमुपरिष्टान्नीतिः उच्चारितानिः कृतएतत्। शिरुच्चारण
क्रियः उच्चार्यहिवर्णानाहउपरिष्टात्मेवर्णाइतिः केः पुनस्पपरिष्टात्षष्टेः केपुनः शिष्टाः वेयाकरणाः। कुतएतत्शास्त्रपरंविकाहि
शिष्टिः वेयाकरणाश्चशास्त्रतः परितहिशास्त्रपरंविकशिष्टिः शिष्टएवंकेचशास्त्रंतरितरेतरान्नयंभवति। इतरेतरान्नयाश्रिणव
नमकल्प्यंते। एवंतर्हिनिवासनआचारतश्चसदाचारआर्यावर्त्तएवकः पुनरार्यावर्त्तः। प्रागारशात्पत्कालकवनात्। रा
सिणोनहिमवंतमुत्तरेणापरियात्। एतस्मिन्नार्यावर्त्तेनिवासियेब्राह्मणाः कुंभीधान्याअलोलुपाअगत्यमाणकारणाः किं
चिरंतरेणकस्पाश्चद्विघायाः पारगताः तन्नभवंतः शिष्टाः। यहितहिशिष्टाः शब्देषुप्रमाणंकेमषाध्याप्याक्रियंते। शिष्टपरिग्रि
तान्यार्षाण्यधीयतेकथंपुनरेषाध्याप्याशिष्टाः शक्याविज्ञातुं। अषाध्यायीमधीयानाःस्पपश्यंत्यनधीयानेचेवास्यांविहिताः
षड्डाः तान्प्रयुंजानः सपश्यतिन्नूनमस्यरेवानुग्रहः स्मादोवायोःयंतचाषाध्यायीमधीतेयेचास्यांविहिताः शब्दास्तांश्चप्रयुंक्तो नि
श्चनमेयमन्यापिज्ञानातीतिः एवमेषाशिष्टतानार्थेषाध्यायीतिरिकुशब्देभ्यस्तीरस्पतारस्पतारभावोवा। रिक्तेशब्देभ्यस्तीरस्प
तारभावोवाचक्तव्यं। रक्षिणातीरंरक्षिणानारउत्तरतीरउत्तरतारं। वाचोवारेउत्वंवक्तव्यं। वाचोवारेउत्वंवक्तव्यं
वक्तव्यभावश्चोत्तरपदस्यत्रिवक्तव्यः। वाग्वारस्यापत्यंवाह्रलिः। षत्वंरत्वंरशस्तरपदस्यत्वं। षषत्वंवक्तव्यंउत्तरपदादेष्टत्वंचव
क्तव्यं। षोरन्। षोरणाधास्त्वा। धास्त्वेतिवक्तव्यंउत्तरपदादेष्वत्वंचवक्तव्यं। षोरणाषरंकुरु। अथकिमर्थंवकुवचनंनिर्देशः क्रियते

नरीतिविनेवाभियोगानिनासर्वविघायाएगाः नेहिसाधुत्वपरितानप्रमाणं। नदुर्गः आविर्भूतप्रकाशानामनयत्नुनचेनसा। अतीतानाग
तेत्तानप्रत्यक्षास्त्रविशेष्येनेः अनीदियानसंविघानेभवंत्यार्षेणचक्षुषा। यथावान्दवनेषांनानुमानेनबाधनंरतिः रक्षिणातीरमितिविवि
क्षोषणासमासः। षोरन्निति। षंरंतान्प्रत्येतिवक्तव्यं। यथस्मिरंनस्परत्रिनिरन्त्रारेणाः धास्त्वेतिः उत्वविकल्प्यतेतेनषुत्वेनिस्मेवभवति। उत्त

अंगान्यतात्वसिद्धमिति। सन्दह्यनिवरूपेदमत्रामीमयदिमारोसन्वङ्वाद्यभ्यासलोपः प्रागिति दृतिचोदितेपरिहारः॥ अंगान्यतात्वसिद्धमिति मनंगानामीमादीनांअभ्यासलोपदृश्यते एतान्यंगानप्राप्तीत्यभ्यासलोपाभावः। सतिचाभ्यासविकारेऽधिकारेऽयंपरिहारउपपद्यतेनान्यथा। एवतुपरिहारस्तत्रेवदृष्टविषयेतद्दृहन्तुसिद्धवदुपन्यासः॥ किंपुनरितियदभ्यासेतिशब्दस्वरूपमनपेक्ष्यनार्थंप्रधिक्रियतेतदाषष्ठी स्थानेयोगेतुस्यात्। परिभाषोपस्थानंनात्रेति॥ अनेकसंबंधसंबंधविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः परिभाषायाः। यदातर्ह्यधिकार

यदुक्तमंगान्यत्वाच्चसिद्धमिति॥ अस्तुतर्ह्यसत्यमध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः॥ ननुचोक्तमिरंनीगुणोपदुकोरितियदुग्रहणंक र्तव्यमितिक्रियतेत्यर्थएव। किंपुनरियंस्थानषष्ठी अंगस्यस्थानेदृतिं। एवंप्रवित्तुमर्हतीति॥ अंगस्येतिस्थानषष्ठीचेदंचसंतमस्याधिकारः॥ अंगस्येतिस्थानषष्ठीचेदंचसंतमस्याधिकारः कर्तव्यः॥ अंगादिस्थपिवक्तव्या॥ अनुच्यमानेहिअंतोभिसएसश्चवक्तीति अतदृतिपंचमीअंगस्येतिस्थानषष्ठीतत्राऽकविविभक्तिकतादतदृतिपंचम्यंगंविशेषयितुम्॥ तत्रकोदोषः॥ अंतोभिसएसिति अकारान्तरस्यभिसःप्रत्ययस्यएसादेशोभवतीतिदृहादिष्वपिप्रसज्येत॥ वाहस्णाभिस्सा॥ औरनभिस्सटृदृति॥ ० ॥ ७ ॥ ७

एवंहितर्हिपरिभाषोपस्थानमितिहेतुसंभवात्तस्याः। आचार्यदेशीयाः परिभाषाअयेणाहुः। एवंप्रवित्तुमर्हतीतिचोदकआह॥ अंगस्येतिस्थानषष्ठीचेदितिचप्राह्यंषष्ठ्यंतसंबंधिनिवित्तेयाः॥ तत्राप्राप्तेविविभक्तिकतादितिं॥ ननुचोक्तदतिसंबंधादंगसंज्ञयाप्राप्तिविभक्तिविपरिणामेनाभविष्यतिपेयाङ्यानिदेवदत्तस्यगृहाण्यामत्रयस्वेनमितिं॥ उच्यते॥ सर्वनामप्रकरणमश्रीरत्रविपरिणामः। इहतुनातरीयकमुक्तमर्थात्तदंगसंज्ञस्यषष्ठ्यानैसादितिकुतोविभक्तिविपरिणामः॥ एवंवेविशेष्यासंनिधानादकारांतादि तिकथंतदंतविधिः। निरनुबंधकेकारितिप्रतिषेधात्समभीशेर्दीर्घादेर्वाताप्रकांतदंतविधिर्भविष्यति। क्वचिदकारान्तरस्यति

अबुपधषष्ठ्याश्चेति नामितिचाश्रित्यहेमिभिसषष्ठीपरिग्रहार्थः। उसेकरणंत्वंगस्यनिमित्तंषष्ठ्यलसेकरणंत्वाश्रीयते। ननुचषष्ठीस्थानेयो गेपदेवविचारितंतत्किमर्थंपुनर्विचार्यते। उच्यते॥ उदुपधाद्योगेहदृतेर्यषष्ठीस्थानेसादिरभवतत्रविचारितं॥ दृहतगसमस्यंस्थानेषष्ठा विज्ञायमानायांतत्स्थानाधिकरणेदीर्घादावपिस्थानेषष्ठीसादिर्निवर्तयिष्यते॥ ततश्चस्थानेषष्ठ्याअसेअत्वमुपधायाश्च हृणाच्चेगाहोणसेत्वमुच्यते॥ उपधाग्रहणंचआद्यंतावेवोदुपधौयथाहृस्यात्॥ नैवंसिद्धे प्रत्ययोत्पत्तेःप्रकृतेर्नाभिन्नत्वेनाश्रयणा श्रद्दृनिभिन्नत्वेनाप्रत्ययोनास्तिप्रत्ययेपरतोगसंज्ञाविधानात्प्रत्ययधानेपरूपमगंनास्ति॥ तत्रान्यतरस्मिन्नुपादाएमानेवाभिन्नत्वेनाश्रयणा

स्य २

अबुपधषष्ठ्यारीनांवाप्रतियत्तिः॥ अबुपधषष्ठ्यादयश्चनसिध्यंति॥ तत्रकोदोषः॥ शाससदृदृहलोरितिशासेश्चाभ्यास स्यादुपधाग्रहणंचव॥ उदुपधायागेहदृतिगेहेश्चाभ्यासादुपधाग्रहणंचसिद्धंभवति। परंत्वंगप्रत्ययसंज्ञाभावात्तद्धि हे मनः॥ कथंपुनरस्यांगप्रत्ययसंज्ञेभवतः॥ अंगसंज्ञांप्रतिप्रत्ययसंज्ञा॥ प्रत्ययसंज्ञांप्रतिअंगसंज्ञा॥ किमनेनायमर्थः

२ प्रत्ययांगप्रत्ययसंज्ञेभवतः संबंधषष्ठीनिर्देशश्च॥

यदृनर्थः। दृतास्तुसत्यपिपरस्परापेक्षेस्थानषष्ठ्यांसंबंधांतरस्यविनाऽंगसंज्ञाआह॥ किमनेनेति संबंधषष्ठीनिर्देशश्चेति॥ अयंभावः॥ प्रतिसत्रमंगसंज्ञासूत्रेसंज्ञायास्थानेषत्रविशिष्टसंबंधोनिर्दिश्यतेनिमित्तिभावादिकः संभवतितत्रयाविभा षायाउपस्थानाभावः। यत्रानेकसंबंधसंभवः तत्रसंबंधांतरव्यवच्छेदफलाः परिभाषायाउपस्थानं॥ तत्रसंबंधसामान्येना भिनविशेषे ऽगसेतिषष्ठीनतुस्थानादेशसंबंधएवसंभवतीति संबंधषष्ठीतिदेशश्चेति॥ ७ ॥ ॥ ७

[illegible]धिकारस्यपराऽर्थाद्दृश्यमाणानेकसंबंध्यनुग्रहार्थसंबंधसामान्यमनुपराधप्रवृत्ताषष्ठीप्रतियोगमनुपतिष्ठमानापर्यायसंबंध संभवं
विशेषकलापतिष्ठते। इहतुप्रतियोग्यनुपरागादप्रयोगविशेषमवगमयितुंतत्तोपस्थादेवदृश्यसंबंधमात्राश्रयेणागन्तुकषष्ठीयुक्तः
पाणिः केवलदृश्यते एवमादिभिर्विज्ञातीयैः संबंधिभिः संबध्यमानाविशेषावगतिनिमित्तनापनयेवमगम्यमानविशेषमन्तरेणसंबंधाधिक्रिय
तोऽर्थोवासंबंधमात्रलक्षणाः। उभयथादोषाभावात्॥तत्रांगमग्निमासंबंधांतरंनसंभवतीत्यग्निमानिमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीय
नइतिब्राह्मणमिदमादावतिप्रसंगाभावः॥ दूतेरेयथोक्तमर्थमप्रतिपद्यनिमित्तनिमित्तिभावएवसंबंधेऽगस्येतिषष्ठ्यनेनोक्तमि

[illegible]संबंधषष्ठीनिर्देशश्चापपन्नोभवति॥ अंगस्ययोग्निसंबंधादृद्धिरितिकिंचांगस्याग्निसंबंधादृद्धिर्निमित्तंभ
वतीति। कस्मिंश्चैतद्भवति॥प्रत्यये। एवमप्यवयवषष्ठ्यादेः विशेषितोभवति॥अवयवषष्ठ्यादयोऽपि
संबंधएवाएवमपिस्थानमविशेषितंभवति। स्थानमपिसंबंधएवाएवमपिनज्ञायतेकस्थानषष्ठीकविशेषणषष्ठीतिप
त्रषष्ठीअन्ययोगनाथरूपेसास्थानषष्ठीपत्रहिअन्ययोगमथरूपेसाविशेषणषष्ठी॥ ॥ ७ ॥॥

तिमतावष्टनिति। एवमपीति॥ इतरःपुनरेकेनाभिप्रायेणाह॥ अवयवषष्ठ्यादयइति॥ स्थानसंबंधः सर्वेषांपरिभाषकइतिमतावा २
हाएवमपीतिस्थानमपिसंबंधएवेति॥ संबंधनिमित्तत्वात्संबंधइत्यर्थः। यत्रषष्ठीति। सामर्थ्यात् द्विषदविभागा ८वतिष्ठतेऽर्थ गम०
ऊदुपधाया गोहइत्यवयवस्योपधाया अंगस्यगोहइत्युपधायाश्चावयवषष्ठ्यापपद्यते॥ अतोभिसरेभ्यस्तारौतुनिमित्तेषष्ठी
संबंधविशेषावधारणेहेत्वभावेतुस्थानषष्ठ्यर्थः॥

कानिपुनरंगाधिकारस्यप्रयोजनानि॥ अंगाधिकारस्यप्रयोजनंसंप्रसारणदीर्घत्वे॥हलउन्नरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घत्वंभवति।
हलः ज्ञानः संवीतः। अत्नः॥ अंगस्येतिकिं। निर्ऋतोदुरुक्तं॥नाम्यतनोरीर्घत्वेप्रयोजनं॥ नाभिरीर्घोभवति॥ अग्नीनां। रहूनां॥ अंग
स्येतिकिं। त्रिभिर्णपश्यणामनांपश्य मनिरीर्घोभवति। सिचीषति॥ नृष्टुषति॥ अंगस्येकिमर्थं। दधिमनोति। मधुमनोति। लिड्वि
तेप्रयोजनं॥ म्नेयात्॥ स्नेयात्॥ अंगस्येति किं। निर्ध्यायात्॥ निर्ध्यात्॥ प्रेतोभिमर्ऐस्तिप्रयोजनं॥ हृङ्हे : स्वरे :॥ अंगस्येति किं
॥ ब्राह्मणाभिस्मा॥ ओदनाभिस्मटाल्लुडादिषुडाटौप्रयोजनं॥ अकार्षीत्॥ ऐहिष्ट॥ अंगस्येतिकिं॥ प्राकरोत्॥ अवैहिष्ट। इयङुव
ङुभ्यरस्मात्तडाभिनुडानेमुकौवृत्वियरीर्घेभितत्वानि। इयङुवङोश्चप्रयोजनंश्रियोश्रियः। क्रवोःक्रवः॥ अंगस्येतिकिं। अप
ध्वंभ्रंश्यं। युष्मदस्मदोः प्रयोजनंसाम्प्राक्युष्माकंअस्माकं॥ अंगस्येतिकिं। युष्मत्सामा॥ अस्मत्सामानांतङ्प्रयोजनं। जीवतु
जीवातुवाम् अंगस्येतिकिं ॥ ०॥

भिति॥ त्रिप्रयोऽस्यंतीति। यास्यादिनात्रप्रत्ययः टापूप्रत्ययः ङीनीपैकत्वबंधालाघवानिकत्वादसनभवतीतिवेत्॥प्रतिपरोऽस्यना
मोऽभावात्षष्ठीबहुवचनस्यापिनुटिहलेलाघवेनाभिति। दधिमनोतीति। सार्वधातुवंधोऽयंयतुरितिवेत्॥ प्रत्ययोयिनका
रेत्संज्ञकत्वात्सानेवधकः॥ धातोर्म्नाद्यभिचारीनकारइतिसंबंधग्रहणप्रसंगः ॥ ७ ॥ ७ ॥

एवंतर्हीति। अत्रानुयोगविभागात्क्रियते॥ तत्रायेनानियमेनोत्तरेणोष्ण्यनुनासिकलक्षणोदीर्घेनिवर्त्तेतेतीयेनसत्रहणविशेषेसर्वनामस्थानलक्षणः सर्वग्रहणंसर्वनामस्थानेनोपलक्षणमितिप्रातिपदिकेपिप्रतिषेधे॥ इतिशब्दोहेतौ॥ सचप्रियत्नक्रमः॥ अनुस्वरिसनेनचसंबध्यतेऽशावेवेति॥ अस्मिन्नियमेस्थितेतयोश्चेतिसूत्रेविध्यर्थमपघनेऽपरान्तुशीभावेतियोगेपघनेऽपिस्थानेतदाप्रत्ययहणमाश्रयोनियमःक्रियतेभाष्यकारास्तुयोगेपघाश्रयनियमक्रममाश्रित्यावष्टब्धाःततःसावितिएवंयोगविभागेनचोपधारिहर्त्तव्येकस्मिन्नियोगेपरिहर्त्तुमाह शसोरिति॥ शसोस्थानिप्रकारयेनेक

एवंतर्हीदीर्घविधिर्यरहेऽप्रकृतानांनंविनियमस्तदीतिस्तुविहानादीर्घविधिर्यरहेनप्रकृतीनांनंतेसर्वनामस्थानेविनियमस्तदन्तस्यप्रहणं
यमांसर्वनामस्थानेदीर्घोभवतिकिमर्थमिदंनियमार्थं॥ इहहनूपूषार्यमणांसर्वनामस्थानावनन्यत्रोणोनियमंपुनरेवविदध्यात्॥ ततः
शेसोवेवसर्वनामस्थानेनान्यत्रा॥ ततःशेसावेवसर्वनामस्थानेनान्यत्रप्रहणंकर्त्तव्यंतथासतिदोषेण॥ तथासत्यहणेनिरोधाभवन्ति शा
स्त्रेनिवर्त्तमुत्पादनविशेषेणोनियमंकुरुवाण्यसमीक्ष्य॥ अथवानिहत्तेसर्वनामस्थानप्रकरणेऽविशेषेणशेनियमेवक्ष्यामि इन् हन्पूषा
र्यमणांशावेवततः शेसावेवाहायनेहिनियमान्नप्राप्नोति॥ सूत्रहायने॥ ॥

यं
शेशेपिरोधाभावःपूर्ववन्नुवीसेकदेशेनसर्वनामस्थानंलक्षणंसर्वनामस्थानग्रहणंनिवर्त्तयन्नाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषेप्रत्ययंतमा
त्राश्रयेणशेनियमेयंमकुरुतेअसतिपिशब्देऽधिकारेऽपरोहनःसंबंधःसादिनिनन्नित्यमर्थमाह॥ अथपीशेतिसर्वनामस्थानेविशेषयमनये
श्शेनियमःस्त्रियामाणःप्रत्ययेननुलब्धात्मीयंसंबंधंत्रप्रत्ययांतरेदीर्घनिवृत्तिंकरोतीत्यर्थःदृहाणीति॥ विशेषानाश्रयणाद्धत्रेहेवावर्तीजिमद्रु
अदृत्सावेषानुकयोरितिदीर्घः ॥०॥ ४ ॥

दीर्घविधेरितिदृहयदियेननाप्राप्तेदृणाश्रीयतेतदनुनासिकलक्षणंसेवदीर्घंसनियमेनव्याहृतिस्यात्तत्रश्रुमध्येयवारादृणाश्री
यतेतथापिसर्वनामस्थानेचामबुद्धाविति॥ यंप्रेवव्याहृतिप्रसंगदृणनेपरिहृतविशेषवदीर्घंतमात्रंनिवर्त्तते॥ ततोयथाग्रहणा
नुदृत्याश्रुंततलक्षणादीर्घंतस्यादृत्सावेषानुकयोरितिप्राप्तंसनियमेनाव्याहृतेनादोषोभावः॥ ॥ हंतेर्यः हृतियः॥ ततस्मिन्
मोदीर्घविधिस्तत्रनदोषः॥ क्वचित्तर्हितेतिनिपात आभिमुख्यकरणार्थः यद्यतेपिग्रहणंपूर्वलक्षणार्थंतादृङ्मतइत्यत्रचावपिन

दीर्घविधेरपधानियमान्मेहंतिपिदीर्घविधौवनदोषः उपधालक्षणादीर्घंसनियमः नचैतदुपधालक्षणंदीर्घंतं॥
ङ स्वधयिवाप्रकृतेऽनवकाशः शेनियमाप्रकृतप्रतिषेधे अथवाअनुवर्त्तमानेसर्वनामस्थानमकारेणअनवका
शः शेनियमः॥ अप्रकृतस्यापिदीर्घस्यनियामकोभविष्यति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥ ४ ॥

ङ ङ

दोषःस्यात्किन्नयियोगेसर्वनामस्थानानुवृत्तावपिदोषंपरिहर्त्तुमाह। स्वधयिवेति॥ अपिशब्दोमिश्रक्रमः॥ अप्रकृतप्रतिषेधे
ऽपनेनसंबध्यते॥ इहहिविधंसर्वनामस्थानंशिःसुट्तथाशिनेयुसकसंबंधीसुट्स्त्रीयुसयोःसहनयुसकसेनिवचनात्॥ तत्रनु
त्पन्नानीयापेक्षेनियमेआश्रीयमाणेव्यवहितेधात्वादनर्थकमेवनियमःस्यादितिनियमविधिसामर्थ्यात्सर्वेसर्वादीर्घसनियमे
नव्याहृतिरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४

युष्मदीतियस्मिन्पुंसकत्वसंबंधिनिशेनियमःस्त्रियांनेतिसर्वनामस्थानसंज्ञकेपरतःपुंसकंनास्यनपुंसकस्येतिवचनात्तेनकारणेनतत्र स र्वनामस्थाने नेतिप्रतिषेधेदीर्घत्वेनसंप्रत्ययीभवतीतिसामर्थ्यविशेषणानियमआश्रीयतेतत्रराशीने पुंसकलिंगसंबंधिसर्वनामस्थानत्वाच्चानीति तत्राश्रयणनियमे विज्ञायमानेऽयमर्थोःप्राप्नोतिनहनूष्टीयमानेनपुंसकानीशीवेव

कथंयस्माद्धिशेनियमःस्त्रियांनेतिनेतत्रप्रवेहिनियमंपश्यसिहिशिःसर्वनामस्थानंनेतत्यस्मादयमस्यसर्वनामस्थानंने तीत्यपिः॥तत्रसर्वनामस्थानप्रकरणेनियमंनाक्षीतिकृत्वाअविशेषेणशेनियमोविज्ञास्यते।दीर्घविधिर्यद्धेनूप्रभृतीनांनेति नियमस्यस्त्रीतिहिविद्धान्शेनियमंयुनक्तेवविदध्यात्तन्नगाहनीतितथास्यनदुष्येत्॥शक्तिनिवर्तनंस्त्रीत्वविशेषेशेनियमेकुरुतो पसमीक्ष्यदीर्घविधेरूपधानियमान्नहंतियिदीर्घविधेश्चनदोषः।स्त्रियांनेतिप्रकृतेनवकाशःशेनियमोप्रकृतप्रतिषेधे यस्म हिशेनियमःस्त्रियांनेतिनेतत्रप्रवेहिनियमंपश्य।अतसंतत्सदीर्घत्वेपितउपसंख्यानं।।अतसंतत्सदीर्घत्वे पित उपसंख्यानंकर्तव्यं शेमानात्पवमान्।किंपुनःकारणंनसिध्यति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सर्वनामस्थानेदीर्घोभवतिनसर्वनामस्थानांनान्तरेऽति।।नचनेयंनपुंसकानांअयत्सर्वनामस्थानमस्तिइतिनियमविधानसाम र्थ्यात्प्रकरणायत्नंसर्वनामस्थानवत्सामर्थ्यप्राप्तिसन्निधानेवनपुंसकत्वमुभयप्रत्यविशेषात्नपेक्ष्यप्रत्ययमात्रेस्त्रीपुंनपुंसकसंबंधिनि दीर्घत्वंस्यादितिःक्रियतइतिसर्वमिष्टंसिद्धं॥ ॥अतसंतत्सचाधोक्षजः॥ अतसंतत्सिति॥सत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदंअत्रतावद्विषयतुवच नम् ॥ ७ ॥ ७

अननुबंधकग्रहणेदृष्टि॥उकारस्यानुबंधस्यस्त्रीणातत्रानुपयोगाद्व्यतिरिक्तानुबंधाभावेनाननुबंधकत्वमवसेयमिति।भाष्यकारस्यानुबंधमात्राभावेऽननुबं धकग्रहणंस्यादेव पुनःरहवानुबंधकोऽस्तीतिमत्वाहअननुबंधकग्रहणंदृश्यतेइति परिभाषणात्।माश्रिमाहएवंतर्हीति।मण्वानुबंधोयस्यासौतत्तथानुबं धकः।।सवायश्चानुबंधोयस्यासौतत्तथानुबंधकः।एधेवृद्धौवेतोऽपिककारानुबंधस्तद्वावृद्धणनप्रतीति।उच्यते आनांतपलक्षणेऽनुबंधानुबंधवतांसंब धेतवतुप्रत्ययककारानुबंधोनतत्रुप्रत्ययपतुपित्पकारेऽनुपयोक्ष्यतेनेतइतितेनासावनुबंधवानितितत्रेवदोषः।पकारलोपइति।अयमत्रार्थःपका

उपसंख्यानं कर्तव्यं। नकर्तव्यं २

अननुबंधकग्रहणंनसानुबंधकस्यग्रहणं।अननुबंधकस्यग्रहणेसानुबंधकस्यग्रहणंनेयंविधीनप्राप्नोति।अननुबंधकग्रहणेदृश्यते सानुबंधकस्यदृश्यग्रहणं।एवंतर्हिनरनुबंधकस्यग्रहणेअनरनुबंधकस्यग्रहणंनेयंविधीनप्राप्नोति।न ह्यहिं .पकारलोप यतेनस्यानुबंधत्वंभवति॥अतसंतत्पथेवतर्हिपकारलोपेनानुबंधेएवमुकारलोपेकृतेनातसंतं॥नन्वयंभूतपूर्वगत्याप्रविष्यतिअतसंते पथेवतर्हिभूतपूर्वगत्यातसंतमेवमनुबंधमपिएवंतर्हिआश्रीयमाणोभूतपूर्वगतिः अतसंतंचाश्रीयतेनानुबंधं।।निषिध्यति॥इहतर्हि॥ व्याकरणेसर्वेषांसानुबंधकग्रहणेषुरुणमाश्रीयतेत्रोसेनइत्यपिसिद्धं॥ ० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

कर्हि य

रेऽनुबंधःप्रत्ययसननुतरेशस्य॥तत्रप्रत्ययेककरेशग्रहणंव्यापारणवदवौक्तेःपरिभाषेयंभाष्यमाणाश्रवणेसंभवति।नचयकारःश्रू यते॥इतरस्तुश्रूयमाणेऽपिभेदकेलेउकारोऽपिलोपान्नभेदकः स्यादितिमत्वाहयथेवेतिइतरस्तुभेदकेनाश्रितेएलुप्तस्यापिभूतपूर्व गत्यासत्तुयास्टस्यभेदकत्वंयुक्तं मत्वाहभूतपूर्वगत्येति॥इतरस्तुभयोस्तुल्यमभूतपूर्वत्वंमत्वाहयथेवेति॥इतरेणभेदकत्वेनाश्रीयमाणो भूतपूर्वगतिर्युक्तानान्येनेतिमत्वाहएवंतर्हीति॥इतरस्तुयथायत्लक्षितस्मरणन्यायेनतुप्रतुघःकश्चिदप्यवततनुयलक्षणमितिमत्वाहनहि ध्यानंति सानुबंधकग्रहणावात्सानुबंधकेविधुक्तम्॥ ॥२७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

योगविभागः क्रियते॥ अच्: सनि अजंतानामनिदीर्घो भवति॥ ननो हनिगम्यो हनिगम्यो असनिदीर्घो भवति॥ अच इत्येव वाच्यं
चः स्थानेयोहनिगम्यो॥ अथायधाग्रहणमनुवर्तते उत्तरार्थं तर्हि नाकर्तव्यं॥ सनिदीर्घउपधाधिकारश्चेत्तदजंतस्य प्रतिषेधः सनिदी
र्घउपधाधिकारश्चेत्तदजंतस्य प्रतिषेधो वेन्नेत्यः। चिंतयति॥ तुष्टूषतीत्येवमर्थम्॥ एवंतर्हि सिद्धे॥ अनधिकारेऽपि किमुक्तं ह
निगमिदीर्घत्वं च ग्रहणमिति॥ नेषदोषः॥ उक्तमेतत्॥ ह्रस्वोदीर्घः प्लुतश्च इतियत्रयं यात॥ अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं दृष्ट
व्यं इति॥ ह्रस्वः सूडनुनासिकेच॥ अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति॥ आरिष्टिनूभवतीत्यादिः प्राप्नोति॥ कथमेतत्सिध्यति॥ वक्ष्यति
अस्तुत्र का एसका प्रतिपत्तिः॥ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति॥ नैवंशक्यं॥ उत्तरत्रविप्रतिषेधात्॥ यथा यास्मृतिर्हावतीस्मृता॥ए

नेषद्वित्रस्यानषष्ठीकविरवयवषष्ठीयष्ठाय कलिपाटिनमिमनिज्ञांगुकरपदिनाकि॥ वेनतर्हिनेषटिना॥ कस्तर्हि॥ विना॥ [illegible]
धनश्रुतिर्भावः॥ अस्तिति रूपभेदाभावादेकस्यैवकारस्यास्तु॥ नामिकारोप्रत्ययपरे कौण्डलादेश्चपरत्वडितिसूत्रेणाश्रयणाद्व
कारस्यरिरुडुतिलोपोभविष्यतीति ननुनाप्नोतिलोपेआरभ्यमाणऊरलोपस्यवाधकः प्राप्नोति॥ अत्रकेचिदाहुः॥ सिद्धत्वाज्ञापकं
तादागमेनादेशानवाप्तेर्यथादधिब्राह्मणेत्यादेरिति॥ यत्तावत्कंबलः कोटिनायितरेधः कंबलेनवाधकः॥ अस्यैवाहुः॥ मकारपरार्थप्राप्तेर्यत्कि
लक्ष्णमवर्णेनाहटिकृतेपदलोपेलक्ष्णेनेतरस्यार्थे॥ नचैतस्मिन्प्रयोगेडुडादेशप्रसंगोस्तीतिनत्रवर्णेनएवग्रहणं तेनकृतियदलोपेपुनस्त्र

दृद्धिर्नप्राप्नोतीति॥ तिनस्तत्रनिर्देशादस्यविधानात्॥ चर्त्वेकृतेइतिधोतरस्तत्रवकारस्योच्चारणेउकारस्यश्रवणेतिचर्त्वेकृतेऽनेचर्त्वेएधस्टृस्वि
सत्रानुकृतइतिभावः॥ अस्तिह्यवर्णेमिति॥ एवंत्रास्तिदृमितिटकारंतानुकरणंचेमंसिद्धमितिएधस्टृस्वितत्रो॥ [illegible]टोग्रहणं आश्रेया
दिति॥ एएधस्टृस्विति॥ अत्रोटस्यचकृतेचर्वेणानुकरणंनिर्देशात्तत्रचर्वेणाश्रयात्सिद्धमिमंथः॥ अस्तिचामद्रमिति ननुतस्मिन्नेवमत्रेनिर्देशो
युक्तः॥ तत्रोभयोरितिधोतरस्यादावुच्चारितस्यचर्वेचयद्वकारंतरंपयच्चवाहऊडितत्रठकारस्यजश्चे वावसानइतिचवर्तेयोः सामान्येनेसधस्टृस्वि
त्रनिर्देशादितिमन्यते॥ उभयोस्तुठिनेठकारस्यैवजश्त्वचर्वेचकृतेएएधस्टृस्वितिनिर्देशोयमादनात्रकिंचिच्चवेणाश्रयात्सिद्धेप्रयोजनंवदन्प
तेमूर्तिचिंत्यमेतत्॥ अथेति॥ स्मरितव्यमिदंज्ञानमस्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तोऽनुग्रहणलिंगस्यदर्शनान्निवृत्तोदिवउतिततोवकारेण

यदिनहिदितिधोतःयटइतिएधस्टृस्वितिदृद्धिर्नप्राप्नोतिचर्त्वेकृतेभविष्यति॥ असिद्धवत्वेतस्मात्सिद्धत्वान्नप्राप्नोति आश्रयात्सिद्ध
त्वंभविष्यति॥ असत्यसिद्धत्वेनाश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति॥ अस्तिचात्रः वाहऊडिति एषोयिठिकरिष्यते तत्रोभयोरश्रवणेकृतेआश्रयात्सिद्धत्वं
भविष्यति॥ अथक्रियतेग्रहणमनुवर्तते॥ उत्तरार्थंतर्हि नाकर्तव्यं॥ ह्रस्वेकृतेदधिकारेप्लुतस्य घत्वे प्लुतेकृतेदधिकारेप्लुतस्यघत्वंनस्यात्प्र
ष्टाप्रष्ठ्यं॥ तुकप्रसंगश्च तुकत्वप्रसंगेननिवृत्तेयिवेकृतेग्रहणेअवश्यमत्रानुनासिकावर्णोयलः कर्तव्यः॥ अनेरंगनाङितुक्प्राप्नोति
स्त्रीणितुकासहसन्नियोगग्रहणंविज्ञायते ननुचएवमपिअंत्यस्यप्राप्नोति॥ ७ ॥ ॥ कि ७ ॥ ७ चांकितीति १७ ॥

लिंगदर्शनाच्चप्रश्नः॥ प्रश्नलक्षणेदृद्धिरधिकारेऽकितिनेत्यादौप्रकारभावात्सत्येऽप्रश्नेकर्तव्यंकितिसत्यनन्तरोकितिर्योनेनप्रकारोविधी
यतेऽनिष्टविधौच्छग्रहणंष्टक्यकनकेनेत्यंभवति॥ नुकप्रसंगश्चेति क्रियमाणेपिषत्वविधौच्छग्रहणेएवंत्रास्तिदृमितिषत्वस्यासिद्धत्वान्नुकि
सतिप्रत्यक्षेनिमित्तेप्राप्नोतीत्यर्थः॥ अस्यनुप्रकारस्यसिद्धत्वान्नुकनभवति॥ निवृत्तेपीति यारभ्यविधौबाधित्वावर्णाश्रयत्वादन्तरंगत्वान्नुकप्रा
प्नोति॥ वार्णादंगवलीयइसेनत्वांगवर्णियोयुगयप्राप्तावनुपनिष्टनेतिनुकी॥ अवर्णायसनुकश्चनिर्देशः कर्तव्यइत्यर्थः ननुचेवमयी

५ सिद्धत्वस्यप्रापणंकथंवा ५

गतामिति॥ अवयवलोपिनामतोलोपोनास्तीत्येतत्परिभाषार्थेउपदेशग्रहणमनुदात्तादिभाष्यकारः संयतइष्यतिएधीतिपरत्वान्निघातस्यावकाशः॥ शाधीत्यत्रापिनित्यत्वात्एवंशाभावोऽलिधिति॥ अथात्रग्रहणमितिपक्षेगम्यादयोधिकारेऽपि वध्वुपदानमनर्थकंतेनाधिष्ठानात्विशिष्टोवर्धेयोविज्ञायतेनतयासिद्धवदधिकारेणाभाद्धिहोयतेनत्रग्रहणंनकर्त्तव्यमितिपक्षेतु॥ अत्रग्रहणंविषयार्थमितिविशिष्टोयोविषयःस्थानलक्षणस्तत्रैशार्थीतेनसमानाश्रयमसिद्धंयथास्यात्॥ इहमाभूत॥ अभाजिरगः॥ उपबर्हणमिति॥

हमितेयोऽर्थोवार्तिककारस्यापिमतः॥ शाभ्कारेणुमेवार्थेपरस्तात्स्थापयिष्यति संप्रतिनाभाद्धिहणमधिकारस्यप्रतिपत्तिलाघवायापव
क्तयोः ह्रस्वप्लुतग्रहणविज्ञानप्रापकेति॥ असिद्धत्वान्ह्रस्वादिति॥ शाभावस्यावन्नप्रयोजयति॥ एवंवस्यामि॥ शास्हेशाद्धाविति॥ यत
मूलः सकारः तत्रसातद्धितेधिचेतिसकारस्यलोपः॥ अथवाआद्धाविति॥ एवमपिसकारस्यप्राप्नोति॥ उपधाहितिव
तेति॥ तत्रउपधायाआत्वेहेतेसातद्धितेधिचेतिसकारलोपः॥ अथवानद्धाविति॥ तत्रैवप्रतिषिद्धेसातद्धितेधिचेतिसकारलो
पः॥ एतदपिलोपायवारोविज्ञास्यते॥ नवसकारस्यलोपः प्राप्नोति॥ कोऽत्रेहिलोपउतेप्रयोजनं॥ कुर्विमत्रद्धिलोपेद्धतेसा
र्वधातुकेपरेउकारइतिउसंनप्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्॥ एतदपिनास्तिप्रयोजनंवक्ष्यतितत्रसार्वधातुकग्रहणंप्रयोजनंसा
र्वधातुकेभजएर्वतेत्रेप्रियथासादुवं॥ तास्तिलोपेणएरेशाअडाद्धिषे॥ तलोपअस्तिलोपइणाश्नयणादेशाः॥ अडाद्धिषोप्रयो
जनं॥ अकारिरेहिरिति॥

तौ ओप्र२ एवंविधीयतेश्नोरल्लोपइत्येसविषयार्थस्यानुवर्तनात्तलोपविषयएवभवतीत्यर्थः संयतेतदाहनवसकारस्येति कुर्विति॥ कु
द्धिरितिस्थितेहिलुक्परत्वात्प्रागुत्वाच्चप्राद्धिरितिहिलुक्ततउसंनप्राप्नोतिरितिअसिद्धत्वात्तुहिलुकोभवति॥ ७॥

कानिपुनरितिश्नस्यासिद्धमतात्थश्नुतिशास्हाविति॥ इहेत्ववाधनापश्नसिरेवारेशाःशासेर्विधीयतेतत्तोपलंतत्वात्सिद्धंथितमित्यर्थः॥
धिचेति सँप्सलोपइतिधिसकारस्यिवोलोपश्चरतिनाश्रायतेत्वकार्यमेवभवतीतिनिरूप्यतेरेतमर्थानि॥ श्नसोरल्लोपस्यवारोऽकारस्यस्थाने

कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि॥ प्रयोजनंपूर्ववधिन्ने॥ शाभावएवंवधिन्नेप्रयोजनंएधिशाधीतिश्नसिशाऽस्तेरत्वशाभावयोः
क्तयोः ह्रस्वप्लुतग्रहणविज्ञानप्रापकेति॥ असिद्धत्वान्॥ शाभावस्यावन्नप्रयोजयति॥ एवंवस्यामि॥ शास्हेशाद्धाविति॥ यत
मूलः सकारः तत्रसातद्धितेधिचेतिसकारस्यलोपः॥ अथवाआद्धाविति॥ एवमपिसकारस्यप्राप्नोति॥ उपधाहितिव
तेति॥ तत्रउपधायाआत्वेहेतेसातद्धितेधिचेतिसकारलोपः॥ अथवानद्धाविति॥ तत्रैवप्रतिषिद्धेसातद्धितेधिचेतिसकारलो
पः॥ एतदपिलोपायवारोविज्ञास्यते॥ नवसकारस्यलोपः प्राप्नोति॥ कोऽत्रेहिलोपउतेप्रयोजनं॥ कुर्विमत्रद्धिलोपेद्धतेसा
र्वधातुकेपरेउकारइतिउसंनप्राप्नोति॥ असिद्धत्वान्॥ एतदपिनास्तिप्रयोजनंवक्ष्यतितत्रसार्वधातुकग्रहणंप्रयोजनंसा
र्वधातुकेभजएर्वतेत्रेप्रियथासादुवं॥ तास्तिलोपेणएरेशाअडाद्धिषे॥ तलोपअस्तिलोपइणाश्नयणादेशाः॥ अडाद्धिषोप्रयो
जनं॥ अकारिरेहिरिति॥

तौ ओप्र२ एवंविधीयतेश्नोरल्लोपइत्येसविषयार्थस्यानुवर्तनात्तलोपविषयएवभवतीत्यर्थः संयतेतदाहनवसकारस्येति कुर्विति॥ कु
द्धिरितिस्थितेहिलुक्परत्वात्प्रागुत्वाच्चप्राद्धिरितिहिलुक्ततउसंनप्राप्नोतिरितिअसिद्धत्वात्तुहिलुकोभवति॥ ७॥

नलोपेऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति। नासिकालोपः प्रयोजनमास्तामासन्निधानात्। अटकुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि दकारस्य लोपः स्यान्नेति। अनजादित्वादटो भावान्नुम्लोपयोरसिद्धत्वेनाकृतेर्यस्मादित्यर्थः। एवमेकाच इति। आटमनतिरेणानेकाजिरेणभवतीत्यिरेवमाङ्ववतीत्यनुमीयते। ईयनुरित्यादौ योगविभागमनतिरेणायणः सिद्धत्वादङ्धीत्येव योगविभागो वित्ता

करः२

नलोपेऽनुनासिकलोपो झलीति। अडादीनां प्रयोजनं। आसन्। आपन्। दूरणं देशः। यणो लोपयोः। अनजादित्वादटनप्राप्नोति। असिद्धत्वान्नेति। असिद्धत्वान्नेति। अनुनासिकलोपं प्रति नित्यत्वात्। अनुनासिकलोपे झलीति। यदयमसिद्धत्वं नित्यत्वं च लोपयोर्बहिरङ्गमिति। अनतिरेणाबहिर्भूतेन विघ्नेनेति। अनतिरेणाबहिर्भूतेन विघ्नेनेति। अनेकाचो यणः। दूरणं। यणादेशप्राप्तिनिमित्तयोगविभागः करिष्यते। दूरणः। यणभवति। ननु एकाचः। एकाचो यणभवति। ननु। असंयोगपूर्वस्य। असंयोगपूर्वस्य यणभवति एकाचश्चेत्। सर्वविधिप्रतिषेधपरिहारः। उपदेशे इति वर्तते। नत्रोपदेशे द्वुग्वस्थायामवाङाटौ भवतः। अथवा आर्धधातुकेऽनिवर्तते। अथवाद्वुङ्ङ्स्वडि निर्दिष्टलकारको निर्देशः। लुङादिश्चुलकारो दिक्षिति।

॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

यतेनेननिमित्तोपि यणादेशोऽनुनासिकलोपो भवति। नत्रोपदेशावस्थायामिति। अंतरं गानपि विधीन्बाधित्वा लुङ्घुयदेशस्याङाटौ भवतः। अथवेति। आर्धधातुकग्रहणमनुवर्तिष्यमाणमपेक्षते। घुषु लुङादेशेषु लावस्थायां लाधार्धधातुकसंज्ञायामाङाटौ भवतः।

भवतः ॥

सर्वेषामिति त्रिष्वपि हलोषु यणादीनां लावस्थायामप्रसङ्गाभावादनजादित्वादटोऽभावादटप्राप्तिरित्यर्थः। अटसिद्ध मिति नित्यं सन्नं नटटेति। नित्यत्वेऽचीत्यधिकारात्। हलि हलीत्यभावः। कथमायन्नासन्निति यावता नुमः स्थाने लोपयोर्बहिर्भूतेनेति। अनङ्गत्वाद्बहिर्भूतेन विघ्नेनेति। अनेकाचो यणः। दूरणं। यणादेशप्राप्तिनिमित्तयोगविभागः करिष्यते। दूरणः। यणभवति। ननु एकाचः। एकाचो यणभवति। ननु। असंयोगपूर्वस्य। असंयोगपूर्वस्य यणभवति एकाचश्चेत्। सर्वविधिप्रतिषेधपरिहारः। उपदेशे इति वर्तते। नत्रोपदेशे द्वुग्वस्थायामवाङाटौ भवतः। अथवा आर्धधातुकेऽनिवर्तते। अथवाद्वुङ्ङ्स्वडि निर्दिष्टलकारको निर्देशः। लुङादिश्चुलकारो दिक्षिति।

सर्वथाऽऽदेशेऽनुनासिकलोपो विप्रतिषिध्यते। वस्तेपनदजारीनामठसि दुमिति। अनुनासिकलोपाल्लोपयोर्जभावप्रयोजनं। आहिगंजहि। गतेः। गतवानिति। अनुनासिकलोपबहिरङ्गत्वेनजभावेवृद्धतोऽनोहेरनोलोपश्चेति लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्नभवति। अनुनासिकलोपस्तावन्नप्रयोजयति। अथोपदेशे इति वर्तते। यद्घुषदेशे इति वर्तते धिरनुनः। कृणुतः। अत्रनप्राप्नोति। नेषदोषः। नोपदेशेग्रहणनप्रकृतिरसिद्धवदत्रनेतिकिन्नोक्तं धार्धधातुकमिति वर्तते आर्धधातुकोपदेशेष्वकारान्तमिति। जभावश्चाप्रयोजयति। हिलोपयोगविभागः करिष्यते। अनोहेः। जनतुरहेर्लुङ्भवतीति। जनतः प्रसयात्। प्रसयादिति त्रयाणां घोषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपो ह्लोपयोर्जभावेऽप्रयोजनो। नानुनासिकलोपजभावौ। अल्लोपयहिलोपयोरिवेति वक्तव्यं। संख्यातानुदेशानामभूदिति। अनुनासिकलोपो हि० लोपं प्रयोजयति। ७।।

कालेयदकारान्तमंगमस्यार्धधातुकेयरनोलोपयहिसत्रार्थः। तत्रविन्निच्छब्दयोरवेषु प्रत्ययसंज्ञियोगेनाकारस्यविधानादकारान्तत्व धिन्निच्छब्दावार्धधातुकौ यदेशौ भवतीतिसिध्यत्यल्लोपस्तस्यपरनिमित्तत्वात्। तावभावाद्धिनुनदृणादेशगुणाभावः। प्रथमस्य यादिप्रत्ययोः शेषहरिसमुदायपदृणात्। असंयोगपूर्वादित्यत्रतुभेदनपदृणादेनेनयादुनइतिसवर्धतेनेत्वनइतिसु स्वानानुदेशानामभूदिति। पघयिप्रयोजनाल्लोपनयस्तावत्। तस्यपघासंज्ञाभावस्तथापित्रमेस्थामित्रत्वव्यवस्थाहेतुत्वदर्शनात्

आगहिरिति॥ अत्रापिमङ्गल्यादिभ्यो ऽपठत्वाद्धेर्लुगभावः सिध्यति॥ मघोनहिति॥ मघमस्यास्तीति मघवान्॥ सिद्धेवहिरागमनेऽहिति परिभाषया संप्रसारणमाशङ्क्याह परिभाषावो हऊ इत्यत्र ऊ इत्यपिनता दाभाष्यास्त्रीयानस्याप्रवृत्तिर्मानाभ्या ऽकारलोपसंप्रसारणाभ्यामस्त्रियामित्यतोऽगवहिरागमयोर्युगपदनुप्रसक्तानान्नाजानेनेत्यर्थ इति प्रतिषेधाद्वा॥ अनुपपन्न

मंडूकिताप्रिणागहिरेहिरश्वहागहिमरुद्भिरग्न आगहिसप्रसारणमवर्णलोपेप्रयोजनं॥ मघोन पश्यामघोनो मघोनेा संप्रसारणेकृतेयस्मिन्लोपः प्राप्नोति॥ अस्मिंहल्लक्षणेभवति॥ नेतरस्मिन्प्रयोजनं॥ वक्ष्यतेतत्॥ मघवन्नशब्दो बहुवचनेप्रातिपदिकेइतिरेभावआद्योयेप्रयोजनं॥ किंस्मिन्कर्मप्रथमेदमत्र आयः॥ रेभावेकृते॥ आतो लोपइटिचेत्याकारलोपोनप्राप्नोति॥ अस्मिंहलक्षणेभवति॥ एतदपिनास्तिप्रयोजनं॥ स्यादसोरेभावेकृतेलिट्च॥ कुरुतसार्वधातुकमपिभवति॥ तत्रसार्वधातुकमपितङित्वदिति ङिद्वा॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति आकारलोपोभवति॥

यदितर्हि अत्रयोगानास्ति॥ उक्तुकञ्॥ कथमो विनिष्टौ इहकुर्वःकुर्मःकुर्यादितिउकार लोपेकृते

मिति॥ ननुचात्रहिनेविधीयमानोकारलोपोनभवति॥ व्यञ्प्रयतादस्मिंहल्लक्षणमपिनास्तीत्यनुपपन्नमिति॥ एवमप्रयोगणीयः॥ मावेकृतेइतिनिपातनात्लिट्येनिसार्वधातुकशयः स्नोहिक्ष्वनेऽघोरितीत्वनिषेधादाकारलोपः॥ वार्तिककारेणेहप्रयोजनेषुप्रतिषेधेषुक्ष्नावेकृते वार्तिककारेणेहप्रयोजनोपदेशेषूक्तुकञ्इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सार्वधातुकेपरेइति॥ अथसार्वधातुकएवयस्तः कस्मादुतंनक्रियतेनेत्याशंक्याऽकारलोपएवमसुतंसानकुरुतइ त्यारेनुविकारेणनमयवधानात्तसात्॥ कुर्वेदमारावपिस्थानिवद्भावाद्वयवधानमितिचेत्तना॥ वचनादृश्यव्यवधानमाश्रीयतेन्नु वसार्वधातुकपऽकारइत्याश्रीयमाणोनित्यतालक्षणेनुकारलोपेतेलोपस्थानिवद्भावादुतंप्रविष्यति॥ अत्रपरत्वादुकारेणेऽकारलो पः॥ तत्तस्मानादिष्टादचःपूर्वसविधावेसंवस्थानिवद्भावः॥ प्रसयलक्षणानुवर्तीआश्रयतान्नाभूते॥ एवंतेहिमरिहारंतत्रसंवश्यमाणासास्थ निवत्तेभाण्डकृतानाश्रिते॥ अथवानित्यतात्सर्वमुकारलोपः यस्मादुगः हलेसुकारलोपेप्रसयलक्षणमितिगुणेनभावा॥ ततोलक्ष

उकारः

सार्वधातुकपरेइतिउतंनप्राप्नोतिगोपिवेहिकृधंहिनि हृत्तिः॥ इहचकारयतेः कारिष्यतेरणरनिटीतिणिलोपोनप्राप्नोति॥ अनुवर्तनात्तदयोगमितिस्यालुचकिरेणानुकथनन्नास्ति हचाकारितरंअहारितरंइतिविणउन्नस्यतरप्रत्ययस्यलुचकथंनस्यात्॥ वक्ष्यतेभगवान्हलनवाल्लुनदर्थेतेनभवेदिहगर्विनिहृतिः इहसस्मिचूयीयुटूनामितियुभावकर्मणोस्यदर्शनंग्रहदृशांवाचिरवदिहचाकिंचणिलोपश्च॥

रणन्नरेणावप्रत्ययवन्विधिरनित्यइतिगुणस्यानित्यतंनन्नआश्रिष्टादचःपूर्वोऽकारइतिनहिघोनास्तिस्थानिवद्भावः॥ ननुचाश्रयतादुकारलोपस्यासिद्धत्वंनप्राप्नोतिम्वोरुकारलोपविधानात्सार्वधातुकेप्रत्ययउत्वविधानात्॥ नेतदस्ति॥ मकारवकारादौप्रत्ययेउकारलोपविधानादस्त्रियवसप्रभानाश्रयत्व॥ कारिष्यतइतिप्रहतिप्रत्ययाश्रयतादिणिलोपयोः समानाश्रयत्वंभगवानित्यादि नाप्रयोजननिरवकाशत्वादिहचेति चकारेणणिलोपोवि धीयतेऽन्यथा॥

वहिरंगलक्षणेति। यद्यपि नञ्जानंतर्यादिति। अयमत्रनिषेधोऽवृत्तरतिनञ्पियसमासायाः कारणाभावात्तत्संगएवनास्तीतिप्रतियादयितुमुपन्यासः। प्रतिहृद्दिभाविनाविति॥ नहिवर्तनरनयेरप्रतिरंगंवहिरंगंवाद्यभावसिद्धंकिंचिदस्ति परस्परयायुगपत्प्राप्तिनयोरवस्थानायथास्थानदृष्टत्वे परगुणयोःपुषदरसादेर्नुयुगपत्प्राप्तिनास्तिप्रमाणप्राप्तिकालआश्रोयादीनांनिमित्तभावादप्रसंगः॥ आश्रोयप्राप्तिकालेचनिर्दृत्तेसंप्रसारणंतत्रनिमित्तमेवाश्रोयादीनांसंप्रसारणमितिनास्तियरिभाषोपस्थानमित्यर्थः। यद्येवंयत्रवेदमित्यादावपिनाङ्तेआङ्ग्रहणेनतेऽइमेत्वप्राप्नोतीतिनिमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषायाश्चानुपस्थानप्रसंगः एवंतर्हिन्यायाख्यायतेअस्मिन्वहिरंगमंतरंगइत्येषापरिभाषावाहुलंवित्यत्रज्ञापितेयाभाङ्स्त्रीयाअथवाविप्रतिषेधेयंकार्यमित्यत्रोयङसमानाताप्रिसंज्ञापरिभाषाणांकार्यकालत्वाद्धलंसंप्रसारणादे

वहिरंगलक्षणंतुनेवप्रसज्यते॥ नैषदोषः वहिरंगमंतरंगमितित्वप्रतिहृद्दिभाविनावेतावर्थौ। कथंसंतंतरंगेवहिरंगोऽसतिववहिरंगेऽंतरंगं॥ नचात्रांतरंगवहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥ नानिमित्तेनैवहिरंगेऽंतरंगंप्राप्नोति॥ नत्वनिमित्तमेववहिरंगमंतरंगंप्रसज्यतेऽयादेशस्यतोयाद्योयाश्चायादेशलक्षणेसिद्धावजंत्याः॥ प्रशमम्यगतः। प्रतमम्यगतः प्रवेमिदम्यगतः प्रवेधिदम्यगतः स्त्रीगी स्वरसंकुलत्वादेवनत्र?॥ श्रीः

प्राताद्भाङ्स्त्रीयाअभाङ्स्त्रीयेषांलोपादिषुकर्तव्येषुअसिद्धेतिनप्रवर्ततेतेनदप्रहृत्तौवाल्लोपादीनिभवंतीतिवाभार्थः। परान्नित्यमित्यर्थोयंतेनसंतंतरंगइति॥ वुग्यायेरिंगदर्थः॥ तत्रनिमित्तमेवेति। परिभाषायाअसिद्धत्वादप्रवृत्तावितिभावः। वस्तुसंप्रसारणंचेकंपरिभाषायाआश्रोयादीनांचाश्रयइतिसमानाश्रयत्वात्सिद्धंपरिभाषायाः। प्रशमम्यगतः प्रवेमिदम्यगतः प्रवेधिदम्यगतः स्त्रीगी मकारेणप्रवर्तनीतिअयंदोषोनप्राप्नोति। प्रवेमिदम्येति। मिदेर्यंतात्तेणिचतत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्स्वसुप्रवीदुत्तरेणेणिन्नभवति। पकारेणव्यवधानादियमयादेशप्रसंगः॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

प्रशमनम्येति॥ अंतरंगाधिकारेलघुलघ्वादिवर्णादेशेहेरितियत्तेनतत्रहोपस्यासिद्धत्वादकारेणव्यवधानाद्यादृशाप्राप्तिः॥ नभवतुरितिसूत्रेऽसुवुहृनेत्यसिद्धत्वादुवङ्प्राप्नोतीतिनवुनाप्रतिषेधइतिवुगागमस्यासिद्धत्वेऽपिसभवेव्यवधानंभवतीतिन्यायः। नेतादृशीति॥ व्यवधानप्रसंगेत्यर्थोयदिघेतीतद्व्यधकेननिनातीतिनप्रवर्ततेति॥ उवङ्स्तुनिरवकाशोलाघवेनसानिवुकिसिद्धत्वादात्मा

प्रशमनम्यगतःप्रगरम्यगतः। हृस्वयलोपाल्लोपोनाश्रयसिद्धत्वात्तत्पिलघुप्रवादिनयादेशोनप्राप्नोति॥ अत्रापेषपरिहारः समानाश्रयत्वेननासिद्धमिति कथंणावेतिविधयःशेर्लुपित्रयादिशः॥ वुग्टाबुवङ्यणाःसिद्धोवक्तव्योवभवतुः। वभूवुः॥ वुकोसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति। उपदिश्येयउपदिश्यानेयुटासिद्धत्वापणादेशः प्राप्नोति। वुकलावचूवक्रमः॥ वुकनवस्यामिश्रवोलुङ्लिटोरुपधायाइति॥ अत्रउवङादेशकृतेयाउपधात्तस्यात्। एवमपिकृतोनु स्वलुप्तात्उवङादेशकृतेयाउपधात्तसाउत्तरमेविप्रतिषेधेनेति॥ नन्वनुनःसाप्रातिकीयाउपधात्तस्याः स्यात्तमकारस्येति॥ नैषदो षः॥ श्रोरितिवर्तते॥ तेनोदर्णासभविष्यति॥ मेवेत्सिद्धवभ्रवतुबभूवुः॥ इदनसिध्यति॥ वभ्रवा॥ बभूविथेति। किंका रणंगुणस्यः हृत्यधिहवर्णभावात्॥ नात्रगुणस्यहृद्धीप्राप्नुतः किंकारणः किमितिवेतिप्रतिषेधात्कथंकिंह॥ इंधिभवति

प्रमादेति नेहैकिंतुवयंप्रत्यवरमहेवुका॥ ॥

नमस्पर्शपत्रशब्दोयाधिनुमृदितिवुकिसतेनतस्यासिद्धत्वात्भवतेते॥ तेनोवुगित्येतिउवर्णोस्योपधायाअनुदात्तइत्येवमादि यणादुवङिन्वक्तेउवर्णेउपधाभवति॥ नास्यथाद्यधिवेतिम्रावेतिकिंवप्रयोजनमितिमत्वाहभवेत्सिद्धमितितेदंकि

त्वयमितिप्रुवोवुकोनिमत्तादिनिमित्तात्॥

स्यं प्रत्याख्यानवाघाह एवंतर्हीत्यानर्थकावेकाचइत्यस्यैवलक्षणस्यायंप्रतिषेधः किंतर्हिविप्रतिषेधः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः।विभक्तिस्वरस्येति व
चनाद्विप्रतिषेधग्रहणानुदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप्युपपत्तेरिति॥अत्रोपसंख्यानवादीआह।यत्रतर्हीति।बहवःस्थानोसमितिवक्तव्यंहिः॥तत्रालोपवादिमतेनान
उपधालोपिनइतिदीर्घबहोर्नञ्वदुत्तरपदभकृतिस्वरप्रसंगः॥प्रत्याख्यानवादीआह।परिपुनरिति।विप्रतिषेधग्रह
णानानुवृत्तेरेवेतिभावः॥उपसंख्यानवादीआह।नैवंशक्यमिति।प्रत्याख्यानवादीआह।एवंतर्हीति।नञोऽस्त्रित्यनेनानिषिध्यमानो
ऽनुदात्तनिवृत्तिःस्वरःपुनिरुच्चारयकान्नावतरतीत्यर्थः॥एवंप्रत्याख्यानवादिनाविशेषाभावःप्रतिपादितः।विधत्तेतुविशेषः।अलोपेस

एवंतर्हिनवयंलक्षणस्यप्रतिषेधंशिष्मः किंतर्हियेनकेनचिल्लक्षणेनप्राप्तस्यविप्रतिपुस्वरस्यायंप्रतिषेधः।यत्रतर्हिविप्रतिपुस्वरो
नास्तिवक्तव्यमेतत्।यदिपुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापिप्रतिषेधोविज्ञायेत।नैवंशक्यं।इहापिप्रसज्येत॥कुमारीति।एवंतर्घो
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनोदात्तनिवृत्तिस्वरंपुम्भवतीति।यदयंस्वरूपग्रहणेरादिषुपठति॥अंतोदात्तार्थंयल्लोकेति।सिद्धहिस्मा
ञ्चैवामघोनःपशूनामघोनामघोनेप्रसारणंकर्तव्यंस्यादिति।लोपःप्रोतीति।प्रत्ययपुनःसहतेनासिद्धंतत्रासिद्धत्वात्तस्यनभविष्यति॥
यस्यापिहिप्राग्भादसिद्धंतस्यापेषनदोषः कथंवस्यतेनतत्प्रघवन्श्रद्धोऽयुक्तंप्रतीयदिकस्मिंश्चित्प्रयुणः।मयानभोभावेकृतेऽ
ग्रेगुणःप्राप्नोति॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सुपःधालोपिताडीत्यामंवक्तव्यंसुनीतितदर्थावेतुवक्तव्येतिभवतिगौरादिङीषोप्यनुपसर्जने।धिकारादत्राप्रसंगः।सहतेनासिद्धमित्ये
तत्त्वानेलाद्यर्थिष्यतेतत्रसुपकीदिवद्वक्तव्येवमर्थंस्वरविशेषनिरूपणंकरणंयत्सोनेतत्रभोज्यसुष्ठुनिरुपितं॥डाबुभाभ्या
मित्यत्रानुवक्तव्येवमवक्तव्यमितिव्यवस्थापितं।क्वचित्तुपाठः।नेषउदात्तस्वरस्यप्रतिषेधः।कस्यतर्हिस्तौयादिस्वरस्य।एवंतर्हियेन
केनचित्प्राप्तस्तत्स्तौयादिस्वरस्यापत्रतर्हिस्तौयादिर्नो।ज्ञिस्नुनरूपेष्यति।अत्रयावेनतर्हीत्याद्यर्थेनाख्यातेनोभिन्नक्रियंहरः॥

ग्रण्यनुरिति।ननुचभूभावस्यसिद्धत्वादनुशब्दस्यवायमितिस्यादेवमुणादेशेषः।गुरोश्चहलइत्यकारस्यैवमुणोऽ
नेनभावः।नचगुणाभावेपीत्रक्रीयतइत्यत्रक्रेरिष्टोत्वंस्यात्प्रयणाद्भमितिप्राप्तोभावादत्रगुणाभावःनित्यानादिति।हलोतेणा
देशक्रियमाणोभमित्यत्रनियानादीर्घोभविष्यतीत्यर्थः॥आप्तादिनिवेदितःप्राप्तादिमत्सत्वमप्रतिघत्वभावेनोपादानादभिविधा
वाकारोवोह्यः॥यपुधइत्यादीनाधिरित्यत्रावग्रहेष्यनुरुपादानमग्निमन्येरोधः प्रागुभ्राविनइतिप्रश्नोर्थ इतिस्यैवाकरिक्

ग्रण्यनुरिति।ननुचभूभावस्यसिद्धत्वादनुशब्दस्यवायमितिस्यादेवमुणादेशेषः।गुरोश्चहलइत्यकारस्यैवमुणोऽ
नेनभावः।नचगुणाभावेपीत्रक्रीयतइत्यत्रक्रेरिष्टोत्वंस्यात्प्रयणाद्भमितिप्राप्तोभावादत्रगुणाभावःनित्यानादिति।हलोतेणा
देशक्रियमाणोभमित्यत्रनियानादीर्घोभविष्यतीत्यर्थः॥आप्तादिनिवेदितःप्राप्तादिमत्सत्वमप्रतिघत्वभावेनोपादानादभिविधा
वाकारोवोह्यः॥यपुधइत्यादीनाधिरित्यत्रावग्रहेष्यनुरुपादानमग्निमन्येरोधः प्रागुभ्राविनइतिप्रश्नोर्थ इतिस्यैवाकरिक्

यस्यपुनःसहतेनासिद्धंत्रासिद्धंतस्यनभविष्यतिपस्यायंप्राग्भादसिद्धंतस्याप्येषनदोषः।कथंदीर्घोच्चारणंसार्थं
त्रभविष्यति॥अस्तस्यदीर्घोच्चारणंप्रयोजनं।किंभसंज्ञेतिनिघातनादेतत्सिद्धं।किंनिघातनं॥वहोऽन्नवदुत्तरपदभकृतिस्वरे।
॥अथवापुनरनुसहतेनेति॥आप्तादिनिवेदितवदनुप्रसारणायलोपः प्रस्त्यादीनाप्रतिषेधः।आभादिनिवेदितवदनुप्रसारणाय
लोपःप्रस्त्यादीनाप्रतिषेधोवक्तव्यः।पपुषः।पस्यतस्थुषः।निमुषः।स्विषुषः॥लुलुवुषः।युयुवुषइति॥वदनुप्रसारणंसहतेतत्सा
सिद्धत्वात्।अचोयाकारलोपादीनिनसिध्यंतीतिनेषदोषः॥उक्तमेतत्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति॥कथंपुनरवोवाकारलोपादी
निवक्तव्यानिविप्रतिषेधेनप्रसारणमितियलोपः।मेरीवलाका।योसावणकारलुप्यतेनसासिद्धत्वात्।इत्ययंलोपःप्राप्नोति।अ
ग्नेघयरिहारः।समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति॥कथंत्रण्कारलोपः॥अस्तसइतियलोपः॥प्रस्त्यादिषुप्रयत्नहेयान्।प्रस्त्यादी
नामसिद्धत्वात्प्रकृतेकाजितिप्रकृतिभावोनप्राप्नोतिनेषदोषः।पथेवत्रस्त्यादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावोनभवति

इमण्पस्येतिलोपसंज्ञायांडीप्युनर्यस्येतिलोपः।तत्रहयोस्त्रीययोरसिद्धत्वाद्यकारेणयणानभवतीतियलोपाप्रसंगः।ननुचप्राग्भादसिद्धते
लोपेहयस्यसिद्धत्वादुपधायकारेणभवतीतिलोपस्याप्रसंगएवस्त्रीनिर्देशोविधेयलोपविधेरप्रतिषिद्धः।अजादेर्वेगसाधाश्रयणाद्
रोधः।वचनसामर्थ्याद्धूयंवेयलोपः।पश्चाद्रेफलोपः इतिक्रमेणाश्रयिष्यतेनिमित्तेयकारलोपस्य ॥ ७ ॥ ॥ ७

रञ्जयतीति नलोपेऽङ्ङौचनानङ्स्थक्रञ्जेरंजेर्मनाञ्चेतिमित्वाङ्घः प्रत्ययान्तसेनि॥ शब्दनसेनयोः पङ्क्तिहसयोश्चनत्रशब्दनिर्देशः घिनुणनुत्ताच्छीत्येविधीयतेऽङ्टिशङ्प्रत्ययकारश्चनाच्छीलिकादनियदुक्तादृत्तेर्भवति॥ श्रोणा॥ रिकादृतिरञ्जकङ्गनत्रकुनश्चिल्लि
सेतयोरितिकुनप्रत्ययः॥ रञ्जकीतिपुंयोगादाख्यायामितिङीष्॥ अथयोगेनुङीपानभाव्यमितिभाष्यकारज्ञिप्रायः रञ्जनमिस

रञ्जयतिमृगानामृगरमणोऽतिकिमर्थंरञ्जयतिवर्त्तणिः॥ घिनुणिन्वोर्घिनुणिन्वोप्रसख्यानंकर्तव्यंएणीघिनुणिनि
षातनातिहाकिंन्निषातनंनप्रसज्जेति॥ अथाकथातुनिर्देशेनिषातनंतेऽग्रथिनुदृहिहोषः स्यात्॥ दृशनहः कर्णे॥
दृष्ट्वा॥ नेनद्भूतुनिषातनंकिंतर्हिप्रसंख्यानेसतिद्रष्टव्यं॥ तस्मिन्नप्रसंख्येलोपोभवतिदेशप्रज्ञप्तिर्णिरञ्जकोशणीतिरञ्जकोजनरञ्जः समासल्यो
नोरञ्जकरञ्जनरञ्जः सत्यंसाधुनंकर्तव्यंरञ्जकःरञ्जनंरञ्जइति रञ्जकरञ्जनरञ्जे ह्युक्तंतान्तिसिद्धंकितर्हिवैतेश्रोणादिकाः॥ तथ
ह्याहचक्रुःभुवनेशिरइति॥ शासदृदडुहांलोः॥ शासदृतेश्चाशासः कोऽयंसंख्यानेशासइति॥ श्रथशासः कोऽयंसख्यानंकर्त
व्यं॥ श्रणीरितिकिमनुनेरिनियमार्थो श्रा हौच्चिहिश्वर्थंकथंनियमार्थंस्यात्॥ कथंवाविधार्थोपदिश्यमानोवृद्धिमात्रस्यग्र
हणंतेनानियमार्थम्॥ ६

त्ररंजेकुनप्रत्ययः सर्ववाङ्कादितदृष्टव्यः तेनरजनीतिङीष्प्रभवति रजदृसत्रमूरंजिभ्याकिदित्यसन्तप्रत्ययः किम्वदति॥ शासदृ
दडुहलोः॥ शासिमात्रेणेति॥ शासत्रनुशिष्टाद्विप्रश्राङ्शासदृदडुहांयाभिमस्येवार्थः॥ नियमार्थमिति॥ कोऽन्वाशासदृहपथो
स्यात्॥ शालङ्कारोमाभवदयमर्थः॥ ॥ ॥ श्रीजगदंबिका ॥ ७ ॥

३ २ २सवत्सा२ १

यस्माच्छासेरिनिशास्त्रनुशिष्टाद्विप्रस्मारङ्विहितःसर्तिशास्त्यर्ति॥ प्रश्नेतत्रपस्मेपदाधिकारात्तत्राङ्संसगोंद्विशिष्टस्यशासोग्र
हणंसंसर्गेणविशिष्टस्यतिहेतुत्वात्पथासकर्मकोऽन्यनुनीयतेसकर्मकेतिविशिष्टोधेनुःप्रतीयतेयद्येवंशासिमात्रग्रहणं कथमाश्र
कितं॥ अथहलोपुपारानात्तस्यशासिमाँणसंबंधसंभवात्दृसुस्वतेतत्रसाधारणासाधारणसन्निपातेऽसाधारणमेवशिग्रहणंदृश्य
तेपथादृहांनेशारणांचमध्येधनंवोवध्यतामित्युक्तेवडवाएववध्यंतेनतुगावादयः॥ एवंतर्हिएकशेषाद्वाश्रयणाच्छासिमात्रग्रह
णंपरूपसंभवः॥ वयंधीनि॥ श्राचार्यदेशीयस्यवचनेविध्यर्थेवाशास्तदृशारादितसनिवारितंस्यात्॥ श्रायेशरिसत्रवनप्रापेति॥ ५ ऐये

स्यय
श्रथहियस्माच्छासेरङ्हिनःनस्यग्रहणंतत्रोविध्यर्थम्॥ यद्यपिशासिमात्रेहणं॥ एवमपिविध्यर्थमेवाकंथम्॥ श्रड
हलादावुच्यते॥ नचात्रहलादिंपश्यामः॥ ननुचक्रिवेवहलादिःक्रियेलोपेहलोघभावान्नप्रापोति॥ इदमिहंसं
प्रधार्यं॥ क्रि ल्लोपः क्रियतां॥ श्रड्हलादिसङ्घातेपिनि॥ किमत्रकर्तव्यंयरनादड्हलादितोनित्यःक्रिलो
पः स्तेयड्हलादितेप्रापोति॥ श्रथेहतेषांनित्यत्वान्क्रिलोपेहलाघभावान्नप्रापोति॥ एवंतर्हिप्रत्ययलक्षणो
नभविष्यति॥ वर्णाश्रयानिप्रत्ययलक्षणानियदिवाकानिचिद्वर्णाश्रयाणियेप्रत्ययलक्षणानभवन्ति॥ तथाचेदमपि
भविष्यति॥

स्य
तिथथेवेत्यर्थः॥ तथाचेति॥ तथेवेत्यर्थः॥ यत्रकार्यंवर्ण रूपमेवनिमित्तंतेनोपादीयतेनतत्रयलक्षणोननभवतियथागम्यकुंकुलं
वैकुलमित्यायेशः॥ यत्तुवर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तेऽत्रस्वरेवपथान्नोडितिहलादौपिनिमित्तेविधानात्प्रत्यय
निमित्ततादिप्रागमः॥ इत्तमयिहलादौप्रत्ययेक्ङितिविधीयमानप्रत्ययनिमित्तत्वात्प्रत्ययलोपेपिभवन्ति ॥ ॥ ॥

अथचेति वर्णाश्रयत्वात्प्रयत्नस्यानानर्थक्यमित्युक्तविनानेनविधीयते अविशेषेणेति प्रत्ययमात्रेक्लीवार्थः। अस्येवाजादाविति तेनशाम्
तिश्शास्तुरित्यादाविन्नभावः हलादौ किति क्ङिति चनियमाभावादित्यनुक्त्वेत्युक्तानियमस्याजादिरवयवर्णे इहाधी
तिश्शासिमात्रग्रहणमत्वाच्चेत्यतिप्रसङ्गादिति वाक्यान्तरेणानेनसमर्थविशेषावगतिहेतुर्भवतियथाधेनवोमुच्यन्तांकिशाकश्च
न्तामित्यादावप्रतीयमानोनियतनादिति। यथान्यासेनुपदेशेनन्यायेनप्रत्ययलक्षणसम्भवादापिशलेस्त्रेण भवति आशी

व अथवेवंशीलमिति शासदृहलोः। ततः क्विः कोऽवशासदृश्वनि। आर्यशीः मित्रशीः। ततआडः आङ्पूर्वात्कोशा
सदृश्यते। आशास्तिति। दृशिग्रहणंकिमर्थं नियमार्थमाङ्पूर्वाच्छासः क्ङावेव क्ङमाभूत्। आशास्ते। आशास्यते। आशा
स्यमानइति। ततोहिवक्तव्ये। नवक्तव्यं। अविशेषेणाशासदृश्वनिरितिउक्तोभवतिस्त्रीतिवक्ष्यामि। ततोनियमार्थंभविष्यति।
अङ्पूर्वआज्ञादेरन्यस्मन्नज्ञादेः। इहापितहिनियमादित्तप्राप्नोति। आशास्यते। आशास्यमानइति। यस्माच्छासेर
स क्ङिद्विहितोयमग्रहणान्नचेत्तस्माच्छासेरङ्विहितः। कथंआशीरिति। निपातनात्सिद्धं किंनियातनंनाम। स्त्रियांशीः प्रेषेषुनिडाकाङ्क्षे
मिति अनुरोतोपदेशेअनुनासिकलोपात्पित्वे। अनुरोतोपदेशेअनुनासिकलोपात्पित्वेतिवक्तव्यं। प्रमत्तः। प्रतत्तः।
नेतोवामः। वाक्रमइतिवक्तव्यं। प्रयतः। प्रयत्नः। प्रयत्नः। प्रयत्नः। प्रणतः। प्रणम्रः। मनः क्विः। गमादीनामितिवक्तव्यं। ङ
२ अनुदात्तो। २ हलियथास्यात्परेनत्सहक्ङिक्षु ॥॥

रितनतुनियातनात्रेवा। अनुदात्तो। वाल्पयीतिसूत्रन्यासेऽविशेषेणविकल्पः प्राप्तोनिरनुबन्धकग्रहणसामर्थ्यात्। तेना मंतानंगमिथमिरमित
मीनांल्पिविकुलोपेसतिवाऽनुदात्तोयदेशावनुदात्तोनादीनांनित्यंलोपः ॥ गमः क्विपिनलोपेतुकि नहि तिङन्तयोर्नित्यंवयदस्यदीर्घः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८

तंपरहितायमेः क्विप्शाऽ इत्येतन्नुनासिकलोपोऽकारस्योदित्वाविनापिडित्वेनांत्यसन्निपातस्तकारइतिकृत्वोदित्प्रहणेनच्य ग्रे
ण इति। श्रोः सुपीतिपरणादेशोधातुताश्रवसेत्रेवेति। भ्रूणिः। अविश्रीधातुभ्यांइत्रावित्रत्रभ्रूयहणेनकर्तरंधातुतादुवङः सिद्धत्वा
त्तत्र अथकिमर्थमितिपरिहरन्नेतः समुच्चयः॥ अथसोत्रेनिशातोविशेषणविशेष्यभावइतिपरस्परयसम्भवःसन्निधौ
तिमनावंतर्धेतियसैदर्थगमः। ततःसन्निचेति॥ ॥ अक्विरर्थमेतत्॥ जनेर्विप्रादौ आत्वप्रसङ्गाथो हेपूर्वत्रक्विङ्ग्रहणानुवृत्तिः। स
संपत्। सुनसिति। जुङ्व। जुङ्गमादीनामितिवक्तव्यं। लोपश्चाश्रेरुः॥ अग्रेसूः। जनसनखनांसञ्झलोः। अथकि
मर्थसञ्झलोः। सन्निवेशलोपेचेति। आहोस्वित्सनविशेषणंझलग्रहणंसन्निधानादिति। विंत्वातः। यदिसमुच्चयः।
सन्यङ्लादावपिप्राप्नोति। सिसनिषतीति। जिज्ञिमिषतेश्चिक्षिनिषतीति। अथसन्निधानेझलग्रहणं। जानातेः ज्ञातवा
नस्यत्रनप्राप्नोति। यथेष्यतेतथास्तु। अथजानातेस्समुच्चयः। नचैवंसन्यङ्लादावपिप्राप्नोतिनेदंग्रहणंझल
ग्रहणमनुवर्तते। तेनसनं विशेषयिष्यामः सन्निङ्लादाविति। अथवापुनरस्तु सन्निशेषणंकथंज्ञोनोजानातीति। प्रे
क्षेनेङलिङ्क्ङितीत्यनुवर्तते। यथैवनाथोझलग्रहणंनदीसंज्ञाविभागः करिष्यते जनसनखनामनुनासिकसाकारोभवतिङ्ङलोरेव। [illegible]नासिकलोपादात्वेविप्रतिषे
धेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपाद्दीर्घत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। नोतेरनुनासिकलोपेसावकाशः॥ अनेजनादयः। सनोतेरनुनासिकलोपेमयैप्राप्नोति। सानः सान्तवानिति ॥ ७ ॥ ७ ॥
सस्यावकाशः॥ अनेजनादयः। सनोतेरनुनासिकलोपेमयैप्राप्नोति। सानः सान्तवानिति ॥ ७ ॥ ७ ॥

नोतेरनुनासिकलोपेसतिसनोतेर्योऽनुनासिकलोपः प्राप्नोतिननोत्वादित्वात्सान्त्वेननोत्वादयोवकाशाइत्यर्थः। सनोतेः
स्तुतनोत्यादिषुपाठेनादित्वेऽप्यतोनादित्वंतथासतिषिद्धत्वेनैवमर्थः॥ अनेजनादयइतिसमुदायसंकार्यंविधीयमानमवय
वानांप्रवर्त्ततेतत्रचकस्यविदमवयवस्यतेसमुदायस्यतेभवतीतिभावः जनादयइत्यनेवङ्विधेनविद्देशःप्रयागभट्टादयो

३ तस्मा आर्धीझलग्रहणेन। सनोतेरनु० मूलं २

आवंभवतीति सानः स्यात् । नुवानिमारौ । सनग्रहणंतुसनोत्यर्थमेवास्यासनीति । जनस्वनाभ्यांतुसनः सेवृत्वात्सनादित्वाभावः । प्र
वृत्तेरविप्रतिषेधइति । विप्रतिषेधेनव्यवस्थाप्रक्रियाप्राप्तायामिदमुच्यतेसिद्धत्वेनभवतीत्यर्थः । गादरणादावसतिहि लुग्रहणेथरादीस
स्मादिनिहलुग्रहणक्रियते । असतिहिविप्रतिषेधेहयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्तेयौतेआत्लोपनगादेः सिद्धत्वादनथक

आवंभवतिविप्रतिषेधेनानेषपुनर्ल्यूविप्रतिषेधः । नहिसनोतेरनुनासिक लोपस्यान्यतस्तादयोऽवकाशाः । सनेर्नित्यत्वेन
त्यादिषुपाठः सानवकाशाः । नरल्लोपात्स्यान्यतस्तादयोऽवकाशाः सनोनित्यादेर्ग्रहणंतदनवकाशंतस्यानवकाशत्वादरयु
क्तोविप्रतिषेधः एवंतर्हिनोत्यादिषुपाठस्तावत्तावकाशाः कावेकाशाः । अन्यानितेनोत्यादिकार्याणि । तेनादिभक्तस्थाद्यो
रिति । आतेर्ग्रहणंसावकाशंकावेकाशः । नित्यविधिर्वाऽऽभयोः सावकाशयोः पुनर्ल्यूविप्रतिषेधः एवंसत्यपुनर्ल्यू
विप्रतिषेधः पठिष्यतिन्यायार्थः । एवंत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभ्यादुनास्मि । एकेणहिनाम्नावेविप्रतिषेधोनेष्टो
लिंघुनर्घनेत्रोभयनास्तिनिघरघः । भवतिहविप्रतिषेधः किंवक्तव्यमेतत् । नहिकश्चिन्मुख्यान्नागमंत्ते । आचार्यप्रव
त्तिर्ज्ञापयतिभवतीहविप्रतिषेधइति । पर यद्युभयोर्ग्रहणंक्रियतेहस्नादिनिहलीतिहलुग्रहणंकरोतिकथंहतोनापकह
लुग्रहणस्येतत्प्रयोजनंनहलादावीत्ययमस्तेर्दृहमूभ्यस्तेभ्यः । गादेः केवलस्येति । पठित्वात्रविप्रतिषेधोनास्ति । हलुग्र
हणंप्रत्यर्थकंस्यात्अस्तेरिहतेरसिद्धत्वेलोपोभविष्यतिपाघ्रादिनिबाधोभविष्यतिन्यायार्थोभवतीहविप्रतिषेधः । ततो हलु
ग्रहणंकरोति । नेतरस्मिन्नापवादेऽवश्यंस्थाथमेवतर्हिहलुग्रहणंकर्तव्यंकुतोघेतरस्मिन्नसिद्धत्वाल्लोपः नपुनर्लोपस्यासिद्धत्वादी
वङिति । तत्रचकेऽयं
वक्ष्यतिप्रसज्येत । नास्तिचक्रेप्रसंगः । नच व्यवस्थाकारिणंशास्त्रंनामविनंक्ष्यतीनामव्यवस्थानत्रहिस्मासिद्धत्वा
ल्लोपः । लोपेनावस्थानेभविष्यति । नावल्वपित्सिसेदेवासिद्धंभवति । व्यवस्थार्थमेवतर्हिहलुग्रहणंकर्तव्यं । हलादा
वीत्ययमस्तेः । अजादेर्ग्रहणंभविष्यति । कुतोघेतरस्मिन्नसिद्धत्वाल्लोपः । लोपेनावस्थानेभविष्यतिपुनर्लोपस्यासिद्धत्वा
दीदमितिनव्यवस्थास्यते ।

क्रमेरस्मासिद्धत्वात्पुनर्लोपोभविष्यति । लक्षणसंस्कारार्थंतावत्स्थानिवत्प्रहणं । नस्वल्वपीति । स्थानिवल्लोपेकर्तव्येऽस्मिन्नि
कर्तव्येऽस्मिन्निदमस्मिन्निति निर्देशनिबंधनंतद्विषयविधिभावस्यातंत्रस्थानिवल्लोपोभविष्यति । ननुपुनः पुनरीदमितिन्यायकमेवह
लुग्रहणमित्यर्थः पुनर्लोपकभंगवाघाहं व्यवस्थार्थमिति । नहिशास्त्रंवस्तुनोरूपंवर्णयत्तन्मिथ्यामिथ्यमन्यते ।।

अथादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसङ्गेऽदुपसंख्यानादेनात्रसत्रेणाद्व्यत्ययेनैव वचनं भाष्यकारेणेह लाघवमनादृत्य यथास्यात्संयमर्थमपि नुमाहेत्यभ्यमिति। पचन्नेव हेतुमण्णयादेशस्थैरित्यनेनात्रादिमच्छब्दविधीयतेनेदानीं लघुवैलघुपूर्वे लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्याहृतं। अस्मिन्नुलघुपूर्वादिनिषेधेऽसंतः। अत्रषष्ठी माश्रित्याह लघ्वीति। प्रशमण्णिनेः प्रशमणिविहेर्मि नोऽस्वइति न्यूसमत्रेणः पूर्वेणानेनलक्षितेत्यथादेशेनप्रमीति नचात्रव्यवहितेपिपूर्वेणादेशेवर्जनेनदनिषेधमाश्रयिष्यतेकास्मदर्थि द्वारीना नपिणयतीनाअथादेशप्रसंगात्॥प्रत्ययकासगनइतिनचात्रव्यवहितेपूर्वेणाश्रयिष्यतेऽकं॥ननुअप्र गणाद्यप्रसंगनाभा०

अथादेशेचोपसंख्यानं॥अथादेशेचोपसंख्यानंकर्तव्यंगुणभयंत्रिपतेन्यासेरेवं लघुपूर्वात्॥न्यपिलघुपूर्वेऽन्तिचे न्यञ्जनांतेऽप्यसंख्यानं॥न्यपिलघुपूर्वेऽन्तिचेतदञ्जनांतेऽप्यसंख्यानंकर्तव्यंप्रशमण्यगतः प्रतमण्यगतः॥अक्षेपेचयु रुपूर्वात्प्रतिषेधोवक्तव्यः प्रतिविकार्ष्यगतः॥लघुपूर्वादितिकिंवचनंसिद्धे॥न्यपिलघुपूर्वादितिवक्तव्यः। एवमपि हस्वयलोपाभ्यामसिद्धत्वान्न्यपिलघुपूर्वादिति[illegible]अथादेशानप्रमाणि॥प्रशमण्यगतः॥प्रतमण्यगतः॥प्रवेडिरण्यगतः॥प्रेषिरण्यगतः॥ प्रावण्यगतः॥प्रसनण्यगतः॥हस्वादिषुचोक्तेत्रिसुत्रे॥समानाश्रयवचनासिद्धइति॥कथमेवं नेविधयः॥सत्यंप्प पादेशः॥ ७ ॥ ४

अथेति॥ अथादेशस्यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वेणेति भवति॥ अथापिव्यपेतादेशलोपस्यासिद्धत्वंनास्तीत्यतएवमपिनञ्पूर्वेगयालघुपूर्वोन्त्र यो यादेशः स्यात्॥अक्षेपेचेति॥अक्षेपइतिनेयङ्पूर्वस्यास्यस्थानेयङ्नञ्पूर्वोलघुपूर्वोनाश्रियतेयादेशः प्राप्नोति॥लघुपूर्वादितिवच नादितिलघुपूर्वादितियंचप्रतिषेधंवक्ष्यतिषष्ठिनयमितत्थं॥लघुःपूर्वोयस्मादितिलघुपूर्वस्तस्मात्तस्यादेशःएवमपीतिचकृतेहिसान्न्यर माचष्टइतिणिचूप्रकृतेर्णकाजितिप्रकृतिभावादितिलोपप्रतिषेधः॥प्रसनण्यगतइत्यादेश्स्यात्॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

विभाषा[1]अथाप्येति[2]त्रादुत्तीनांगुणविधानमनित्यंतेनाधुकाश्रागमः॥सानुबंधकनिर्देशादिति॥आपुलितियठिनयमितत्थं॥आलशाद्धानं चोपेकवचनेऽकारलकोपाःसवर्णविधिरित्रनञादिरुभउरण्परादावत्रप्रत्याहारग्रहणंबुध्यर्थं॥प्राप्यकारस्यसदेहार्थंअविभक्तिक मात्रित्याह-आप्स्टइतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिलोकसानुप्रयत्वाद्धिलेबिन्नप्रतीतिगत्वरत्वात्प्रतिपदोक्तस्यानुप्रयुक्तस्यादिलं विन्नप्रतीतिविषयतादाक्षेपेचपरेहृयर्थेप्राप्तेनयङ्क्रोतेत्रहिसर्वेप्यायङ्क्रोलसुरोनप्रवर्तिनव्यं॥ ॥ इतुपाध्यायजेपटपुत्रकेयटकृतेम

विभाषाधः[1]इङादेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। अथाप्यगत॥आपः सानुबंधकनिर्देशात्इङादिसिद्धं आपः सानुबंधकनिर्देशः करिष्यते-आप्स्टइतिनेनइङादेशासनभविष्यति॥सतहिसानुबंधकनिर्देशः कर्तव्यः॥नकर्तव्यः॥कथमध्यायगतः॥लक्ष णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तएवेवेनभविष्यतिइतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेमाकरणमहाभाष्येषष्ठस्यचतुर्थेद्वि नीयमान्हिकम्॥समिचसीयुटाकथंविज्ञायतेभावकर्मणोरुपदेशः॥कथंहदंविज्ञायतेभावकर्मणोर्यस्मादयदिति॥आहोस्विन्नावे कर्मवाविनियतोयेस्मादयदितिविज्ञातः परिविज्ञायतेभावकर्मणोर्यस्मादयदिति॥सीपुटूविशोधितः॥

हस्माप्यप्रत्ययेषष्ठस्याध्यायस्यचतुर्थेयादेर्द्वितीयमान्हिकं॥७॥समिचसीयुटा॥कथमितिकिंभावकर्मणोरित्यभिधेयेनि र्देशोभावकर्मणोर्यंवर्तेतेस्मादयदिति॥अथभावकर्मेत्यभिधायीप्रत्ययोभावकर्मेत्यामभिधीयतेभावकर्मेवाविनियतेयचरतो यस्मादयदिति॥तत्रायंपक्षेभावकर्मेशब्दस्यमुख्यार्थेवृत्तित्वद्द्वितीयेगौणार्थेतुयु गपत्तुगौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभवइति प्रश्नः॥परिविज्ञायतइतिपरिप्रतिध्यनुरोधेनमुख्यार्थपरिग्रहः॥सीपुटूविशोधितइति॥आर्धधातुकइतिवर्तमानेनवसीयु टश्चागमसंज्ञस्यार्धधातुकसंज्ञानिमित्तीयुडाद्यार्धधातुकेटघनेनसंबंधंभवतिभावकर्मणोरभिधायित्वमित्यर्थः॥

धातुकेति उपलिप्टेनेत्यनुसारेणानेकवर्णमपि सत्प्रत्ययमाविरविष्णिति रूपादिभ: सार्वधातुकस्य त्रविरोधादार्धधातुकस्येत्यनेनोपनिष्णेत्या
दयो वक्ष्यन्ते॥ सारीनामगमविधावुपपन्नमनुनासिकस्य क्वसुनश्चेत्यत्र क्वसुनश्चेत्यनुवादः॥ अर्धधातुकग्रहणेनुपनिष्टमानेनसारीनाविधाणार्थ
गमयंबोधयेत्यत्र षष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्॥ अचूहनग्रहदृशांवाचिरावस्रावित्यत्रकिंचित्रानुसार्यः सन्निवेशविशिष्टे यथाकथंचिद्वस्तु
सलोपश्चेत्यत्रेतिभावः सारीनेवेत्यनेतेषामेवकृतत्वात्तत्परिहारेणानुकृतत्वमपुकृतत्वमपुकृतत्वमपुकृतत्वं गमेर्निरनुनासिकप्रयोगनिर्देशात्सा
प्रष्ठौहाविरावद्रावेत्युपपुक्तानासारीनामार्धधातुकेयङ्लुबन्तानामप्यार्धधातुकत्वात्सारिरासंबधःकेचुनरिति सर्वमवदातेनवर्णयन्ति

यद्येवंसन्निवृत्तौसुट्नासिषुदट्भवतिचिरावस्रावश्चाविशेषितेभवतिनत्रकोदोषःसन्निवृत्तौ सुट्नासिषिट्भवतिअचूहनग्रह
दृशांवाचिरावस्रावितिकिंविट्वचिरावस्रावःस्यात्एवंतर्हिसारीनेवात्रापेक्ष्यामहे सन्निवृत्तौसुट्नासिषिट्भवतिअचूहनग्रह
दृशांवाचिरावस्रावितिकेपुनरिमेटप्रयोजयन्तियेऽनुदात्ताः अथयेउदात्तास्तेषांकथंसिद्धंनेवयत्वादुदात्तेभ्योऽपित्र
नेनेवट्इतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंकारयन्तेःकाप्यत्रेहाशंक्यतेःदृष्टोसिद्धत्वात्तेषांनिवृत्तानिलोपोयथास्यात्॥कथंपुनरिदंज्ञातंभवता
न उदात्तेभ्योऽनेनेवेट्लस्यःपुनरनेनानुदात्तेनेतिनेनेवस्तर्हिप्रतिषेधेन॥ ॥ ७ स्था॥ ७ ॥ ७

तामश्नुतएवुपरिभिप्रायमाशंक्तेःयेत्रअनुदात्तास्तेथयेउदात्तास्तेषांवयंसिद्धत्वेनेवयत्वादिनाकिंनेवंभवान्मन्यतेस्मर्थःज्ञातःसिद्धत्वेनवा
घाहउदात्तेभ्योयानिउदात्तग्रहणेनअथवाशिष्याचार्यरूपीपयोःकेपुनरिमेटिकेप्रयोजनप्रतिवचनेयत्वादिनेतिकिंनेवंभवान्मन्यतेस्मर्थःज्ञातःसिद्धत्वेनवा
ग्रहणंचोपलक्षणमनुदात्तेभ्योयानिहिधानातेनुल्यत्वान्नापसूत्रेभ्योऽन्येनेच्छिधिःइटोसिद्धत्वादितिनत्रआनिटानिप्रतिषेधा
भावोसिध्यतिणिलोपःअपिवेट्सूत्रियोगेनविधीयमानश्चिरावस्रावोऽपिङ्भवति॥अन्येत्वेतन्नभावेविरावस्रावोनसान्तसंयो
गश्चिष्टानामन्यतराभावेहितीयाभावात्॥अन्वाचष्टेतुवित्तायनोनेस्माच्चिरावस्रावःपथाकथंचिद्वस्तुसलोपाभावेपि १॥ ७

निवेशःसिति बलादित्यनेनेहणात्परत्वान्निपरेत्वप्राप्तेतत्प्रतिषेधेनप्रार्ष्यपिनास्यनिपातसमाज्ञयाकर्मोपयोगेकृणादस्यबहिरंगत्वमितिचेन्नसाधिबलादित्वा
पेक्षेतानेनांगस्यमित्यादेशः॥ कानिपुनरितिप्रकरणाद्वस्त्रअपणादागमेवकांक्षितेप्रयोजनान्यथाविशेषेणेतिप्रश्नः॥ इनत्रगमार्थेवे

कि

निवेशंकृतेःपितस्मिन्प्रत्ययेकृतेपिनत्वस्मिन्कृतेसप्राप्नोतिकिंकारणं॥ अबलादित्वान्नस्मादनेनैवेडेषितव्यः॥ कानिपुनरस्य
योगस्यप्रयोजनानिहृद्भिरावघुक्रमेनअथतर्हिदाधेघ्नोतीयमितोवाविशेषःनिहृद्भिःप्रयोजनंवक्ष्यते॥ वापिष्यते॥ घुक्रप्रयो
जनंम्लापिष्यते॥ हनेरथघंप्रयोजनंहनिष्यतेधानिष्यतेदाधेघ्नोतीयमितोवाविशेषःनिहृद्भिःप्रयोजनंवक्ष्यते॥ स्वप्रयोजनंश्नमिष्यते॥ ज्ञाप्रिष्य
ते॥ तमिष्यते॥ ताप्रिष्यते॥ इट्वासिद्धस्तेनमेलुप्यतेनिमित्तंप्रायेवलूनिमित्तंविघातः॥ इटोसिद्धत्वेणेनिटीनिशीलोपोयथा
स्यात्॥ कथमन्यथाविधिः॥ कृतोकृतप्रसंगीवा॥ कृताकृतप्रसंगीह्ययं ।हनेःपितस्मिन्निटिसतिनेत्यार्धधातुकस्येड्वलोरे
रितिपुनरनेनायंभवति॥ अस्मिंस्तुविहितेवलादितस्यनिमित्तस्यविहन्तव्यासाप्राप्तिकोनभवतिनिमित्तंविहंतंभवतिअथ
नस्यनिमित्तंविहंतिनास्मादर्थसिद्धिः॥ सवसतिनिमित्तंनविहंतिं॥ अथायदेशग्रहणंकिमर्थंचिरावस्रावु ॥यदेशाश्च
नेत्रकारगुणबलीयस्त्वात्चिरावट्वावेउयदेशाश्चनेत्रियंतेत्रकारगुणस्यबलीयस्त्वात्॥ कारिष्यते ॥ ७ ॥ ७

स्य

दाहरतिचट्विरितिविधानात्तिअस्मिन्निटिसतिवलादिलक्षणस्येटोवलादेरार्धधातुकस्यविधानात्त नस्तँश्नमिषस
मित्यर्थः॥ अथवावलग्निमित्तंदुविधानंअनेटोऽप्रतिषेधकदृष्टयर्थः॥त्रकारगुणस्येति अनेषांनगुणोऽनन्तरेनविहंती
तिनियमात्चिरावस्रावःसिध्यतिचापिष्यतेलाविष्यतेदृजिभावः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

पात्लाहिनिहयोरप्यनिमत्तात्वधिभावादिति नन्वार्धधातुकस्येतिविषयसप्तम्याश्रयणादन्तरंगोवधिभावःनेनहलिलिडितिविशेषणेन
शाप्रत्ययप्रत्यान्तहिशब्दात्तार्धधातुकस्यपिपरसप्तम्याश्रयणेतुविशाबनिर्देशाभावोऽस्तीत्यर्थः।तस्मादौत्सर्गिकत्वेविषयसप्तम्याविज्ञानेभव्यादिसिध्यति॥
एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्यत्रानुदात्तेतिभाष्यकारः।वधिबहिष्टेत्यत्रनिपातनात्सप्तम्यन्तेनप्रत्ययेनयोवाधिष्यते।आर्धधातुकाया:सामान्येनभवे
नोत्पत्तुवत्तालिङितिविषयसप्तम्यैवाश्रयणात्॥नतस्मात्तरंगत्वाद्वधिभावः प्राप्नोतिप्रतिषेदविशेषेलोपस्तात्त्रिरावभ्रावोभवति

पात्लाहुरोगरप्रत्येवान जातात्तविरावभ्रावोनप्राप्नोतिउपदेशग्रहणाद्भवति॥वधिभावात्तीयुटिचिरावभ्रावोविप्रतिषे
धेनवधिभावात्तीयुटिचिरावभ्रावोप्रवर्तिविप्रतिषेधेनवधिनवधिभावसावकाशः वध्यात्तवध्यात्तावध्यात्तः।विएवंसावका शः॥घानिघ्यत॥अघानिघ्यत॥इहोप्रत्ययं प्राप्नोति॥घानिघीष्ट॥घानिघीयास्तां॥त्रिरावभ्रावोभवतिविप्रतिषेधेन॥अ
थेदानींत्रिरावभ्रावेकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्नभवति॥सकृत्कृतोविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमि
वेतिकृत्वा।हनिणिडादेशाप्रतिषेधश्च॥हनिणिजादेशानांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥हनिष्यते॥घानिष्यते॥एष्यते॥आयिष्य
ते॥अधीष्यते॥अध्यायिष्यते॥लुडितिहनिणिडादेशाःप्राप्नुवंति॥अंगसंज्ञिनुप्रकरणादंगाश्रयाःसंज्ञादेशाःसिद्धं।अंगस्य
यत्कार्यंतत्प्रतिनिर्दिश्यते॥नचहनिणिडादेशाः अंगाभवंतिनेति ॥ ० ॥ ० ॥ ५ ॥

हनिणिडादेशप्रतिषेधश्चेति लुडादयोरार्धधातुकेविधीयमानाहनिणिडादेशास्त्रिरावभ्रावान्नाप्नुवं
ति॥इहयस्यविकरणस्यान्त्रिप्रभृतिर्निर्दिश्यतेयथापुगागमःपस्यापिकारान्तेरणायिविकरणेनिमित्तेनहरिष्यतीहहनिणिडादेशप्रसंगः॥अंगसंज्ञिनुप्रकरणादिति॥अंगसंज्ञिनुप्रकरणेयत्कार्यंविहितंनहनिणिडादेशेतेसेवप्राकरणिकास्तात्॥
नचहनिणिडादेशाअंगसंज्ञाविहिताइतिनेहासप्रसंगः॥

आतोलोपइटिचेतिकिमर्थमितिदृहविकिल्यार्धधातुकइतित्रयाणांग्रहणंहिशेषणं विशेष्यभावेचैकामवाराद्यनेनाम न्यतमेनानानुभवविशेषणेना
नुभवविशेषणेनवाइटःसमुच्चयसंभवेनैकयरूपसंभवः॥तत्रयदितावद्धिशेषणंसेवधात्वागमेवा वेटःसमुच्चीयतेअंगाधिकाराद्धिप्रत्ययविशेषणाच्चा
जादेःप्रत्ययेइतिविज्ञास्यते॥नत्वेटग्रहणमनजाद्यर्थंविज्ञास्यते॥अजादिरिटीजादिनाप्रत्ययेनसमुच्चयाभावान्नदार्धधातुकेजादेरवविशेषणंभवति
ष्टनेनेटःहलादेरिटःकिंतासंभवादार्धधातुकेनयमिचाभावाच्चानतश्चदासीयेनसादावा लोपप्रसंगः॥अथाजादेःप्रत्ययस्यकिंदार्धधातुका
प्रांविशेषणंस्यात्प्रात्तत्वधःपञ्चादिरामसुञ्चयसंभवादयमर्थः॥अजादेरिकिसार्धधातुकेइ टिचाकारलोपइतिनेटग्रहणमनजाद्यर्थंअ
किरर्थंत्रनार्धधातुकार्थंभवतीतिहासीयर्यपथवयरतिसर्वत्रघालोपःप्राप्नोति॥अथकिंनानुभवविशेषणेनदृसमुच्चीयतेनेत्यार्धधातु

आतोलोपइटिचेदृग्रहणंकिमर्थं॥दृग्रहणमकिदर्थं॥दृग्रहणंक्रियते॥अकिन्तिलोपोयथास्यात्यथिथ॥नस्थि
ति॥सार्वधातुकेचादीनार्धधातुकाधिकारेदुपसंख्यानंकर्तव्यं॥७

करणविशेषणाद्धयप्रावेशेषात्तद्वापिकिरिदृग्रहणंविज्ञायतेतेनेनपथिथेसादावाक्लोपोभवतिदा
सीयेत्यत्रदृसनजादेरार्धधातुकेत्तनभवति॥अनुभूतविशेषणाद्धयप्रत्ययेनसंबंधेनतेकिं नेटःसमुच्चेयुरेवंसत्येवंत्रेघा लोपप्रसंगः॥अ
थसार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः॥आर्धधातुकेचेटिचेतिनदाणावार्धधातुकार्थमिटग्रहणंविज्ञायतेइंगादावा लोपप्रसंगः॥नदार्विकिलीतिविशेषणाद्धयप्रार्धधातुकसेवत्वात् नत्वेटःसार्वधातुकसंज्ञेडिसाजादिर्ज्ञाप्यतेचाकारान्तअनु
भूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चयेसर्वत्रेघालोप प्रसंगः॥नैवमनेकयरूपसंभवात्प्रश्नः॥इहनाःकिंतानुभूतविशे
षणेनेटः समुच्चयंयद्याश्रयोरपिविशेषणाद्धयसंबंधमाश्रित्याह॥दृग्रहणमकिदर्थमिति ॥क्रियागीश्वरीपातुमास्थदो

ऋदुपधाकिमर्थमिति लघुविहायनिर्देशःकस्मान्नेष्यतेस्वमाश्रितमितिप्रश्नः।गोहिग्रहणमिति।कृतंगुप्सितंयथास्यादकृतंसमाभरिरेवमर्थे
मितपर्थः॥अपरेदेशप्रतिषेधार्थेकृतेगुणेकृतेसतिस्थानेयुवेकृतेसतिसहसमासिद्धिर्नस्यादसमासेहिवेगुरुपूर्वोदुत्तरोणाभवतिनतुलघुपूर्वोदितिलघ्वादेशो
नभवतिगुरुरितुनिर्देशेक्रियमाणेसिद्धाविवागुणस्तुकास्थानेऽकारःप्राप्नोतिनसचासिद्धस्तावल्लघुपूर्वोदुत्तरोणा॥भवतीत्या

ऽदुपधायागोहः॥किमर्थमुहेर्विकृतस्यग्रहणंक्रियतेनदुपदेशेवोच्येतगोहिग्रहणंविषयार्थं।गोहिग्रहणंक्रियतेयोऽर्थोविषयः तेविष
प्रतिनिर्दिष्टेनेत्यत्रोसेतत्रूयंतत्रयथास्यादिहमाभरत।निजुगुहतुः॥निजुगुहुरिति अत्रादेशप्रतिषेधार्थेविकृतग्रहणंक्रिय
ते॥हृस्वादेशोयथादेशप्रसंगउतसासिद्धत्वात॥हृस्वादेशेहिसतिअयादेशःप्रसज्येत॥प्रदूष्यगतः॥उपदूष्यगतः॥किंकारण
मुतसासिद्धत्वात॥असिद्धमूतंतसासिद्धत्वात॥लघ्वादेशेहिसतिअयादेशःप्रसज्येतसमानाश्रयवचनात्सिद्धंहिनेत्यवं समा
र्थोगोहिग्रहणंन॥प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं॥प्रश्लिष्टनिर्देशोयं॥उदुतउदितिनत्रेहस्वस्यावकाशः॥निजुगुहुः॥निजु गुहतुः॥नि
जुगुहुः॥गुणस्यावकाशः॥निगोढानिगोढुंहोढ्यप्राप्नोति॥निरूहयतिनिगूहकः साधुनिगूही॥यासाडुगोढेतेऽत्रा
र्थेतोरर्थोभवति॥अयादेशप्रतिषेधार्थेनत्वोपेनार्थः॥समानाश्रयवचनात्सिद्धंसमानाश्रय वचनात्सिद्धंभवति॥वाऽयंचैत
न्॥णावुत्तरोत्पाद्यादेशाइति ऽऽ० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

यादेशःस्यात उदनुदितिह्रस्वदीर्घावादेशौसत्रेनिर्दिष्टौ नेतात्रस्थानेनंतरतमपरिभाषावशाद्धस्वसहसः दीर्घसदीर्घः।निजुगुहतुरिति॥
अत्रकिंतावद्गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेशउकारः।निगोढेति॥अचीत्यधिकाराद्धकारस्यात्रप्रसंगः।निगूहयतीति॥उकारस्यगुणश्रवणात्तेकार ण्म०
स्यात्रयस्तादुगोढृतेस्थानेविकृतस्यानन्यत्वाद्धकारआदेशइतिनार्थोविकृतनिर्देशेन॥ ७ ॥ ७ ॥ सू ७ ३३

दोषोगुणोवितत्रतुल्यदर्शनवशाद्धकारेपेस्थानेनतुहस्वइतित्रापिनदोषः।विगमुलेर्दीर्घोजय्येतानामितिविगमुल्योयोमितांग्र
णानांवादीर्घोऽय्येत॥तत्रयद्गुणेनाधरं नाच्चणिजिधीयतेतदाहृस्वेगुणेचायंदकारोयकारवधानाद्दीर्घोनभवतीतिहृस्ववचनं॥प्रयोजनवा
निर्दिश्यतेधिनिविषयकेप्रदर्शनायंतत्रापिहुग्रहतयेहनुव्यापारदर्शनार्थंकर्तुरुपादानं।वेतत्रवर्तोविवक्षितःपुरुषश्रूयतेरिति॥
श्नमेर्यद्विनुगतोऽनुनामिकांतश्चेतिवक्तव्यमितिनुविकृतेशश्नमशद्दानणिचित्रद्वोपाद्यलोर्यो॥लोपेहृतेइति यथाधिकारस्यापि

दोषोगुणोकिमर्थंदुषेर्विकृतस्यग्रहणंक्रियतेनदुपदेशेवोच्येतदोषिग्रहोवाकिंअयादेशप्रतिषेधार्थेविकृतग्रहणंक्रिय
ते॥हृस्वादेशोयथादेशप्रसंगःउतसासिद्धत्वात॥हृस्वादेशेहिसतिअयादेशःप्रसज्येत॥प्रदूष्यगतःउपदूष्यगतः॥किंकारण
मुतसासिद्धत्वात॥असिद्धमूतंतसासिद्धत्वात॥लघ्वादेशेलघुपूर्वादित्ययादेशःप्रसज्येतसमानाश्रयवचनात्सिद्धंहिनेत्यवं समा
नाश्रयमसिद्धंयाश्रयंचैतत्॥वुन्नेल्यादेशेदृतिविगमुलेर्दीर्घोन्यतरस्यां।विगमुलोर्णिज्यवेतानांयडुलोपेचाविग ण्मं०
मुलोर्णिज्यवेतानांयडुलोपेचोपसंख्यानंकर्तव्यं॥शाशय्यतेप्रयोजितवान॥अशाभि॥अशाभि॥शंशभ्यं॥शंशभ्यं
तेः॥अशं॥शभि॥अशंशभि॥शंशाभं॥शंशाभंशंशाभं॥किपुनःकारणंनसिध्यतिविगमुल्योर्णोमितांग्रहणा
र्थंहिभवतीमुच्यते यस्मात्रणिश्चिण्णमुलरः॥ननस्मिन्मिटंगं यस्मिंश्चमिटंगंनासौविण्णमुलरइति।लोपेकृतेविण्
णमुलरोभवतिस्थानिवद्भावान्नविण्णमुलरः॥ननुचप्रतिषेध्येतत्रस्थानिवद्भावः॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७

णिचेलोपेकृतेयापिप्रत्ययलक्षणेनभवतिपूर्वंगतावाविण्णमुलरोणि॥लिङ्गंतुड ॥ ॥ श्रीगुरुनंदनःयानुमाम॥ श्रीवागीश्व
री शरदिंदुविकासमंदहासालसदिंदीवरलोचनाभिरामाम्॥अरविंदसमाननाभिरामांभरविंदासनमुंदरीमुपासे १

दोषोगुणोवितत्रतुल्यदर्शनवशाद्धकारेपेस्थानेनतुहस्वइतित्रापिनदोषः।विगमुलेर्दीर्घोजय्येतानामितिविगमुल्योयोमितांग्र
णानांवादीर्घोऽय्येत॥तत्रयद्गुणेनाधरं नाच्चणिजिधीयतेतदाहृस्वेगुणेचायंदकारोयकारवधानाद्दीर्घोनभवतीतिहृस्ववचनं॥प्रयोजनवा
निर्दिश्यतेधिनिविषयकेप्रदर्शनायंतत्रापिहुग्रहतयेहनुव्यापारदर्शनार्थंकर्तुरुपादानं।वेतत्रवर्तोविवक्षितःपुरुषश्रूयतेरिति॥
श्नमेर्यद्विनुगतोऽनुनामिकांतश्चेतिवक्तव्यमितिनुविकृतेशश्नमशद्दानणिचित्रद्वोपाद्यलोर्यो॥लोपेहृतेइति यथाधिकारस्यापि

उतश्च कथमिदमुतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे काम्बोजाधरोकारः प्रत्ययेन विशेष्यतेनदानीं विधेरभावादुकारप्रत्ययादि
ति पक्षो वर्तिष्यतेउकारस्य विशेष्यतेनेनाधिकृतेन नाम्नि प्रत्ययोतो परयोर्न विशेष्यतेउकारप्रत्ययान्तस्य तदन्तस्याश्रीयते
नेप्रत्ययस्यतस्मात्परुरुहयोरुवः परुरुहपिदोषदर्शनात्सिद्धम् ॥ तथाग्निनरंतपरेरुंयरोयः ॥ आवन्तुपरेउकारस्याप्रत्ययत्वाल्लुकि
गाद्वात्रेनास्तीतिरोषाभावः ननूकारात्प्रभृतिविधीयमानेउकारस्यसंयोगपूर्वत्वात्कथमभवत्संयोगपूर्वग्रहणंकिमर्थंस्यात्

उतश्च प्रत्ययात्संयोगपूर्वात् कथमिदंविज्ञायतेउकारात्प्रत्ययादिति आहोस्विदुकारेणात्प्रत्ययादिति किंचातः पक्षे
विज्ञायतेउकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं ननु कुरुविनुस्तनुदृतिनसिध्यति अर्थविज्ञायतेउकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं वि
ननु स्तनुकुर्वितिनसिध्यति ॥ तथात्रसंयोगपूर्वग्रहणंनदृहेवर्यूदासः स्यात् ॥ अस्त्रीहितस्त्रीहिआप्नुहिप्रकुहोस्त्र १
नस्यात् ॥ यथेक्षुसिनभात्रं अत्रनोवदुकारात्प्रत्ययादिति ॥ कथंविनुस्तुन्विति ॥ तदनविधिनाभविष्यति अथवायुनर्लक्
कारेणात्प्रत्ययादिति ॥ कथंतनुकुरुच्य ये देशिवस्त्रावेनभविष्यतियदुच्यतेतथात्रसंयोगपूर्वग्रहणंनदृहेवर्यूदा
सः स्यात्अस्त्रीहि ॥ तस्त्रीहिआप्नुहिप्रकुहोस्त्रनस्यात्दृति नास्मात्रिसंयोगपूर्वग्रहणंनोकारोविशेष्यते

उच्यतेअंगविशेषणंस्यात्तथाचसिणुदमत्रनुस्यादित्ययंपिदोषोवक्तव्यः तदंतविधिनेति ॥ नन्वकारस्यविशेष्यत्वात्कथंतदंतवि
धिःविशेषणं लात्तदंतविधीवस्यमाणत्वकारस्यमेदोनप्राप्नोति ॥ एवंतर्हितेत्रेसुत्रहयमप्युपगम्यतेनदुस्यतेनेत्रेकस्मिन्
त्रेप्रत्ययेनाकारेविशेष्यतेण्येहिनीयेतकारेणप्रत्ययइतिदोषाभावः ॥ अथदेशिवस्त्रावेनेति ॥ आधातवरेकस्मिन्निमित्तेनेतरस्य

॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

किंतर्हिउकारेविशेष्यतइतिनकारस्यसंज्ञात्वात्तियरंतत्रत्वादप्रधानस्यकथंविशेषणेनसंबंधः नैषदोषःयावत्स्यविशेषणंतंनविहंतंना
वन्तंनातंनास्तीतिअप्रधानप्रभावः ॥ तत्रासंयोगपूर्वउकारःप्रत्ययस्यविशेषणमितिविशेषणेनसंबंधमनुभयंतावत्मुकारेलत्वेनो ॥ ए
दोग्रहणमितिनियमकरणेनेहसंबंधो ॥ अतउत्सार्वधातुकइतिकिमर्थमितियत्तपिसार्वधातुकग्रहणंस

किंतर्हिउकारेविशेष्यतेउकारेणोः संयोगपूर्वस्यतंत्रत्वात्प्रत्ययादिति ॥ उतश्चप्रत्ययाच्छंदसिवेतिवक्तव्यं अवश्हिरातनुहिपातुजर्भृञितुहियतपतिनेनमाभागिनेहरणेहि उत्तरार्थंवकेचिन्नेच्छंतिग्रहणंक
र्तव्यमिति अपरआहुः ॥ वावैनंकर्तव्यमितिलोपश्चास्यान्यतरस्यामितियत्रान्यतरस्याग्रहणंनकर्तव्यंभवति अतउत्सार्व ॥
सा वैधातुकइतिकिमर्थं ॥ इहमाभूत्सवस्कारुःसवस्कारीतिस्यात्सप्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ करिष्यति ॥ करिष्यो हल
उलउकारान्तनिर्देशात्स्यात्सार्वधातुकप्रतिषेधः ॥ ननूलेउकारान्तनिर्देशात्स्यात्सार्वधातुकप्रतिषेधअनर्थकः प्रतिषेधोअप्रतिषे
धः ॥ उलंकस्मान्नभवति उकारान्तनिर्देशात् अकारकः करोतिउकारान्तनिर्देशात्रात्रापि ॥ इहमाभूत्परिभाभूषणसमवा
ययोः करोतावितिहैवस्यात्सकरोतिसकरोतीसकरुतमित्यत्रनणात्वान्नूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशोयंकरोतिरिति ॥
किंतर्हिउकारान्तप्रकरणादुकारान्तमंगमभिसंबध्यते ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

तंसनिहत्यर्थावश्यंकर्तव्योलटितिनेहपुलेनार्धधातुकेनभविष्यतीतिभावः स्यात्सेतिइहसार्वधातुकेविकरणेक
नेनेनव्यवधानात्सार्वधातुकेपरतः करोतेरिसस्याथसोसप्रकृतिसार्वधातुकेपरतोपदंगनेत्वयुवर्णसकारोरिसा
प्रयोगेएवंचसतिसोपिप्राप्नोतिसग्रहणमुत्तरत्रानुवर्तिष्यतेसप्रतिषेधोवक्ष्यतेउलइतिउत्तरत्रानुवर्तेनेना
दिनिभावः दृतरस्तुकरोतेरिसंकारनिर्देशाच्चेयेणानेनोक्तदृतिमसाहअथाकदृतिः ७

ती

३९ अनेशमिति लुङ् मिर्योगभावः युष्मदित्वाङ् आदेशाछंदसीतिपूर्वेणापिसंबंधाद्वाधायामेतद्भावः। एवंतुप्रेनकेनापिभाषायांन्नप्राप्तो
नियदिविष्यतेष्टेषादशित्वाङ् विष्यति। मेनेरणिचिचेनिलुनप्रत्ययः॥ नयासयेतिसन्नाशिषिवायमात्मनिति। तद्भावः। येमानमिति।
विपूर्वोदमतेस्ताच्छील्यादिषुचानशछंदसःशपालुक्पचिवत्तिति। यचेत्तिनिप्राप्तेछंदसएवहलन्तलक्षणेक्रियेतेत्यापजेरिति लुङ् ३ट्शा
पंछंदस्यपिदृश्यतइतिआट् ३प्रैत्वमलक्षणमितिलक्षणेनानप्राप्तानिनलोपसअसिद्धत्वात् इत्यथः। अ सोरव इति॥ अस्ति

छंदस्यपिपचेरपिछंदस्यमियचोरयीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्॥ अनेशप्रेनकेत्येतात् येमानंलिङिपेचिवत्
यजायेजेवपावेवेपेयजा॥ आयेजेवमआवेवेपे ३प्रैत्वमलक्षणम्॥ असिद्धत्वान्नेलोपस्य ३प्रैत्वेनसिध्यति॥ अनो
रेवेनकारेणात्मनेपदेवेत्वशासनम्। अनित्योयंविधिरिति। थलिवेसेटि। थलग्रहणंकिमर्थम्। थलग्रहणंकिमर्थम्। किंत्वर्थंच
ल् ग्रहणंक्रियते। अकिंदर्थंमकिंतिएवंयथास्यात्। वेत्थ। वेकिथ। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सिच् ग्रहणंसर्वेअत्रत्र
किंत्वंथेप्रविष्यति॥ ३दंतर्हिप्रयोजनम्। समुच्चयोयथास्यात्॥ ० ॥ ७ ॥

ङ्कित्वस्यअनित्यत्वज्ञापनायतर्काःकृताः नित्येयमिङ्हलेआसनिष्ठादौआटोसिद्धत्वान्नलोपोनप्रविष्यतीतिकिंतन्निष्ठयर्थेन गाप्र०
तकारेणानेनासिद्धत्वमावाङ् प्रत्ययेसिध्यति। तर्थः थलिचसेटि। थलग्रहणमिति। किंतिसेटिएवसासिद्धत्वान्सच् ग्रहण ३९
मेवाकिंदर्थेप्रविष्यति। थलेचचसेट किंदिति प्रश्नः॥ ० ॥ ७ ॥ ७ ॥

पेचिवद न मिति सू ३

ङ्कित्वसेटीतिमध्येपेचिवदेवमितिरंवक्तव्यंनियमार्थमेवङ्कित्तीतिनियमेहिपेचनुदिमारोनप्राप्तःकिंत्वेवमकालावधारणंक्रियतेत्यनिष्ठा
यांसेटीयत्रतेनेपेचिवेत्यारभ्यविटिङ्तेएतावत्प्राप्तंलोपोभवतः॥ असंयोगाल्लिट्कितप्रतिषेधःप्रसज्यतेयदीयमग्रहणमनुवर्तविशेषण
नैकान्तविशेषणंतदाअयमाणादेकाचोवङटप्रतिषेधेनभाव्यमितिङ्सत्रेविध्यर्थंभवतिननुनियमार्थेतेनपचेरेतावत्प्राप्तंलोपयोःकृतयोर्का
चलादिटप्रतिषेधप्रसंगेयत्चादिमङ्ङचनमितिवक्ष्यतेतत्किंत्वेसेटीतिनुकालावधारणार्थमितिपूर्वमिटस्तत्रएतावत्प्राप्तंलोपोवित्या।
नुपूर्वमितिङ्भवतीतिनार्थोवचनेनालुलविथेति॥ अथवाङ्हलेमध्यगतोकारङ्सेसप्रसंगःसमुदायग्रहणेलक्षणप्रतिषेधो

१ ङ्कित्वसेटि २ पेचिथ

थलिचसेटीतिकिंप्रयोजनंपेचिथात्रपचादिमङ्ङचनमितिवक्ष्यतितन्नवक्तव्यंभवति ङ्हलकस्यात्रभवतिलुलविथयुणस्यनेति
प्रतिषेधात्ङ्हापितहिनप्राप्नोतिपेचिथ। गुणस्ययोकारङ्सेसवमपिशिष्यत्रप्राप्नोति। ऊणसेपोऽकारःकथ
ङ्हलिभवतिगुणोभवतीतिरेफमिरागुणङ्हलन्तलक्षणकानिवर्तते॥ अथवाआद्यंप्रवर्तयतिनिवर्तयतीयकानामन्तभवतो
तिपक्षेयंलक्षणप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययग्रहणेकृतिगुणेहिसायाम्। गुणादिषुस्थानिनिर्देशःकर्तव्यःएकहल्मध्यङ्तिवर्तते॥ यथैवत्रे
सतुःत्रेतुःरशङ्सेतप्राप्नोति॥ अलुग्लोपसविधेयोभवतीतिअकारस्यश्रविष्यति॥ अनर्थकेलोपविधिर्नेयंवनप्राप्नोमोनिनेत्त
स्योःपरिभाषायत्सतिप्रयोजनानि अथवाअन्तङ्तिवर्ततेरूपप्रधानेनप्रत्ययेन॥ आकारग्रहणप्रविप्रवृत्तमनुवर्तते।कृप्रवृत्ते॥
आभक्तेयाणनङ्ति॥ अथवाअसोरलोपङ्सयत्रतयरूपंरणप्रत्ययायते॥ ॥ ७ गुणादिषुस्थानिनिर्देशःकर्तव्यः॥ ॥

रूपरिभाषायांनिष्ठेनवर्णोन्त्रग्रहणेनवायमकारोगुणग्रहणमिनिर्देशनिनशासदेशप्रतिषेधोपिनाली निप्रश्नः गुणस्ययोकारङ्
तिसेयधिकरणेपनसंबंधआश्रीयतेलुलविथियदीओकारस्यादेशविधानेङ्गुणस्योकारङ्तिप्रतिषेधःप्रवर्तनोपपद्यतेदोनुगु
णस्योकारोनङ्गुणस्यतिप्रतिषेधाभावःएवंप्रपीतिगुणएवात्राकारोनङ्गुणस्यानप्रतिषेधाप्रसंगःगुणस्यनिअवयवङ्सयंउच्यते
नेत्रणप्रसज्यप्रतिनिवर्तयेत्रवर्णेप्रवर्तिस्वेप्रतत्रेरप्रसंगयंगुणः॥ एधोहिएधादिषुस्थानिनिर्देशङ्तिअलोपसतिवचनादेवत्रसंप्रा

अकारेणेति समुच्चये अनर्थकेनापि निर्देशेन विशेषणविशेष्यभावाश्रयः अवर्णाद्योरसमिति छन्दसीवनिपाविनिवाँमिमतुपेति प्रत्ययग्रहणे
नसामुदयस्य निर्देशार्थः न त्रयाणां तेन नेत्रेतत्सामवेत्रस्य प्रसंगो नित्यादट्यनुविधिर्नित्यो भाषाया अपि नियतविषयः किमुनश्छान्दसः।
नत्रेत्रेत्रयाणां सवेऽवयवे विद्युत्प्रतिरूपेतस्मात्सामन्नुपदेनाविशेषादिभवतीति वक्तव्ये यदिहोपदेनाविशेषादिभवतीति मयड्वैतयोरपि प्रत्ययग्रहणे यया विधयस्तदन्तस्य
दयं सिद्धं॥एवंवर्णान्मयडेवच्छन्दसीति भाषायामनित्यप्रयोगदर्शनं प्रवर्तते। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पशुनालभेतेति दर्शपूर्णमासौ ह वै देवेभ्यो यज्ञं प्रवृणक्तेति महाभाष्यमरीमृषे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्य तृतीय आह्निकम् पादः पत्वमाङ्गस्य हलीति पादस्य सागमस्य पदस्य विधीयमानो नेकोऽवयवो दे वाः प्राप्नोति नवेति।

नन्वङ्गस्य निहानुवर्तिष्यतेऽपदिर्नानुवर्तते अतएकत्वेनादेशा देर्लिटि असंवेति॥अवर्णान्मात्रस्येतत्प्राप्नोति।बबाधे।अकारेण
नयोरेणअवर्णविशेषणेपि विष्णुः।अस्यअतइतिहदानीमस्यानुवर्तते अतइतिहेअवर्णस्यसावनन्त्यः।मध्यवावङ्
लेअवर्णान्तस्यधीनस्यनशीमच्छन्दसिहितेत।अवर्णान्तस्य प्रधीनस्यनविष्णोरिंकारणस्यछन्दसिहितेत॥दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवतीति
नित्यमतुब्मोर्विधानाच्चप्रतुवनावल्लपिछन्दसिदृष्टानुविधिर्नेतोऽदसुभयदृष्टेनात्।उभयवल्लपिछन्दसिदृश्यते॥इमान्यवर्णान्तपदानि॥
॥अनर्थकेनवृषभमैवर्जिष्ठमंहतिभ्रमेमहाभाष्यषष्ठाध्यायस्यचतुर्थपादस्यतृतीयमाह्निकम् ॥ पादःपत्वयादेरुपधाहलन्तस्य पा
देरुपधाहलन्तस्यवक्तव्यमाहिपदः पदम॥आदेशोहिसर्वादेशप्रसंगः॥आदेशोहिसर्वादेशाःप्रसज्यन्तासर्वस्माद्विधानाच्छन्दआदेशाःप्र
सज्यन्तेनयेनविधिस्तदंतस्येतिनियमेनहिवक्तव्यम॥नवानिर्दिश्यमानस्यादेशास्युः ॥ ७ यदस्यत्रिणच्छन्दस्यपा ७

धविधायकान्छन्दसेवोच्यन्ते अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्यावह्रस्वेनतस्याःपरिभाषायाः प्रयोजनानि कानिपुनरत्रानिप्रयोजना
नि प्रयोजनेस्तन्निर्देशेषु स्तुप् कुमांयोकिंशर्यावह्रयांमालायांतस्यायस्याम् आप्नोट्स्याड्ढ्रस्तेषु स्याड्याट्स्याड्ढ
त्रकर्तव्यपरसारम् नित्याआड्याट्स्याटःह्रस्तेप्यामिप्राप्नुवत्यह्रस्तेपि अनित्याआट्याट्स्याटःकथमन्यस्यह्रस्तेआ
मिप्राप्नुवंत्यन्यस्याह्रस्तेशब्दान्तरस्यवाप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति उभयोरनित्ययोः परत्वादम्ह्रस्वंहित्वेत्यस्ये सा
दिह्रस्वेसत्यड्ह्रस्वस्येभावः प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवतीत्यलोहिनिर्दिश्यंतेतस्यकस्मान्नभव
तिस्यादाद्यवहितत्वात् स्तुपुनिदःअरुर्दिषदजन्तस्यमुम् अरुर्दिषेति इटि ह्रस्वेसेड्ग्रहणंतेनाम्प्रत्ययस्यादेशाः प्राप्नुवंतिवि
र्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवतिह्रस्वंहिसंप्रधार्यम् ह्रस्वक्रियतोनाम ७ नामह्रस्वेकिमत्रकर्तव्यमयरसा
दिड्ढ्रागमः॥०।

आरभ्यतेह्रस्वस्येतत्तोयवादवादाभातेयावाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्वात्रसमावेशएष्टव्यः सेड्ग्रहणेति प्राग्लादे
शेभ्योधातवधिकारेऽस्मिन्यरूऽवध्यनुयोगानाह्यवधानात्तामादीनामप्रसंगादितिनोच्यते ॥ ॥ ७

त्य२

अंतरंगाइति प्राग्लादेशोप्योषात्वाधिकारात्तामादेयोंऽन्तरंगाः क्रियास्ताभिति यस्त्वंतरंगात्ताहग्यास्तटिक्तेनेतामादयः कांतासेति प्रत्ययग्र
हणपरिभाषाधात्वनुप्रत्ययसमुदायस्यैवः प्रकृतिः कृदुहरणतिकाकरवेत्यपिग्रहणमिमेषातुपरिभाषाऽनर्थकेवेतिवचनात्नोपतिष्ठ
ते सामान्यग्राहस्यापिलघुः प्रकरणाद्यपेक्षविशेषावसायहेतुत्वेस्यात् अतिसदृतिशोभनः स इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषोऽवयः

क्रियास्तं१

अंतरंगास्तांतेनेतामः इदंतर्हिक्रियास्तांक्रियास्तंक्रियासंयास्तटिक्तेसयास्तद्धस्तांतेनेतामः प्राप्नुवंतीति॥निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति
नदोषोभवति।त्यङ्ग्रावेचत्यङ्ग्रावेचप्रयोजनम्।प्रहृतप्रकृत्य कांतसत्यङ्ग्राप्नोति।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवति॥त्रि
चतुर्युष्मदस्मदादिविकारेषुप्रयोजनम् अतितिस्रः अतित्रयः त्रिचतुरंतसतिसत्वतस्भावः प्राप्नोति॥निर्दिश्यमानस्यादे
शाभवंतीतिनदोषोभवति।युष्मदस्मदंतसत्यत्वयोःप्राप्नुतः।निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवंतीतिनदोषोभवति।सदादिविकाराः॥ अतिसः॥उत्तमसः॥०॥ अपसोउत्तमासोत्सदाघतसदादिविकाराः प्राप्नुवंति
॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ त्य ॥ ४

उपसर्जनेतुत्सदाघत्वाभावः।अत्रपदांगाधिकारइतिवचनात्नदंतसमुदायस्यातिप्राप्तकारस्यापिनदोः सः सावितिसत्वप्रसंगः
अंतलोपसेतिवचनादंत्यस्यैवभवतीतिनत्रविशेषाभावः॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४
॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥

ग्रम०
४१

परमकइति अनेकालत्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति ननुनसत्वविधौत्सदादीनामितिस्थानषष्ठीकात्तद्धितदोरितिवेतिकथंसत्वप्रतिषेढ
नकारस्यपरिह्रियतेएवंतर्हिसदादीनागणेनिविष्टानांयोनिर्दिश्यतेनेनकारदकारौनेतयोःसत्वविधानादतिप्रसंगाभावः वाहऊढरिरि
ति।यद्यपिह्रूः ऋदिनत्रास्थितंप्रतिपादितंनथापिपथाश्रुतंगृहीत्वाप्रवृत्तः सप्रसारणप्रियतेनेनेति वाक्यप्रभाविवरणेसंप्र
सारणसंज्ञायांविज्ञायमानायांयणः स्थाने उ ऊ भवति अथयणः स्थानेऽदिरूढ्यसान्नभवति संप्रसारणप्रदेशानेरधुपरणइतिस्था

किमंतमपकादेशः प्राप्नोति।अतिकः परमकः।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवति।उरः स्थानेऽमोः पूर्वतेः
प्रयोजनम् उरस्थानेउरस्थाताअरिरूतेसाहूसपूर्वसवर्णः प्राप्नोति।उरः स्थानेऽमोरितिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभव
तीतिनदोषोभवति।यस्तर्हिनिर्दिश्यतेनेतमकमात्रभवतिअटाव्यवहितात्तात्सार्वधातुकयोरितिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभव
नेपीतरेतरयोगसम्बंधनेप्रयोजनं षष्ठंतेस्थानेनेनषष्ठ्यापुनर्यतेनयतः षष्ठीउच्चारितेतिवाहऊढदुडादिः कस्मान्नभ
वति आदिष्टिद्भावतीत्यादिः प्राप्नोति संप्रसारणमित्यनेनयणः स्थानेक्रियते षष्ठ्यर्थेवावाहऊढ्वचनानर्थक्यंसंप्रसार
णेनऊतत्वात्वाहऊढ्वचनंनर्थकंसंप्रसारणेनऊतत्वात्०संप्रसारणेनैवसिद्धम् कारूपसिद्धिः प्रष्ठौहः पश्यगुणः प्र
त्ययलक्षणत्वात्प्रत्ययलक्षणेनगुणोभविष्यति एङ्प्रहणाद्वृद्धिःएङ्ग्रहणंवृद्धिंविष्यति॥ ० ॥ ४ ॥

नषष्ठ्याश्रयणंहापिस्थानषष्ठ्यैवयुक्ता यथोक्तसंप्रसारणदेशाः स्थानेयोगत्वंप्रयोजयंतीतिदिर्हेतुरर्थेषष्ठ्यैवमिति प्र
त्यवाहअसदृतिछित्वेतिकासंप्रसारणेसर्वादेशेवहतेगुणओकारेवप्रत्ययाश्रयः तथाहृद्धिरेवीतिहृद्धौप्रकृतापाप्रष्ठौहृदसां
दिसिध्यति अनकारेनेचोपपदेछरसिरिवनेदृशनरतिशात्सहृसादिसिध्यर्थमणद्विधाननोपपद्यते सत्यपिवाप्रयोगेवृषभेवे
तीमानसोहतेः किंपिशात्सहृसादिभविष्यति उपसर्गेणुपपदेवहेः णिः छरसिनातिपतोहृद्वेधकरणंप्रसज्येतसहृक्षान

एवंतर्हीति संप्रसारणंकृतादिप्रत्ययनिमित्तंसंताश्रयत्वाद्बहिरंगमंतरंगे कृत्वाश्रयेऽणेकनेकेसिद्धमिति गुणोनस्यानेरभावेरपंनुमिच्छेत्तिद्धहि।
धानमसिद्धयतिभाषातत्रयति नन्वनेनतत्तत्ताप्यकस्याध्लोकेनः सिद्धत्वात्संप्रसारणंभवतीतिलोकः नेतरत्तियत्रयुगपदन्तरंगबहिरंगयोः प्राप्तिस्तत्र
लोकिकन्यायाश्रयणाद्बहिरंगः इहतुबहिरंगनिमित्तमन्तरंगंनिमित्तंलोकिकन्यायानवताः स्युवाश्वादीनामिति मघवावबृहन्मघवेतित्रा

एवंनाहिसिद्धेसतियद्बाह्यंतुंष्णत्तिततस्तायपत्यत्वाचार्यः भवत्येषापरिभाषाऽसिद्धबहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणमिति
किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनमापद्यादेरंपचादेरम् असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्याऽन्तरंगलक्षणमेवेनभवति
स्युवपघोनामतद्धिते स्वादीनांस प्रसारणंनकारणग्रहणमनकारणग्रहणमिति षष्ठ्यर्थम् स्वादीनांसंप्रसारणंनकारण
ग्रहणंकर्तव्यम् किंप्रयोजनम् अनकारोंतस्यमाभूत् मघवतोमघवते तथाप्रातिपदिकग्रहणलिंगविशिष्टस्यापिग्र
हणंभवतीति पथेऽभवति एनःपश्येत्रापिस्यादिति यत्रावदुचैते नकारंतग्रहणंकर्तव्यमिति नवैतेभ्य उक्षभ्यो। किमुक्ते
उक्षभ्येतत् अर्थेन ह्यमघोनश्चनशि यत्रोरहिताद्दितीयश्रुतेर्नतथाप्रातिपदिकग्रहणलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणम
वतिपथेऽभवतिएनःपश्यएवयुवतीः पश्येत्रापिस्यादिति लिंगविशिष्टग्रहणेचोक्षभ्यवाविभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणा
सिद्धि अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते स्युवमघोनामतद्धितेअत्रलोपः अकारस्यलोपोभवति० ॥० ॥ ७

४ पश्येत्रएवयुवतीः ४

ईश्वरेतेएवहेश्वरिभक्तौकृतायांनन्वतान्मघवतेसूरेःसंप्रसारणप्रसंगः अदेणादिनिमघवच्छब्दोमतुवंतइत्यर्थः नवाविभक्तौ
विति षष्ठ्यविभक्तिर्निर्दिश्यसंप्रसारणविधीपतेतथापिविभक्तेर्विधीयमानेतद्विशिष्टपरिभाषाश्रयणम् ॥ ७
॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७

अनडुभोःशेषइतिसमुदायेपरेणाप्तेनत्रारेशेइतेनैत्रंतत्तमात्तिष्ठेरेशविरूपसान गतेनाप्यंतवत्त्वात्तिसाप्राप्नोतिरेशेविशे
षणंतिरेफान्तयुवतिशब्दोपिअन्तोनभवतीतिसाऽपिसंप्रसारणंभवेत् अथवैअथेतिकिमिदंविधयर्थमथनियमार्थमिति प्रश्नः यद्यविशेषेणेति प्र
रूपेकानिमित्तिः प्रकृतिभावः प्राकारणिकविधयेस्तोनतुहहिरुणाधरः तत्रप्राकरणिकानिकार्याणिभेदेनापेरुत्रभेदेनवेतियरूढ्याश्रय
णं अविशेषेणेति अलोपटिलोपसमुदायेपरेप्रकृतिभावोविधीयतेनारुणपरइति नरेणापरमिनिसेनानलरूपेणिपः परोभाव

ननोऽनरमुभयोः शेषःस्वपुवोषपूर्वहनूरनडुदाम्णिअथकिमिदंषपूर्वादीनांपुनर्वचनमलोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थं
कथवोऽलोपार्थंकथवानियमार्थम् यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोःप्रकृतिभावः ननोविधयर्थं अथहिअणिटिलोपयेवप्र
कृतिभावः॥ननोनियमार्थम॥ अनऽनरयऽतिषपूर्वादीनांपुनर्वचनमलोपार्थंमषपूर्वादीनांपुनर्वचनंक्रियतेअलोपार्थंअ
विशेषेणाल्लोपटिलोपयोः समप्रकृतिभावः॥अवधारणेहयत्रप्रकृतिभाव उपधालोपप्रसंगः॥अवधारणेहिसतिअगत्रप्रकृ
तिभावेउपधालोपः प्रसज्येत कथं यदिनावरेवनिपप्रः स्यात्षपूर्वादीनामेवाणीति एवमपिभवेदिहनियमात्रस्यात् सामनो
वेमनइति नारुणपरइतिवप्राप्नोति अथापेवनिपप्रः स्यात्षपूर्वादीनामणेवेति एवमपिभवेदिहनियमात्रस्यात् सामनो
ति सामनोवेमनइत्यत्रतुप्राप्नोति अथापुभयतोनिपप्रः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणिअणेवषपूर्वादीनामिति एवमपिसामनो
वेमनइतिप्राप्नोतिनस्मात्तत्रयुक्तेषपूर्वादीनांपुनर्वचनेअलोपार्थमुवधारणेहयत्रप्रकृतिभावउपधालोपप्रसंगइति
आतोधातोः॥आतोऽनाप इवेतिकिमिहापिपथासमानं समानेनप्रवेकोल्पचितिअनापइतिकिंखट्वापचालापम
यघनापइत्युच्यतेकथम्क्वापाम्निपातनादिति निपातनादेतत्सिद्धं किंनिपातनम् क्वापाम्प्रतिषेधज्ञा यघवनार्थो
कर्मणीतिप्रकृतिभावाटिलोपाभावः सामनइति सामन्देवतेयणि अत्राधिकृतिप्रकृतिभावाटिलोपाभा ऽनापइत्यनेन
वेःश्लोपप्रसंगः अथार्थंतेतत्रासाधुनिपत्रआतोसमासेइतिनत्रसौत्रोयंनिर्देशइतिकिंतर्हि

४ आतोनापः ४

यस्तावदिति ब्राह्मणोऽपसिमण अलोपोनञ्समकारलोपः प्राप्तोनसंयोगाद्दीर्घतान्तस्तिप्रतिषिद्धोनस्तद्धितस्तिलोपयेप्राप्तेअस्तिप्रकृतिभा
वःप्राप्तोनमश्चेवंयेसवर्णेइतिप्रतिषिद्धस्तस्तस्तिलोपयप्राप्तेनियमार्थमिदंअजातावेवायंस्तिलोपोभव तिन्ना लोनारइतिजातौवयंनेन
भवतिब्राह्मणइति एवमप्यर्थोस्तियवस्था अनयासत्रिप्रकृतिभावाद्ब्राह्मश्होनेष्यतिअघनिदंनमिति।अथमयूहणेनिदंनेविधि
नियमसंभवेविधिरेवन्यायानिति अनयासत्रिप्रकृतिभावेप्राप्तेऽजातौतिलोपाभावार्थोनिपातनेनभवति तत्रब्राह्मासःइतीब्राह्मः स्तालोपा

प्र२

कथंचानोलोपार्थेणात्कथंचनिषमार्थयस्तावदयमस्तिर्नेतेतत्तोनियमार्थो॥अथनिदंतंततोलोपार्थम अतउत्तरंपठतिब्राह्मणाजातौ
लोपार्थेवचनेक्रियते अथमस्तिनिदंतम तत्राप्राप्तविधानेप्राप्तप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ तत्राप्राप्तस्तिलोपस्यविधानेप्राप्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥
ब्राह्मणःनवापर्युदासमसमर्थंतत नवावक्तव्यः किंकारणंपर्युदासमसमर्थंतत पर्युदासोऽत्रभविष्यतिअ स्तमस्यपर्युदासप्रयोजन
मप्यजातौनञ्चनापसंब्राह्मीश्राषधिरिति वैअत्रेष्यते॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

म

करतिसिध्यति ब्राह्मीश्रोषधिरितिनसिध्यति॥अजातावितिप्रतिषेधात्तत्राजाताश्रोषधिरितितुप्राप्नोतिअयतेजातौब्राह्मणइतिनसिध्य
तिनञ्सर्वोयंसेवर्णइतिप्रकृतिभावप्रतिषेधात्तिलोपप्रसंगात नवेतिवक्तव्यंतत्राणोऽप्रियायःइतस्तिलतप्रियायबुध्वाहअस्तस्मादिति ण्म
ब्राह्मी श्रोषधिरितत्रहतोर्थः पर्युदासोब्राह्मणइतत्रहवैसत्रविहितप्र हृतिभावप्रतिषेधेप्राप्त तिलोपंतंनिवर्तयेत नवेत्यत्रे ५०
ष्यतइति अ तोतावितिपर्युदासः॥नवानिष्टंधेयंशास्त्रप्रकृतिरितिपर्युदासमसमर्थंतत्रब्राह्मणइत्रसत्रतिलोपोनभविष्यतीसर्थः।
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

इतरस्तलक्षणमुपालक्षयुमाह अनिष्टंचप्राप्नोतिब्राह्मणीश्रोषधीतिप्राप्नोत्यजाताविति पर्युदासान इष्टंचनसिध्यति ब्राह्मणइ
तिणत्वंनहीतियोगविभागःक्रियतइतिभावः॥तत्रब्राह्मइतत्रसामर्थ्यादयमइतिनसंबध्यतेअथतेतिलोपस्यसिद्धत्वात॥तेनानर्थ
तेसर्वत्रजातावजातौचब्राह्मइतिनिपात्यतेअथमे पिब्रा ह्मणानाइहमत्रपरत्वाद्ब्रा ह्मइतत्रनेनेवतिलोपोभवतितोऽजा

प्र२

अनिष्टंचप्राप्नोति इष्टंचनसिध्यति एवंतर्हेनुवर्ततेअथमइति नात्रापसंबंधनेननियमनमभिसंबध्यतेब्राह्मइति
निपात्यते अथतेऽजातावितिकिंतर्हिप्रतिषेधोऽभिसंबध्यतेब्राह्मइतिनिपात्यतेअथतेजातौनेतिकामिलाच्छी
लंकिमर्थमिदमुच्यतेनलक्षितइत्येवसिद्धंनसिध्यति अनणीतिप्रकृतिभावःसंज्ञेतत्रअणीतमुच्यतेण प्रायमएवं
तर्हिसिद्धेसतियन्त्रियाननंकरोतितन्नायंयमाचार्यः॥ताच्छीलिकेऽणिकृतानिभवंतीतिकिमेतन्नज्ञापनेप्रयोजनम्
मूर्धोरीनाथमीतिअणीतास्त्रीकारःसिद्धोभवति॥

ते

तावितितत्रापसंबध्यतेनैनायमर्थोभवतिअथतेजातौब्राह्मणग्रहेतिलोपोनभवतिअजाताविति प्रसज्यप्रतिषेधोभवतिनान
जःसंबंधोस्तितसर्वेषविधिः कार्मः किंप्रयोजनंतिकर्मशीलमस्यतत्रादिभ्योणइतिणेकृतेसिद्धेतिलोपइतिभावः ताच्छीलिकइति।
एवंचतत्रादिभ्योणितिलाघवायकर्तव्यंणच्चनेप्रयोजनाभावात प्रत्ययग्रहेणिजलितिकर्तेभवतिनतस्मात्प्रहरणमित्रिणा
त्रिचनेऽपीदमेवभावःप्रयोजनम्। ७

1855

1854

अथवेतिभवत्पक्षा यैकालयरस्तत्रापिनदोषइतिभावः निमित्तत्वेनेति। अनाकारेशविधानेसंबंधसामान्येषष्ठीनिनिमित्तभावलक्षण
म्संबंधोनरंगतारश्रीयतेप्रत्ययनिमित्तत्वाच्चागमापरेशप्रत्ययोरवग्रहणविज्ञोपनेधातुप्रतिषेधइति॥ नन्वधुनेवोक्तंप्रत्ययोग्रे
हणमिति सत्यमुक्तंनतुलभ्यतेसामानाधिकरण्येनसंबंधसंभवेवैयधिकरण्यस्याश्रयणात्पुनरुक्ताद्धेहिनिमित्तनिमित्तिभावोभ्र
वतिअभेदेवसंभवतिकथंभेदआश्रीयते॥ अथवाभाष्यकारेणसंबंधसामान्येग्रोक्तमिदानींवार्तिकप्रवक्तासितमितिरोषःभुज्यादीना
चेतिभुज्यादीनांसंबंधिनःप्रत्ययस्यायेःसत्यपिवैयधिकरण्येनसंबंधेऽतिप्रसंगःभुजुरितिभुजिम्रुङ्भ्यांपुक्तुकौवेतियुकप्रत्ययः

अथवानपोरवयवंगन्तन्निमित्तंते नाश्रयिष्यामःकथंश्रंगस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीविज्ञास्यते॥ श्रंगसंयोयुवृवित्वांगस्यपु
वूनिमित्तेग्रयेयुवोरंगमिमेनडवतिकयेश्चनडवतिप्रत्ययोः। पुवोरनाकावितिचेद्धानुप्रतिषेधः।युवोरनाकावितिविद्धा
नेप्रतिषेधोवक्तव्यः। युवा०युतःयुतवान्।भुज्यादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यः। भुज्युः॥ कंयुःशयुः॥ अनुनासिकपरत्वात्सिद्धं॥ श्र
नुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणम् नचेत्तावनुनासिकपरौस्यादनुनासिकयोर्ग्रहणं॥ नंदनः॥ कारकः॥ अत्रनप्राप्नुतः॥ नहोनाप्रा
युशब्दयुशब्दयोरनुनासिकपरत्वादिनेनेवचित्तापनेःनुनासिकः परः आभ्यांतावित्यनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिनेनेवचित्तापनेःनुनासिकः परः आभ्यांतावित्यनुनासिकपरौ

म्नयुरितत्रयुप्रत्ययोनयुरितिमत्वाभाष्यकारेणम्नयुरितिनोदाहृतं कंसयुरिति कंशब्दंभवतीयुक्तिनुनासिकपरइतिपुसमुदायः।ननु
सिकपरइवसनिहवन्नुखाएष्ठमितिनातएवारेफोनभविष्यतिनेतदस्ति॥ अवग्रहाणसित्वंस्यात्॥ अहलादावयमनुस्वारा
र्थंचा॥ नहेतावतामितिरेफेःकुनवुनवुजषुनइमादीनामेवप्रसंगः॥ अनुनासिकपरोनयोरितिः अवयवोनपरूपालब्ध
यरत्यपरेणावयवएवानुनासिकआश्रीयतेनान्यः॥ नचधुयुरित्यादावनुकारस्यानुनासिकत्वंप्रतिज्ञानमितिरोषाभाव

इत्यंशाप्रातीतिकोलोपलुप्तवतुमावामर्दितिनविचार्यतेहेतेष्वकारलोपेऽवशिष्टस्यादेशविधानेनम्नुनिष्पादनात्।दिवुदग्रयमपिअनुनासिकपरइत्या
देशप्रसंगः॥ नवाधिकरणमिति डीपिसतिइकोऽनुदात्तोभवतिडीपित्त्वात्तदितसतिप्रत्ययेननञ्ना पकेधिकरणेटिकाणमिति टिड्ढाणञ्नानु प

अथेतनुनासिकपरत्वादितियघनुनासिकपोग्रेहणमित्संज्ञाप्राप्नोतिनत्रकोरोषः॥ नत्रडीप्रुमोः प्रतिषेधाडीप्रुमोः प्रतिषेधोवक्तव्यः॥
नंदनः॥ कारकः नंदनाकारिका॥ उगितश्चरोडीप्रुमोप्राप्नुतःधात्वंतस्यचप्रतिषेधः।धात्वंतस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः।स्वुतिवुधिदिक्ष
रणंतुन्नापकंडगितकार्यंभावस्यपरंयुश्वुश्वोर्धिदिक्षोरितिसिध्यतिनिषु नूघुघुलोर्नुद्येनितन्नाययत्नाचार्यानयुवोर्
गितकार्यंभवन्तीति।कंथकन्नायकंधिदिक्षरणेएतत्प्रयोजनंधिदिक्षरणंहि कर्तव्यंयथास्यात् यस्त्वत्रउगितकार्यंस्यात्तधिदिक्ष
रणमनर्थकंस्यात् यश्चनित्वाचार्यानयुवोरुगितकार्यंभवतीतिनतेयुश्वुश्वोर्धिदिक्षोरितिनवाधिकरणेडीविधानार्थं
मेतदस्तिन्नायकंश्रस्तिश्नयदेतत्सवचनप्रयोजनंविधिकरणक्रियतेडाद्यर्थंयथास्यात्टिकाणञ्नादिभ्यश्चेतिडीप्रत्ययश्चाणञ्नु प
र्सर्जनार्थंम्टिकाणञ्प्रत्ययोजनमस्ति॥ अनुपसर्जनादितिः इकारोयथास्यात्टितश्चानुपसर्जनाड्डवतिः डुगितउपसर्जनाच्चा
नुपसर्जनाच्चेए वंतर्हिविप्रतिषेधाद्दोषबलीयस्त्वमविप्रतिषेधाद्दोषबलीयस्त्वमविष्यति॥ टोषवकाशःखट्टामाला०डीयोवृ
काशःगोमतीयवयती। दृहोभयप्राप्नोति। नंदनकास्किकाटापूभवतिविप्रतिषेधेनानिषयुक्तोविप्रतिषेधःविप्रतिषेधेरभिसुक्ते
पः एवंसतिटाएथरेडीपुमडीपरष्टापूकरिष्यतेसूत्रविपर्ययेणःकृतोभवति।एवंतर्हिगितोडीपुभवतीसत्रापिश्रतष्ठावित्यनुवर्ति
ष्यते॥ ४

सर्जनादितिवर्तते॥ त्रयत्रोगित्स्वरोडीप्यविशेषेणाप्राप्तेऽनुपसर्जनादेवयथास्यादितिनियमार्थंटिकाणंसादितिश्रत्तायकंउगि
त्कार्यंभवत्सविप्रतिषेधादितिः॥ पूर्वविप्रतिषेधोऽत्रविवक्षितः॥ एवंतर्हीतिः यदीष्टमूहोवाचार्यः नत्र ह्येतेनरोऽवइतिवीक
मेदस्त्रा श्रीयतइत्यर्थः

एवमपीति।एकवाक्यतयाश्रयणेनपर्यनुयुंक्तेतत्रारंभादुगितःपर्योयेण टाप्ङीषोःप्रसंगः।एवंतर्हिसंबंधादुक्तिरिति।एवमपिवाक्यभेदेनसंबं
धेदोषाभावः।उगितोङीप्रभवतीति।अरंभादुगितष्टाप्रभवतितस्यापिपरिहाणेनरप्ङभवप्रतियादनायेदमुक्तम्।उगितश्चङीप्रभवतीति।
अनष्टाविसुत्ताथिमत्रानुवर्तनेवनोस्वेतत्रानउगितष्टाविनिवर्तनेनतत्रवक्तव्यमणनुगि[illegible]तोदर्शनात्संभवाच्चवाक्यभेदस्याश्री
यते।।वक्तव्यस्ङीप्रतिषेधेभवतःउगितोऽदर्शनाङ्ङीषवारष्टाविति।अनष्टाविपरिशेषान्नदीसंज्ञस्यनदीयस्ङादयोविधयस्तेषां
ह्रस्वीभवतिटाप्ग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिषष्टाबुक्तरत्रानुवृत्तिरूपयुज्यतेटापःह्रस्वेनव्यभिचारेणयदनउगितस्तदपिसंबंधः।।

एवमप्यकारांताद्गुगितोहेवस्यात्।नंदनाकारिका[illegible]गोमतीयवमतीत्यत्रनस्यात्।एवंतर्हिसंबंधानुवृत्तिःकरिष्यते
अजाघतष्टाप्।।क्ङेभ्योङीष्।।अनष्टाप्।।उगितश्चङीप्रभवति।।अनष्टाप्।।वनोङीप्रभवतिउगितः।।अतःष्टाप्यादौ स्वंवनो
न्यनरस्यांङीप्रभवति।उगितः अनष्टाप्।।तत्रक्ङिति।।अक्ङिचटाप्रभवति उगितः अतइतिनिवृत्तम्।।तत्रायमर्थः।।हिष्ठा
प्रग्रहणंकर्तव्यंभवति।।प्रकृतमनुवर्ततेनोसिध्यतेवम्।यत्तिरंवार्त्तिकारःपठतिविप्रतिषेधाद्योबलीयस्त्वमितिएत
दसंग्रहीतंभवति।एतच्चसंग्रहीतंभवति।कथमित्थंवाचीयंग्रहणं।विप्रतिषेधेयंपरिष्टंतद्भवतीतिषष्ठीसंबंधार्थंव तद्
द्रूहणात्।।अथवानोयुवोरनाङौसावनातोऽथवानानुम्विधौप्र लयग्रहणानुम्विधौअलुग्ग्रहणंकर्तव्यंअलंतसउगित्प्र
तेरुगित्सर्वनामस्थानधातोरसिलडिति।तत्रचावप्रकृत्यंगलिंगविशिष्टप्रतिषेधार्थं प्रातिपदिकग्रहणंलिंगवि
शिष्टग्रह[illegible]णंभवतीतिपथेहभवति गोमानाप्यवमान्।। प्र ७ ।। ७ ।।

उगितोऽनडुहिनिवृत्तमिति।उगितइत्यनिवृत्तिरेवास्यनेऽनडुहेतत्तसर्वत्रैकरेणानुवर्ततेतेनेहनिन्नालणीतिङीप्नकारोमाभूत्तामि राम०
तिवृकवाकुरित्यत्रजातिलक्षणोङीष्माभूदित्येवमर्थमधातोरतस्चार्थेवद्भूहणादिति वर्णसमुदाय ग्रहणमिहनवर्णग्रहणात्म ३
त्यर्थवद्भूहणपरिभाषयानिष्ठते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यप्रत्ययइतित्रयप्रत्ययपरिहारःसंभवति।।श्रीजगदेवःपुरारणे।। ७

एवंगोमतीत्यादिकारणमपरेनुमन्यंतेऽलंतत्वान्नभवतिएवंनदनःकास्करइत्यत्राऽलंतत्वानुमभावःनवाविभक्तौविनिविभक्तौयत्कार्यंविधी
यतेलिंगविशिष्टस्यतन्नभवतीत्यर्थः।सुनेतिसावेकाचइतिप्राग्विभक्तेरुदात्तत्वंनगोस्त्रियामितिप्रतिषेधंनेच्छंतिगोरहिता न्नदीषि
त्यतेउदात्तपरेणाहलूर्वाद्विगसावविभक्तिसंबंधप्रतिषेधप्रसंगःननुविभक्तेरेतत्कार्यंननुविभक्तौपरतःएवंसतिकथंलिंगविशि
ष्टपरिभाषायाःप्रतिषेधः।।नैषदोषः।।विभक्तेर्यत्कार्यंयच्चविभक्तौपरतःपूर्वंकार्यंतत्सर्वंविभक्तौकार्यइतिसर्वत्रप्रतिषेधप्रवृत्तिः।ए

एवंगोमतीयवमतीमत्रापिस्यात्।।नवाविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणंवावक्तव्यम्।।किंकारणं।।विभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणा
भेसेषापरिभाषाकर्तव्या।।कःपुनरत्रविशेषःएषावापरिभाषाक्रियतेअलूग्रहणंवेति।।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।।बहून्येतस्याः
परिभाषायाःप्रयोजनानि।।कानिचिप्रयोजनंश्वनःसरिपथेहभवति।।सुनाश्वेति।।सुनाश्वइत्यत्रापिस्यात्।।पुनःसंप्रसारणंप्रयोज
नं।।पथेहभवति।।पुनःपथ्येति।।एवंयुवतीःपथ्येत्यत्रापिस्यात्।।उगित्स्वनुम्विधौप्रयोजनमुपथेहभवतिगोमानप्यवमान्
।।एवंगोमतीयवमतीमत्रापिस्यात्।।अनडुहआम्विधौप्रयोजनमुपथेहभवतिअनडुहीत्यत्रापिस्यात्।।
नवाभवत्यनड्वाहीति।।भवत्येवयत्नेन।।आमनडुहस्त्रियावेतिलिंगविशिष्टग्रहणंकिमर्थं।।प्राप्नोति।।यथिमत्ते
थोरालेप्रयोजनंमुपथेहभवति।।पंथाःमथः।।एवंपथीमथीमत्रापिप्राप्नोतिनकेवलःपथिशब्दःस्त्रियावर्तते।।उपसमसमाह
रिवर्तते।।ह्रस्वपथी।।पुंसोहरु विधौप्र[illegible]योजनंमुपथे[illegible]हभव[illegible]ति।।युष्मान्।। ७ ।। ७ ।। ७

वंयुवतीरिति।एवमर्थमनडुह्सुभयोःप्रागपिनवंभवतिपथीतिसमासेकदेशउदाहृतःदूरंरथोवाहतमितिय
थाहि।।नकेवलइति।ह्रस्वपथीति।।शोभनःपंथाअस्यांमितिवहुव्रीहिः।।नपूजनादितिसमासेनप्रतिषेधः।।त्रिप्रभृतिषुङीषिति।
भस्मटैलीयइतिस्त्रीलोपः।। (श्रीवार्गीश्वरीजयंति)।। ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ७ ।। ।।

अनेनेति नस्यहलादिलोपेऽसमेनेतिप्राप्नोति। ह्यस्तिलोपइति। हलिलोपइत्यपनीयमुलिलोपइतिसूत्रेकृतेऽ॥ नकारलुप्तल
नभवतीतिलोपाभावः। अथेतिहिदमथशब्दस्यचतुर्थ्यकवचनसमुदायस्यलुप्तिमित्यादिशास्त्रसंप्रत्ययादिवादिद्रूपलोपाप्रसंगाद्ध्रस्तिलोपइ
तिवक्तव्यंतदाचअनेनेतिनसिध्यति। एवंतर्हीति नस्यअआदेशेनाप्रकृतिभिन्नपरेतद्दमो नादेशइतिसूत्रार्थआश्रीयते। लुप्तनिर्दि
ष्टइति। निर्दिष्टलुप्तइत्यर्थः। पथदंनलोपसासिद्धावार्थंवप्राप्नोतियथाराजेतिनेपदोषः। उदावत्सूत्राणिभवंतिसुपांसुलु
गितिलुकिकृते नत्वमा नागमेतिप्रत्यवलक्षणप्रतिषेधादार्धंवाभावः। सूत्रइतिसूत्रे कृतः। सोत्रःकृतलक्षणः
नैवंशक्यमिहहिअनेनेतिदृश्यलोपः प्रसज्येताश्रलिलोपःकरिष्यतेनएशकोह्यलिलोपःकर्तुमिहहिदोषसंभात
अथविष्ठेति। एवंतर्हिअनलोपापवादोवित्तासतेःकथमेवंवक्ष्यामिअनेनेचुआपिचेति। तत्रकारग्रहणंकर्तव्यंत्रि
नेनासएवलुप्तनिर्दिष्टनकारःपथदंनेपधापादितिदार्धंवप्राप्नोति। सोत्रानिर्दिशःअथवानपुंसकनिर्देशःकरिष्यते
अथकिमर्थमादेशः। नअदेवाभवत्। कासमिद्धिःदृश्यतेलक्ष्यते। सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धेनार्थोऽयम्। अतोगुणपररूप
मितिपररूपंवाप्राप्नोति अकोऽचारणसामर्थ्यान्नभविष्यति। परिप्राप्तुवन्विधिस्त्वारणासामर्थ्यादाश्रयेणासवर्णदीर्घंतमपिन
प्राप्नोति। पैविविंप्रत्ययकोऽचारणात्र्यनर्थकंसविधिर्बाधतेऽपसतुविधिर्निमित्तेसवर्णेनोभावाश्रयंतंपरंपश्यकोऽचारणंन
थैकंसवर्णदीर्घंसद्युनर्निमित्तेसवर्णेऽपेः किमित्यचतुर्थ्यकवचनस्यग्रहणंमाहेतिसमस्यैकवचनस्य॥ कुतः। संदेहः।
अकोऽचारणसामर्थ्यादिति अथयानकारएवविधीयतेत्रादेः परस्यादेः नकारेविहितेसऽऽदेशश्चयत्वंस्यात्। नत्रिजसिनाअतिजस
तत्रिजसिनाअतिजसादितिसिद्धेऽदसश्चेविहितावित्यङ्॥ संनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वाज्जसादेशेवदंतःभाष्यकारस्तु
संन्निपातपरिभाषायामाश्रितजसादेशेप्रत्यये सुपश्चत्रितिरेणाअतिजसादितिभाष्यमित्यनुमतावित्यवान्॥ ऽऽपेः॥ के

२ योगांतलोपश्चवक्ष्यतीतिचसिध्यति
तदेवंभाष्यकारेणनादेशोऽऽ३

इत्यनेनलक्षणमात्रशास्त्रेणभवतीनिर्देशइतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिचतुर्थ्येवकेचनसऽऽदेशइतिसूत्रंप्रत्ययदोक्तेसामर्थ्येकवचनस्यतु
ग्रहणंनियमार्थंतेनऽऽदेशइतिलक्षणेकसंग्रहणंनहीतिऽऽदेशइतिनिर्देशंप्रत्ययदोक्तेसामर्थ्येकवचनस्यतु
विषयः॥ अथप्रत्ययात्प्रत्ययावयवसमुदायसलक्षणेकृतप्रतिपदोक्तसमुदायेऽपिपरिभाषाप्रवृत्तिरस्तीत्यत्रापि
गरङ्गनेचासंतेऽप्यभवतिसंतापरिभाषाप्रवृत्तिरस्तीत्यत्रापि। तत्रकारग्रहणंकर्तव्यंतेनेहनभवति। अथवानपुंसकनिर्देशः करिष्यते
४ अथएकादिष्टत्वात्स्मायादीनांसुपांसंख्यानं ४

समासेनानिर्देशःचतुर्थ्येकवचनस्यग्रहणं कथंज्ञापयेत्सलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तेऽपेवेति॥ इहापितर्हिचतुर्थ्ये
कवचनस्यग्रहणंस्यात्ते ऽऽदेशेत्रघास्मैभ्यः। एवंतर्हिव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। इहचतुर्थ्येकव
चनस्यग्रहणंव्याख्यास्यामः॥ तत्र समस्यैकवचनस्येति॥ सर्वनात्रःस्मै॥ अथएकादिष्टत्वात्स्मायादीनांसुपां सं
ख्यानं॥ कर्तव्यं॥ अथात्रस्मै॥ अथात्रआत्॥ अथात्रास्मिन्। एकादेशेकृतेऽनइतिस्मायादयोनप्राप्नुवंति
किंपुनःकारणंएकादेशत्वावदुवंति नयुनःस्मायादयःनयुनरेतत्स्मायादिभिर्भवितव्यमनभवितव्यंकिंकारणंनिस
त्तादेकादेशः निमित्तएकादेशःकृतेऽपिस्मायादिषुप्राप्तेऽकृतेऽपिनिमित्तादेकादेशेकृतेऽनइतिस्मायादयोनप्राप्नुवं
तिविंडत्यनेन अथइतिनडहापिकर्तव्यं॥ अत्रास्मैअत्रात्मात्अत्रास्मिनइति एकादेशेकृतेऽनइतिस्मायादयोनप्रा
प्नुवंति॥ आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नात्रकृतेषुस्मायादिषुहलादिर्विभक्तिरितिहलादौचदृद्रूपलोपः॥ नचाकृतेदृद्रूपलो
थएकादेशः प्राप्नोति॥ ततश्चानुपूर्व्यासिद्धम॥

प्रतिपदनाथवाक्यमुच्चार्यतेतेनवाक्यकरणेविविभक्त्यन्तंवाक्यंतेनतः अत्रत्रत्रएतिस्तिनेतिनित्यादेकादेशःप्राप्नो
तिनास्मिन्कृतेऽदसोभावाद्दकारविधावत्तासिद्धत्वाभावान्नाद्रूप्यानतिदेशात्स्मायादयोघसिद्धिरितिभावः॥ आनुपूर्व्येति
अत्रइदंएइतिस्तिनेतिप्रत्ययेकृतेस्मायादयः नतानित्यत्वाद्दकारेवाधितादृद्रूपलोपेकृतेसवर्णदीर्घत्वेनसंभवति

प्रियसर्पिष्कैरतिन पुंसकमप्रसक्तवद्रत्नतोनपुंसकग्रहणमस्यादिसूत्रेऽनपुंसकतेनाशब्दनित्यत्वमर्थमनुवर्ततेतोऽवश्यमित्य कृपरस्त्रीपुंस
तेत्रालोकविग्रहः शास्त्रार्थलेषुकर्तव्यः शब्देषुनतुरूढिषुतिसंज्ञाशब्दानामप्रसंगस्तथापिन्यायासुसरणंगौरवप्रसंगान्नपुंसकानुशासन
राश्रीपतेउत्तरार्थंचरंचद्विवचनबहुवचनेत्रनपुंसकेसतिपुंवद्भवतीतेनेनचरसिनपुंसकेपुंवद्भावान्यधीरिहलन्तीत्यादौनुमभावसि
द्धिः सिद्धेतिविषयविभागाश्रयेणाप्रसक्तार्थसिद्धिः शिशीलुटूनुमविधिषुशब्दग्रहणमस्यादिषुशब्दग्रहणमिमर्थः॥ अस्या
दिषुतिनपुंसकस्यागस्यानपुंसकस्या

शिशीलुटूनुम्विधिषुनपुंसकग्रहणंशब्दग्रहणंचेदस्यपरार्थप्रतिषेधः शिशीलुटूनुम्विधिषुनपुंसकग्रहणंशब्दग्रहणंचेद
दस्यपरार्थप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ वक्तव्यम्॥ वक्तव्यमेवैतत्॥ अस्तुतर्ह्यर्थग्रहणायघर्थग्रहणंप्रियसर्पिष्कोब्राह्मणोनेत्यत्रानदृनप्राप्तो
ति अस्तुतर्हिशब्दग्रहणमेव॥ ननुचोक्तमस्यादिशिशीलुटूनुम्विधिषुनपुंसकग्रहणंशब्दग्रहणंचेदस्यपरार्थप्रतिषेधइतिसिद्धं
नुप्रकृतार्थविशेषणंतत्सिद्धमेतत्तत्र कथंप्रकृतार्थोविशेष्यते॥ किंचप्रकृते॥ अगमअगस्यशिशीलुटूनुमोभवंति।
नपुंसकेवर्तमानस्य॥ कथंपुनरस्यात्रालक्षणेनअस्यादिषुशब्दग्रहणमअस्यादिषुनपुंसम
कग्रहणंशब्दग्रहणंदृष्टमपुक्तंपुनरिहचिंत्यते ननुअनेनानर्थकेनार्थग्रहणेनभवितव्यंनहिनपुंसकोनामशब्दोऽस्ति
किन्नपुंसकेस्यादिषुशब्दग्रहणमिति॥ अत्रापर्यायग्रहणमेव॥ अत्रेतावांस्तेहः कप्रकृतसार्थोविशेष्यते॥ ७॥ ७॥

व्यनदृभवतियरंगाधिकारेतसत्वग्रहणंतदुत्तरत्रयरस्वेतिवचनात्केवलानामप्यस्यादीनामनदृत्वंति। दृशानंभाषकारोवि
चारमेवदर्शयन्नाह युक्तंपुनरिति॥ अर्थमनपेक्ष्यशब्दग्रहणंप्रयोजनंभवतीतिभावः॥ किंतर्हीत्यत्रेतिनेवेदंवक्तव्यं
मितिसूत्रं॥ कस्मान्नवक्तव्यमित्याह अत्रापीतिअर्थमनपेक्ष्यवाह्यंसनपुंसकार्थोभिधायिताद्रस्यादयोनपुंसकशब्दाभिधीयतेद्र
व्यार्थग्रहणमेवभवति॥ तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचारएवयुक्तः॥ नन्वेवंसतिसिद्धेनमतारंसमवारेकंतरयरुग्रहणंविचारः

अडुतरादिभ्यःपंचभ्यः॥ अडुतरादिभ्यःपंचभ्यस्तस्थानिकेऽदसेऽयंदोषः॥ अमादेशेतरिस्थानिवद्भावादमिपूर्वत्वंपूर्वसंसिद्धमिति सिद्धंभवति॥ अनुना
सिकेतेनानिटीलेतेतेनेचारणार्थोऽकारोदकारमात्रंतदेवपरंस्यादमादेर्भवतिमकारस्तनुसंदेयोगंतलोपः॥ उच्चारणार्थानांत्व

कारस्यमाणस्येतिशिशीलुटूनुम्विधिषुप्रकृतस्यार्थोविशेष्यते॥ अस्यादिषुगृह्यमाणस्य अडुतरादिभ्यःपंचभ्यः॥ अडावेपूर्व
सवर्णप्रतिषेधः॥ अडावेपूर्वसवर्णस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ कृतरूपंतिष्ठति॥ कृतरूपमस्यासिद्धंतनुनासिकोपधासिद्धमेतत्कथ
मु॰ अनुनासिकोपधः अडुदः कस्मिन्नुच्यते॥ उकारणाद्दा॥ उकूरुतरादीनामिनिवस्यामिडकारणाद्दा॥ अथवाडिदुदः कस्मिन्नुच्यते॥
क सतर्हिडकारः कर्तव्योनर्तव्यः॥ क्रियतेनासत्यवाद्दि डकारोनिर्देशः॥ अडुतरादिभ्यःपंचभ्योनपुंसकादेशेभ्यइतिवक्तव्यं
धेयंकृतरूपंसर्वत्रकृतरूपेप्रतिषेधेयंकृतरूपंसर्वत्रेतिवक्तव्यं एकतरंनिष्ठतिएकतरंपश्य॥ नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदो
र्विभक्तादेशाविप्रतिषेधेन॥ नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्तादेशानांभवतिविप्रतिषेधेन नपुंसकादेशानामेवकार्यं
त्रयुत्रयुणात्रयूणि॥ युष्मदस्मदोर्विभक्तादेशानामवकाशः॥ त्वंब्राह्मणः॥ युवांब्राह्मणौ॥ आवांब्राह्मणौ॥ यूयंब्रा
ह्मणाः वयंब्राह्मणाः॥ हेभयंप्रापेति॥ त्वंब्राह्मणकुलं॥ अहंब्राह्मणकुलं॥ युवांब्राह्मण कुलं॥ आवांब्राह्मणकुलं॥ यू
यंब्राह्मणकुलानि॥ वयंब्राह्मणकुलानि॥ युष्मदस्मदोर्विभक्तादेशाभवंतिविप्रतिषेधेन॥ अथेदानीयुष्मदस्मदोर्विभक्ता
देशेषुयुनः प्रसंगान्नशीलुटूनुम्विधयःकस्मान्नभवंति॥ सकृन्नगतोविप्रतिषेधेनयद्बाधितंतद्बाधितमेव॥ ७॥

नुनासिकवप्रतिज्ञायांस्नुवोवचिरनिवचारीनानुप्रसंगः॥ एतस्मिन्नस्तेहेकृतरादिग्रहणंसंवृद्धिलोपप्रसंगंमन्यमानाह॥ डकारणेति।
कार्यमेवाच्चडुकालुकं नेवाध्यते॥ हिडकारकरोति॥ दकारएषुहेचरणविनाशप्रसंगान्नहेतेनापिडकारस्यसंयोगांतलोपः॥
नेतरानपुंसकादेशेभ्यइति॥ अलिंगयुष्मदस्मदोर्नानाप्रत्ययविधानंयोजनमालुकशायःपरादमावाध्यतइत्यर्थः

रत्नरत्नपूर्वोत्याख्यामनुद्योतकरोऽवतीमवगम्याह ववेति। टिलोपइति वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्थान्यपेक्षया शेषे वित्तायमानेटि वशेषइति। तस्मिन्वलोपविधायके शेषइति। शीविषयमात्रप्रापकनिर्देशः॥ लोपस्त्वेतस्मिन्पक्षेऽन्तरङ्गत्वात्तस्यादेशस्यावयवविधानादा देशाण्ववयवभक्तत्ववदास्थानः टाएप्रतिषेधार्थइति। टापोऽनुत्पत्त्यर्थः। युष्मदस्मदोर्द्वयोर्वाचिनोस्तद्वयस्त्वलिंगसंख्यासंबंधा दसलोपेसमर्थकारणत्वाद्टाएप्राप्तीति मन्त्रियानपरिभाषापाश्रयः प्रतिषेधस्यदार्थकारष्ठाप्रवृत्तिरिटापिसानाश्रीयते॥ अ

इष्यतेचस्यरिति। नचैतन्न्यायोज्ञापकमस्तीत्यत्रोक्तमेवमर्थं दृढमुच्यते। नवाहिपर्यंतानामकारवचनादग्निमकारा णामभावः। नचैतन्न्यायोज्ञापकमस्ति। किंकारणं। हिपर्यंतानामकारवचनात्तेहिपर्यंतानांहि सदादीनामत्वमुच्यतेतत्रोप मिमकारेणसमध्यन्ति। तुटप्रतिषेधपक्षेत्वादेशोलोपविज्ञानात्। तुटप्रतिषेधस्तुवक्तव्यः किंकारणं। आदेशो लोपविज्ञानात्॥ पःसप्तमेलोपआदेशस्यविज्ञायते॥ नचाटिलोपवचनादादेशाटापूप्रतिषेधार्थं। नवातुटप्रतिषेधो वक्तव्यः। किंकारणं। टिलोपवचनात्॥ आदेशेपःशेषेलोपः सटिलोपोवक्तव्यः किंप्रयोजनं॥ टाएप्रतिषेधोर्थः टाएमाभूदिति। सतर्हिटेलोपोवक्तव्यः॥ नवक्तव्यः॥ नवालिंगाभावादिलोपवचनानर्थक्यं। नवक्तव्यं किंकारणं लिंगाभावात्। अलिंगेयुष्मदस्मदीकिंवक्तव्यमनन्तत्वान्निष्कथमनुष्यमानेगर्गस्तेनाघ्नीति विशेषेयुष्मदस्मदोः त्रियांसिनपुंसकेवा॥ अहिंकारणंपनेतदेवमस्तीति। किंकारणंयोसौविशेषवाचीशब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाशब्दस्तदर्थस्य लिंगेइति। अभिधेयेलिंगेचारलिंगोपपत्तिसामान्यात्लिंगरहितेवस्तुन्यमर्थाभिधीयतेइतिनिरूपणेटिलोपो नाप्रतिपादयः। णोसोविशेषवाचीति। ननुचोक्तकारणवाच्यः दृतेकसिंहसुस्त्रियाःप्रातिपदिकविशेषणसामर्थ्यटा वादयइतिनिर्देशः। दृदमपुंस्कं॥ अथवायुनास्तुस्त्रियामपि शेषणमितिं॥ अथवाविशेषानभिधानेनवर्त्ततेवाचकेनसत्त्वे सुमन्नवाचकश्चायंनकोभावाचकश्चात्वयुष्मनामित्यत्रवक्ष्यतिनेप्रयुक्तः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

नहिशब्दनिमित्तकेनेति। ननुशब्दनिमित्तएवार्थः। तथाचैवकरणेप्यर्थो। मैत्रशब्दोच्चारणान्नानारूपःप्रतीयतथाप्यतिपाकंकरोतिपाकक्रि
रा यानिर्देशंकरोतीति॥ तथाचवलाहकाद्विधीयतेतेवलाहकेविधीयतेतेरतिकंसादानोचसाधनत्वंशब्दोपहितरूपाणांहेतु बुद्धिविषयाणां२
श्रा मत्तिचेत्यत्रप्रतिपादितं। एवंतर्हियदिलोकेवाक्येतमदृष्टप्रयोगंतन्निमित्तोयोनभवतीयुष्मदस्मदोशब्दप्रयुक्तसमानेलोकसानुरूपरूपात्
स्मद् त्प्रत्ययेनुशब्दोयुष्मदस्मदर्थः युष्मदादिप्रत्ययार्थरूपशब्देनोच्यते॥ नवस्तुरूपेसत्यवस्तुनोव्रीह्यादिशब्देर्द्विगुणकरणप्रतिपादना

अंगहिभवांसंसमुच्चारयतु गंस्यतेनविशेषः। ननुचनैतेनैवंभवितव्यं। नहिशब्दनिमित्तकेननामार्थेनभवितव्यंकिंतर्हि
थेनिमित्तकेननामशब्देनभवितव्यं॥ तदेतदेवदर्शयतिनामथशब्देनेतदेवंजातीयकेनात्रविशेषानगम्यतइति॥ अतश्च
चैतदेवंविज्ञेयमयंहिमन्यतेयोसौविशेषवाचीशब्दःस्त्रीप्र यष्ठाशब्दस्तदर्थंनिध्यान्तत्रविशेषानगम्यतइति। दृहापिन
त्यविशेषानगम्यतइतिदृष्टान्तमिदंदर्शयति॥ तस्मान्नटुप्रतिषेधोवक्तव्यः। समकारग्रहणंवाकर्तव्यं॥ अथक्रियमाणेऽपिसम।
कारग्रहणेकस्मादेवात्रनुट्नभवति॥

ननचापंनिपयःसप्तभ्योर्थोवशप्तलिंगयुक्तःप्रत्ययपतिपंचम इतिलिंगानवगमान्नतथाचषट्सप्तकेभ्यःस्त्रीप्रत्ययप्र
तिषेधः प्रसज्यापंतेकेचिल्लिंगविशेषनिषेधमन्यमानालिंगसर्वनामनयुष्मकयोरंगयुष्मदस्मदोरिच्छंति॥ तथाचशिशुकु
क्नुमांयुष्मदस्मद्भिन्नादेशानांचविप्रतिषेधसूत्रं॥ अन्येनुदर्शनभेदेनाशिशुलुक्नुमांविप्रतिषेधः युस्मिनत्वलिंग
वत्ताप्युपगमेनप्रदर्शितम्। सत्यभूतस्यार्थस्यावश्यंलिंगप्रत्ययोगः॥ तथाचषट्सप्तकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः दृतः॥ दृह
त्यलिंगत्वेनटाएपरिहृतइतिविरोधंपरिहरति॥ तस्मादितिटावभावेदिलोपानाश्रयणादप्यलोपसनिमित्तः प्राप्तस्यप्रतिषेधो
विधेयः। लाघवात्समकारग्रहणंवाकर्तव्यं। अथेति। आदेशप्रहृत्तिकालेसन्निहितआदेशोनन्नि

तत्सर्वेप्रितिगतिकारकपूर्वसित्यर्थः प्रत्ययग्रहणेइति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयापावत्यादयंतावत्प्रघते सर्वंसुकपूर्वसवर्णा
हुप्रहेश्चीदृशउच्यमानेऽमैहुयोनप्राप्नुवंतीत्याह हुणोचेति: एतच्च सर्वंप्रत्ययावङ्लोभितिवचनेनसिध्यति पूर्वसवर्णेनापीति संबुध्योरित्यत्र
चर्मनइतिस्थितेइकारःपूर्वसवर्णेनेकारः तस्मिन्पूर्वसनकारसत्वादिप्रितिपदसंज्ञायामसंबोधनलोपः एवंवनेऽपिग्रहणमपि
नकर्तव्यंभवतीतिप्रापितपरिकांतत्वाभावाद्विभक्तेरनेकारसनलोपाभावेगतत्।पूर्वनकारसलोपेसतिहेतत्।पदितिभवेद्वा

तत्र कःप्रसंगोपंनजपूर्वस्यस्यात्।पश्यतितत्राचार्यः इयमिहपरिभाषाभवतिप्रत्ययग्रहणइति।इहपुनर्नभवतिहुतप्रहणइति
।।ननुनस्तिप्रतिषेधंशृणोतिकिंनजःप्रतिषेधेननगतिर्नेवकारकमःपावत्तानन्यूनेनतुल्यपूर्वाभावेनभविष्यति प्रतिषेधो
ज्ञापकात्तुहुयपूर्वस्यतत्रग्रहणंकर्तव्यंभवतीतिवक्तव्यम्।।युक्तामाता।साहुरिदक्षिणाया:।दक्षिणापाग्निरिति।प्राग्।तिङंचतिङाभवंतीतिवक्तव्यम्
चषालंयूपायपूपायपत्नहतिनत्नूतीतिप्रापोलुकिकिंसुदाहरणम्।। ओर्देवमन।।लोहितेवमन।।नेतरति पूर्वसवर्णेनाप्ये
तत्सिद्धम् इहतर्हियज्ञेवीपसत्रावसन्नुतयप्रऋषयःसप्तसाकम्।।नन्वेवमपिपूर्वसवर्णेनैवसिद्धम् नसिध्यतिपद
त्रपूर्वसवर्णः स्यात् सदाघतप्रसजेत इहस्थापिउदाहरणं ओर्देवमन लोहितेवमन ननुचोक्तंपूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं
नसिध्यतिपदात्रपूर्वसवर्णः स्यात्।।

नन्वसहुयोलुक्प्रत्यपलक्षणनिषेधात्पदाद्यत्वाभावः।येषिनिप्रापितत्पदाद्यत्वमिति।सुशर्मन्पूर्वसवर्णोभवन्नलोत्यसोत्पुकार ग्रम०
सदेकारःप्रोप्रातितत्पदाद्यत्वेवङ्वचनेत्यादिनेवकोः संयोगाद्यारितिसकारलोपेवयंरितिसात्।।अथाप्येकवचनसख्या १८
नेपूर्वसवर्णोदकारःत्रिपनेतथापित्स्यानिवडारवातिसिद्धभावः प्राप्नोति ।। ७ ।। ।। ७

२

ओंनपतइति निश्चुनासिकसेकारस्यसंयोगांतलोपेनेति नडिसंबुध्योरितिनलोपप्रतिषेधात्संयोगांतलोपः
।।अथयानलोपेकृतेसंयोगांतलोपासिद्धः स्यात् एवंवनलोपप्रतिषेधेऽपिग्रहणंकर्तव्यमेवेतिप्रक्रियालाघवायचसंज्ञियत्रलु
गेवविधेयस्तादृशःदार्ध्येतिदारुशब्दाद्यियोरितिरुरेत्रेणेतिप्राप्ते सरसीइतिसरःशब्दान्ङीषिरुरेत्वेसकारःप्र
बाहवेतिप्रवाहुशब्दान्ङीषिप्रवाहुप्रसजेत इहस्थापिउदाहरणं ओर्देवमन लोहितेवमन ननुचोक्तंपूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं
नसिध्यतिपदात्रपूर्वसवर्णः स्यात्।।

ओंनपतइति निश्चुनासिकसेकारस्यसंयोगांतलोपेनेति नडिसंबुध्योरितिनलोपप्रतिषेधात्संयोगांतलोपः
।।अथयानलोपेकृतेसंयोगांतलोपासिद्धः स्यात् एवंवनलोपप्रतिषेधेऽपिग्रहणंकर्तव्यमेवेतिप्रक्रियालाघवायचसंज्ञियत्रलु
गेवविधेयस्तादृशःदार्ध्येतिदारुशब्दाद्यियोरितिरुरेत्रेणेतिप्राप्ते सरसीइतिसरःशब्दान्ङीषिरुरेत्वेसकारःप्र
बाहवेतिप्रवाहुशब्दान्ङीषिप्रवाहुप्रसजेत इहस्थापिउदाहरणं ओर्देवमन लोहितेवमन ननुचोक्तंपूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं
नसिध्यतिपदात्रपूर्वसवर्णः स्यात्।।

ओंनर्यतोरकारःप्रसजेत अत्रसंयोगांतलोपेनसिद्धम् दूणाडियाजीकारागमोपसंख्यानं कर्तव्यम्।दार्वि
णायरिज्मनूरणाडियाचुस्रुघ्नेत्रियाहुगतुपा।ईकारान्तिपेनशुक्लसारसीशपानं।।ओर्डयाजयाश्चउपसंख्यानं
कर्तव्यं।।ओर्डप्रवाहवा।।अपन्वास्रप्रयावावसोवेने।।अयान्वा।।अर्यारसनःसिंधुभिवनावपा।।ओंनामश्रवःकिमर्थं
प्रकारः।श्रित्रसवेसेतिसर्वादेशोयथास्यात्।।अत्रिप्रभृतेहिशकारइलोपसविधुर्यानर्त्तसप्रसज्येत।।अतइत्त
रंयठति।।ओंनामश्रवनमकारस्यामकारसमकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिहवात्रोंरणश्चकारसर्वादेशोभविष्यति।
वचनाद्व्यवधनम्।।अस्मन्यन्मकारसमकार
वचनेप्रयोजनमस्तेनमकारादेशः प्रप्नुवंति नहव्यधनार्थम्।।तद्यथा।भोगाजिसमः कावितिमकारसमकारवचनसामर्थ्यात्
दाविसुत्रं।।ननुचरणानप्राप्नोतिकिंकरणसामर्थ्यात्तत्रविप्रतीत्यदोषः अथवाडितीतिवर्तमानेहि नुसारदयावाधंते।।
रश्मीपतेतत्रपरिहरणंतरमाश्रयणीयं।।वर्णेश्चायंतेनडिःसेनदोषोनिर्देशपरत्वंत्रेणवास्यादिति स्वमंपतिअणचोःकारोच्चारणं
सुपिचेतिदीर्घोनिहत्यर्थम्।नावयेतिउयोन्नमरिन्तीतिमध्यारात्तेपदमवति।।ओंनामश्र।।नमकारस्यतिप्रकारसमकारःप्रयोजे
नमाधान्नभविष्यतिदूनिशकारेनवकृवदृगर्थः वचनादितिवर्धीहत्रप्रियारेमकारस्यानुसारान्हत्यर्थंमकारः स्यादित्यर्थः।

हिमकारकइति अमोमिति कृष्णेतिद्विजानीपवर्णहयोश्चाऽऽगमप्रयत्नस्थौ वंभवति। समानजातीपवर्णद्वयेतुलाघवात्त्रैकरूपमकार
संयोगांतलोपः कृष्णेत इष्टनप्राप्नोति इष्टिकृष्णेयसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादष्टनोत्ताभावात्तपकारादर्शनमिति॥ अमोमुमिति सूत्रेक
निर्देशेनत्रपकारस्यलुप्तनिर्दिष्टत्वादेनकालूतासवीदेशः यूपाप्रविष्टतीतिप्रत्याख्यातशिक्षसे आऽजेसेरसुङ्ङसि ग्रहणेनेति।तदुक्त

एवंतर्हिहिमकारकोनिर्देशः कृष्णेतेहिमकारईडष्टनेपरेहिमकारकः अष्टनाष्णरेष्टनप्राप्नोतिावधीत्रमहत्त्रेयेणपका
रेणनदुष्यतिकिंपकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥ अमोमुश्नुनमकारस्यवचनात्सवाधुनमहिमकारईडष्टनपकारेण न
दुष्यति॥ आऽजेसेरसुङ्॥ इहेपइर्वोसोएडुपएसः॥ आऽजेसेरसुगितिग्रसुकिरजेर्नसेग्रहणेनग्रहणंसौभावः प्राप्नोति।एव
नेहिजसिइर्वोतः कृष्णेतेपरेइर्वोतेक्रियते। कारूणांसहिः ब्राह्मणाःपितरः सोमपाः।सवर्णेदीर्घत्वेनसिद्धे।नसिध्यति।
अतोगुणइति पररूपंप्राप्नोति॥ अकोरुच्चारणसामर्थ्यान्नप्रविष्यति।प्रदिक्तहिप्रसुवन्विधिर्ब्राह्मणसामर्थ्याद्भ्रमतसव
र्णदीर्घत्वमपिनप्राप्नोति।[redacted]
[redacted]नेषदोषः।एविधिप्रसुपदेशोनर्थकः सविधिर्वाध्यते। यस्तुविधेर्नमित्तेनासोवाध्यतेापरूपंचप्रत्ययकारेच्चा
रणमनर्थकंसवर्णदीर्घत्वस्यपुनर्निमित्तमेव। अथवाअहृदक्कृष्णेत। एवमपिपरएवासोपपएइति।अस्तुटिङ्ढाणञ्द्वयसज्द
हगेनग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति नेषदोषः।निर्दिष्टप्रमानस्यादेशाभवंतीतिवचनप्रविष्टेति॥ सू० १ २ ॥

[redacted]सुङ्ग्रहणेनग्रहणंतदनिसाभेगेकस्यछीभावप्रसंगः।एवंतर्हि। अजेर्व्यसुगितिसत्रेसासेनएवांतेयकाणांतात्सेरज
लभवतीतिछीभावाप्रसंगः॥ अथवा। सुटितिा। अस्तुकाकोरुच्चारणदक्षस्यतीत्यापद्यमितिपरेरूपादिनिपरुंतेएषनासः। अ
सुटिप्रथमयोः पूर्वसवर्णइतिदीर्घः सिध्यति ॥ ॥ ॥ १ २ ॥ २ ॥

परत्वादितिा।अस्तुकोवशाकाशः ब्राह्मणासहतिशीभावस्यभाषाविषयोवकाशः अश्वस्वरः ।अश्वस्यतीतिामेथुनेच्छाप्रतियादनंप्रयोग
ाश्वदृषोयाऽदानमैतंत्रमितिमनुष्यादावपिवक्तव्यः प्रयुज्यते॥लालसाअतिशयेनाश्वतिहविाःयस्तुलवणंमेध्यंयौथ्यमिच्छतितत्रल
वणात्पतीत्येवंभवतिअश्वमिसर्वनाम्नः कृष्णेइतिा। किमिदंसर्वनाम्नः कृष्णेइतिा॥ किमिदंसर्वनाम्नः ब्राह्मणासहतिशीभावस्यभाषाविषयोवकाशः अश्वस्वर ।अश्वस्यतीतिामेथुनेच्छाप्रतियादनंप्रयोग
ाश्वदृषोयाऽदानमैतंत्रमितिमनुष्यादावपिवक्तव्यः प्रयुज्यते॥लालसाअतिशयेनाश्वतिहविाःयस्तुलवणंमेध्यंयौथ्यमिच्छतितत्रल
वणात्पतीत्येवंभवतिअश्वमिसर्वनाम्नः कृष्णेइतिा॥ किमिदंसर्वनाम्नः

४ अश्वदृषयोाश्वमेथुनेच्छायां।अश्वदृषुयोमेथुने ४

यस्तर्हिनिर्दिश्यतेनएषकस्मात्रभवतिा। अस्तुटाअवहितत्वात्सिध्यतिा।सत्रंतर्हिभिद्यतेापथाब्राह्मणसमेवास्तु॥ननुचोक्तंपे
रेवासोयउपएसः॥ अस्तुकिमेतज्ज्ञापयतिग्रहणेनग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतिनेषदोषः॥ इदमिहसंप्रधार्यंशीभावःक्रियता
मस्तुगतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादस्तुक्॥ अथेदानींमस्तुकिहेतोःपुनःप्रसगविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्नभवतिा।सहरूढौवि
प्रतिषेधेनयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिा अश्वस्यदृषलवणानामात्मप्रीतोव्यपवि[redacted]
क्ष्यइतिवक्तव्यं॥अश्वसतिवडवा॥दृषसतिगोः।मैथुनेच्छायांकिं।अश्वीयतिहविष्पतिस्त्रीलवणंमेध्यंप्रतियादनंकि
ष्योलालसायतिवक्तव्यं॥ क्वाश्वसतिप्रश्वसनायेवप्रभवति॥ अपरग्रह॥ सुग्वक्तव्यः।दधिसतिप्रश्वसनायेवप्रभवति॥ अश्वमिस
र्वनाम्नः सुट्।त्रेरयः।कृष्णेघाघेनुट्॥ दृषेवक्तव्यमामश्वाः॥ कामप्रपदाभ्यांप्रत्रेतिि३स्त्रियांस्त्रियामाकिमेत्तिङव्ययघा
दावनुसग्रहण॥ षष्ठीवक्तव्यनुसग्रहण॥ ३ णयोर्लालसायाः क्षीरलवणयोर्लालसायामितिवक्तव्यं।क्षीरस्यतिमाणवकः लवणस्य
नाम्नाघारामोतिघामग्रहणशकेवनसुक्॥ डयतेाद्दहनयोरंप्रवेपिद्रुहनघाथेनुडिमत्रहसानूपरयोस्तुभवादिवारः
क्रियंता।तत्रेहसामान्यग्रहणमितिपथामंभवप्रकरणेकार्यप्रतिपत्तयेनिः।अथवाएवंतर्हिनसदृशग्रहणमनुमानपरत्वेत्तर
सत्रेतयाः संभवादिहविचारः॥ननुचोक्तंसत्रेविषयसेवाप्रसिद्धायासंभवःसंबंधसामान्यदृष्टिपरत्वात्तत्सादृश्यंग्रहीष्यते
नेतिा।व्याभिमायाःअथेणसर्वसग्रहणप्रसंगति॥

प्रत्ययांतादिति तेवक्तव्यं। ननु हलंतेभ्य आचारक्विबंतेभ्य आम् असेवनेनदृष्टिः। एकीयमतमेतत्तत्रापि हलंतेभ्योऽनभिधानादत्वाविधावभावः। पक्षहीनेति ईहाऽऽदेशप्रसंगे आमिहकृतेऽणादेशप्रसंगः। आक्कासीदिति अंगादवः। ये आमिसवर्णदीर्घत्वमिति विशेषाभावः। सतिनभवितव्यमिति ईयंगतिरुत्तरभावात्॥ आदृगिति अत्रलुगेकादेशादृकुभ्यतेहृते वैकादेशस्यानाभावः। अथा

अथास्यकस्मान्नभवति। कास्यत्यारप्रसंगेलिटीति॥ अननुबंधकग्रहणेहिनसानुबंधकस्येति। सनीवंतर्धेत्यर्थेनानुबंधः कर्तव्यः। इहासग्रहणमाभूदिति॥ ननुचावश्यंमकारेणसंज्ञापवित्राणार्थोऽनुबंधः कर्तव्यः। नार्थइत्संज्ञापवित्राणार्थेन। इत्कार्योभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति। दृस्मृस्तीत्कार्यंमित्स्वोरासारडिति। इत्संज्ञायाः पवित्राणमितिमाधनडृतेतिपदमीमांसायांविधायतेतत्रनास्तिविशेषः। मित्स्वोरासारडितिवापरतेप्रत्ययः परडितिवा। यस्तर्हिनप्रसंगाज्जिज्ञासेश्रुस्मृदृशां सनीति॥ अत्रापिआक्कासेरामवचनंज्ञापकंनापंसप्रसंगोभवतीति। कथंहृस्तात्तापंकेनघ इतिविशेषः॥ आमवासंज्ञायांसंज्ञायांवा अथप्रत्ययविशेषोसतिवा अथप्रत्ययविशेषोसतिआमिहृस्वेनेनभवितव्यंसतिनभवितव्यंकथं। आमस्तन्मध्यपतितोधातुग्रहणेनग्रहणं॥ तद्धेतत्काक्कासीत्कास्तान्तंनात्यंकसेवनंआमप्रत्ययंसंज्ञांभवतीति॥ अथापिकथंचिदित्कार्यंस्यात्। एवमपिनदोषः क्रियतेनामएव॥ अथवाऽस्वग्रहणंकोदोषः। दृहपचतिन वाऽस्तस्यग्रहणंकोदोषः। दृहकारणात्कारः। हारणात्कारश्चिकीर्षकारः। जिहीर्षकारः॥ हूस्वनघतिनुडप्रसंगेन

पीति॥ प्रतिधातु [illegible] भेदादामोपत्रेकीयेनभवतिनत्रसाभूदित्यत्र [illegible]

कासि चकासिषुप्रसंगेतेषुचधातुषुईकारादेतिकार्यंसंभवात्पादेवंसंज्ञा॥ अथवाऽऽसादिषुविधानंसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेनसा दिसंज्ञातुसादेरवयवस्यनेतेषुदृकार्यंसंभवादित्संज्ञाप्राप्तिर्नहिव्यंजनांतेभ्यआचारेक्विब्नभवतीयत्रकिंचिन्नसाणमितिकी

चाचारक्विबंतेषु। एयांचकारेति नुडिकृतेऽयादेशप्रसंगः॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

अथयभेषडिति अथयासात्त्रीतेनपेगाभावादुगितश्चेतिङीन्नास्ति॥ नदभावादुगितश्चेतिघादिषुदृस्वविकल्पेनास्ति। त्रिभक्तेर्लुकि सःसमुदायविशेषणंवभकारडितिसापेक्षत्वात्समासाभावोनवेत्यनीषः। पवित्राणमधानंमकारमपेक्षते॥ भवतिनप्रधानापसापेक्षत्वेपि

लोपायादेशोः हूतपोर्नभविष्यति॥ दृस्मिहंप्रधांयेलोपायादेशोक्रियेतं॥ नुडितिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वान्नुटितिपेलोपायादेशो

॥ हूतेपिनुटिप्राप्तुतः॥ अहूतेषि॥ तत्रनित्यत्वाद्धेर्घायादेशोः हूतोविहूतनेमित्तत्वान्नुटनभविष्यति॥ अथास्यकस्मान्नभवति

विशेषेतेऽयथाऽऽम्नटप्रकर्षडितिः॥ अननुबंधकग्रहणेहिनसानुबंधकस्येतिसत्यर्थेनर्थेनुबंधः कर्तव्यः॥ ननुचाव पप

सुमिक्कायीत्यर्थेनुबंधः कर्तव्यः॥ नार्थडाक्कायीत्यर्थेनानुबंधेनलिंगविभक्तिप्रकरणेमवैसुमिक्कायि॥ नन्वेवंलिंगविभक्ती

स्तः॥ अथयभेषः। प्रकारेणतर्हीतंज्ञापयत्याचार्यःपवित्राणार्थेनुबंधः कर्तव्यः हूक्कायीत्यादावादृगंसंज्ञानभविष्यति॥ दृस्मृस्तीक्कायीमि

त्स्वोरासारडितिअथवाऽर्थप्रतीतये थासस्तेदेतेसि॥ घाताद्यंविधीयतेः॥ तत्रनास्तिविशेषः। मित्स्वोरासारडितियत्रेतिप्रत्ययः

परडितिवापरत्वे॥ अथापिकथंचिदित्कार्यंस्यात्एवमपिनदोषः क्रियतेनामएव॥ अथवाऽस्वग्रहणंकोदोषः हूहपचतिन

रंजत्यतितर्हि॥ हूस्वनघयोनुडप्रसंगेन॥ लोपेहेतौनभविष्यति॥ दृस्मिहंप्रधांयेलोपः क्रियतेनुडितिकिमत्रकर्तव्यं

परत्वान्नुटा एवंतर्हिहूस्वनघयोनुडितिः अत्रयेपितिलोग्नानुवर्तिष्यते॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मासः॥ अथापीतिमिन्नभवतापर्वकेस्यात्र अन्यत्तोणयंप्रभवतीतिनतत्रसादेर्वेसंज्ञा स्वंतहीतिउभयोरितिपक्षेः परत्वान्नुटि

प्राप्तेहूस्वनघयोनुडित्यत्रयस्य लोपस्तर्हिन्नडितित्वान्नुवर्तिष्यतेतत्रहितत्रामिहूस्वस्यलोपोभवति यवतितरामितिः अन्य

स्यानुटभवतिहस्वानामिति॥

अति ५

नाप्यक्षाच्छतुः कस्मान्नप्रतिषेधः। आच्छानघोनुमिति नुमग्रहणाद्व्यवहितस्यानुदात्तेनोश्चितानवाऽनंतरः प्रतिषेधाहरतिप्रश्नः। एवंतर्हीति उ
त्तरं स्वंनामस्थानेधातोरित्यतः सर्वनामस्थानेनिषेधलक्षणार्थे विज्ञायतेसर्वना मस्थानेपरतोनोनुमभवतिर
तिनुमएवप्रतिषेधः संपद्यते॥ बहुनरेणेति नुमग्रामग्रहणेषु प्रियंगौरित्यत्रविशिष्टः सर्वनामस्थानेतुपरेप्रतिषेधः प्रकर्षेणप्रापयतिनिर्देशः
आच्छीनद्योर्नुम्॥ इहकस्मान्नभवति सर्वत्रैववर्णोपनिष्टप्तोभाव्यकस्मिंश्चित्काचित्पुनाकस्मिंश्चिदेकादेशेनकस्मिंश्चिन्नाश्रयतो
रानरतिलोपेननत्रावश्यंप्रज्ञाएवंगतिराश्रयितव्या। अवर्णनिष्टत्तिशास्त्रेस्वानुनासिकविधानात्सर्वेविप्रतिषेधादप्रवृत्तिस्तस्मा

नाप्यक्षाच्छतुः कस्मायंप्रतिषेधः नुमःसाहचर्यान्नन्नुनोग्रहणंकर्तव्यमनकर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तेतेचक्रप्रकृतंरस्नोनुम्धानो
पनि॥ नहैतेनेकग्रहणेनयवछिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। एवंतर्हिसर्वनामस्थानेयत्प्राप्नोतितस्य
प्रतिषेधः॥ नहैवंशक्यंनेकग्रहणेनयवछिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। अवश्यंहानीयवछिन्नमपिप्रत्ययोऽनुवर्तयितुं। नुमेवानुवर्त्स्यः
इहार्थेमुनर्थेच॥ इहचैवप्रतिषेधः सिद्धोभवति॥ इहत्वआच्छीनद्योर्नुमितिनुमग्रहणमनुकर्तव्यंभवति। आच्छीनद्योर्नुम्॥ इ
हकस्मान्नभवति॥ अरर्तीघ्नतीलुनतीपुनतीति॥ लोपेकृतेचावर्णभावान्नप्राप्नोति॥ अंतादिवद्भावेनव्यवर्गः॥ उभयतआश्रयेणानादिवद्भावः॥ नाभयतः आ
श्रयःकरिष्यतेनैवंविज्ञायते॥ अवर्णोनाच्छतुर्नुम्भवतीति॥ कथंतर्हिवर्णोनाच्छतुर्नुम्भवतिनन्वेवर्णोनाच्छतुरनंतरमिति
त्रापिप्रसंगइतिभावः॥ लोपेकृतेदंतिनित्यवद्भावेनरंगवत्त्वात्॥ एवंतर्हीत्वाप्रियोपेणवोदपति किंतर्हीति॥ दूतरः सांप्रतिकमवर्णं
नेरर्थंपितुमाहपातीति नैवंविज्ञायतइति एवंविज्ञायमानेवर्णोनाच्छतोभयआश्रित्तस्मात्॥ अवर्णान्नुम्भवतीतिवक्तव्यं॥
अवर्णात्परस्तथेः शत्रवयवस्यतिरिक्तस्यावर्णस्यग्रहणं॥ आदिसुयाहानसामर्थ्यात्॥ नचेदवर्णमित्तत्रावयवसंकरः.
शत्तप्रहेणोच्यते नद्यत्थाएकोदेशोकृतेशत्तदनंतरमवर्णंभवति॥ उभयतआश्रयेवनादिवदिनुकृतस्मादत्रवयवसंका
रःशत्तशेहेनत्वेनशत्रवयवाकारस्यतिरिक्तेनावर्णेनैकादेशात्मकमाश्रीयतेइतिनकश्चिद्दोषः॥ ॥ ७ ॥

अनडुहियावंतीति। २

मावनडुहश्च आमागमः सर्वनामस्थानमात्रेविधीयमानः सोरप्यत्रमावकाशेनिरवकारोननुमावाधेतेतिप्रतिज्ञातंहि अनडुहः सावितिअव
र्णोयधेसेतिनवामाविनाऽवर्णोपधत्वंसंभवतीतिनिमित्तेनुमआश्रितोवाधकभावोवाभावः॥ अनडुहोकारणंसंभवात्तनु
डुहावर्णविशेषेणेतत्वर्णानानुडुच्छब्दस्यतःसर्वावर्णानानुमप्रसंगः॥ यदेवंसतामर्थादिसमानुदात्तोयदेवसेश्रितमवर्णंत
देवनुमस्यातथावनुमआमवाधेन॥ निषेदोषः॥ आगमिभेदात्॥ आमनडुहोनुमस्तवर्णस्यतस्मात्सर्वावर्णान्नुम्प्रसंगएवदो
षः॥ मिदचोंत्यादितिमिदालिंगाच्चप्रत्ययपरिभाषेयंनिष्टत्तेनडुपस्थानादुकारणंपरेनुम्प्रत्ययस्यादिरयमिकारादवर्णात्परः क्रियते

शप्श्यनोर्नित्यं नित्यग्रहणंविनार्थमाविभाषामाभज॥ नेतरान्नित्यप्रयोजनंसिद्धेत्रपूर्वेणैव॥ तत्रारंभसामर्थ्यान्नित्यो
विधिर्भविष्यति॥ नदित्तन्नित्यग्रहणंस्थान्यादिकंनिष्ठनुनावत्त॥ सावनडुहः॥ अनडुहःसावामप्रतिषेधोनुमोऽनवका
शत्वात्॥ अनडुहःसावामप्रतिषेधः प्राप्नोतिविकारेणानुमोऽनवकाशत्वात्॥ अनवकाशानुमत्वमवाधते॥ नुवाव
र्णोपधस्यानुच्चनात्तनवाएषदोषः किंकारणं॥ अवर्णोपधमनुमवचनात्॥ अवर्णोपधस्यनुमवचनात्प्रियोनस्वर्णग्रह
णंकर्तव्यंनकर्तव्यं॥ प्रकृतमनुवर्तिष्यतेकप्रकृतंआच्छीनद्योर्नुमिति॥ यदिनदनुवर्तते॥ अनडुहियावंतवर्णान्निसर्वेभ्यः प
रेनुम्प्राप्नोतिनिमित्तंचान्यत्सरः दृष्टंनेनयत्सर्वेभ्यवर्णांतस्मात्सरेभविष्यति॥ पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धासिद्धम्॥ अथवानुनः
प्रसंगात्तन्निमित्तेआश्रयिष्यति॥ यथाआतोधातोरिषुहिब्रुवांचेति॥ तद्यथाजल्पंस्तिष्ठेज्जल्पतिजल्पतीति॥ आतोधिषुहिब्रुवोंतेषुनः
प्रसंगात्तद्धेवचनंप्रवर्तिएवमत्रापिनुमिकृतेआश्रयिष्यतीति॥ नैषयुक्तः परिहारः।

नेनवाम्यकृतेवर्णेरेभवतीतिसामर्थ्यान्नुमिकृतेनुम्विधीयतेति॥ अथवेकारएवविधीयतेति॥ तत्रादिरधिकारस्यमथौ
भवतियथावर्णात्परोनुम्भवतितथाकर्तव्यमेववावर्णात्परोभवतिपरस्तेनुम्प्राप्नोतिक्रियतेएवंसतादिरधिकारोनुग्रहीतोभव
तिपरिप्राधान्यवचनमत्रापिभवतिपुनः प्रसंगविज्ञानाद्धेतिचार्थेवाशब्दः॥ बहुनडुहीतियरतोमिकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानान्नयुक्त

नपुनरिति॥क्रोष्टुशब्दसजातिवेतुकारस्यणोऽस्येवनाणावादेशेऽनेऽकारस्यदीर्घेसातानतश्चक्रोष्टावइतिस्थानानेकमितिन्या
न्यायादीर्घविधौवचक्रोष्टुशब्दनिर्देशेन॥ननुदीर्घविधेक्रोष्टुशब्देउणादाप्रत्ययेस्त्रियांचविभाषातृजीयादिष्वचीत्यत्रतृजन्तक्रोष्ट
रितिवक्तव्यमितिचेन्नैवम्स्यात्॥नाएषदोषः॥अचिस्नुतइतिनिर्देशेप्रकृतेक्रोष्टाःस्त्रियांचविभाषातृजीयादिष्वचीत्येवंरूपंशब्दा
न्तरंनाभावात्॥ननुचनिर्देशेक्रोष्टुःक्रोष्टरीतिनसिध्यतिनापुद्रात्रपणेहल्यूवौदितिनिषेधः॥एवंतर्हिक्रोष्टुग्रहणंयोगविभागा
र्थंलघुनदुत्रे॥अस्यधिक्रियादर्शयतिविभक्तौगौरणानिति॥तत्रेवंसतुद्रावविधानसामर्थ्याद्धातोस्त्वुपधायादेशान्निमि
त्तादप्रत्ययवतादेशान्न[illegible]निमित्तायाःक्रोष्टुशब्दोपधायादीर्घोभवतीत्यनडुत्सुपतिष्ठतेषुक्रोष्टादीर्घोभवतीत्यस्मिन्नपि
रेषर्वोक्रोष्टोरवप्रसंगात्तत्रास्मात्सम्परिहारार्थंतरुक्तं॥अथवेति॥तत्रजरितिसमुदायएवाश्रीयतेतत्रवाभिन्नायाप्रत्ययाद्धलि

नपुनःक्रोष्टुर्योन्नरतमोगुणाक्तस्मिन्कृतेऽवरिशेषेचयाउपधातस्याःदीर्घत्वंप्रविष्यतिनिकसुराहरणेयोगारंभप्रयोज
यतिनतत्रतेऽवहवनसाप्रथमैरनेषुविधिषुकृतेषुयाउपधानस्यादीर्घत्वंप्रविष्यति। अथवाकिंनएतेनाहन्यानाहे
यवेति॥आहन्यअनाहसवत्तेचापञ्चस्त्रंतेरतिनिर्दिश्यते॥

चित्रयोरुष्टुशब्दंतत्सर्वमतिनिर्दिश्यतेएवंभूतेलक्षणेसतिवानुग्रहीतंभवति॥ननुचंगप्रकरणेपातञ्जलएवशास्त्रेनिर्दिश्य
मानेक्रोष्टुरितियणादेशशास्त्रंनागलादतिनिर्देशेनसमानएवंतर्हिस्त्रियांग्रागादेशास्त्यतिनिर्देशासंभवान्नजास्याप्यतिनिर्देशः।
विभाषातृजीयादिष्वचीत्यत्रतर्हिक्रोष्टरीत्यत्रगुणविधावतिनिर्देशासचरितार्थतानक्रोष्ट्रीक्रोष्ट्र्यौतिपणादेशाप्रसंगः॥क्रोष्टुरित्यत्रत्र
तउदितिनिर्देशस्तंनप्रवर्त्तयतिनत्रापिस्त्रीपरिग्रहणंसामर्थ्यादेनागम्याप्यतिनिर्देशान्यथाविभाषाऽविशेषवचनात्स्यादेतत॥अमावीतिनिर्देशा
सेवाश्रयणात्।एवंतर्हिक्रोष्टुतिस्त्रियामीकारेणनप्राप्नोति॥अत्रनागमपिईकारेणस्त्रियतिनिर्देशासामर्थ्यादतिनिर्देक्ष्यतेइतिएषाप्यदोषः
॥अथवानरोर्योगयोरंप्रसामर्थ्यात्स्यातिनिर्देशएवंसतित्रुपरूपंप्रदर्शितम्॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ३१

×र्थंतृतीयादिग्रहणंस्यात्॥ततश्चविलक्षणोगुणनाभावोनस्यातांक्रोष्टवेक्रोष्टुनेतितत्रवक्तुरधीनेवाक्यशेषभावातिदेश ३

च्यवेतिसत्रेणैकारसप्रसक्तिर्भवतिसर्वेभ्यएवंतिसर्वेभ्यएवंतिप्रागादेशेप्रकृतेक्रोष्टुनेतदकारणमागमेतेष्विति॥क्रोष्टाविनिरेफाघंतां॥तुत्र
मागादेशेप्राप्तेऽनडुदात्तेत्यादिनाऽकारे प्रकृते ऊदिदमुचारणातथापंकेलघुवर्तस्मिन्नतिदिष्टेतन्निमित्तानामनडादीनांसर्वेषांस्वरणेदिशाप्रवर्तनात्तेहते
षुवादेशेषुग्रहणेसतिक्रोष्टुपदेलौकिकेनप्रयोगेनतदर्थतादितस्यात्रप्रक्रियालाघवंभवतीतिपक्षेदयमुभवः॥ऋकारएकइति॥तत्रनिर्देशाम
ष्ठीवक्रोयीतरणाप्रसंगाःस्यात्तदतिमन्यते॥ऋकोएवनतिनिर्दिष्टइताकिंपुनःऋकारतिर्देशासप्रयोजनेनप्रयोगसमवापिस्यानि देश
नानतानान॥चत्रकेचिदाहुःपञ्चत्रऋकारसविकारप्रावःपंचक्रोष्टमारथीतिनतत्रऋकारोऽनतिर्दिष्टःस्यादतिनिर्देशादितिनतदयुक्तम॥नहीरंवच

अथवापुनरस्तुरुयतिनिर्देशाग्रथेनास्मिनस्थानिनिर्देशासतिकिंप्रागादेशेप्रोयद्भूयंतरतिनिर्दिश्यतेआहोस्वित्तकृतेघादेषुकिं
चातःपरंप्रागादेशेप्रोयतस्यतरतिनिर्दिश्यते[illegible]ऋकारएकोतिनिर्दिष्टः॥अनडुदात्तेणपरतरीघंतां
न्यतनतिर्दिष्टानि॥अथकृतेघादेशेषुऋकारोऽनतिर्दिष्टः॥अनडुदात्तेणपरतरीघंतामतिर्दिष्टानि॥उभयथाचस्वरेणादि
ष्टःकिंकारणम्॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

नहतिघादेशेषुरतिलौकिकप्रयोगरूपोपलक्षणंतेनयाचक्रुचिरहतेघादेशेषुलौकिकंरूपंतथाचक्रुचिरहतेघिनिनालिविशेषः
अथेत्यनेनपरऋकारमनतिर्दिश्यतहतेघादेशेषुपदंयतरतिनिर्दिश्यतेनतदाक्रोष्टुनदादुरान्नपुंसहल्यूवौदितिसूत्रेणनसमानउदात्त
पूर्वोभावात्॥स्तिस्त्रिऋकाणतिदेशेनतत्स्थानिकस्यगुणउदात्तत्वंस्वरःसिध्यति॥ननुस्वरेशषमनन्तरमेववक्ष्यतितत्किमर्थ
मत्राधिधीयतेअत्रेदमुक्तंगुणस्थानेयोगुणस्वरेशषउच्यतेपरत्वात्तुपरूढपेअपिवक्ष्यते ॥ ७ ॥७

नहिस्वरेरूपवानितिाननुशरसम्रोत्रेंद्रियग्राह्यस्वभावोरूपमास्वरोपिश्रोत्रेंद्रियग्राह्यस्तद्रूपमेवाथास्यवानितिरूपेणाख्यानितिनहिस्वरेरूपवानि
त्युच्यतेनदात्तत्वरूपसापिरूपेणाख्यानितदपिनस्फुटंदिनानिदिश्यतेस्फुटानिदेशआरभ्यतानेनदिदेशः॥अत्रोच्यते॥प्रागादेशेयः यद्रूपमि
त्यत्रनावसरेस्वरोऽशक्योऽनिर्देष्टुंनहिरूपंशास्त्रीयं॥नचस्वरेरूपंपुनेनाश्रितःशास्त्रेणवृत्तत्वाविवक्षितत्वाच्चोदात्तादिस्वरस्यभेदहेतुत्वेनोनाभ्य
यणान्न॥लुडादेरुदात्तइत्यादौदात्तादिग्रहणान्न॥यदिविवक्षितोनउदात्तइतिस्वरोंशोवाच्यस्तदाभावान्नरूचारणं स्वेनेत्यादेशेषि
त्यत्रनुपदेश्यग्रहणंउदात्तादिगुणानामभेदकत्वज्ञापनंतथाचियंआत्मनेपदस्वरआश्रीयमाणोभेदकः॥तथानिदेशरूपिकि

नहिस्वरोरूपवान्॥अस्तुप्रागादेशेभोयद्रूपंनदात्तइतिदिश्यते॥ननुचोक्तंऋकारोनिर्दिष्टः॥अनङ्सौरङयरत्वदीर्घसान्यनानिर्दिष्टा
नीतिनिषेद्धव्यः॥ऋकारेअनिर्दिष्टस्यापिअत्रग्नेविधेयेनविधीयतेयद्रूपंतेनअपथास्वरेऽनतिदिष्टः॥नहिस्वरोरूपवानि
तिस्वकाग्रहणसामर्थ्यात्स्वरेनविष्यतिरूपंनिदेशइतिचेत्सर्वोदेशप्रसंगः॥रूपंनिदेशइतिचेत्सर्वोदेशः प्राप्नोति॥सर्वस्तुनोक्तस्तस्या
देः॥आदेशःप्राप्नोतिासिद्धंतुरूपंनिदेशात्॥सिद्धमेतत्कथंरूपंनिदेशात्॥रूपंनिदेशोयोनचुचेवमेवक्तव्योवर्णंतरंरूपंनिदेशइतिचेत्स
र्वोदेशप्रसंगदूति।

आ

तदादेयगणंयदुपदेशभावात्स्वरसिद्धिःपचेवंरूपवानितिविस्मुच्यते रूपंनितिहिवक्तव्यंतत्रकेविदाहुःआप्तकारवचनादस्यार्थिको
मनुष्य॥अथवैषस्वरेनवस्वरेः॥अथवा दिशादृ॥नहिस्वरादात्कारउदात्तादिनारूपवान्शास्त्रआश्रीयतेतस्मादेवकस्मात्॥त्रयो
रेऽनिर्दिष्टइति॥तत्स्थानादाकारोनिर्देशइतिभावः॥सान्यर्थइति॥स्वनिमित्तेनशास्त्रंवाआश्रयेयेयाऽनिसमासः॥स्वकारेति॥अन्यथा
ल्वरिनिमित्तानत्वंतत्स्थानमस्यार्थवानस्तत्रादोक्तियसग्रहणेदोषःस्यात्॥तस्मादनुपदेशोपिस्वरउच्चारणेनाश्रीयमाणोपिस्वकारे
च्चारणाद्भवति॥॥वादेशप्रसंगदूति।रूपंनिदेशश्चेत्तस्यान्यादेशभावोभ्युपगंतव्यःभवतीत्यनेकालूसासर्वादेशःतृतीयाद्देः प्राप्नो
तिसिद्धमिति॥तज्जंतरूपंनिदेशादित्यर्थः॥

आंतात्तमादिति॥अथैनस्वरेणादेयर्थेः।तज्जिघयदूतिात्तज्जडावविष्यदूत्यर्थेः॥घेतिरिति॥२घसेचनेइतिभौवादिकः॥जिघर्त्ती
सेतनुघदूरणंरीसेरित्यसबद्धंलक्षेदर्शनंप्रमाणमितिवदूतेस्मारेश्रिलुप्तौ॥अपठितावपिभाष्यकारवचनाद्धातवोदूधौप्रयुक्तानां

सिद्धंतुप्रत्ययग्रहणंयस्मात्सतदादितदंतविज्ञानात्॥सिद्धमेतत्॥कथम्प्रत्ययग्रहणंयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहस्य
णमवतीतिवंतुत्रेतस्यतज्जेतआदेशेप्रविष्यति॥एवमपिकिंविरेवत्तज्जेतेप्राप्नोतिदृमपिप्राप्नोतिपेक्ति॥॥आंतात्तमात्तुसिद्धम्॥को
ष्टुरितेरतंतदृविष्यति॥किपुनस्तत्॥तुरेर्ण्यंतस्तज्जिहिंसार्थेतत्॥तज्जडत्वंनामनर्थकंतज्जिघर्षेतत्चोपगवादिषुपाठात्॥तज्जिघ
र्षेणतत्तज्जंतंमगवादिनुनोनिहंत्यर्थे तर्हीदंवक्तव्यंतुनःसर्वनामस्थानेविनिहंतिर्घिद्यात्॥तुनोनिहंत्यर्थेप्रतिषेधेचेत्न
सिद्धंयथान्यत्रापितुनोनिहंत्यर्थेप्रतिषेधेचेन्नदंतरेणवचनात्सिद्धंपथान्यत्रापिविशेषविहिताःशब्दाःनिपातनविषयादृ
ष्टेनेकान्यत्रातघथाघनिरस्मापविशेषेणोपदिष्टःमघंतंघणाघमिमितिवंविषयःरक्षिरस्मापविशेषेणोपदिष्टःसं
राज्ञिःरज्ञिःरज्ञानारज्ञेवंविषयःलुक्षिरस्मापविशेषेणोपदिष्टःमलोष्टइवंविषयः॥दृंतर्हिप्रयोजनमविधा
यंवचनस्यानीतिविभाषात्तीणादिष्वनीतिवावचनानर्थक्यंचस्वभावसिद्धत्वात्॥वावचनेचानर्थकंकिंकारणंस्वभाव
सिद्धत्वात्॥स्वभावएवतत्रीयादिषुअजादिषुविभक्तिषुतज्जेतनुनेतत्मगवादिनुनोनिहंतिर्घिद्यात्॥तज्जडत्वंविप्रतिषेधेन॥तत्रगुणस्यावेवकाशः॥अन्यत्रापवादेनुमोवकाशः॥

पुणादिभ्यनुनोदृहेत्यत्रप्राप्नोति॥॥तज्जतुनेति॥

मिदमन्यत्रापानंनतस्मादपूर्वेशत्रस्यप्रतिषेधोनिपातविषयमुच्यते॥अनेनैवन्यूनेनअतोर्मूरित्यादीन्यपिप्रत्याख्येयानि॥अनुबंधनार्थंतुकिंचिद्वचनेनप्रतिपाद्यते॥न्यायप्युत्पादेदनार्थंचआचार्यःकिंचित्प्रत्यावेष्टनार्थंत्रेकःयथासमा

अतिमस्वीनीति। अतिक्रान्तः सखायमिति वहुव्रीहिः। क्रोष्टुनेडिति। क्रोष्टृशब्दः स्त्रीपुंसलिंगइत्यत्र पदार्थेसनपुंसकत्वं प्रदर्श्यते। क्रोष्टुनामिति। तज्जडावः कृतेनुद्यनजादिसान्नप्राप्नोतीत्यनित्ये नुडागमो पिहृतेतज्जडावेसन्निपात पक्षाश्रयानप्राप्नोतीत्यनित्यः। नवेति।

इहेवकाशः सखायौसखायः। नुमः सएव। हेरमयप्राप्नोति। अतिसखीनीत्यालणाकुलनीति। श्रोत्रस्यावकाशः। अग्नेर्वायो
नुमा सएव। इहेहेरमयप्राप्नोति। त्रपुणिजतुनीति। तज्जडावस्यावकाशः। क्रोष्टुक्रोष्टृभ्यां। नुमः सएव। इहेहेरमयप्रा
प्नोति। इहेशक्रोष्टुनेत्यारण्यहिनक्रोष्टुनेत्यलकुलाय। नुमप्रवतिपूर्वविप्रतिषेधेनासन्नहिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।
वा इष्टवीपशाहविप्रतिषेधेपरत्वेनहिस्यैवनुट्पूर्वविप्रतिषेधेनवक्तव्यः। नुमोवकाशः। त्रपुणि।
तत्रनि। नुटोवकाशः। अग्नेर्वायोर्नुट्। इहेहेरमयप्राप्नोति। त्रपुणिजतुनी। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः
स्त्रियांनिसक्थिनि चत
सक्थिनीति। नुटः सएव। इहेहेरमयप्राप्नोति। निसक्थ्ना। चतसृणां। तज्जडावस्यावकाशः। क्रोष्टुना। नुटः सएव। इहेहेरमय क्रोष्टृ।
प्राप्नोति। क्रोष्टुनेति। नुडुत्वनिपूर्वविप्रतिषेधेनासन्नहिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवानुदिघयेरप्रतिषेधात्। नवेत
दिप्रतिषेधेनापसिध्यतिनिसक्थ्नाचतसृणामिति। कथन्नहिप्रतिधानुदिघयेरप्रतिषेधात्। नुदिघयेरप्रतिषेधोवक्तव्यः
इतरथाहिसर्वापवादः। इतरथाह्यस्थिदधीत्यादयः। सपूर्वेवगुणपूर्वसवर्णौबाधतएवैनुट्मपिबाधेत। नच
स्मान्नुदिघयेरप्रतिषेधः। तस्मान्नुदिघयेरप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनैवदिशं
नुट्बाधतइति। ॥ ७

नुट्रेवकोविप्रतिषेधउच्यतेसनेरर्थः। सपूर्वेवेतिप्रश्लेषवारेदृश्यतेतदनाश्रित्येतदुक्तं। तत्रह्याश्रीयमाणोगुणेनबाध्यतगुणपूर्वेसवर्ण
ग्रहणंउपलक्षणंज्ञापकउदितस्तस्यिबाधनाश्रियस्य। स्वमिमारोः। ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामः

म०भा०कै

रे

२९ ण व अवकाशीदिति॥ चकारादुहलन्तादेः परैकार्यभवतीति वृद्धिप्रसंगः॥ बहुव्रीहावप्ययं दोषः॥ ननु चादिष्टेतेहलन्ता दित्वात्सिन्नेषदोषः॥ हिंजंतसामासाडागमः क्विपमोर्लिसिवहलादि लेनिवर्तयति॥ ननु सि चियरंगं तस्यामिनना व्यवधानमिति॥ ननुच नारतोलोपोबाधेतसि [illegible] वाधानंतर्य आश्रित्य नैतानैवृद्धेरवकाशः स्यात॥ नैतदस्ति॥ लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्यात्मवत्येधाभावात्॥ ततश्चानं तसच्छ्वावकाशनादस्यासिनिमेतत्पर्वविप्रतिषेधाभ्यां लोपाद्व्यवधानएकत्राभावमितिनिर्दिष्टं॥ हग्रहणादपिकव्यवधाननिरसार्थी येननाव्यवधानमित्याश्रीयतेतेदिवमुत्तरार्थं हलग्रहणं नकर्तव्यमितिस्थितेदूरमुच्यते॥ एवंतर्हीति॥ प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रयोजनकथनप्रसंगेनहलग्रहणमनिरंजनं रूमपगतमित्यर्थः॥ क्वचित्तु रनमितिपाठः॥ तत्रोयमर्थोहरंयानमदनुस्तंतनप

पदिकूमधात्यापंचमी अवकाशीदत्र प्राप्नोति सिवाआनंतर्ये विशेषयिष्यामः॥ हलादेः परस्यसिच्यनंतरस्येति यदि सिवाआनंतर्येवि शेष्यते॥ [illegible] अकारीटकारीदत्र न प्राप्नोति॥ वचनाद्भविष्यतिइहापितर्हिवचना प्राप्नोति अचकासीत अपिन ना व्यवधानेतेनव्य वहितेपिवचनप्रामाण्यात्॥ केनचनाव्यवधानं॥ वर्णेनैकेन॥ संघातेन पुनर्व्यवधानं भवतिनैभवति॥ यदिसिवाआनंतर्ये विशेष्य ते॥ अलुवहुव्रीहेः षष्ठी॥ कस्मान्नभवति॥ अपिपठिषीदिति॥ व्यवहितत्वात्॥ एवंतर्हि अतिदूरमेवेदं हलग्रहणमनुसृतं॥ हल ग्रहणमनर्थकं अ जग्रहणमनिगर्थम्॥

रिमत्कमेतदुक्तं भवति अत्रैवसत्रेहलुग्रहणस्य प्रयोजनमस्तितद्दर्शयति॥ हलग्रहणमनर्थमिति॥ केचिदाहुः॥ सतिहलग्रहणेभ वति अगवादिति॥ केचिद्वदन्तो रिक्तेतोधातुग्रहणानुवृत्त्या अगवीदित्यत्र अतोहलादेर्लघोरिति वृद्धिर्नभवेत्तेत्याहुः॥ सिवाधातावा क्षिप्तेपुनर्धातुग्रहणाघसंनिसंधातुलंसंप्रत्येततस्मादयमर्थो येननाव्यवधानमित्यत्रेकेनहलाव्यवधानेसिजेवीवृद्धिः स्यायमर्थो ऽनेना पिहलकथनाम गृह्यते॥ अनग्रहणंतु विस्पष्टार्थं तदंतरेणापि तदंत विधिलाभात्॥ किंतु हलोऽवहस्तुयमानिजंतस्यागस्य हलुग्रहणे वृद्धिः स्यमत्यर्थः॥ आक्षेपत॥ अस्यग्रहणमनिगर्थमिति॥ अन्यथाव्यपरिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेवस्यान्नतपादिदृष्ठ्याद २ स्यात्॥ नतुसंयोगेनारंक्षीदभांक्षीदित्यादौ हलग्रहणेनतुसतिवर्णग्रहणेजातिग्रहणात्संयोगांतस्यापिहलग्रहणसामर्थ्याद्भवति अनेनार्थमिमम २

नुत्विति गुण २

[illegible]

१९

॥ [illegible] ॥

संतं॥ किमर्थमिदमिति॥ गुणोनबाधितश्चेद्वृद्धिनप्राप्नोति तीतिमन्यते॥ सिविवृद्धिमा भूदिति॥ अतोल्लांतस्यनेनेतिभावः॥ दजागस्तु सिवि वृद्धिरितिप्राप्तिरेनो ऽजागायुक्तेतिप्रसाह॥ नैतदस्ति॥ वृद्धिप्रतिषेधविषयादत्रसामान्यलक्षणेनगुणस्यासद्भावाज्जागर्तेविशिष्टस्य वियान वृद्धिप्रतिषेधविषयार्थं संपद्यतेगुणीनर्हीति॥ अंगवृत्तंपेतत्तु निष्ठितत्वदुर्ज्ञानतादनाश्रित पदितर्हि गुणापरत्वेवकृतेलक्षणांतेरणवृद्धिर्भवतित दाजागरक इसी दावजंतलक्षणां वृद्धिंबाधित्वा गुणप्रवृत्तेरपि तेवानउपधापादु तिवृद्धिः प्राप्नोति॥ नैषदोषः॥ विप्रलोपगुणप्रतिषेधाल्लिंगानु पधालक्षणा वृद्धिर्नभवतीत्यवसीयते॥ अन्यथा विप्रलोपगुणापरत्वेयाः कृते पाश्धालक्षणाया वृद्धेः [illegible] सिद्धत्वात्प्रतिषेधनविरप्या

ग। त॥ यस्त्विगुणोहृते वृद्धिमात्राप्रवर्तते लिङ्गं विप्रलोपः प्रतिषेध आश्रीयतेतदाजागर्त्तेहणंगुणाकमकर्त्तुमर्हयतेनहीति॥ अर्थोयस्तुजाग मवादयोः॥ क्समः नेटीति प्रतिषेधेप्रार्थे जोल्लांतस्येति वृद्धेरवंजात प्रतिषधोतरकालेतुवाक्ये पाठक्रमेणाएवंकालापि॥ अपरआ

स्यांतरणा॥ किमर्थंजागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेधउच्यते सिविवृद्धिर्माभूदिति॥ नैतदस्तिप्रयोजनं॥ जागर्तेर्गुणउच्यते वृद्धिविषये प्रतिषेध विषयेचसबाधकोभविष्यति॥ गुणेतर्हि कृतेरपरत्वेवहलंतलक्षणावृद्धिः प्राप्नोति॥ नेटीतितस्याः प्रतिषेधोभविष्यति॥ इय तर्हिप्रतिषेधोत्तरकाला ऽतोल्लाव द्विरामंतेअतोल्लांतस्येति॥ अपरआह॥ वत्सपाकस्यानिमातव्यासिविवृद्धिश्च प्राप्नोति गुणश्च गु

र णोभवतिगुणेकृतेरपरत्वेवहलंतलक्षणावृद्धिः प्राप्नोति॥ नेटीतितस्याः प्रतिषेधोभवति प्रतिषेधेतरकालमतोहलादेर्लघोरितिविभाषा त

वृद्धिः प्राप्नोति॥ नवकिंचित्॥ अतोल्लांतस्येतिच वृद्धिः प्राप्नोति॥ नवकिंचित ॥

हेति॥ एवंक्त एवार्थो [illegible] वावापुसंतरेलोऽन्यत्॥ वत्सपेति॥ वत्साविशिष्टदेशस्थतुलास्यत्रे वणिजोभवहरंति॥ अवतुवत्सेवकस्याप थाकस्यादूयाणांगुणस्योपरिक्विनजितश्चापाकत्वाद्यो गोसामान्यविरोधश्चावस्थाभावेनबलाबलव्यवस्थापयति॥ हस्मावस्थात्वेनो वाकस्याशाहरपश्चादिहावस्थावचनस्यत्रांकं कार्यमाशस्थाव [illegible] किं विशेषावस्थमितिवेवकस्यपाकस्यानिमातमेवायर्थः बलवाक स्यापर्थात्तुलकस्याविति॥ तत्रजागृदसदंत इतिस्थितेवार्णदोगोविधिबलीयानितिपराणिदेश्चबाधित्वासावधानुकार्यधातुकेपा गतिगुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्वाधित्वास्तिवहृद्वितिवृद्धिः प्राप्तातामपवादत्वाद्वाधित्वाजाग्र इतिगुणः प्राप्नोति॥ आग्रहका

[illegible]

त

नेड्वशि॥प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वं विधिप्रकरणपरिसमाप्त्या प्रतिषेधप्रकरणं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति प्रश्नं निकिमर्थ [redacted] र्थमिति॥ तत्रायमप्यर्थः इति॥ उपाप्य क्रमा श्रयणादुपवेपोऽध्याली मूर्धं इट्‌इत्यमिति।
इट्‌इति मः सार्वधातुकस्मत्रयुक्ता वेधातुक ग्रहणमिति द्विधा उपात्तं तदानन्तर्यान्तु लिङः सलोपो नन्तस्पेत्यत्र श क्नोते अनुवर्तयितुमपादि
ति ड्विधेः पुरस्ताद्बुडनार्धधातुक समानेन तेनेडुषाद्धतौ स्मादिप्रतिषेधप्रकरणक्रियेत तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणम् सलोपवि
धौनानुवर्तेत॥ तुरिष्टेयेति॥ पथापपिथ्यमयिथेत्यादेरार्धधातुकस्यतीड्‌प्रामस्ता चेदिति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्तुनः प्राप्नोव स्तानस्थ

नेड्वशिकृति॥ किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधउच्यते न विद्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियते न यथा॥ अन्यत्रापि विद्युत्तरकाला प्रतिषेधा भवं
ति क्वा सत्र वर्ततीके सेद्यति हारेन गतिहिसार्थेभ्य इति देवताद्वंद्वे चेनेन्द्रव्यपरस्य॥ तत्रायमप्यर्थः॥ इट्टिग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृ
तमनुवर्तते॥ नेवं शक्यमिडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपस्तन्निहितं तद्धि छिद्यत पारिपुनः नद्यम्भ्यन्त्य मिड्डत्रैव्योव्यते कि
ह तं भवति विद्युत्तरकालस्यैव प्रतिषेधः स्तेनेभ्य चतिहि क्रेड्‌ग्रहणं न कर्तव्यं इड्‌र्थं च सार्वधातुक ग्रहणं लिङः सलोपसन्निहितम
ति तत्रायमप्यर्थः इट्‌प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति॥ नैवं शक्यमिह हि स्तुष्टोथिद्रुतो थिजितेनो भारद्वाजस्येति तस्मात्रिपमादिट्‌प्रसज्येत
१म॥ स्तुद्रुस्तुश्रुवो॥ लिटीत्येषयोगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति पथे [redacted] यो गः प्रतिषेधार्थः एतस्मोद्योगादिट्‌परिप्राप्यते नियमात् सी सिध्यति। येचिव येविमशे किमस्तु

लीति [redacted] प्रतिषिद्ध त्वत्रत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नाव्ययस्यैप प्राप्नोतीति सिये॥ तथाहि॥ क्रादिनियमस्य बाधकत्वाद्वलादिरिति प्रतिषे
१ संकथं क्रादिप्रतिषे धं कन बाधेत २ धस्तेभारद्वाजस्येति नियमो बाधेतानन्तुवमयोपवादादित्यपि न भारद्वाजनियमः अत्रवलादिरिति प्रतिषेधं बाधिष्यते ननु क्रादिप्र
तिषेधं नेत रत्ति पाशिक [redacted] यपरिहारो यं येन लक्षणापेक्षपार्मोक्षितत्तो भारद्वाजनियमार्थ्यमिदं ननुप राम०
रमिति क्रुतो मध्येपवादादितिन्यायावतारः॥ यमिन्यायाश्रये च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम् पयेषर त्रिय्यां भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य ३८
प्रतिषेधे विधेय सम्भवति सति नियमार्थत्व स्यानुपपत्तिः॥ १ ॥ २ ॥ ३
२ ति नियमास्यैवेदद्भवति। एवं स्तुद्रुस्तुश्रुभ्यो ४
२ कार्येनात्रेतु बाध्यते नापेक्षितेनैव परिहारः॥ किंचनव्यञ्जतुर्भिदूस्मादूर्ध्वमिदं प्रकरणं पठितव्यमिप्रक्रांत ननु क्रतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति ३

एवं तर्हीति यागेकदेश‌ः स्वयं योगशब्देनोक्तः आस्वे नतु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थो ऽनेनोक्त इति मत्वा चोदितं पर्येषदिति तत्र क्रादी
नामक्रान्तत्वात्तालि भारद्वाजनियमादिट्‌प्राप्तिरितितेषां नियमार्थग्रहणं॥ स्तुद्रुस्तुश्रुवां तु भारद्वाजनियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः
प्रतिषेधार्थस्य इड्‌ग्रहणेति॥ एक योगस्तात्पर्यापिनावश्यं मकथ मोहः॥ तत्र प्रयमाश्रयोः यीट्‌प्रतिषेधो नियम्यतदर्दीति ड्‌ग्रहणे
न ताप्यते। स्वमयीति॥ स्तुद्रुस्तुश्रुभ्यः प्रतिषेधेयेन नाप्राप्तिर्यापन क्रादिनियमप्राप्तवैश्विटं निवर्तयेत् न तु भारद्वाजनियमप्रा
प्ति मर्थ‌ः सहिथ स्वप्राप्तः॥ तत्रश्चोमेसप्तरेव पुरस्ता दिति॥ इटू मात्रमनाश्रित विषयविशेषमनारभ्याधीते न प्रतिषेधेन

विज्ञायेत २ एवं तर्हि स स्पम इत्येषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति॥ स्तुद्रुस्तुवां प्रतिषेधार्थे॥ इड्‌ग्रहणोल्लोपकार्थम्॥ एवमपि सामा
न्यविहितस्येटः प्रतिषेधो विशेषविहितस्य पथलीति॥ पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे सति क्रेचारभ्यापवादोपभवति तेन यावा
नेणनाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति। परिदवल्व्येष्योः प्रिम्पापलब्ध क्रियत इति॥ पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तत्र वा
ध्यते कथं इत्स्मतिनेडुशि कृतिइतिततोवस्या मिस्यार्धधातुकस्य वलादेरितिइडिसनुवर्तते। नेतिनिवर्तनम्॥ अथ ग्रह
हणं किमर्थं इहमाभूत् विभिदिव विभिदिमेति॥ नेतदस्ति प्रयोजनं कृत्स्मभ्स्तुद्रुस्तुवोलिटीत्यस्मान्नियमादत्रेट्‌भविष्य
ति॥ नात्रेते नपरिप्रापणप्राप्नोति कि कारणं प्रकृतिलक्षणास्य प्रसारमः प्रत्ययलक्षणाश्च अथ प्रतिषेधः अस्योस्य प्रसारमः।
कथंतापेते॥ १ स

बाध्यतदित्यर्थः यदित्तु भारद्वाजनियमात्परं प्रतिषेधः क्रियेत मध्येपवादादितिचाश्रीयेत तदाविप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषे
धः॥ अथग्रहणमिति॥ अग्रहत्तिक्रादिनियमादिट्‌भविष्यतीतिमत्वा प्रश्नः॥ नात्रेति मिक्रजात्वपत्वादिति भावः॥ क्रादिनियमो हि
प्रकृत्याप्यप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत् विभेदिथ जिनिटव स्त्री ति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः तद्विषये क्रादिनियमाभावा
त्तदृट्‌न भवत् विभिदि वेतीति ग्रहणमकृतिप्रतिषेधनिरसार्थम् ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३

आनुरूप्यमिति स्त्रत्वादनित्ये कित्त्वनिषेधाश्रयदृट्टुश्रयशब्दे कित्त्वनिषेध इति प्रागेव संनिहितं कित्त्वमाश्रित्य दृट्प्रतिषेधः प्रवर्तते ततश्च स्त्रत्वादीनीत्यर्थः
अत्रेदं घटते॥ हृतेष्विति वादिषु प्रतिषिद्धं निमित्तेऽनित्वाद्गुणमासुनरिट्त्वादिति॥ नन्वस्मिन्नसति नित्यत्वात्कार्यिकित्त्वप्रतिषेधादनुदात्तङितश्चेति
प्राप्नोति नेत्यदोषः॥ एवमेवप्रसङ्गस्तङ्गलक्षणप्रतिषेधेनबाधितत्वात्स्वरस्य प्रवृत्तिभावात्॥ आनिरली
षतीति॥ श्नुकः किति त्यत्रविशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्ययः आश्रितः संनिपातेन हृग्रहोश्छन्दसीत्यत्र स्त्रादिनिर्देशप्राश्रित्यास्योपन्या
सः॥ श्रेत्रेत्यत्र एतयोः हृतयोरनुगतत्वादिट्प्रतिषेधो नास्ति दुयदेशकारस्यानुगतत्वाभावात्प्रविभक्तिसंनिपातहृग्रहोश्छन्दसीत्यत्र
शब्देनागन्तुकत्वेनश्नुकः कित्त्वमनेनत्वत्रप्रतिषेधो नास्ति॥ दृट्प्रतिषेधाश्रयत्वाद्दृश्लादिस्त्रश्लादित्याश्रयत्वात्कित्त्वेनकित्ताश्रय

आनुरूप्यमिति दृट्प्रतिषेधे दृत्वेतेप्राप्नुवः किंकारणं नस्कामेडितिकित्त्वप्रतिषेधात्॥ इदं तर्हि आ
नित्यौषनिनिषुरूषतीति॥ इतीतयोर्हृतयोः स्यादेवानुगतत्वादिट्प्रतिषेधो नप्राप्नोतीत्यभ्युपेत्यवं श्नुकः किन्नो तिरिट्त्वनि
त्यत्वेनेवमेवं भविष्यतीदं तर्हि प्रयोजनम्॥ आक्तीर्णनिपृक्तौ पिंडाः इतीतयोः स्यादेवत्रानु गतत्वादिट्प्रतिषेधो
नप्राप्नोतीत्यभ्युपेत्यम॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

स्त्रादिट्प्रतिषेधस्येतिदृतेरेजेरग्रपप्रसंगात्॥ इट्सनिवेतिकृसृभृवृस्त्रिहिशीङां स्त्रादीनामेवपरस्मैइडभावः नथाहि इट्
विकल्पस्यनित्यत्वात्तस्यासंनिपातेनाभावेभूतपूर्वगत्याश्रयणात्तन्निमित्तादूनतावनुगुणस्यप्रवृत्तिः॥ तत्रेट्पक्षेइडभावेति
रद्धिविकल्पेरूपद्वयम॥ आनिलरिषति आनिलरीषतीतिइट्भावपक्षेतुआनिलीषतीति॥ अत्रोक्तेइट्भावपक्षेकित्त्वा
नुगुणानिषिद्धेइत्सयुक्तयोः हृतयोः पुनरिट्गणेप्रातिपदिकत्वेइट्सनीवेतिविकल्पविधानमनर्थकं त्रिकारणावस्थोपपत्तेरिट्भावे
कित्त्वमनिट्त्वपक्षेतयोः हृतयोरिट्सनिगुणेचसतिआनिलरिषतीतिरूपमपरंनाधीत्वाहिकल्पस्य॥ अत्रसमाधिः॥ यनिसंनि
पातप्रभवेविकल्पस्यविधानात्तत्रेष्टावसरत्वात्तस्यसंनिहित्वात्पुनरिट्त्वेकरणेनप्रवर्तते॥ आक्तीर्णमिति हृतेश्चहेतेश्चहिकि

यस्यविभाषेति ननुत्रिकारणस्यसंनिविकल्पविधानान्नित्यत्वादितीतयोः हृतयोरन्यकारणत्वात्तस्यविभाषेतिप्रतिषेधाप्रसंगः॥ नैषदोषः॥ संनिविकल्पविधाने
त्रिकारणतस्यापिदृट्गो॥ऽपिपस्यविभाषेतपत्रयस्यकित्त्वविधिर्दृट्कल्पाच्छेषः सधातुरणश्रीयते ननुविकल्पकारणम् कारणत्वमवृत्तिवेतीतयोः हृतयोरयमे
वंधातुरिनिप्रवर्तनेनप्रतिषेधः॥ नेष्यमुपदेशग्रहणमेवत्रानुपेयागारंननुवर्तनात्तुगागमविशिष्टस्यत्रगुणारंभेयोः हृतयोरनुगतत्वात्श्नुकः
किन्नातिप्रतिषेधाभावाद्धृत्वाथिनेकाग्रहणंनकर्तव्यम्॥ विप्रत्ययेतिवक्ष्यति॥ वक्ष्यतेऽनेकाऽनुदेशः॥ हृतावुपदेशग्रहणमनुदात्तेत्ये
वविशेषणंनत्वेकाचइतिप्रत्ययमानमाह॥ एतदपीति॥ वधिघोष्टेति॥ आशिषिलिङ्कर्मणात्मनेपदमतोलोपइटसकारलोपस्तेवधिरेकाचू

दृटसनिवेतिसनिविभाषायस्यविभाषेतिप्रतिषेधोभविष्यति॥ इहार्थिनेवनहिवध्यर्थमेकाचुग्रहणंवधदृट्प्रतिषेधोमाभूदितिवधिषी
ष्टेति॥ एतदपिनास्तिप्रयोजनं॥ क्रियमाणेऽपिवेहकात्यहणेवधदृट्प्रतिषेधः प्राप्नोतिवधिषीष्टेति॥ किंकारणंवधेदृट्प्रतिषेधः सन्नियोगतएका
चुताग्रहणेनानुदात्तवान्॥ संनिपातेचेवहिवधेरेकाचुश्रूयतेप्रकृतिश्चासानुदात्ता॥ किंपुनः कारणमेवंविज्ञायतेनउपदेशेऽनुदात्ता
ऐकाचः श्रूयमाणादिति॥ यदूलोपार्थं॥ पदूलोपेयमाभूदूनिति॥ वेभिदितुंवेछिदितुं॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

स्या

अकारोच्चारणंनवधीनदृग्दोहलंतलक्षणदृट्टिनि दृत्यर्थेसानुबन्धकग्रहणेअत्रानुदात्तत्वादिति॥ यस्मात्सकारनिर्देशानुदात्तननुदात्तोपदेशपूर्वस्त्रा
ग्रस्यैनेसेवचनेनसूयेणावस्थितेनेतिसंप्रत्ययः॥ ततः प्रतिषेधः ग्रीप्रादिनेनिर्दिष्टः प्रयोगोहिवैवचनेप्रवर्तिनिर्दिष्टउपदेशेनुदात्तउपदेशेण
कानिर्दिष्टोलोपेकृतेसंप्रत्ययेनेकाचुतेपिप्रतिषेधप्रसंगः॥ अपमाणेत्वेकाचआश्रयमाणेआदेशिसंख्येयत्वसंख्याश्रयबाधनाभनिषे
धाभावः॥ समुदायस्यचैकागमेतद्ज्ञानं तुप्रत्येकमितिचैकाचोगादिनि॥ आश्रपणात्सर्वादेशाश्रयोऽपिप्रतिषेधोनप्रवर्तते॥ ७ ॥
३ति॥ ननुचहृतेरप्येकाचुग्रहणमनर्थकमाकिंपुनरितिउभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तुततोवधेरुपदेशेऽनेकाचत्वात्प्राप्ते ४३४

१ षेधाप्रसंगः ने पि १

भा०कै०
५१

अनुदात्तविशेषणं चेदिति॥ उभयविशेषणे ऽप्यनुदात्तविशेषणमिति भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैवप्यरि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यं। असति
नियम इति॥ कारिकत्रं प्रतिषेधार्थं मस्तु एवमपि च वृषदसादि सिध्यति विशिष्टं चेत्यादौ च एकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट् सिध्यतीति
भावः पचिवेति। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः एकाचः अयमाणादिनाट् प्रतिषेधप्रसंगः॥ नीत इति। दृशतेः क्रमश्च पुं चवुपसर्गात्त इति तेन
कृते ऽनेकत्वादेकाच्त्वाभावादिट् प्रतिषेधाप्रसंगः॥ तत्र सादिपदाश्रयत्वा [illegible] त्ववहिरंगत्वादन्तरंगट्प्रतिषेधो सिद्धत्वादिति परिहारः परि
हारं [illegible] तस्येत [illegible] दावान्नाश्रितः॥ तदेवं दर्शयति॥ अनुहृत्यासिद्धमिति थलू ग्रहणमिति॥ आ भत्तामर्थ्यादृत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटीत्यनु

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्स्नादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः प्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। एकाच उपदे
शे ऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् [illegible] आदिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः॥ किं कारणम् प्राप्तत्वात्प्र
तिषेधस्य। द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः अयमाणादिनाट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति अप्राप्ते इट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते
अप्राप्तनियमको दोषः॥ तत्र पचादिभ्य इड्वचनं तत्र पचादिभ्य इड्न्नप्यः। पचिवक्ष्यो किमास नक्कि इट्प्रतिषेधः॥ भवत्येवट्प्रतिषे
धो वक्तव्यः। विभित्सति। बिभित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः अयमाणादिनाट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ इहचनी
तः॥ तत्त्वं कृतादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति नैष दोषः॥ आनुमत्वो सिद्धमेतत्॥ नात्र कृते इट्प्रतिषेधेनेत प्राप्नोति किं कारणम्।
तिकितीत्युच्यते। परम्प्रयते एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्स्नादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः प्रा
मत्वात्प्रतिषेधस्येति। नाभाग्नियमः। ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति॥ नैष दोषः॥ उक्तं तत्र [illegible] ग्रहणसामर्थ्यात्। अनुचयेपथा
वितापत्॥ तथा लिटि विहिटिकि जिवप्रीति॥

तनेनात्वानुरोधापि थलग्रहणं थलेवसे चेत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वा तथलू ग्रहणं क्रियामस्तु च पार्थस। तत्तक्रोटि कृते एत्वाभ्यास ग्रम०
लोपयोर्विधाने पचिवेत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति नार्थः [illegible] कादिनियमेन॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५१

उभयविशेषणत्वादिति एवं सत्युभयविशेषणत्वेन संस्पर्शादनुदात्तविशेषणं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितं॥ उभयविशेषणे च कादिनि
यमात्स्वादिभ्य इटः सिद्धत्वाल्लिचसेदीपत्रथलग्रहणं विस्पष्टार्थमस्यदत्तमेति सम्पड्डोरिति षष्ठी॥ तत्र भिदशाद्वसप्रकृतिप्रत्ययसमु
दायस्तत्रसमवेयरादेशादिति शार्दूलाद्यादेशान्ते ऽपधात्तुपप्रत्ययइतिविभागाभावादिट्प्रतिषेधाभावः। नन्वेवं विभित्सतीत्यत्रापि प्रति
नृ. षेधाप्रसंगः॥ इडुपपत्तिपदेन प्राप्नोतीत्यदोषः॥ अथवात्राभ्यासात्पर इत्याश्रयेणाह॥ अभ्यापीति नप्रस्येति॥ आचार्यस्य भिधुपदेशा
अपेक्षे काचत्वादनुदात्तत्वाच्च इट्प्रतिषेधः स्याघड्जमस्तूपदेशे हयभाणेतस्या [illegible] नेकाचत्वादनुदात्तत्वाच्च प्रतिषेधप्रसंगः॥ ननु च प्रसारु मा
रव्यानमुपदेशाद्युक्तम्। पदार्थे नाचप्रसपानामुपदेशो ऽस्तिन तु तदंतानामुपदेशा नानु भयप्रमाणा॥ नैष दोषः॥ सकारान्तुदेशाप

यदप्युक्तमनेकाच्चइट्प्रतिषेधइति॥ उभयविशेषणत्वात्सिद्धम्॥ उभयमुपदेश इत्येनविशेषयिष्यामः। उपदेशेनुदात्ताद्युपदेशे
एकाचइति॥ पड्लोपकथम। पड्लोपवान्देतद्धि वक्तव्यता॥ सम्पड्तस्मान्नद्विर्वचनतत्रसम्प्रमुख्यत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः
सम्भवतियः स एकाचुपदेशे [illegible] अनुदात्तः॥ अथापि द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः॥ नहास्य भिधुपदेशा उपदेशः। किं
तर्हि भिधुपदेशा उपदेशः॥ अथापि भिधुपदेशा उपदेशा एवमपि न दोषः॥ [illegible] अकारोपबहित्त्वात्तन्न भविष्यति॥ ननु च लो
पे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावात् व्यवधानमेव॥ न सिध्यति॥ एवं विधो हि स्थानिवद्भावः॥ नचापपूर्वविधिः पूर्वत्र
दपिविधिः पूर्वत्र [illegible] विधि॥

देशावित्यपि नत्रो न भगत एवं चेत्संतापकरणसाधन उपदेशाग्रहः शास्त्रवाक्याश्रितः इहतु भावसाधन आश्रीयते तेन
स प्रतिपादनमात्र गुणो वाप्रसङ्गेनवोपदेश उच्यते। षड्विधानद्वारेणाव बेभिधदृत्यस्य समुदायस्य क्रियाविशेषवचनस्याय
प्रतिपत्तिरस्तीति वेभिधुपदेशः स्युक्तमावेभिधशब्दादिके शिप्य वितिदकूप्रत्यये ऽल्लोपयलोपयोर्वेभिदित्ति॥ अथ
वेभिदत्वविधानुच्चारणवचन उपरि विधिर्ष्टव्यतिन्दन्ते सुवृत्तशाप्रातिपदिकानामोपदेश इति। इहत्तुप्रतिपादनवचन इति वि
भवति२

अनिट्वचनेहीतिपरीटोघसस्वप्रतिषेधोविधीयेतनोदात्तत्वंटित्वंटलोपेपुंवद्भावेदृदित्यत्र सिध्यतिनच्यापिरवेन्नासिद्धमिनिटलोपस्यासिद्धत्वात्सयोर्लोपेविभक्तेरसत्त्वात्पदसंज्ञाभावेनत्रिवृनकोपप्रसंगोलघुसंज्ञाहेतुकार्यप्रसंगश्च॥ दृटीपानिनिरविधौष्टयुङ्
दृदरिद्रिजागरणनमनपेक्ष्यनेतिपरिगणनेहिविशेषणानामप्रयोजकानांदृशब्दःसिध्यति॥ नलोपवचनेचेतिदृहेरिदित्वंलोपोनप्रयोजयति॥ दृहिंहृंवृद्धावितिटित्वेवर्धमानपूजनेदृतिवार्तिककारोऽपि वृहि
प्राप्नवैचिरादृः॥ नचैवंहेर्ध्वनिटीतिनलोपमुक्त्वानभ्यासस्यतद्वचनप्रसंगोनोद्रुचतुष्टयमिष्यते॥ परिदृटीतिदृतोमत्वं

अनिट्वचनेहिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्॥ अनिट्त्वनेहिरभावस्याप्रसिद्धिःदृटीपानिनिःकिंकारणमलघुत्वात्॥ नलोपवचनंच॥
नलोपोभ्यासस्यःदृहत्वपरिदृढ्यगतेःसंपिलघुप्रयत्नेसतिपादशेषेनसत्यांदृहत्वपरिदृटीकरणेतिगुरुप्रयत्नमलक्षणाःष्वदःप्र
सज्येतप्रमोषपरिदृटःपरिदृटइतिकिमर्थंनियम्यतेनपरिदृढ्वीदृहेःनेदुवतीसिद्धोयतोपरिदृढनियमानंचकिंनकार्यहे
कारलोपार्थंपरमवटुलार्थंअनिट्त्वनेहिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्॥ नलोपवचनेनेमेवाःपरिदृटीपानिनिःअनेनाहलादेर्ल
घोरितिसमावेशनंस्यात्॥ दृहत्वपरिदृढ्यत्संपिलघुप्रयत्नेसतिपादशेषेनसत्यांदृहत्वपरिदृटीकरणेतिगुरुप्रयत्नमलक्षणाःष्व
दःप्रसज्येतेतिघुषिरविशब्दनेकिंप्रविशब्दनेदुच्यतेनविशब्दनेतुरादिगणेवाप्रवित्तत्वप्र॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

ष्यन्तानेरितिडीषाप्रमोपरिपरिदृटंप्रेतिवक्ष्यतेपुनरत्रल्लक्षणोदेशोपलक्षणापरिदृढभावेदृतिणिचिकृतेत्लाप्रत्ययेनस्नात्सप्तुरतत्वा
न्नेत्त्वेवपरेरतभीवात्पुनःसंप्रसारणभावः॥ नेषदोषःसंप्रसारणपरत्वेनयणादेशोपलक्षणत्वेनसंप्रसारणेनिमित्तनिमित्तिनोर्यमाश्रि
देवणिवृत्तिर्यतेतेनादृढिशब्दार्थंदृतिभवतीत्ययंयत्नेः॥ सविशब्दनेनेवर्वर्ततेपलघुर्विविशब्दनेदृतिघुरादेर्यत्नेनेमाणिचाभवि नव॥ एम०
केवलंग्रहघुषिग्रणातदृतिनार्थोविशब्दनप्रतिषेधेनाविशब्दनेत्यनाश्रित्यप्राप्तस्यग्रहनप्रकाशनमुच्यते॥ ७ ॥ ७ ॥ ४४

रशब्दस्यधातुत्वात्कारप्रत्ययेकृतेपरःशब्देनरुदंतेनसमासइतिसिद्धोत्यवादेशःनाविशुवद्भावाद्भावः॥ घुषिरविशब्दनेविमर्थमितिघुषिरवि२

एवंतर्हीति॥ अविशब्दनरुत्वेडभावेसिहइत्यर्थः॥ किमेतत्सेतिकिंनिष्ठायामेवघुषिरंघोषितमितिसत्य हयसिद्धिःप्रयोजनमन्यदपीति
प्रश्नेजुघुषुरितिघोषंपाचक्रुरितिपाठभवति॥ अन्येत्वनित्यगणत्वात्सुरादयइतिसाधुमनन्यइत्याहुः॥ केचिदितिसत्यमितिइतितुवुरा
दिगणेदोऽनित्यत्वसत्तायकमाहुःइदमेवनुप्रत्ययविधानेप्रयोजनंवि नितरुत्वादीनलोपानावः॥ पश्चिवचुरीतिरिणिचन्नियःसातराजितंराज्ञा स्मर
मिनेवपठेतात्॥ रिणित्वमतिनेलोपाप्रसंगात्॥ गोरश्वकिंपुनरितिकिमभिधेयतेनक्रांतसाध्यत्वेनमाश्रीयते॥ अथधातोरर्थमात्रवचनत्वेनेतिप्रश्नः॥
॥ अध्ययनेवेदितिवा॥ अध्ययनविषयेधातोरर्थेदृश्यतेः॥ दृतोगुणइति॥ अध्ययनमामांसतस्तद्रूपाभिधेयंननुतद्धिशब्दइतिदिशब्दवाचि

एवंतर्हिसिद्धेसतिपरविशब्दनरुत्वाद्दत्वंज्ञापयत्याचार्योविशंवृनेघुषेर्विभाषाणिजन्तवतीतिकिमेतत्सत्तायनेप्रयोजनमाम्रेडीयाल
ववःस्तुताजुघुषुःघुषमाणावाःणेषप्रयोगउपपन्नोभवति योऽध्ययनेदृत्वम् किंपुनरिदमध्ययनाभिधायिकापानिष्ठायांविघातंनं
क्रियतेः॥ आहोस्विद्ध्वनेर्वेदृतिवर्तनइतिकिंज्ञातः॥ पघध्वयनाभिधायिकायानिघातनैक्रियतेमिदृदोगुणःदृत्वेनयाणयणभदृत्वे
यंगुणसदृत्वयाणयणेतिनसिध्यति॥ [illegible]॥ अ
ते थविज्ञायते॥ अध्ययनेवेदृत्वंनिर्वर्त्तेदृत्वेनदोषोभवतियथानदोषस्तथाकः॥ अध्ययनेवैवदृत्वंनिर्वर्त्ततदर्थेवेविज्ञायमानेनसि
ध्यतिकिंकारणम्॥ दृत्वनिरपेक्षकर्मकः॥ अकर्मिकाआशिषिणत्वात्सकर्मिकाभवंति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

शब्दप्रयोगाविरोधः॥ गुणःपरस्त्रसमसंहितायांयोऽध्ययनविशेषः॥ दृतोनिष्यादितदर्थेः वृतंयुगासेतिभावेनिष्ठातस्याध्ययनंनाभि
धेयमितिदृत्वंनशब्दप्रयोगाप्रसंगः॥ नसिध्यतीति॥ रांपत्तेरितिभावः रांपत्तसंसकर्मेतादृत्वंगुणेसतिभावेनिष्ठायाअप्रसंगात्तयोरेवदृ
त्वंसकारलक्षणेदृत्वत्रभावेऽकर्मकेत्पदृत्वमनुवर्तनात्॥ दृतिरपमितिकेवलंसंसकर्मकंकर्तारंकाविरुद्धंरांपत्तसंसकर्मकत्वप्रतिषे
धतिः॥ प्रयोज्यमंतरेणणिचोऽभावात्तेनअसंसकर्मकत्वम्॥ तस्मात्॥ तत्रेति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

भवतुसकर्मकंकर्मण्येवात्रनिष्ठाभवतिनतु अकर्मकेत्याहविपर्ययः।अत्रअकर्मकाणामितिभावेक्तविधानादकर्मकत्वप्र
तीयतइत्यर्थः।कथंपुनरेतदवगम्यतइतिसामानाधिकरण्यनभाव्यम्।भावेतुक्तेशेषविवक्षायांषष्ठीभवतितस्मात्तेनैतस्यदृत्तमित्यपिकेवलस्यते
सत्वप्रसक्तौप्रतिषेधोऽनेनैवंचाध्ययनमप्रतिषेधंप्रमाणमितिविधौवेतिनकश्चिद्दोषः।अत्राऽऽहदृत्तगुणसंपन्नइतिसमर्थविशेषणं
तान्नपुंसकेभावेक्तइतिभावेक्तोऽपिनयत्नुनिष्ठेतिभक्तेऽर्थः।सएवाकर्मकेऽपिभावेभवतिदृत्तंगुणाःसंपन्नवर्तमानत्वंप्रतीयतेनभूतेवे
॥अत्रोच्यतेनपुंसकेभावेक्तइत्ययमपिनियमःसकर्मकेऽपिभवतिनोरेवक्तस्यखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रस्यग्रहणात्तत्रचभावेचाकर्मकेभ

अकर्मकाभ्यांहीति॥कथंपुनरेतदवगम्यतइतिउच्यतेअकर्मकाणांभावेक्तोभवतीति[illegible]एवमत्रापि
वेक्तोभवति॥तत्रउक्तःक्विबिभाषाषसविभाषेतीट्प्रतिषेधोभविष्यति॥अथग्रहणंविप्रतिषेधार्थमुत्तरेषांग्रहणंक्रिय
तेऽन्यथाह्यसावधारणंस्यात्प्रतिषेधेक्तेनभवितव्यमेवेतिविधेयंनास्तीतिकृत्वा।दृहवृत्तिर्विधेयंनाधिकाहतेर्हप्रतिषेधोवक्तव्यः
तत्रासंवीक्षविधिरनुनियमोभविष्यतिनियमः॥कुतोनुखल्वेतदधिकाश्रीअंसंतिनाधिकस
भविष्यतिपुनःसनधिकसवासानएवाधिकमेवेतिनस्यात्तेनग्रहणंकर्तव्यम्॥अथकिमर्थंक्तेनियतनमग्लिलोपेदृशु
इसनुवर्तनादवश्यमेवैतद्दोहवक्तव्यम्॥अन्यथानपुंसकेभावेक्तएषाऽऽगमप्रतिषेधार्थंनिपातनेत्रिपेणिलोपार्थमदृदृगुणप्रतिषेधार्थंच।
गेषघुपसंख्यानमित्यत्रेष्टविद्यानांसिद्धेप्रतिषेधस्यानेकमेकाभावेतेविधीयमानेकर्मणाद्धिनायाप्रसज्येतेत्यागंगतमादनमु
क्तमिति॥अथग्रहणमितिदेवलस्यसंविभाषातिप्रतिषेधस्यसिद्धतोत्सर्गस्यतेनपुनस्तेनिपातनेनविज्ञास्यतेदृत्तनिपातनइति।अ
स्तिग्रहणेएवंसेवेदंनिपातनंनतुसनेनतस्यइदंभवतिनिश्चयाभावाद्विधिरुच्यतेसुप्यागमोनियमोविज्ञास्यतेदृत्तनिपातनइति।अ
थमित्तिनिष्ठायांसटीतिवचनाद्दृनिटिनिष्ठायांणिलोपोनप्राप्नोतिरोरनिटीत्यनेनतत्रकोडित्यन्यापनसटिनिष्ठायांविधी
यमानेनणिलोपेनानिटिनिष्ठायाणिलोपस्यबाधनात्प्रयोजनंदृणनप्राप्तमेवणत्वंसटश्चाभावोनियमार्थेन॥ ७ ।। ४ ।। ।।

वादातःउपधादीर्घत्वमितिसूत्रेसिद्धेनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्यमगात्मिंश्चोपधमाने[illegible]रीनिवृत्तेपलोपस्वरयोर्नवक्तव्यानी
तिदीर्घविधेश्चोपधानिवृत्तिनिमित्तेभावाद्नुनासिकसंज्ञिकस्यलोपःकुतोतिदीर्घत्वप्रसगःसत्रेभाग्रहणात्तुदीर्घेसिद्धेभाग्रहणमर्थवत्तेदृर्घेलो

वादांतशांतदांतशांतपोःकिंनिपात्यतेदांतशांतपोःउपधादीर्घत्वंवाकिंचणिलोपेदृप्रतिषेधोवाउपधादीर्घत्वमनिपात्यंदृहा
सिद्धेनसिध्यतिसिनाद्दृसदृतिदृक्षेसनभवितव्यमएवंतर्हनुनासिकसंज्ञिकस्यलोः कुतोतेनवात्रदीर्घत्वंभविष्यतिनसिध्यति।किं
कारणंणिचाव्यवहितत्वात्तणिलोपेदृक्षेनानास्तिव्यवधानंस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥प्रतिषिद्धेस्थानिवद्भावोदीर्घविधिंप्र
तिनस्थानिवदिति॥अथसृष्टछन्नयोः किंनियमार्थेतोसृष्टछन्नयोरुपधाह्रस्वत्वंवाकिंचणिलोपेदृप्रतिषेधोवक्तव्यमतरसघुषि
खनामघुषिखनोर्वावचनमिदृप्रतिषेधाद्धिप्रतिषेधेनघुषिखनोर्वावचनमिदृप्रतिषेधाभ्रुवतिविप्रतिषेधेनाघुषेदृप्रतिषेध
स्यावकाशः॥अत्रसप्रवीदृविशदृनघुष्टाश्रुतः॥घुष्टामार्गः॥वावचनस्यावकाशः।सप्रवीद्धिशदृनम[illegible]संघुष्ट
वाक्यंसघुषिखनेवाक्यंसप्रवीदृविशदृनेऽप्यर्थप्राप्नोति संघुष्टाश्रुतः॥[illegible]संघुषिताश्रुतः॥यावचनंभवतिविप्रति
षेधेन।खनदृप्रतिषेधस्यावकाशः॥आडुदात्तवान्मनोभिधानं॥खनतेर्मनः॥वावचनस्यावकाशः॥आडुदात्तवान्मनोभिधा
नं॥आखनतेर्दित्वदृत्तः॥आसनितेर्दित्वदृत्तः॥आडुदात्तवान्मनोभिधानेऽप्यर्थंप्राप्नोति॥आखनतेर्मनः॥आखनितेर्मनः॥वावच
नंभवतिविप्रतिषेधेन हृषेर्लोमसुहृषेर्लोमकेशेकर्टकेसतिवक्तव्यं॥हृष्टानिलोमानिहृषितानिलोमानि॥हृष्टंलोम
मिः॥हृषितंलोमभिः॥हृष्टाः॥केशाः॥हृषिताः॥केशाः॥हृष्टकेशेविस्मितप्रतिघातयोरितिवक्तव्यम्॥हृष्टोरवेद हृषितकेशेः।
त्तः।हृषितोरवेदत्तः।हृष्टादत्ताः॥हृषितादत्ताः

मानुसत्रकारोलोमशब्दंसामान्यशब्दंमत्वाकेशग्रहणंनकृतवान्तथाचलोमनःखंस्पृष्टाश्रोचकर्तव्येयुमि खुजेकेशाश्मश्रो
श्रपिशोचक्रियेतेवार्तिककारस्तुमन्यतेनाकेशाः॥अगातोजातानिलोमानीतिदृमलाश्रुहृष्टलोमकेशाकर्टकेसति॥

प्रसज्यप्रतिषेधस्तत्र। आत्मनेपदपरः स्यप्रत्ययः स त्रिति सेनव्यवधानात्तमनइट्प्रतिषेधेनप्राप्नोति॥ननु च व्यवहितेऽपि परश्शब्दस्यवर्तेनात्प्रतिषेधोप्रविष्यतीतेनेतदपि॥आत्मनेपदयोरेतिनसत्रन्यासः किंतर्हि अर्थप्रदर्शनायसततं॥क्वचित्प्रयोजनात्तमनेपदंस्यात्तन्न्यासः॥तत्रत्तस्मित्रितिनिर्दिष्टेपूर्वेस्तिपिभिषोधस्थानाद्यवहितस्यप्रतिषेधाप्रसंगः॥ननुचसनिग्रहगुहोश्चेतिप्रतिषेधोप्रविष्यति॥नचयपिसिद्धिर्विधिः पूर्वंप्रतिषेधविषयइतिप्रागेवेदन्तम॥यद्यपुनरुप्रविशेषेणेतिसामान्यमर्थः पूर्वसत्रेणयः सनुप्रत्ययोविहितस्तमनइट्प्रतिषेधात्मनेपदं परंप्रतिषेधोविधेयः एवंतर्हिप्रत्ययग्रहणमिहेदेवत्रोदाहरणप्रत्ययोनिमित्तमुपादायेत्यतोनुवर्त्यमानं॥प्रसोष्टेति आत्मनेपदस्मे

तनपरेनावत्॥प्रसुस्रुविष्वनेत्॥प्रविक्रंसिष्वनेत्सीपुसिप्रसोष्टाप्रक्रंसीष्टाएकादेशेनप्रसोष्यंतेत्॥प्रक्रंसंतेनाएकादेशेनक्रमेव्यपवर्गभावान्नप्राप्नोति॥अंतादिवत्प्रत्ययेनव्यपवर्गः।उभयत्रआश्रयेनातादिवत्।एवंतर्हिकादेशःपूर्वविधिप्रतिस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः॥तत्तायासायुटोत्तर्हिप्रतिषेधवत्क्रमः।सिद्धंतु स्रोरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्यनट्प्रवर्तनीतिवक्तव्यम्।यदिस्रोरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्यनट्नप्रवर्तनीतुमंतेप्रक्रमिविनेचायतिप्रक्रामेतुत्रनप्राप्नोति॥

वात्रसीपुडाघार्धधाकंत्सीपुटस्तङ्क्रंवनतात्मनेपदपरमितिप्रतिषेधाप्रसंगः प्रस्रोष्यंतइति त्रत्रोंतरंगत्वान्त्रिसताञ्चपूर्वमेकादेशेनभाव्यमिट्प्रतिस्थेवलुवहिरंगोनिमित्तंस्रवारणेरंगवलीयइमनेनसेकनिमित्तंप्रवर्तिष्यतेनतुसिच्नेनिमित्तेतिस्यादेवेडागमः॥अतएवेटिश्रयिकर्तव्येवारणेदागइत्यस्यानुपस्थानम् एकादेशःपूर्वविधिमिति ननुचार्धधातुकस्येट्प्रतिषेधउक्तेनचार्धधातुकमेकादेशाःपूर्वंयपवर्गीभावात् अत्राहुः।एवंस्मारयिविधिः पूर्वविधिरितिसमासाश्रयणादेषोपिप्रस्रविन्नोपपद्यतइति नेत्यनात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट्नभवतीतिवक्तव्यम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

वहिरंगत्वाच्चवहिरंगलक्षणमित्यात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट्नभवतीतिवक्तव्यम्॥अथकिमर्थंक्रमेः पृथक्ग्रहणंक्रियते॥नह्यक्रमिप्राप्तिपूर्वोयेनाकर्तरिचात्मनेपदविषयात्क्तिनेतिवक्ष्यति नत्वक्रमेरेवपथ्यादनात्॥क्षीरोद्गमनव्यतिप्रस्रविताव्यतिप्रस्रविताभ्यांव्यतिप्रस्रविताभ्यांव्यतिप्रस्रविताः कर्तरिचात्मनेपदविषयात्क्तिप्रतिषेधः।कर्तरिचात्मनेपदविषयात्क्तिप्रतिषेधोवक्तव्यः॥प्रक्रंतेति॥उपक्रंतेति॥नन्वेहिस्रंसध्वंदध्वमित्यत्रस्रोरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट् नभवतीतिवक्तव्यम॥क्रमेश्चेतिवक्तव्यमाकर्तरिचात्मनेपदविषयात्क्तेतिवक्तव्यमासत्रेचभिघनेपथ्यादनमेवास्तुननुचोक्तंक्रमेरनात्मनेपदनिमित्तेक्तेतुपसर्गाननिमित्तेभ्यः क्रमेर्वा एवात्मनेपदनिमित्तेनविशेषेणेष्यामः।नचेतत्क्रमेरात्मनेपदंस्यान्निमित्तेइति।कथंपुनर्धातुनिमित्तमात्मनेपदंस्यान्निमित्तंधातुरेवनिमित्तंआहहिभगवान्ननुदात्तङितश्चात्मनेपदंशेषात्कर्तरियइत्यात्मनेपदमितियत्रनहिधातुर्नाश्रीयतेभावकर्मणोरितिअत्रापिधातुरेवाश्रीयतेभावकर्मनिमित्तंधातोरितिकथंप्रक्रमितव्यं॥ ७ ॥ ७

तमिक्रमेः प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम् क्रमेरात्मनेपदनिमित्तेइति प्रथमाद्विवचनंनसमभीसमभ्याहिभावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात्प्रस्रविताभ्यामित्यादावपिप्रतिषेधःस्यात् कथंपुनरितिचेत्तस्मादिदमर्थंआत्मनेपदस्यनिमित्तंनधातुरितिभावः धातुरेवेतिचेत्तथापीष्टविशिष्टःभावकर्मनिमित्तात्रेतिभावकर्मणोर्धातोरेवविषयभावेनविशेषणेदमर्थः॥

एषात्मनेपदेरिति नयोग्यतामात्राश्रयणमिदन्निमित्तत्वमाश्रीयते किंतु कार्यंकुर्वतः पचेरेवमर्थेपिनिमित्तत्वेनाश्रीयमाणेरेषाभावात्
स्मात्तत्रक्रमीएवेत्यु क्रमउच्यते॥ अर्थेनिमित्तत्वेनाश्रीयमाणेऽनुपसर्गादित्यात्मनेपदमर्थेनिपेक्षत्वात्संगृह्यतेसार्वधातुके
वनिमित्तत्वेनाश्रितःयदिमतिकार्येनिमित्तमाश्रीयतेतदानिमित्तग्रहणानकर्तव्यंआत्मनेपदंदृतिसंप्रत्ययाश्रयणात्तेनेतरहीत
मित्तिनिर्दिष्टेपूर्वस्यैतियोभाषायासत्यामप्यात्मनेपदाश्रयणस्याशक्यत्वात्॥ अथवाकृतीतिवर्तते॥ नचकृतग्रहणंवाक्य
भेदेनक्रियेवसंबध्यतेतस्मेतिन्ना॥ अनात्मनेपदनिमित्तदृत्तिरप्रसक्तप्रतिषेधः॥ तेनायमर्थोपदिश्यात्मनेपदयोग्यःक्रे

स्यात्मनेपदेनिमित्तशब्दोवर्तते॥ कथंप्रक्रान्ता॥ उपक्रान्ता॥ तस्मादसत्यपि कथंप्रक्रमितव्यमुपक्रमितव्यम्॥ तस्मात्त
सत्येव कथंप्रक्रान्तावुपक्रान्तावक्रमेवेतन॥ कर्तरिस्वात्मनेपदविषयात्कर्तरीति॥ अथवाकृतीतिवर्तते॥ प्रहोलिटि
दार्घः ग्रहेर्दीर्घत्वंदृ[redacted]दृग्रहणंकर्तव्यम्॥ दृटोदीर्घइत्येवंक्रियम्॥ नवक्रियप्रकृतौ
मनुवर्तनेक्रियतेआर्धधातुकस्येड्वलादेरिति॥ एवमपिकर्तव्यमेव॥ अकरणेहिअसंप्रत्ययःषष्ठभावात्॥ अक्रि
यमाणेहिदृग्रहणेअसंप्रत्ययः स्यात्॥ किंकारणंषष्ठभावात्॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यआदेशाउच्यंतेनचात्रषष्ठ्यर्थप्राप्तः
क्रियमाणेवार्थेदृग्रहणेविएवदिटःप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ग्रहिष्यते॥ पदृ-लोपेचप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ जरीग्रहिन्तजरीग्रहि
हिनत्यम्॥ ७ ॥

मित्तदानतःपरस्यकृतदृदनप्रवर्तते ग्रहोलिटिदृग्रहणमिति॥ आदेशप्रत्यक्षवन्निर्देशार्थंषष्ठ्यंतमिदंग्रहणंकर्तव्यम्॥
एवमपीति॥ असतिवप्रथमांतंदृग्रहणंषष्ठ्यंतमनुकर्तव्यमित्यर्थः॥ अक्रीयमाणेहीति॥ प्रथमांतंनिर्दृग्रहणमपागपत्वात्रसंव
ध्यतेअचिभाषेपस्यानाच्चक्रमात्रस्यग्रहेःपरस्यदीर्घप्रसंगः॥ प्रसज्यप्रत्ययइति॥ ग्रहेःपरस्यदृटोदीर्घेदृग्रूपमिश्रितःसंप्रत्ययोन
स्यात्॥ क्रियमाणएवेति॥ प्राकरणिकमिदमनपेक्ष्यदृदृसुत्यमानेसर्वेसेतिविशेषाभावात्दीर्घप्रसंगाच्चिएवदिटोदीर्घःप्रतिषे
ध्यः॥ जरीग्रहिनेति॥ जरीगृघशहान्त्यूरदृअत्रोपपलाप्योःकृतयोर्हिःप्रयोगेहिर्वक्तव्यःसर्वग्रहिनिमित्तोदीर्घप्रसंगः॥ दीर्घ

परिपुनरिति॥ दृटिनिवर्तनेनेदीर्घइतिचनिर्दिश्यतेतत्रदीर्घदृटोभवतीतिसामर्थ्यात्॥ क्रियापरित्यागेनेकारजातिरप्यश्रीयतेदीर्घग्रहणंचदी
र्घंक्रियमाणमेवेत्यासविधीयतेटकारोदेशूविध्यर्थइतिसामर्थ्यादीडागमविधिः एवंचषष्ठीनिर्दिष्टमिदंग्रहणंकर्तव्यम्॥ विरावदिट्त्वात्स्म
यचारइतितत्रदोषाभावः॥ नवक्यसंवित्स्यतिनोदीर्घत्वेविधीयतइतिस्म्यानिवत्तानिषेधात्पूर्वस्मादपिविधोस्म्यानिवत्तारंकोरे
णव्यवधानाच्चपदृटोपदृटोप्रसंगः॥ अथत्यागप्रातिरूपिकदीर्घत्वमस्तीत्येवंपरंदीर्घविधिलक्षणपदृटोर्दोषानपरिहृतःदृतोव्यक्तिपदा
र्थोअपेक्षतेहदृटदीर्घइत्येवंसिद्धेविशिविधावाषधनइतिसनाटिप्राप्तेदृतोवेत्यनेनपदृटेरिटिव प्रसक्तेसति ग्रहणंहीत्यनेनोभयस्मिन्नपिप्रति
षिद्धेइटमनिवेत्यदृटोविधीयतेततःपुनरिटोविधानाभावाद्दीर्घईकारःपदृस्य अथेतइरक्रियेरीर्घविधेर्दोषाभावः॥ अचा

यदिपुनरितिदीर्घआगमोनविज्ञायतेदृटदीर्घइतिचेद्धिप्रतिषिद्धम् दृटदीर्घइतिचेद्धिप्रतिषिद्धंभवति यदिदृगनदीर्घः॥
अथदीर्घोनेटदृटदीर्घग्रहणेविप्रतिषिद्धम् प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घस्याभावःप्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घस्य
अभावःचुदूषधेतेविवरिषतेविवरीषतेअत्रापिटदीर्घइत्यनुवर्ज्यमिति॥ यत्तर्हिविदेरग्रहणंप्रतिषिध्ययुनर्विधा
नंतत्रसिध्यति इदमर्थंः किमयुक्तंकिंतर्हिअनेनप्रतिषिद्धेदीर्घत्वंनप्रसज्यतेजरीत्सा ईटोविधिरिटःप्रतिषेधोयमारभ्यते
दृटदीर्घोप्रविष्यति परिनहीं टोग्रहणंईटोग्रहणंनभवति जरीत्सा॥

यीनिइटसनिवेत्यत्रदीर्घदृतिहृनदृतिवानुवर्तनंदृतिसिद्धंत्रैरूप्यम् विदेरग्रहणंतुक्तमिति दीर्घग्रहणानुवृत्तेस्त्रासंभवः जरी
वेति उरानंतरादिटप्राप्तावेत्यनेनपदृटेरिटिव प्रसक्तेसति ग्रहणंहीत्यनेनोभयस्मिन्नपिप्रतिषेधः प्रव
र्तते ननूज्झदृअोर्क्तीत्यनेनेटिविधीपप्रानेपदृटेर्दीर्घोनास्ति एतन्मरिहरतिं ईटोविधिरिटःप्रतिषेधइति हृनोवेत्यनेन
नपदृटेरिडागमोविधीयतेस्युकः किंनीयुनेनुनेतिअत्रविकरणाश्चेतिपदृस्याश्रयणाच्चनिषेधदृटःनवीटःपाठांतेरनुग्रह
णेऽर्थेपुर्यीजत्तादस्मात्रैरूप्यंसिद्धम् सन्मात्रंसंभवेकोहिविप्रतिपत्तिमान्नजिनेः परिनहीं ति दृटप्रतिषेधदृटोपधानंभवति

नस्मात्रै नहि[illegible]ति इङ्ग्रहणेदृकारलक्षणमियङ्गणीयाननुबन्धिनं भवतिचेहिनिज्ग्रहणेत्यो: क्त्वीतनेहिधोरोघएवेस्यर्थ:॥ननुवाहरवविधावधिर्
कार्यस्यापजीवितात्[illegible]जरनेतिसंप्रत्ययविधिनेनदृति विधीजाय श्रोपलक्षितेनादावधिर्दीर्घ: स्यात् नस्माद्हिहिन्तस्यदी
र्घस्येदूग्रहणेनग्रहणंनतुविधेयस्यग्रहदृति दृशग्रहेक्तेनन्तादेशार्धधातुकसादे:परस्येतीटएवदीर्घ: वलादिरिति वलादियदृष्टम्

नस्कारेडितिकिंवप्रतिषेधोनप्राप्नोतिदृहचाग्रहीरितिदृटर्दृटीतिसिज्लोपेनप्राप्नोति दृहचाग्रहीत्र नेटीतिदृहिप्रतिषेधोन
प्राप्नोतिप्राप्तेरेवंलक्षणाप्रतिषेधंप्रविष्यतिनात्रचापिनेटीत्येवानुवर्तिष्यते तस्मादवश्यमिटूग्रहणमनुवर्त्यं॥अथाहीदिहिग्रहण
धैतत्थाऽग्रहीधमग्रहीद्धूविभाषेटइतिमध्येनप्राप्नोति तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुदृटोग्रहणेदृटोग्रहणंनभवतीतिभवति
चेत्प्रतिषिद्धस्यचपुनर्विधानेदीर्घोभावइत्येवंतस्मात्सर्वमेवदृदीर्घआगमान्तरंविज्ञास्यतेनचेहिन्तायनेदृटोग्रहणंकर्त्तव्यं
नकर्त्तव्यम् आर्धधातुकसेतिवर्त्तते ग्रह:परस्मादार्धधातुकसादीर्घत्वंवक्ष्यामि इहापिनहिंप्राप्नोतिग्रहणंग्रहणंयोवलादिरि
तिनिवर्त्तते एवमपिग्रहीन्नाग्रहीत्तु मत्रनप्राप्नोति मृजन्तूर्वगणेप्रविष्यति एवमपियाहृक: अत्रप्राप्नोतिकिंच दृटूप्रतिषेधेन
नवल्लघूपधदीर्घत्वमुच्यमानमिटंवाक्षेतेनस्मादिटोग्रहणंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यंप्रकृतमनुवर्ततेनेकप्रकृतमार्धधातुकसेढलादेरिति
नन्वेवंनञ्सेवमपिकर्त्तव्यमग्रहणेनसमासप्रसंग: षष्ठीनिर्देशादिति नेषदोष: ग्रहइत्येषापञ्चमीनिर्देशादिति नेषदोष: ग्रहइत्येषापञ्चमीनिर्देशाद्यदा षष्ठीप्रत्यय: श्रूयिष्यति
तस्मादिहुन्नस्येति एवंवक्तव्येसोपाधिर्देशोभवति पदुक्तेविण्वादिर्दीर्घ: प्रतिषेधइति कथंप्रकृतसेटइदीर्घत्वंनचविण्वादिर्दृप्रकृत्त:॥

ननुचोक्तंसंप्रत्ययविधावधिर्दीर्घत्वमनुवर्तिष्यतेनेनेतिपेननाप्राप्निप्या पेनेटवाधितोऽकृतेटूसेवार्धधातुकसदीर्घत्वमत्रचरिभाषेयंष्ठानाद्यत्रत्रस्थितासाव: स्यात्तत्रचेति।
ज्ञेयश्चो: क्तीसनेननुवलादिलक्षणएवेट्प्रतिप्रसज्जइतिअप्राकरिणेकृतेभावादीर्घसिध्यति॥ ४ ॥ ४ ॥

पङ्क्तेपेवेतिनन्वंनस्मात्सोनेहिर्वचनमिसत्रयेऽग्रहणंप्रत्ययसम्बन्धाहान्नष्ट:सत्रहि:ननुचहि:प्रयोगोहिर्वचनमितिपक्षेसत्रस्थिन:
नेकत्थमस्थिनयस्त्राग्रपेणपरिहार:॥अत्राऽऽह:पङ्क्तेपेवेत्येकमिति अत्राप्युपसर्गप्रतिरूपकोवार्तिककारस्यहि:प्रयोगे हिर्वचनेपूर्वस्मात्परविधा
वेलोपएवस्यानिवत्तेरकारोगवधानाद्दीर्घाभाव: नयदृन्तेसत्रपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिउक्तेनात्रेकमिदुच्यतेनेयङ्यणादेशान्तव
देयङ्लोपस्वरवर्णाहिर्वचनादीनिनवत्तेस्थानीतिसापवादेदीर्घविधौस्थानिवत्तप्रवक्ष्यतेव सूत्रकारप्रवृत्तेऽपिग्रहेर्विहितस्यापेवेविहि
तविशेषणाग्रहणाद्घङ्क्तेपेदीर्घाभावसिद्धि:भाष्यकारेणतस्थितमपिपक्षमाश्रित्यनदृहिर्वचनादितिविवृतम् अन्यत्रासदो ष

यङ्लोपेकथमयङ्लोपेवोक्तमिति[illegible]सर्वत्र चसर्वत्र यधिवप्रकृतसेटीर्घत्वमथापिहीर्घआगमान्तरंविज्ञायतेयङ्लोपेचोक्तं किमुक्तंत
दनहिर्वचनादिति स्वरतिसूति अथवेनिवर्त्तमानेयुनर्वोवचनंकिमर्थम् पुनर्वोवचनंलिङ्सिचोर्निवृत्तेपर्थम्पुनर्वोवचनं
क्रियतेलिङ्सिचोर्निवृत्तेपर्थम्॥अथकिमर्थंसूतिसूयतो: ष्टयग्रहणंक्रियतेसुवतेर्माभूत् अथकिमर्थंसूक्ष: सानुबं
धकग्रहणंक्रियतेंसुवतेर्माभूदिति।

सेसम्पक्षेहिरणप्रिधानादृणत् स्वरंअथवेति इदमनिवेत्पन्नं:लिङ्सिचोर्निवृत्तपर्थमिति ननुस्वरतिग्रहणंलिङ्सिचोरनु
वृत्तिंनिभविष्यतिक्तक्तश्च सेयागादेशोटविकल्पसंसिद्धत्वात् नेतरोक्षि निमार्थंस्वरतिग्रहणमिति स्नापकंलिङ्सिचोर्निवृत्तेरि
॥अथकिमर्थमिति सूग्रहणमेवक्रियतांसिनिभाव सुवतेरिति॥अननुबंधग्रहणेनसानुबंधकस्येतिसुवतेरेवग्रहणंस्यात्
सङ्ग्रहणेऽपिक्रियमाणे लुम्विकरणालुम्विकरणयोरलुम्विकरणस्येवग्रहणमितिसूयतेरेवग्रहणंस्यात् असाअपरि
भाषाया: सू इग्रहणेकर्त्तव्येसतिसूयतीतिमेदेनोपादानेप्रवृत्तायकश्रुञ्शृदृतिक्षुञ् कंपनदृतिसादिषुआदिषुचयथान्तद्
र्निर्देशोरपिसामान्येनग्रहणम् धूविधूननदृत्सस्योतु निमित्तमिदृमवति॥७

येल्लिहनीघुमहेतिपवंतिनन्मनेनेनइत्विशेषणार्थउकारलत्रगतिकारमनेनत्रपोऽपीयपोऽनुबंधकारइहवनीषमहेतिपाठक्रमाद्इ
षीतिइयङ्आभीत्यापइत्यस्यक्रैण्यादिकस्यनुविकल्पमिच्छतिवानिकाः नोदात्तकस्यहेरिनेऽभ्युपगम्यमानेनोद्यमहेतिपाठेऽ
नन्वैधकणिभाषयात्रैपादिकेषवग्रहणात्स्यान्नइत्यभ्यादिनाविकल्पेनेनइषगन्तावित्यस्मात्कारणाद्धेतिमन्निङ्वल्लिंगमितिहीति
तिङ्हन्तुजिगमिषितेवाचनितिजिगमिषित्रीपन्नइतिवहिर्गत्वादात्मनेपदस्यप्रतिषेधाभावः। केचित्तुपगविभागनेष्टसिद्धि

इषेलकारेशपन्नप्रत्ययात्प्रतिषेधः इषेलकारेशपन्नप्रत्ययात्प्रतिषेधोवक्तव्यः इहभान्मन्तं प्रेषितंप्रेषितव्यम् वसतिरुधो प्रेषितुं
रिट् इडितिवर्तमानेयुनरिट्ग्रहणंकिमर्थम् पुनरिट्ग्रहणंनित्यार्थम् इडितिवर्तमानेयुनरिड्ग्रहणंक्रियतेनित्यार्थम् नि
त्यार्थीपप्रारभ्यः गमेरिटपरस्मैपदेषुगमेरिड्यासस्मैपदेषुचेतन्नुपसंख्यानम् गमेरिट्परस्मैपदेषुचेतन्नुपसंख्यानंक
र्तव्यम् जिगमिषितंजिगमिषितुम् जिगमिषितव्यम् तत्रार्थेपसंख्यानंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् ।अविशेषेणगमिड्
गमेमुक्त्वाआत्मनेपदपरेनेतिचस्यापि आत्मनेपदपरप्रतिषेधेउक्तम् किमुक्तम्आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परयोर्यु
युडेकारेशेषुप्रतिषेधइति इड्यात्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परसीयुडेकारेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः तत्परयोस्तावत्तं सं
गंसिष्यते सीयुडिमगसीष्ट एकादेशेमगसीष्टेएकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्तंप्राप्नोति सिद्धंतुगमेरगात्मनेपदेनसमा
नपदस्थेसेड्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथम् हृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थेसेड्वृत्तीतिवक्तव्यम्॥ ७ ॥ ७

माङ्गः गमेःमकारादिड्वृत्तीनेकोयोगः ततः परस्मैपदेषितिहितीयोयोगोनियमार्थः तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चनियम
स्यात्तनेयदविषयएवेणिनेवर्तनदतिकृतिपरस्मैयदलुकिचेड्वसेव लिंगमिषितुम् लिंगमिषितव्यम् निंगमिषतमिति एम०
॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ५१

नहन्यः सिहंतिनेनपरस्मैपदंलुक्यपिप्रतिषेधोभवति विहन्तासन्नमिति अन्यथानलुप्तांगस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात्
विहंसित्रीपन्नइत्यत्रतुरेवंवरात्मनेपदस्यबहिरंगत्वादिडभावः वतुर्ग्रहणंचेतिक्रियमाणेक्रियार्थेदृश्यतेनतरेष्टक्रियाप्रत्ययेनेतरेणयुनो

नहन्यन्तुर्पष्ठीहन्तारि प्रतिषेधेच किम् हन्तुपसंख्यानंकर्तव्यम् विहन्तासिनाविहन्तासितुम् विहन्तासितव्यम् नन्वर्थे
पसंख्यानंकर्तव्यमनुकर्तव्यम् अविशेषेणहन्तारिप्रइट्प्रतिषेधमुक्त्वात्मनेपदपरइड्वृत्तीतिवक्ष्यामि
इड् आत्मनेपदपरेत्वनेनतत्परयोरसीयुडेकारेशेषुइड्वचनम् आत्मनेपदपरइड्वचनेनतत्परयोरसीयुडेकारेशेषिड्वृत्ते
वः तत्परयोस्तावत् विवर्तिषिष्यते सीयुडिवर्तिषीष्टएकादेशेवर्तिषिष्यते सिद्धंतुवृतादीनामात्मनेपदेनसमान
पदस्थेसेड्वचनात् सिद्धमेतत्कथम् वृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थेसेड्वृत्तीतिवक्तव्यम् चतुर्थ
सिद्धंपिग्रहणानर्थक्यंच चतुर्ग्रहणंवानर्थकम् सर्वेभ्योवृतादिभ्यः प्रतिषेधदृश्यते तासिग्रहणंचानर्थक
म् किंकारणंनिवृत्तेतत्सकारसनिवृत्तेसकारइति तासग्रहणेचेदानीमक्रियमाणेक्रियग्रहणेनापिनार्थः एषोऽपिहि
वृतादिः पंचेमेभवेत्क्रियग्रहणंनकर्तव्यम् तासग्रहणंतुकर्तव्यम् यद्धितत्सकारादिनिवृत्तिंतुल्यमपि
हिप्रसंगेन वर्तिनावर्धिता तासग्रहणेचेदानींक्रियमाणेक्रियग्रहणं प्रयोक्तव्यम्॥ अथेमेपिवृतादिप्रभृतयोमाभूदिति
भवेत्तासिग्रहणंकर्तव्यम् क्रियग्रहणंतुनैवकर्तव्यम् अथेमेपिवृतादिप्रभृतयः तां मोक्ष्यन्तेभवन्ति॥ ७ अथलक्ष्मान्सिंह
रीतिनावृतादीनांचसमाप्त्यर्थंभविष्यतिएकस्यानेकप्रयोजनाविरोधात् सर्वेप्यृतोत्तादोक्षपेरणीयर्धेःभवेता
सिग्रहणमितिक्रियग्रहणाकरणपरमेतन्नतुतासिग्रहणाकरणपरम्॥तथाचाह्य विप्रत्याख्यानकरिष्यते ॥ ७ ॥

परस्मैपदेषितिवर्जने इत्येवेत्यनुवर्तते तास्यसनोर्विहापवादत्वेनासिद्धत्वात्तासिवादेर्धातुकंवलादिपरस्मैपदपरंनास्तिएतच्चपथ्यादासाश्रयेणाच्यतेपरादात्मनेपदेनसमानपदस्थेसुवतीसुच्यतेतदापरस्मैपदेषितिनानुवर्तिष्यतिसइमेनत्ववशणानुवर्तनान्नास्तिप्रत्युवर्तनमानेनास्त्वेवमपिकर्तव्यंछपरमेतत्तुकर्तव्यंयदुच्चारणमेवाहतादिप्रत्ययसेरात्मनेपदपरत्वादिदोभावान्न उपदेशावितितासावितिउभावेसत्यवतास्छलिप्रतिषेधेविधीयमानदृग्रथेःसिद्धंभवतिति उपदेशग्रहणेनदृपसवध्यतेउपदेशेयोऽत्वान्हलादिरिति

परस्मैपदेषितिवर्जने इत्येवेत्यनुवर्तते परस्मैपदपरयरः नास्त्येषणेच्छतारिभ्यः यद्येवंतासग्रहणेनापिनार्थः कश्चित्कस्मात्न भवतिपरस्मैपदेषितिवर्जनेउपदेशेऽत्वतः तासावसत्प्रतिषेधेघसेः प्रतिषेधप्रसंगोऽकारवत्वात्तासावसत्प्रतिषेधेघसेःप्रतिषेधःप्राप्नोतिजघसिथकिंकारणमकारवत्वात्नोऽपिप्रकारवान्सिद्धत्वेनहलादिग्रहणात्सिद्धमेतत्कथं हलादिग्रहणंकर्तव्यंतत्त्वावशेषकर्तव्यम् अघशीप्रयोजयतः॥अघशीतावत्प्रयोजयतः किंकारणंतासावनिडिह्यचतेसेटोवेत्योतासो अज्वप्रजाहिप्रयोजयतः अज्वप्रत्वपिनप्रयोजयतः॥तासोनित्यानिटस्तुच्यतेविभाषितेटावेतौ अरिस्तार्हिप्रयोजयति आदिश्च क्रिपमाणोपिवैहलादिग्रहणेअत्रप्राप्नोति जघसिथ एषापिहलादिस्तस्यवाभावो तासौ तासावनिटस्तुच्यते नवयसिस्तासावत्तिननुचपलासौनास्ति अनिडुण्यसौतासौभवतिनैवंविज्ञायतेयस्तासावनिडितिकथंतर्हियस्तासावत्तिअनिट्चेति किंचात्रापेतत् नहिकश्चिन्मनुष्यमानंगच्छतेति॥ ॥ ७ ॥

नवयसिएकपरेशेहलादिः॥अज्वप्रजाहींति अज्वप्रत्वाभावेसत्यनुदात्तेतात्वलभावादुपदासौऽनुदात्तः क्रिपमाणेपीतिपद्यपिछान्दसउपदेशोऽसिहेलादिर्नभवतितथापिशेषउपदेशेहलादिरेवेतत्सवाभावादिति उपदेशेदृग्रहणाधर्मोणमुपसंगेपेभूतानागामिनावासंप्रत्ययः॥तत्रतासश्छलिनेटप्रभवतीसुच्यतेनेदस्तिघसिग्रहणासौस्थानेतस्छलिनिषेधोऽतिदिश्यतेयतस्तत्तासौनास्ति तत्तोस्य तासावनिट्त्वमशक्यंप्रतिपत्तुमितिथल्लतिदेशेनप्रवर्तते अनिडुण्यसाविति असत्तादेवेऽभावात्॥ ७

समम्पर्थेऽपिवेदमिर्भवति तथाचमधुरयाभिदमधुरवत्पाटलिपुत्रदूव्यपाटलिपुत्रवत्एवंतासावित्तासत्अत्तोभारद्वाजस्य किमर्थमिदमुच्यते नअत्रत्वाद्यत्सानिटोनित्यमिदेवसिद्धम् एवंतर्हिनियमार्थमिदंभवति अत्तोभारद्वाजस्यनान्यतोभारद्वाजस्य नि ह्यमात्र षपिथवविधेयति॥अत्तोभारद्वाजस्यैवनित्यमनुपपत्तिःप्राप्नोतिविधेयस्यअत्तोभारद्वाजस्यनित्यमनुपपत्तिःकिंका रणम्॥अप्राप्तस्यात्रतिषेधमनुरुणद्धुनेरपरस्यानअजन्तात्रतिषेधोनप्राप्नोति॥अथनित्यग्रहणेकोदोषः॥तत्रयदवादिभ्यइट्कृत्यः षविधेयश्चकिंपुनरेवंभारद्वाजःपुरस्तादपकृष्यते अत्रलासत्यल्पनिटोनित्यंभारद्वाजस्य येरशेऽत्वतःभारद्वाजस्यतत्तः॥अतःभारद्वाजस्यनिवृत्तेसिधंसिवमपत्वंभारद्वाजःपुरस्तात्पकृष्यते स्मात्तत्तासावित्तोभवति॥७

रद्वाजग्रहणंकृत्वानरेवहित्तीपेयोगेऽनुवर्त्यते स्मात्तत्तारिति भारद्वाजस्यमतंयेविद्यपिथेनिट्वमेव अन्येषांतुमतम् पपक्थपपाथेतीडभावःस्यात्सविपपेथेतुमतविपर्ययःप्रदर्शितःस्यात् ननुचनित्येषुशेषेषुविकल्पितेविधौविकल्पप्रत्यवमर्शःक्रियतेअस्मत् तत्रकस्यचिन्मतंयत्स्यात्तदाचित्तंस्यात् उच्यते विकल्पप्रतिपादनायवाग्रहणंक्रियतेवैदिकाश्चप्रायेणोपयोगेषुभाषायांतूपयोगेषुते स्मावेवरद्वाजोभवति यस्यिनाचार्यैणपः प्रायःस्मतःस्मतेनेवस्मत्तत्तेनोपदिश्यते एवंहित्तस्यास्मत्तित्तेनप्रमाणेनस्मत्तितःस्मत्ता

पोगविभागउति तज्जन्यहरणादीनांपुनरणरणरतयोरकृतेतेष्वपदेशे जिनतोऽसिद्धेप्रतिषेधेऽस्यनियमार्थत्वेनोपपत्तिः आदेशोपदेशोऽप्याश्री
यतेनतुस्थासुपदेशएवेति अजुमादेशसंवीशब्दस्यचिरादेशएवयतोविकल्पाद्विप्रवतिविवेथविवविथ आवव्याथ आवविथ
वभ्रुहयग्रहणमिति एकदेशानुपदोणवर्थशब्दस्यापिवाहणेवधे किमर्थमिति यदिक्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधस्य

एवंतर्हिपोगविभागोऽस्तिङ् पोगविभागः करिष्यते अवस्थाकृत्रिमोनित्यः उपदेशोऽनित्यः अनित्यःआनित्योपदेशइति व
क्ष्यतेतत्रैवमर्थंवक्ष्यणंकिमर्थंनकृतमहत्कृदुस्थुवोलिटीत्येवसिद्धम् एवंतर्हिनियमार्थोयमारंभः विगमएवयथास्यात् क
माभूत्ववरिथ वस्विनजाकिमर्थमिदमुच्यते वेरेकाजाद्वसावत्वेनेनियमार्थेनियमार्थोयमारंभः वरीएकाजाद्वसामेव॥
कमाभूज् विभिद्वान् किमुच्यतेनियमार्थमितिनपुनर्विधयेप्रतिषेधात् प्रतिषेधोऽपियत्रप्राप्नोतिनेद्वशिष्टतीति इहचे
वापवरणादिषु एवंतर्हिकृसभवस्तुवोलिटीत्येतन्नास्तिद्वविधति नात्रतेनपरिप्राप्तेणप्राप्नोति किंका
रणंप्रकृतिलक्षणस्यप्रतिषेधस्यप्रयोगः प्रत्ययलक्षणप्रायंप्रतिषेधः उभयोःसप्रत्ययंप्रः॥वचनात्पतेतद्वद्वेरोर्ग्रहणा
त् वचिस्वपियजादीनांकिति ज्झलोजिदितोनुनासिकेक्ङितीत्येतयोः प्रकृतिलक्षणःप्रतिषेधोनप्राप्नोति पञ्चतिस्वानार्थंउभयोः सप्र
त्ययंप्रसारंभस्तितोद्वद्वेरोर्ग्रहणंकरोति नखल्वपिक्ङिति भवतिप्रतिषेधःप्रकृतिलक्षणःप्रत्ययलक्षणश्च तुल्म
जातीयेअसतिपथेवप्रकृतिलक्षणस्यनिपातकोभवतिएवप्रत्ययलक्षणस्यापिनिपातकोभविष्यति॥अथयावतावस
वेकाजाद्वसिभरटाभवितव्यम् कोन्वत्रविशेषःनियमार्थेवासतिविधार्थेवा तत्खलुकर्त्रादिष्टेषः॥ ७ ॥ ७ ॥

अथएवप्रतिषेधस्यनिवर्तकः ततश्चनियमार्थम् अथयप्रकृतिलक्षणस्यापएवतर्हितेद्वद्वेरोर्ग्रहणंप्रतिषेधेप्राप्तेविधार्थमि
दमभएसंभवात्तत्रः नखल्वक्ङिति उभयथेकाजाद्वसिभरटावसोर्भावम् नोपपद्यतेविभिद्वान्निसादाविसर्थः॥ ७

1960

आहोपुरुषिकामात्रंतुभवानाहविधार्थमितितुवयंब्रूमोनियमार्थमिति त्रयेकाजग्रहणंकिमर्थंनिहमाभूज्जविभिद्वान्वि
भिद्वानितिक्रियमाणेऽपिवैरेकाजग्रहणेअत्रप्राप्नोतिसेधोयंद्विरेकाचूएवतर्हिकृतेद्विर्वचनेऽकाचूकिंवृक्षयमेतन्नहिकयम
नुच्यमानेनैतंसतेएकाचूग्रहणासामर्थ्यात् नहिकश्चिदकृतेद्विर्वचनेअनेकाजत्रिपदार्थमेकाजग्रहणंक्रियतेननुचायमस्ति
नागतिःजागृवांसौऽनुनासिकेन पत्रहोकारग्रहणंकरोति नहिकश्चिदकृतेद्विर्वचनेआकारांतःअनेकाजस्ति ननुचायम
स्तिरिद्रानिः नदरिद्रातेरिडागमवितव्यम् किंकारणम्॥

सावकाशःयणादेशेतिदीर्घोवकाशोऽपत्रकृतेद्विर्वचनेएकाचंवैविधानात्रिवानास्तिवानिति विभि द्वानित्यत्रेदानुनित्यत्वात्द्विर्वचनंपूर्वम् जागर्तिरि
निंउषविरजागृत्रैग्यन्तरस्यामितिविकल्पितत्वात्तोरामोजागर्तेर्याः कथंचिन्निश्चिकायादिभक्तःकास्तेनेकाजग्रहणंचुलुणाद्यर्थं
मितिश्रामाभायमितिकथंवरस्यासभवः जागृवांसइतिद्विर्वचनंप्रकरणेऽदभिवेतिवक्ष्यतिद्विर्वचनाभावःनदरिद्रातेरि
तिदरिद्रातेरितश्रामितश्रातेश्रीणलडितिश्रीकारेविधानेनतापिनश्रीकारस्यप्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणलाघव
भवत्योकारस्यतुविश्लिष्टवर्णत्वाद्दोकाणद्विवचनेतेरोरवमितिश्रीकारएवविधेयः॥तत्रदृष्टिरेवेतिदृष्टेकृतायांपथ्यदि

1961

सिद्धेऽसावित्यादि किन्तु सिद्धइति पाठः सिद्धश्चासौ सिद्धश्च सिद्धसिद्धौ तस्मिन्सिद्धसिद्धे विशेषणसमासोऽयं सिद्धसिद्धस्यार्थः एकेनसिद्धशब्देनसामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेनतुविशेषसिद्धिः एवमपीति संप्रतिकमाकृतहिर्वचनस्यानेकत्वज्ञापनाद्वीप्सायांद्वयोरपिग्रहणेकर्तव्येलाघवार्थंमाद्रहणंस्यादितिनेकमुदाहरणमाद्रहणप्रयोजनमितिनोक्तमनेकमुदाहरणमितिउच्यते तेनवडुवारेकाङ्ग्रहणंनानिवृत्तिः जागर्तिनंतिरत्रमिरेनियमार्थंतत्रपक्षेजागर्तिरेवनिवर्तिष्यतेनेवमाकृत्प्रतिषेधंकुर्यात्तेलघीयसीहिमाकृत्यनिवृत्तिः नचरिरिहितीयोनिवर्तेतेसामुवस्थाणमाद्रहणमाकृतहिर्वचनानेकाजाकाङ्क्षार्थंतावन्नवैकाङ्ग्रहणंनवृत्तेहिर्वचनाकाङ्क्षायांतेनरेद्रहणंकृतंहिर्वचनानेकाजाकाङ्क्षार्थंपिवानिवृत्तिसंप्रतिकाकाङ्क्षनसद्वेवंतन्नरेवंगतिरपुक्ताग्रपितुम ग्रे

उक्तमेतन्नहीदानेरर्थंचानुबंधलोपः सिद्धग्रप्रत्ययविधाविति यश्चेदानीं प्रत्ययविधौसिद्धः सिद्धासावित्यादिर्विज्ञायते ग्राकाङ्क्षोयोभूतपरइति एकाग्रहणमेवनहिज्ञापकंननुचोक्तंजागर्तेर्थमेतन्त्यानेनेकमुदाहरणमेकाग्रहणप्र
योजयति पीह्यतावत्प्रयोजनंस्यात्तजागर्तेर्नेत्येवब्रूयात् ग्रथघसिग्रहणंकिप्रयोजनं घसिग्रहणमनर्थकं
त्वांतेघसिग्रहणात्क्रियतेलोपस्तुनेऽनेनप्राप्नोतिरुटसिद्धसप्रधार्यमितिवृत्तिरुपलोपइतिकिमत्रकर्तव्यम् पात्वादिरादेश

घघसिग्रहणमितिहिर्वचनेचरितस्थानिवद्भावः एवंविप्रतिषेधाग्रपेक्षणप्रसाग्रापतेहिर्वचनंपरंणपरंवादेशाल्लोपोपिपरंवाल्लोपणि
लोपइतिकिनेत्यत्रइति नत्रघस्वसइतिस्तिघसिभसिहलिचेतिपरमपिपधालोपंप्रतिषेधेनबाधित्वाहिर्वचनंप्रवर्तते
नत्रहलंतेपुनः प्रसंगविज्ञानादुपधालोपः ततः कृतहिर्वचनएकोऽजवतीतिसिद्धरङ्गग्रहणप्रवृत्तिप्रतिपत्तिप्रश्नः इतरस्तुस्थानिवद्भा
वंप्रत्यप्रतिषेधानाश्रितः ततः परत्वान्नित्यत्वाद्धपधालोपकृतएकाचोऽसंभवान्नहिर्वचनंप्रधाणोऽङ्गग्रहणंप्रतिपत्तौ ण्म०
सिग्रहणमनर्थकमितिहि ॥ ॥ लक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५४

निषेधोलोपइति हल्यविचविधानादिदंतुलोपेकृतेऽनचकृतान्नप्रसंगीत्यनित्यः पूर्वविप्रतिषेधबाधाह रङपिनित्यइतिकृतेहिर्वेनचपधा
लोपबाध्योमाकाङ्क्षणपोकाङ्क्षतात् स्थानिवद्भावबाधाह॥ अनित्यइति पूर्वविप्रतिषेधबाधाह एवंनहीति पूर्वस्मरङपिवि
धेरद्यनिवृत्तिनिमित्तंसर्वत्रनाश्रीयतइतिस्थानिवद्भावेनकाचृतेमितिनेत्वंदीर्घनमम् स्थानिवद्भावबाधाद्धनसिध्यतीतिया तादिति। नित्यत्वादि
त्यपिवोद्वयमूह्यंतादिति॥ ग्रथवा रत्वादितिनेवाद्वयम् समेपिसप्तवेबाधनंप्रवर्तीतिलोपहिर्वेचनेणेत्वाधप्रसंगात् किंतुक्र
मःप्रदर्शनेन घसिग्रहणंक्रियमाणेकृतेनप्रसंगित्वादिङागमोनित्यः कृतेपरंपिलोपेप्राप्तेपकृतेऽपि ग्रनित्यरङ्कृतेहिकृतेलोपोप्रवर्तते
किंकारणमननुकृतत्वात् एवंहिहिर्वचनेकृतेग्रभ्यासेयोकारस्तदाश्रयरङ्विष्यति नघसिध्यतिकिंकारणंहिनाल्लोपम्
परत्वाद्धिर्वचनंक्रियतेलोपइति किमत्रकर्तव्यम् परत्वाल्लोपः लोपेऽननुकृतत्वाहिर्वचनंनप्राप्नोतिघसिग्रहणंपुनः क्रियमा
णंनदोषोभवति कथम् वचनादिङ्विष्यति इष्टंकृतेहिर्वचनेक्रियमाणेलोपइतिपधाप्रियरत्वाल्लोपः इतिनिवद्भावाद्धिर्वे
चनंभविष्यति विभाषागमहनदृशिग्रतिवनतिवप्रदृष्वान्नदृष्टिवान् तत्रहिवनेत्वंनवनकृतम् दृशेरितिवर्तते ग्रदृशो
योस्वरादेर्वेट्तादृशः सविप्रतिषेधेनसार्वधातुकलक्षणाद्धावचनात्ततः स्वरादेरवतिविप्रतिषेधेन सार्वधातुकलक्षणस्यावचनस्या
वकाशः सतीसरिता ततः स्वरादेरवकाशः करिष्यतेहरिष्यते इहोभयंप्राप्नोति ग्रसरिष्यतस्ततः स्वरादेरवतिविप्र
तिषेधेन॥ ७

योऽपिनित्यः तत्रपरत्वाद्धिङागमः ततोलोपः ततोहिर्वचनमितिसिद्धंतस्मिन्निति विभाषागमहनविदविशाम् हृशेरितिव
र्तते इति विभाषास्तिङ्शितोरिग्यतइङपतियतीनामितितिपोगेप्रयोजनाभावाद्वुक्ष्यवसेकाजाद्ग्रहणंसंवर्द्धनिग्रहणमनुवर्तते॥ ७

भा०कै०
५५

यमरमनमातां सक् किमुदाहरणमिति च्लिकारैकवचनान्तानि उपन्यस्तानि तत्र विशेषं सगिटोरलुधाटस्थति इतरस्तादथ्यभावस्तेरेव विशेषम
वैतैकवचनमेवोदाहरति ॥ अयंसीदिति अयंसिष्टामिति नकेवलमत्र ह्यभावो विशेषो यावत्सगिटो: अवणमपि मा हियासीदिति अयासीदित्यत्राट्
सरोभवतीति तन्निवृत्यर्थमाङ्‌प्रयोगः हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः इ घसरणघुरात्तपरे सात सन्ति तत्सामिज्‌ सन्‌ हाडदात्त त्वा रेकोदे

अनंसिष्टां २ अयासिष्टां २

यमरमनमातां सक्‌ चां किमुदाहरणमयंसीत् व्यंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् निदमस्ति नास्त्यत्र विशेषः सतिवाद्यघि दे
सतिवा इदं तर्हि यंसिष्टां ॥ अयंसिषुः व्यंसिष्टांव्यंसिषुः अनंसिषुः अयासिषुः ॥ अवासिष्टामवासिषुः ॥ इदं चाप्युदाहरणम् ॥ अयं
सीत् व्यंसीत् ॥ अनंसीत् अपासीत् ॥ अवासीत् ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सतिवाद्यघसतिवा अयम विशेषः यघत्रेणनस्याङ्
छि:प्रसज्येत इडिपुनः सतिनेटीतिप्रतिषेधः सिद्धो भवति माभूदेवं यत्तानामि त्येवं भविष्यति अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते न चावश्यमिड्‌ग्रह
के मनुवर्त्यम ॥ अथा हीदिसेव मर्थम ॥ आकारान्तस्यापि परस्मै वचनउदाहरणं मा हियासीत्यघ त्रेणनस्यादनुदात्तस्येट: अवणं प्रसङ्गे
न इडिपुनः सत्युक्तमेतत् ॥ अर्थवत्तु सिचश्चित्करणं सामर्थ्यादिट उदात्तत्वमिति तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तदस्मुदात्तत्वं सिद्धं भवति इशः
ये सेईड जनोर्ध्वे च किमर्थो योगविभागः न ईशी डजनां स्वे ध्वेयोत ईशाध्वेमामभूदिति ॥ ७ ७ ॥

प्राउदात्तेनोदात्तदस्मुतोदात्तं पदं भवति तत्रादिः सिचोऽन्यतरस्यामिति पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे अन्तोदात्तं एतच्चानिट: पित्त उपसंख्यानमित्युपसं
ख्यानमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तं तेन पथा मा हि कार्षमित्यत्र पर्यायेणाद्यन्तयोरुदात्तत्वं भवत्येवं मा हियासीदित्यत्रासत्यपीटि भविष्यतीति टोभावा
भावयोः स्वरभेदाभावः इशः से ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयतितराम् श्रीवक्रतुण्डो जयतितराम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम०
॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ५५

इध्यादेः शिध्वे इति एतदर्थमेव चकारेणेशिरनुकृष्यते ईडजनोः स्त्र्हीः इति कथं पुनरीडजनोः स्वे चेति सत्र पाठे योगविभागेन ईडजनोः सेशाद्‌ इट् शक्य
तेनिवृत्तयितुम् उच्यते चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौ सेशाब्दइ तिरूढि सिद्धे ईशः सइतिनियमार्थं विज्ञायते ईशेरेव सेशाब्द इत्यन्त्वोडज
नोरिति सइतिथासः सइत्यस्यानुकरणं तथा सुलुगिति समासानुकानिर्दिष्टम् इष्यत इति नवा निष्टार्थो योगविभागः जनिषु इति व
त्पेन प्राप्त स्यवकुलसदसीतिलुकृत्कारसत्तादयधालोपाभावः जायसइत्यत्र तु निपातनाद्विकरणे कृते तेनूभवधातो रिडभावः ईशोस
हि सिमाभूदिति चकारेणेशानुकर्षणात् सकारादौ ध्वशब्देरिटः सिद्धे ईशः सइति नियमः क्रियते ईशेः सेशाब्द एव सकारादाविपनो
न्यस्मिन्सकारादावितिपयघस्यैकदेश विकृतमनन्यवदिति सेशाब्दः सेशाब्दएव भवति तथाप्यमासे सकारादेर्वा वर्णस्याभावात्स्य

इध्यतेईशिध्वेइति ईडजनोः स्त्र्हि सेमाभूदिति इध्यते ईडिषे जनिषे ईशोः स्त्र्हि सेमाभूदिति इष्यते ईशिषे ति सेन्तर्हि यः स्वश
ब्दः तत्र यथा स्यात क्रियासमभिहारेयः स्वशब्दः तत्रमाभूदिति अत्रापीष्यते समभवानीशिष्ये वायमीष्टइति आत्मश्च ध्व
ते एवं ह्याह सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनादिति अत्तायेय: किं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते उत्त
हो न किं वार्थानुवृत्त्या ॥ ७ ॥ शिध्वे २

तमाश्रित्य स्वशब्दो यावत्येते सेनतर्हीति ईडजनोः [illegible] स्वेचेसनेनसर्वसकारादेरिटि विहिते ईशः स इत्यनेन नियमः क्रियते सेशाब्दएव
सकारादाविति तेन शिषइत्यत्र भवति इशिषत्यत्रापि सूत्रानिवृत्ता वाच्यं लोट एव स्वशब्दो नान्यो से शब्द इति यावत्से
ते अत्रा[illegible]याति लोटूध्व माशो हि स्वो लोटो भवतद्युक्तं तेन यथास्य लोडादेशस्य स्वशब्दस्य संग्रहणं न ग्रहणादिट् भवसे
वं क्रियासमभिहारे समुच्चये च लोडादेशस्य स्वस्य अत्रे वार्थवार्तिककारस्य वचनमाश्रित्येनाह । आत्मश्चध्वमिति तदेव दोष
वान् गुरुश्च योगविभागस्तस्मादेक एव योगः कर्तव्यः ईशी डिजनीनां से चेति अतो केषाच्चित्तोपारतिसकारान्तानुक
रणत्वात्ठोऽन्येषां तु स्योर्नेत्वात्रिर्देशा स्यपलायसामिद्धं तावन्नाम परणारतोपय इति किं वार्थ इति ॥ आवा पदे शीय आह

आवापेऽाह वादुमर्थेरतिवोरक्ऽाह यघकारइति किंतुनालीतिभावः विकीर्ष्यादिति लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा लोपेत्रितिकृता
हजप्रसंगितान्त्रिप्तोऽलोपः दुषादेशाक्तलोपेहलंतेऽनकारानंतरान्त्रप्राप्नोती त्यनित्यः इतरस्त्रियादेशपक्षावकाशेलोपसनित्यत्ववक्तु
शक्यंनान्यथेतिप्रत्याहविंतघ्रीत्रितिसंयथेवेति नचपननाप्राप्तिन्यायेनदीर्घस्यबाधकइतिशंक्यंचक्तुम यस्मात्तस्मादार्धधातु
केविधीयतइतिसिद्धांतः॥तथाचनाजनोजाइत्यत्रवक्ष्यते॥जानातीत्यत्राप्तोदीर्घोपत्नीत्येवदीर्घोभविष्यतीतिपरिहरतिऽिद्दीर्घोविधी
येतत्कथंजानातीत्यत्रप्राप्तः यत्तुवक्ष्यतेनिडीसेवंनसिध्यतीतिडीसेवंनसिध्यतीतिनासौसिद्धांतः॥मध्येपवादाइत्यनाश्रित्येनदुकृतात्रिन्नाश्रीयमाणोलोप
मेवापदेशोबाधेतनदीर्घम॥दीर्घस्तुयरतात्परादितिसर्वेआसार्धधातुकानु[illegible]रतिः सप्रयत्नेनानेमुकातिदु[illegible]वीतकरणेदी

बादुमर्थेयघकारानरोपाशङ्क्यः आर्धधातुकमात्रेनुनायमलिविकीर्ष्याजिहीर्ष्यात्तेलोपोत्रबाधकोभविष्यति किंतर्हि
स्त्रिन्योगउदाहरणम् पचेतप्रजेत् अत्राप्नोतीदीर्घोपत्नीतिदीर्घत्वप्राप्नोतिसंयथेवेतिपदेशादीर्घत्वंबाधतेएवंक्तेलोपमपि बा
धेततस्मात्सार्धधातुकग्रहणमनुवर्तयम॥आनेमुक्मुकिसदोषः मुकिसतिसदोषोभवति पचमानोयज्ञमानः मुकाव्य
वहितत्वादनुदात्तत्वंनप्राप्नोति ननुचायंमुक्अदुपदेशप्रत्ययः॥अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते नसिद्धात्यंगस्यमुकुच्यते वि
कारणंतत्वागमेसाधनप्रत्ययः अस्यवयः[illegible]अदुपदेशग्रहणेनग्रहीते एवंतर्हिप्रत्ययः करिष्यते॥ ७॥

षइत्यर्थः॥अदुपदेशइतिसएवनसिध्यति अदुपदेशोयंधातुर्विद्यमानपूर्वोनुदात्तत्वप्राप्नोतीतिसएवविधीयमानविद्यमानवदितिह
यपित्वाहलूसएवप्राप्तोव्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभाषाभाष्यकारेणव्यवस्थापितेतिव्यवधानेवमुगागमः ननुचायमिति अकाडयरशइत्या
श्रीयतेनत्वकारणत्वउपदेशइतिमुकुनाकारमात्रमनुबंधइतिव्यवधानाभावः॥आगमेतिआगमिकार्यंमुविधीयमानोयंगमनवद्यव
धानित्यवयवानुनासिकवदधीयेवएवंतर्हीतिककारमनुबंधमकृत्वाविकरणवदकारेणानुनासिकेणआनेमुनामधेयंकरिष्यते॥

॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ स्य२७ ॥

मुवेतियथान्यासाश्रयेणोक्तमनुकृत्यानुप्रकारेणेतियुक्तंवक्तुम एवंतर्हीतिआनसमुदितिसूत्रन्यासेन लिडिदमेवाहिति मुदित्रियमाणेसा
र्वधातुकमनुदात्तंडीसनुदात्तमेवेतिभावः पंचमीनिर्दिष्टमिति एवम् त्रएवानडुहमनेनांगविशेषविहितमितिनदंतविध्यभावेडुत्वंप्रव
र्तिनेनांगसंयोकारस्तस्मात्सएवयडडुदात्तेनांगयद्यप्येवंसूत्रेविशेषणंतथेहार्थांगावयवस्याकारस्यानेनसंप्रवर्तितत्रकृतमितिविशे
ष्यसंप्रधानमेवेत्यर्थः॥आनडुहेपेतिअकृत्वाथेसप्तमीपूर्वत्रकृत्वाथीणाःपंचम्याः षष्ठीप्रकल्प्यतेतिननुपंचम्यासप्तम्याःपंचवसंग
स्यानडुहितिप्रमाणविशेषविहितानडुहविधिप्रसंगः नेषदोषः विशेषणविशेष्यभावेकाप्रवाहंगेनाश्रितोविशेषणंतत्तोमुगाकारमात्र

मभक्तेचकिंस्यादोषोभवति पचमानोयज्ञमानःमुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्व न्नप्राप्नोति एवंतर्हिपरादिः क्रियतेअतोदीर्घोपत्नीतिदीर्घत्वप्राप्नोति नेषदोषः तिङीसेवं नसिध्यतिसत्रेनतर्हिप्रत्ययेपथार्नर्षमेवाक्तंनचुवोरित्यु.
किंस्यादोषइतिपरिहरतिनेमंतत्अदुपदेशभक्तं अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते ननुचोक्तमंगस्यमुगुच्यतेविकरणांतंचांगमेतय
संघातभक्तः॥अत्रश्रावयः॥अदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुमिति अथापभ्रष्टभक्तः स्याद्यदिनअदुपदेशग्रहणेनवोढृगृह्यतेनअ
दुपदेशभक्तंहिभविष्यतिनतत्कथम॥आनेमुपदेशत्रअकारग्रहणंपंचम्यानिर्दिष्टंअंगसंज्ञंचषष्ठीनिर्दिष्टंनत्राश्रयविविभ
क्तिलादत्तइतिपंचम्याअंगविशेषणंतुनतत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यतेएवमपिषष्ठ्याबाधान्नप्राप्नोतिनआनेमुदितिपदसमभ्यक्तइ
तिपंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यतिनास्मिन्नितिनिर्दिष्टपूर्वंसेनि॥अष्टनआविभक्तौ॥

भक्तेत्रव्यवधापकःपघपिमुकिसर्तेर्ध्यधेमात्रोकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशमात्रिकस्यायंस्वरःप्रवर्ततेनथाचयत्रावं
डित्यादेरीर्घऽपिदृष्टेभवतिपचमानइत्यादौवान्तोडितइतिदयादेशाभावोऽनडुहितियरकरणंतत्रआनेमुत्रात्रिदेशसाम्ये
योऽनडुत्सकारलोपोनडुहःप्रमानविचारात्सकारणंतरविहितमपिआनुनासिकस्यानिकमाकारमिहैवोपन्यसंति॥ ७
श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीवत्कुलोद्दीपोजयति॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७

नघंतामिनि नघाः क्षेत्रानवयवत्वात्स्वयमर्थेऽनुप्रवेशाभावः पर्युदासश्चाद्रत्वान्यपरार्थविषयः सहतेनवर्तेतेति परिग्रहणं
क्षेत्रंतेनयुष्मत्अस्मदर्थेनयोरादेशाभवंति नयुष्मत्अस्मदर्थेनयोः सर्वत्रेति अंतशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेनविग्रहः समुदायः
यव समाप्तार्थइत्यवेसावयवेऽन्यपदार्थेतभावः नघंतेक्षेत्रमित्यत्रतेतेशब्दः साप्रीप्यवाचित्यस्यपदस्यार्थेनघात्रनंतभावः यतश्चै
तेसर्वत्रैवांतशब्दः सहतेनेतिवर्ततेतदितिनत्संभवायेऽपसावयवत्वसामीप्यसंभवतिनत्सावयवत्वमेवाश्रीयते अंतश
स्यत इत्सावयववाचिनप्रसिद्धत्वात्नघंवपवत्तासंभवत्तत्सामीप्यमेवांतशब्देनप्रतिपाद्यतेपश्चानघंतेक्षेत्रमिति॥ अ
न्येत्वादुः सर्वत्रैवांतशब्दोऽवयववाचीकस्मिन्नेवमवयवेकस्मिंस्तत्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेदंभा

अस्तिप्राक्तत्माद्दतेते नघ्यानघांदेवदत्तस्यक्षेत्रमितिप्राक्नघाइतिगम्यतेतत्नघ्यः सहतेनवर्तेतेतत्तस्येदंग्रहणं
पश्चाद्विज्ञायेतनेनदस्तिप्रयोजनमस्मर्वत्रैवांतशब्दः सहतेनवर्तेते अथकथंनघंतेदेवदत्तस्यक्षेत्रमितिनघ्याः
क्षेत्रंतेसंभवतीत्यतआहाप्राङ्घाइतिगम्यते अवधिद्योतनार्थेनहिपरिग्रहणंकर्तव्यंमानंतस्यसुप्रसिद्धत्वेपञ्च
त्रैवमांतेयुष्मदस्मदीत्रैवादेशाः सुःक्त्वमांतेयुष्मदोयुष्मानावष्टेअस्मानावष्टेइतिं॥ ७॥ ७॥

ध्यंतनत्रांतशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यंतस्यादेशलाभान्नार्थपरिग्रहणेन अवधिद्योतनार्थमितियदियुष्मद
स्मदीमांतेऽथाप्यमांतेसर्वेषांआदेशाएवमर्थपरिग्रहणम् पंत्रैवेति सामानाधिकरण्येनविशेषण
विशेष्यभावःस्यात्॥ अथापिवैयधिकरण्यमाश्रीयतेयुष्मदस्मदोरवयवस्यमांतेस्तितथापिमत्रमांतेयुष्मदस्म
दीतत्रैवादेशभावादादेशानसुःनवयमादेशिवद्भावोऽस्यप्राप्तिपूर्विकेनेतिनिषेधान्नपरिग्रहणंतुतद्गतादेशसामर्थ्यो
द्युष्मदस्मत्स्वयवेऽपियुष्मदस्मच्छब्दोवर्ततेतदितिसर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येनवास्ववधेयपरिग्रहणेनादेशसा
मर्थ्यादप्राप्तियूर्विकेनेतिप्रतिषेधाप्रवृत्त्यासमानयोरपियुष्मदस्मदादेशसिद्धिः।

पुअयतेरितिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चमत्रैकवचनाधिकारात्वमौनमवतःदृष्टवद्भावादिलोपःक्विपिलोपःकौलुप्तंनस्मानिवर्तिप्रातेयुष्मदस्मदी
तेनःक्षेत्रतादात्म्यसंबंधात्तादात्म्यःएकदेशविवृतसानुनासिकतेयुष्मदादेशएकादेशप्रवृत्तिस्तत्रमोनमहप्रतिभवतिद्विवचनेप्रथमायाश्च
द्विवचनेभाघापामितिमकारस्यानप्रयोगपरत्वाद्युवावयोःक्षेत्रंतेपुनःप्रसंगविज्ञानादातेक्षेत्रंतेयुवामावामितिभवतितृतीयाद्विवचनेयु
वाभ्यांत्रावाभ्यामितिभिसियुष्मभिरस्माभिरितिङेःप्रत्ययेपत्युष्मदस्मदितिङेशयेलोपइतिलोपःएवमभ्यसियुष्मदस्मदितिभि
र्यर्थंतापेक्षेतुशेषेत्राश्रीयमाणेमासरसांभावाच्चोपाभावात्तयुष्मदस्मदितिभवतिदृहलामाचष्टेमामावष्टेइतिणिविप्रत्ययेयानपद
पोरितिवप्रयोःप्रकृतेरकाजितिप्रकृतिभावादस्तिडितिलोपेत्रांतशब्देनयुष्मदस्मदोरवयवस्यमांतेस्तितथापिमत्रमांतेयुष्मदस्म
दीतत्रैवादेशाभावादादेशानसुःनवयमादेशिवद्भावोऽस्यप्राप्तिपूर्विकेनेतिनिषेधान्नपरिग्रहणंतुतद्गतादेशसामर्थ्यो
द्युष्मदस्मत्स्वयवेऽपियुष्मदस्मच्छब्दोवर्ततेतदितिसर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येनवास्ववधेयपरिग्रहणेनादेशसा
मर्थ्यादप्राप्तियूर्विकेनेतिप्रतिषेधाप्रवृत्त्यासमानयोरपियुष्मदस्मदादेशसिद्धिः।

युष्मयतेरितिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चमत्रैकवचनाधिकारात्वमौनमवतःदृष्टवद्भावादिलोपःक्विपिलोपःकौलुप्तंनस्मानिवर्तिप्रातेयुष्मदस्मदी
नःक्षेत्रतादात्म्यसंबंधात्तादात्म्यःएकदेशविवृतसानुनासिकतेयुष्मदादेशएकादेशप्रवृत्तिस्तत्रमोनमहप्रतिभवतिद्विवचनेप्रथमायाश्च
द्विवचनेभाघापामितिमकारस्यानप्रयोगपरत्वाद्युवावयोःक्षेत्रंतेपुनःप्रसंगविज्ञानादातेक्षेत्रंतेयुवामावामितिभवतितृतीयाद्विवचनेयु
वाभ्यांत्रावाभ्यामितिभिसियुष्मभिरस्माभिरितिङेःप्रत्ययेपत्युष्मदस्मदितिङेशयेलोपइतिलोपःएवमभ्यसियुष्मदस्मदितिभि
र्यर्थंतापेक्षेतुशेषेत्राश्रीयमाणेमासरसांभावाच्चोपाभावात्तयुष्मदस्मदितिभवतिदृहलामाचष्टेमामावष्टेइतिणिविप्रत्ययेयानपद
पोरितिवप्रयोःप्रकृतेरकाजितिप्रकृतिभावादस्तिडितिलोपेत्रांतशब्देनयुष्मदस्मदोरवयवस्यमांतेस्तितथापिमत्रमांतेयुष्मदस्म
दीतत्रैवादेशभावादादेशानसुःनवयमादेशिवद्भावोऽस्यप्राप्तिपूर्विकेनेतिनिषेधान्नपरिग्रहणंतुतद्गतादेशसामर्थ्यो
द्युष्मदस्मत्स्वयवेऽपियुष्मदस्मच्छब्दोवर्ततेतदितिसर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येनवास्ववधेयपरिग्रहणेनादेशसा
मर्थ्यादप्राप्तियूर्विकेनेतिप्रतिषेधाप्रवृत्त्यासमानयोरपियुष्मदस्मदादेशसिद्धिः।

युष्मयतेरितिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चमत्रैकवचनाधिकारात्वमौनमवतःदृष्टवद्भावादिलोपःक्विपिलोपःकौलुप्तंनस्मानिवर्तिप्रातेयुष्मदस्मदी
नःक्षेत्रतादात्म्यसंबंधात्तादात्म्यःएकदेशविवृतसानुनासिकतेयुष्मदादेशएकादेशप्रवृत्तिस्तत्रमोनमहप्रतिभवतिद्विवचनेप्रथमायाश्च
द्विवचनेभाघापामितिमकारस्यानप्रयोगपरत्वाद्युवावयोःक्षेत्रंतेपुनःप्रसंगविज्ञानादातेक्षेत्रंतेयुवामावामितिभवतितृतीयाद्विवचनेयु
वाभ्यांत्रावाभ्यामितिभिसियुष्मभिरस्माभिरितिङेःप्रत्ययेपत्युष्मदस्मदितिङेशयेलोपइतिलोपःएवमभ्यसियुष्मदस्मदितिभि
र्यर्थंतापेक्षेतुशेषेत्राश्रीयमाणेमासरसांभावाच्चोपाभावात्तयुष्मदस्मदितिभवतिदृहलामाचष्टेमामावष्टेइतिणिविप्रत्ययेयानपद
पोरितिवप्रयोःप्रकृतेरकाजितिप्रकृतिभावादस्तिडितिलोपेत्रांतशब्देनयुष्मदस्मदोरवयवस्यमांतेस्तितथापिमत्रमांतेयुष्मदस्म
दीतत्रैवादेशभावादादेशानसुःनवयमादेशिवद्भावोऽस्यप्राप्तिपूर्विकेनेतिनिषेधान्नपरिग्रहणंतुतद्गतादेशसामर्थ्यो
द्युष्मदस्मत्स्वयवेऽपियुष्मदस्मच्छब्दोवर्ततेतदितिसर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येनवास्ववधेयपरिग्रहणेनादेशसा
मर्थ्यादप्राप्तियूर्विकेनेतिप्रतिषेधाप्रवृत्त्यासमानयोरपियुष्मदस्मदादेशसिद्धिः।

अतिजरसंपश्येति अतिजरअसरन्तिशिते एकदेशविकृतस्यानन्यवाज्जरशब्दस्यजसिहलेचयोर्नेपुंसकादिति सर्वादेर्लुक्प्राप्नोति ननुच अतिजरशब्दस्यरूढत्वान्नोपसर्जनत्वंबाधितः कथंप्राप्नोति नैतदस्ति नात्रास्मादयः प्रकृतयःप्रत्ययाश्चिन्त्यन्ताहिजरसादेशेनबाधितत्वज्जरसा देशस्यहलेऽनकारान्तत्वात्सर्वादिभावाप्रसंगाल्लुक्प्राप्नोत्येवनेष्यतेपरत्वज्जरसभावइति यापूर्वलुक्प्राप्तिः सोऽपवादेनबाध्यतेहलेतु जरसभावेसन्निपातपरिभाषयाअजादिसन्निपातेन जरसभावोनिष्पन्नोनोपसर्जनत्वादजादिघातेन यैविहल्लुपधवमिति सार्वधातुकसंज्ञाकार्येणसन्निपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविघातिनजरसादेशप्रतिअनिमित्तेस्यान्तदृष्टमितिवा सन्निपातपरिभाषावशात्॥ अतिजरसंपश्येत्यत्रतुनाकारेणसन्निपातेहलन्तप्रजादित्वंभवतीतिभवत्येवजरसादेशः सलजा

अनड्जरसोनुमोविप्रतिषेधेन अथेहलुक्कस्मान्नभवति अतिजरसंपश्येति किंपुनः कारणंहितीयैकवचनमेवोदाहृत्य पन्ने नेपुनः प्रथमैकवचनमपिअतिजरसंतिष्ठतीति अस्मत्रविशेषः नात्रास्मादयः प्रकृतयःप्रत्ययाश्चिन्त्यन्ते किंकारणम्चो सुब्यन्ते परत्वज्जरसभावः हलन्तसंज्ञालुकनभविष्यति सन्निपातलक्षणविधिर्निमित्तेनाहिघातेस्यति पचवमतिजरसंअतिजर सेतित्यत्रनप्राप्नोति अति जरअतिजरैरितिभवितव्यमत्रैकेनदर्शनेनाहदृष्टमवेतन्तस्यहीत्यनेनभवति अतिजरअतिजरैरितिभवि तव्यमत्रसमानेवचनेसापिभाषायासन्निपातलक्षणोविधिर्निमित्तेनाहिघातेस्यति सदादीनामःसदादीनाहिपर्यंतानामकार वचनंसदादीनाहिपर्यंतानामसंबन्धेकिंप्रयोजनंयुष्मदस्मदोनामवदेतानावामावाम्प्रतिति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

दिसन्निपातनिमित्तेतिलुगभावः सदादीनामःयुष्मदस्मदोनामिति युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थानयोरयंचतुर्थीद्वितीयास्थानयोरादेशइति किम पचमस्मच्छब्दएवंतत्तथाप्यसतसाहचर्यात्त्रयुष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्देनोद्दिष्टःभवदादीनामेवेति युष्मदस्मद भवतिनिपातावापत्रप्रकृतत्वंकिमर्थंचास्मदनुकादेशेनभवितव्यमितिसदादीनामेतेकिंमःपाठेकिंप्रत्ययानुबंधेनोतेमम के वित्तुहिशब्दस्यैवेकिमर्थंहमर्थंपाठेनेतेनकिंसर्वनामवद्भवतीत्यादिस्मदतिकिंमोसेदंग्रहणंनकर्तव्यंभवतितत्रभव

४तावज्जादेर्लुक्प्रत्ययनिमित्त४

दस्म

शेषेलोपस्लोपेनेतिपुःशेषेलोपःप्रतिहलन्तस्यविधानालोपशास्त्रेणार्थः कचित्तुशेषेलुप्तेलोपेनेतिपाठः तत्रायमर्थःशेषेविध येलुप्तेलोपाविधीयतेपनेतेन ततोऽदिति वृत्तेरर्थस्यपरनिर्देशःसत्रेवतत्रएवाकोनिर्दिष्टः॥ अथवेति ज्ञापकत्वंविघटयति उपसर्जनानांतत्रत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदोर्लोपःस्यात् अतिहयमिति त्वामतिक्रांतइतिप्रादिसमासःटिलोपइति अतेस तिदाप्रसंगात्तदभावार्थःशेषेलोपष्टि लोपःसतिप्रयोजनेनज्ञापकम् अलिंगयुष्मदस्मदीदृग्ज्ञानमुपगमितंतुच्यते एकयदवा क्यस्यार्थस्यप्रतीतौतत्प्रतियोगंतदुच्यते अश्वत्थ्वग्रामस्थितिलिंगवत्वेकस्मिन्नेयारमुपगतम् अतएवनपुंसकादेशोयुष्मद्

नन्वर्क, व्य

नत्रहिवक्तव्यम्सदादीनामकारेणसिहत्वाद्युष्मदस्मदोःशेषेलोपस्लोपेनेत्यापतेप्राकृतत्वोदिति यदयंसदादीना मविनसिद्धेयुष्मदस्मदोःशेषेलोपशास्त्रंतज्ज्ञापयतएवार्थःप्राक्सतेःअथवेतिनसर्वेषामिति पित्वोपसर्ग लार्थमेवाभावात्तंभवेत नैतदस्तिज्ञापकमुपसर्गार्थमेतत्स्यात्॥ अतिहयमतिवयम् उपसर्गसंज्ञानात्पदत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदोर्लोपःस्यात् अतिहयमिति त्वामतिक्रांतइतिप्रादिसमासःटिलोपइति अतेस दादीनामसत्वेष्यते॥ अतितत्॥ अतितदे अतितदः टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्यइतितत्सतेयस्तेशेषेलोपःटिलोपः सवक्तव्यःकिंप्रयोजनंतदाप्रतिषेधार्थम् टाएसाम्रिति मत्तहिटिलोपोवक्तव्यः नवक्तव्यः॥ अथवाशेषसंज्ञाया शेषेलोपोविधीयतेऽहयुष्मदस्मदोर्लोपइतिइयतेप्रत्ययस्यलोपःसिद्धःलोपमेवमिद्धेसतियत्तेशेषग्रहणंकरोतितत

एतत्प्रयोजनमवशिष्टस्यलोपोयथास्यादिति॥

स्मरोर्विभक्तेरादेशइतिविप्रतिषेधः पठितोनपदसंज्ञास्मिन्नतिवऽस्मीप्रत्ययनिषेधः षष्ठ्याःहतःसतहैरिति नन्वनेनसिद्धत्वाद्धवनाहिलोपो भविष्यतिनैतदस्ति सर्वादेशःस्याद्युपसर्जनस्यवात्रासिद्धिरूक्ता॥ अथवेति उक्तमेतद्युपसर्गविधानादेशहलादावलक्षणादेतद्प समुपवारोविधासतइतिशेषग्रहणविभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम् नत्रिपतेलोपस्यविषयोर्थमपेक्षतेयोयः सशेषःसवदिवेत स्यलोपोहलादीविधेसमर्थानिर्दिष्टःनन्वेवंतत्वंमप्रसारावादेशेषुमपर्यंतानामभावान्नरपरूपणंअळंतस्यशेषेमपदेशभावाद्धलोपाभा वप्रसंगःनेषदोषःप्रागादेशाविधानात्तस्यःशेषेवेनपरिशिष्टइतिपरिशेषात्पादानादनत्रनप्रपर्यंतस्य॥ ७ ॥

लौ

लुप्तशिष्टहीति लुप्तेपशिष्टस्मिन्कार्येसतिसिद्धिः नवमसादिषुचारेशेषकारउच्चारणार्थोहलंतानाएवत्वादेशादतिनक्क
विद्रूपप्रसंगः यदयमिति किंसर्वनामवद्भवतीतिकिमश्शेषेनोपरानाद्विशेषाभावः किमश्शेषेणपदांतरमितिनिर्णयःयस्यहिश
ब्दांतेषामनेनेतिकिमः केनविदध्यात्किमस्मेवद्भवणात् पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्तेरवर्णांतस्यतेनैकादेशेनतुकिमदमेनेनहयो
रकारयोःपररूपेणकइत्यादेःसिद्धत्वात्तवपुनःककारेसतिअनेनसविकारेऽत्यादेशोस्तितुपरिभाषाप्रयोजनाभावात्तथाप्रत्या

लुप्तशिष्टेहिनस्याङ्गःकार्यसिद्धिमनीषिणः एवंतर्हित्वार्थप्रवृत्तिर्लोपपक्षेनसर्वेषांत्यादीनामंत्यंभवतीति परपक्षिमः
करोतिकादेशप्राप्तिरनर्थकाहिकिमः॥ अतएवनीत्येवब्रूयात् सिद्धेविधिरारभ्यमाणोज्ञापकार्थोभवतिनत्वकिमः॥ य
त्वेवविधास्यति॥ अत्रेहिस्मेतिअत्यल्पप्रसंगेनसिद्धमनसर्वेषांवा॥ तत्रारभ्यमाणेककारेऽभविष्यति कुतोनुखल्वेवन
त्रअनेऽर्थेप्रारभ्येतिककारेऽभविष्यति नपुनःककारेसति यत्तर्हिकिमोग्रहणंकरोति ज्ञापयत्याहिकान्॥
अतएवनीत्येवब्रूयात् एवमपिककारमात्रान्त्यस्यप्राप्नोति त्यदादीनामितिवर्तते नचान्त्यकिमः त्यदादिषुककारव
दिति एवमर्थमेनंकांतिकंज्ञापकम् एतावदुज्ञाप्यतेनसर्वेषांत्यादीनामतेभवंतीति तत्रकुतएतत्तद्धिपर्यंतानामधि
ष्यति नपुनर्युष्मदस्मदंतानांवाएतेभवंतानांवाकिंत्व अवश्यखल्वपुनरर्थंकिमोग्रहणंकर्तव्यम्॥ ७ ॥ ७

स्यात्ताकारेतभवतीतिककारेऽकारउच्चारणार्थःकादिरेतावत्सत्रंकिमेनेअकारस्यसर्वसूत्रादनुवर्तनेस्मकारेःघरसेनिदुका
रसभवतिमकारस्यानुस्वारेणककारमात्रादिति चैव वाक्यशिष्टावपिनवान्यदिति पचपिमकोणित्यदादीनमकवाककारवंति
तथापितेषांकार्येऽकारएवेतिनास्तिविशेषः हकिंशब्दयनुसदचत्भवतेव एवमपितिविशेषस्य निश्चयप्रत्ययप
त्वात्प्रमाणाभावात् ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम् ॥ ॥ ७ । ॥ ॥ ७

सकचूवार्थइतिसर्वेसमाकत्वकसकारेशेषपदात्सादिसेवमर्थेकिमःकरोतिकर्तव्यमनेनज्ञानार्थविवक्षायांकरोतेवभवतिनतुककरोति
भवतिननुनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिसमाकत्वकसकारेशेनप्राप्नोति नचशक्योवक्तुंकिमःकरोतिवचनसामर्थ्याद्भवतीतिकिमइतिस्था
निनिर्देशोज्ञानार्थत्वात् एवंतर्हितंत्राश्रयणात्समाकत्वकसापिभवतीत्यदोषः कथंतिकिमर्थमितिचुभावेकृतेअंगवृत्तइतिवचनादेर्गुणो

कुतिहोः कथंनीतिकादेशः खल्वप्यवश्यंसमाकत्वकार्योवक्तव्यः कः कोकेइत्येवमर्थम् तस्माद्धिपर्यंतानामतेभवक्तव्यम् यदा
दीनामककारेणसिद्धत्वात्पुनरस्यदोःशेषेलोपमलोपेनज्ञायतेप्राक्कृतेतोदिति॥ अपिवोपमलार्थमज्ञाभावात्॥
तेभवेत्॥ दिलोपेपष्ठावशावार्थः कर्तव्यइतितत्स्थानम्॥ अथवाविशेषसंप्रत्ययेलोपोविधीयते लुप्तशिष्टेहिनस्याङ्गः
कार्यसिद्धिमनीषिणः। कथं। किंकारेणोच्यतेनकुतिहोत्सिपेवेत्येत कास्मात्सिद्धिः कथंनादेशेनसिद्धमनसिध्यतिश्रा
गुणः प्रसज्येत तदोःसःसावनंत्ययोः किमर्थमनंत्ययोरितुच्यते॥ अत्रयोमिमइति नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ अतएवयोर्बाध
कंप्रविष्यति॥ अनवकाशाविधयोबाधकाभवंतिसावकाशंचात्रम्॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मर्थ

नेवति पदादेशस्यनांगत्वान्नविष्यतीतिभावःनसिध्यतीति निष्ठितमस्यदुर्ज्ञानत्वात् तदोः किमर्थंपदादिविशेष्यभावेकामचारात्तदा
दीनावद्धिपर्यंतानामध्येतत्कार्यंतत्सकलसिद्धसंभवात्तदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सर्वविधीवपमानेऽनंत्ययोः सावकाशेऽत्य
योरतेनबाधितइतिप्रश्नः अत्रयोरितिपरसप्तम्या प्राप्नोतितत्कारसोत्यस्यासंभवेऽपिसत्रेद्वयारूपादानादत्रयोरितुक्तम्॥ नैतद
स्तीति। पूर्व विप्रतिषेधेमा श्रियंचो दयति॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

शीभावश्चेति ओडः इति ववनादौकारस्यैवादिदादेशानुमानंवर्णीभावनिर्देशोवाऽऽकारस्योच्चारणार्थस्तदादीभावप्रसंगः पदान्तपूर्वसवर्ण
णनिर्देशः ॥ तत्रादाद्यन्तादिनियमाद्विवचनयोरेवशीभावनभाव्यमितिदोषाभावः इत्यपिप्रक्लृप्तनिर्देशनप्रत्ययपरिहरणार्थम् ॥ नन्वेकारिके

शीभावप्रसङ्गेन इत्यवशीभावश्चेत्युक्तं प्राप्नोति ॥ अथोच्यते ब्राह्मणौ ॥ आपजुत्तरस्यौडः शीभवतीतिशीभावः प्राप्नोतितस्मात्तो
र्लोपोवक्तव्यः सोऽप्रतिषेधमाकवूकाद्वासादुत्वे सेत्रोऽप्रतिषेधः साकवूकाद्वावक्तव्यः साचयरस्योत्वेचकृते ॥
असकौअसुक उत्तरपदस्यतानाम्नादेशाउपदेशिवद्वचनम् उत्तरपदस्यतानामदादीना ॥ आदेशाउपदेशिवद्भावोवक्त
व्यः परमाहंयरमायंयरमानेनकिंप्रयोजनम् ॥ अनादिष्टार्थाः ॥ अकृतेआदेशोआदेशायथासुरिति किंपुनः कारण
म् एकादेशस्यावद्भवति नपुनरादेशाः ॥ नयरत्तादेशैर्भवितव्यम् बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगाआदेशाः ॥ अन्तरंगएको
देशः ॥ अस्तिबहिरंगमन्तरंगम् तत्रयुष्मदस्मदोवद्भावोवक्तव्यो नवक्तव्यः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनिष्ठयरोत्तरपदयोस्तावत्ता
र्यंभवति नैकादेशइतियदयमेतद्रूपमपरमस्तिप्रतिषेधशास्त्रं कर्तव्यंकृत्वात्तापकम् ॥ इदेदिद्वावचौ ॥ तत्रैकीयमस्तिलोपेनाय
क्रियते ॥ अपरएकादेशेन ॥ अनकारंद्रुः सन्नन्तः ॥ तत्रकीदृशैः प्रसंगः पश्यतिवाचार्यः पूर्वपरोत्तरपदयोस्तावत्कार्यंभव
तिनैकादेशइति ततोनेद्रूपमपरमस्तिप्रतिषेधशास्त्रं ॥ अदसः सोमावेदोतकिंसुलोपोविधीयतेऽकृत्वाचुष्टनसबुद्धिर्ने
हलः प्रकृतंहि ननु ॥ अथएवंभवेत्तस्मिन्नलीमनुवर्तनात्तप्रसयस्यात्वकादिशशीभावप्रसङ्गेन ॥ ॥ ७ ॥ ७ ७ ॥

इत्यत्रदोषः समानकालप्राप्तिकमेवयेकादेशमित्यंप्रतीयते नतुभिन्नकालप्राप्तिकं साकवूकीदिति साकवूकाद्यः सुर्विहितः तस्मि
न्निमर्थे प्रतिषेधसन्नियोगनमासपरस्याकारस्यलोपोभवति बहिरंगाआदेशादिति समासाद्यविभक्तिरुत्पद्यतेतदर्थेसेलातेना
नंगत्वादेकादेशेकृतेतत्सादिवद्भावादेशेषुक्रियमाणेषुपरमहपरमयेमित्यादिरनिष्टप्रसंगः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७

मृजेर्वृद्धिःमृजेर्हिविधौक्तिप्रतिषेधः मृजेर्वृद्धिर्विधौवक्तव्यंतत्रप्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ कंसपरिमृड्भ्यांकंसपरिमृडभ्यांधातोःस्व
रूपग्रहणावातत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धम् ॥ अथधातोःस्वरूपग्रहणंतत्प्रत्ययकार्यविज्ञानात्सिद्धम् धातुप्रत्ययौभवतीतिएषापरि
भाषाकर्तव्या कार्येतत्सापरिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनंसृजिदृशिभ्यांतिनशिहंतिगिरार्थं सृजिरजुसृड्भ्यांरजुसृड्भिः सृजि
दृशिदेवदृग्भिः दृशिग्रहणंकिमर्थं उरकमगमाम्उरकमगग्निः भवतिनशिप्रणड्भ्यांप्रणड्भिः नशिहंतिवार्त्रघ्नश्चौणघ्नः हंतिगिरिदे
वगिरः गिरियदिहरुपग्रहणादनुबंधेप्रसड्भ्याप्रसड्भिः ॥ अनुदात्तस्यचयदुपधस्यान्यतरस्यांकिति अमप्राप्नोति एवंत
र्हियपरिभाषाकर्तव्याधातोः ॥ कार्यंप्रत्ययानंतरंतत्प्रत्ययसंज्ञंभवतीति सानंतरंषाष्यपरिभाषाकर्तव्यानकर्तव्या ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयय
तिभवत्येषाषष्ठीपरिभाषायदयंत्रीणिग्रहणेनवेष्णति ॥ अचोञ्णिति ॥ अञ्ग्रहणंकिमर्थंवृद्धावष्टज्यर्हणंगोष्ठंवृद्धावञ्ग्रहणंत्रिप्र
तिषेधोनोदृष्टियथास्यात् गोरिति नैतदस्तिप्रयोजनम् ञ्णिकरणमात्रस्यैवात्रग्रहणंविष्यति अस्त्यन्यस्मिंकरणेप्रयोज
नम् किंकरणंयोगावद्धत्रात्तदर्थायादृष्टियथास्यात् ॥ ॥

चेतिणावंकुत्वंवापेहादेशेषुप्रतिषेधइतिनप्रवर्तिष्यतेणाविति अचिविभाषेतिलत्वेनभवतिअमप्राप्नोतीति तद्धिधोधातोःस्वरूपेणा
नुपादानात् ॥ अचोञ्णिति अञ्ग्रहणमिति ॥ अंतरंगंतत्प्रत्ययग्रहणमिकपरिभाषयास्थानादिगतसद्धिःसिध्यति अकारस्यतुविको
धैकदेशत्वादो ञ्यतोलोपइतिलोपेनभाव्यम् ॥ आकारस्यतुविशेषानास्तिसंज्ञयाकरणंभवतिनभावयमितिप्रश्नः गोऽर्थमिति ॥ अस
त्यत्रग्रहणेऽकपरिभाषायास्थानात्गोरित्यत्रसद्धिर्नस्यात् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७

अथयोगविभागः किमर्थः नञिति पर्युदासेनोदाहरणेनयोगविभागस्यप्रयोजनंनास्त्यतेनतथाप्यनेवप्रयोजनोपन्यासायप्रश्नप्रतिवचने स
वायाविति सविधेग्रहणंक्रियतेनञ्ग्रहणंकर्तव्यमितिचेन्नेष्टेर्प्रसंगः णिलंतुप्रत्ययप्रत्यंजनंविगुणोऽयादेशश्चेष्टेनञुपधायाहृस्वार्थंस्यात् सवायइत्येत
नुप्रसंगेनोरात्हृतम् णिलावकाप्रादर्शनार्थंवावचनाद्यर्थइति व्यंजनादिर्यैः प्रत्ययैः तत्रहृस्वार्थंः जैत्रमित्यत्रपुंजिभ्यांत्रो
णादिकष्ट्रणेऔलमितिलत्रनिरत्युक्तिरितिलणे तत्रमितिहृनस्तेविस्मलोपेसतिहृनेरनुप्रयोगेपिस्यात् नेषदोषः प्रापदित्यत्र

अथयोगविभागः किमर्थः नञिणप्यनञुपधायाहृस्वोयेन कारुप्सिद्धिः चायकोलावकः कारकः हारकः एणेहृनेरुप
वोरपरस्यैवानञुपधायाहृस्यविधेर्योगविभागः सविधंव्यंजनाद्यर्थः योगविभागः क्रियतेसामर्थ्याद्व्यंजनाद्यर्थेनूवसाध्य
र्थंसावन्तस्वायोसवायः व्यंजनाद्यर्थः जैत्रेणोत्रसंज्ञायांयोगविभागेवेदानींसविधंव्यंजनाद्यर्थंक्रियमाणेऽणाप्रत्ययेपि
कर्तव्यप्रवृत्तिर्किंप्रयोजनम् गार्ग्यम् नन्वेवंणिलंकरणसामर्थ्यादेवात्रहृस्विविष्यति॥ असत्यपिलंकरणेप्रयोजने
म किंगावोगावः॥ अचादेरिहृनेऽनञुपधायाहृस्विर्यथास्यात् यत्नेनाणिलंकरणंतत्रनवकाशंतत्सानवका
शंहृस्वंविधास्यति येयंखल्वपिणिलंकरणसामर्थ्यात्तत्रनिरवकाशंहृस्वंविधास्यति ततोऽत्रहृस्विर्विष्यति॥ अथवेयंपरिभाषा
लुप्यतेतस्मादुत्तरंकर्तव्यमनुवर्तते॥ अञ्ग्रहणंकर्तव्यम् ननुचक्रियतएवद्वितीयंकर्तव्यम् यथाचामादिग्रहणं
णाञ्जिश्रोषणावित्यत्रेतत्रापीतरेतरयोगद्वन्द्वेनाचामादेरित्यत्रेति॥ अथवेयंक्रियमाणेऽपिग्रहणेकस्यचामादिग्रहणविशेषणंस्यात्॥

हणंक्रियतेनहि अञ्ग्रहणंकर्तव्यमितिअचामादेरितिषष्ठ्यंतेनसामानाधिकरण्येनादेर्विशेषणंतुप्रत्ययवादिकम्
विशेषणंस्यान्नादिकएवाचोहृस्विप्रसंगः॥ अथाक्रियमाणेइतिनिर्धारणेसप्तमीयंस्यादचांमध्येयोऽजादिरचांमध्ये
नुपधोनेयथाऽचोञ्णितीत्यत्रअजादेरिति नन्वदर्शनात् सामर्थ्यादजादेरेवभविष्यति तत्सामर्थ्यात्तर्हिनिवृत्तिरेवा ऽग्रहणस्य
स्यान्निष्प्रयोजनत्वात्॥ अकारस्यैवहृस्वस्यान्यस्यनिर्देशस्तत्कृतादावुपधायाःस्यादेव॥ अकारेणनिर्दिष्टोय
णाञ्जेतरनिवृत्तिः प्रयोजनम्॥ अथवैवंयोगाहृतिणकोभवतिरध्याक्रियतेतेनतुल्यकालत्वाद्विधानस्यकार्यंस्यार्थाहृस्व

विशेषणम् तत्रकोदोषःदृहैवस्यात् ऐतिकायनः त्रैयगवःदृहनस्यात्गार्ग्यैवात्यदृति तत्रार्घेऽग्रहणंक
र्तव्यंनकर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते केप्रकृतम्॥ अचोञ्णितीति विपरिणतमनुवर्ततेऽनञुपधायाअचइतिअजादेस्य
उपधायाहृद्धिः प्रसज्येतप्रादृश्यदृति॥ अकारेणानपरेणाचंविशेषयिष्यामः॥ अचः॥ अन्तइति हृहरानोअचइ
त्यनुवर्तते॥ अन्तइतिनिवृत्तम्॥ अथवाबहुकंगतेयधिकाएःनघसाघंबहुकाऽन्तइतिसुप्यागमेतिनहृदधिकाए
॥ अथवैवंयोगाःकरिष्यते॥ अचोञ्णितीतिनञुपधायाः॥ तत्रतद्धितेषुचामादेरितिजैत्रेकयोर्गोहृत्तिर्भवतितद्धितेषुचामा
दिवृद्धावेवोपधालक्षणाप्रतिषेधः॥ तद्धितेषुचामादिवृद्धौत्रेतिनञुपधायाहृस्वप्रतिषेधेवेवंकृतेसतिः क्रोष्टुः॥ जागृदृतिननुचा त
चामादिवृद्धिरितिनोपधालक्षणाहृस्वंबाधिष्यते कथमत्यस्योदाहरणंनाऽन्यस्यवाधिकास्यात्॥ अस्तिखल्वपिसंभवेबाध

नंभवतित्रैलिंग्यंसंभवोपदुयभयस्यात्॥ गा ह

त्रैयग्वस्यनामावः त्रैष्टृइतित्रैष्टृश्चहृत्तजतान्तस्यैदमित्यणित्रैयगवःदृहनस्यात् जागृदृतिजागर्तेर्दृहनस्यात्
ते तत्रतत्रकोणिन्न्यायावतारः इतरेतरस्यतस्यनिमित्तंदृहनस्यवाहृकथमत्यस्येति॥ आमलकीजइत्यादावन्यस्या पिसंभवे
विधीयमानोऽन्यस्यबाधनएवेत्याश्रयाहृ अस्तिखल्वपीति॥

परिहाणेतामिति परिभाषेयम् देविकादीनांवृद्धिर्विधीयमानाकारएवैतौतिकेवलानान्तादीनांचवृद्धिर्देविकादीनांभवतीतितत्रैवषिभाषाप्रवृत्तिःसुदे
विकोपांतुणावृद्धिर्नसादेर्विकारिणावृद्धस्यकिंतुतदंतस्येतिपरिभाषानुपस्थानादोकारएवभवति यद्योदेङ्गांपरिभाषाश्रीयते नकार्यकालाऽन्यथा
गप्रकरणेदेविकादिवृद्धस्यकिंतुतदंतस्येतिपरिभाषानुपस्थानादोकारएवभवति यद्योदेङ्गांपरिभाषाश्रीयते नकार्यकालाऽन्यथागप्रकरणेदेविका
दीनामादिरुपस्थानादाप्तिप्राप्नोः पूर्ववदन्यतरप्रसंगात् इह तुप्रदेङ्गेसूत्रेक्रियमाणेविधिरेवाकारएव भवति अर्थात्लेकारस्यनिहतीति

परिहाणंतरमेवेदंमत्वापठितंकथंचेदंपरिहाणंतरंस्यात् यदिनाघञ्जिशेषणंदेविकादयः अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमाघञ्जिशेषणंदेविका
दयइति यस्तिाघञ्जिशेषणंदेविकादयः स्युरिहापिप्राप्नोतिसुदेविकायाभवः सोदेविकंइति अथान्नाप्याघञ्जिशेषणत्वादित्येवमि
ङंपरिहाणंतरंनभवतिनन्वेोयत्रक्रियमाणोदोषस्तत्रकर्तव्यमिति किंतर्हिपत्रक्रियमाणोनदोषस्तत्रकर्तव्यंकचक्रियमाणोनदोषः
संज्ञाविधौह्यदृष्टंदैचदेविकादीनामाकारइतिसिध्यति सूत्रंतर्हिभिद्यते यथान्यासमेवास्तुननुचोक्तंदेविकादिषुतदादिग्रहणा
मन्यत्रतद्ग्रहणात्तदंतग्रहणंद्वेतिपरिहृतमेतत् आघञ्जिशेषणत्वात्तिङन्तयोर्धेवकेवलग्रहणान्न्याग्रहेआघञ्जिशेषणं
देविकादयइति नस्केवलग्रहणसैतत्प्रयोजनम् इहमाम्नत्मात्रोधमूलाः शालयइति परिवाघञ्जिशेषणंदेविकादयः ततः
केवलग्रहणमर्थवद्भवति॥ ७॥ ॥७॥ ॥ २ २ २ २॥ ॥२ २॥ ॥

तिनापंपरिहारउपपद्यते ओनरनमनिवर्तकात्वाद्धेति सूत्रंतर्हीति अष्टाध्यायीलक्षणंसूत्रंसंनिवेशांतरमाश्रयतोभिद्यते अथवास्त्रेवसूत्रस्यस्थानभेदाद्वे
दोभवति आघञ्जिशेषणत्वादिति द्वितीयःपरिहारोदूषितः सर्वस्यकस्थितएवअत्रेत्रेवार्थेलिंगंदर्शनम् न्यधोधेवेति केवलग्रहणमिहप्रकरणेपठ्यमा
णमाघञ्जिशेषणमिति ज्ञापयति अन्यथानदनर्थकंस्यात् नचतदंतविधिनिएषार्थेअंगेनन्यधोधस्यञ्जिशेषणात्तदंतविधेरप्रसंगात् ॥ ॥

तदेतदिति अथयुक्तमिदंन्यग्रोधस्यकेवलस्येतिवृद्धिनिषेधस्यैवञ्जिविधापकमितिकेवलग्रहणंज्ञापकार्थंभवति व्युत्पत्तिपक्षेतुनन्वाभ्यामितिसिद्धेकेवल
स्यैवन्यग्रोधस्यग्रहणंयथास्यात् न्यग्रोधमूलाः शालयस्तादौमाभूदिति नियमार्थंकेवलग्रहणंज्ञापकंभवतिनहिन्यग्रोधस्येत्येतावताऽभिमतनियमसिद्धिः नन्वंगस्यतुन्य
ग्रोधस्यनांगादेरित्येवमिष्टोनियमःसिध्यत्येव नैतदस्ति आनिशोःविनियमः स्यात्न्यग्रोधस्यैवनिग्रहात्यस्यवृद्धिरितिषेधइति तथाचनेपाणिकोनेपासिकइत्यादेर्नस्या

तदेतत्कथंकृत्वाज्ञापकंयदिन्यग्रोधशब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंभवति अथहिन्यग्रोहतीतिन्यग्रोधः ततोनियमार्थंपरांतरइतिकृत्वा
नज्ञापकंभवति वहीनरस्येहद्वयेनवहीनरस्येत्येवंवक्तव्यम् वहीनास्यापत्यंवैहीनरिः कुणिरावरुत्वाद्वैषवहीनाः कस्तर्हिविहीनरए
षःविहीनोनरःकामभोगाभ्योविहीनरः विहीनरस्यापत्यंवैहीनरिः नन्वाभ्यांपरस्याद्वृद्धित्वमस्याभ्यांपरस्याद्वृद्धित्वंसिद्धम् कु
तः अपवादोद्वैर्विहितोअथवारोद्वैर्विहितावुच्येते नित्यावेवैतौतयोर्द्वैः अथवा नित्यावेवौकृतामपिद्वैप्रामुतः अकृता
मपिश्रीनरसिंहोतयतितएम्॥ ॥ ॥ ६२ ६२ ॥ ॥ ६२ ६२ ॥ ॥ ६१॥ ६१॥ ॥

तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनायास्तादेरियंतुनिषेधस्यैवार्थेज्ञापकोभवति वहीनरस्येतिवहीः स्यास्तीतिवहीस्वासौनरश्चेतिकर्मधारयसमासोन्ये
षामपिदृश्यतइतिदीर्घः तस्यापत्यमनञ्जतत्रादिवृद्धेरणवारकारेविधीयते इकारस्यवृद्धिर्भवत्येव नचतेस्यांप्राप्तायांरत्वंविधीयते पतःसापिबाध्येतवहीनो
नरइति इषोदरुत्वान्नलोपः नघाभ्यामंघाभ्यांपूर्वोवैनितेयेवसूत्रंकार्यंनार्थेवृद्धिनिषेधेवेचनञ्यवहारविनिएकस्मिन्नगविशेषेविनावाधकाधकभावदर्शनोर्
धीयमानावैसामान्यविहिताया वृद्धेर्बाधकोसाप्यसंभवेसामान्यविशेषविषयतेा॥१ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

स्थानीविषयभेदादस्त्वेयेज्ञ इवोर्वाध्यवाधकत्वेप्रतिविधानुमाहयद्यपीति अभ्युपगमवादेनोच्यतेनहिवृद्धोसत्यांसर्वेष्टसिद्धौ वैयाकरणाभार्यदुत्पत्र
हाद्विनिमित्तसंनिपुंवद्भावप्रतिषेधप्रसंगात् तस्माच्छ्रोत्रादाप्तोहद्विमनित्यावाधित्वानित्यावैचोभविष्यतः बाधितत्वाच्च पुनर्हद्विर्नभविष्यतीत्येषु
वेषम् एवोर्विषयार्थमिति पाभ्यांघाभ्यांपरस्यहद्विः प्राप्नोतिनिषिध्यतेताभ्यांपूर्वौवैचोपधास्यातामन्याभ्यांमाभूतामित्येवमर्थंप्रतिषेधविधानम्
आधश्चेर्यथानतौ विनिष्पानामिनिवाक्यशेषः अध्यारूढोऽध्यमितिप्रादिसमासः अतएवअसत्यपिनिषेधविधानेदोषंपरिहर्तुमाह अचामादेरि
ति। अचामादेश्च स्थानेयौपूर्वौताभ्यांपूर्वौभवतस्ताभ्यांयमोन्याभ्यश्चिरिसादेचोरप्रसंगः आशीर्लिङ्करति द्वित्र इत्यत्र शीलीभूतरतिनद्विर्यस्मात्सः ते

॥नित्यत्वादेचोः कृतयोर्यद्यपिहद्विस्तयोरेवकिमर्थमेतिशिष्यते अथकिमर्थप्रतिषेधउच्यतेऽचोविषयार्थंप्रतिषेधस्तत्रिषु
क्वचनम् एचोर्विषयार्थंप्रतिषेधसन्नियोगेनैवेचावुच्येतेपत्रघाभ्यांपरस्याहद्विस्तत्राधश्चेर्यथानतौ यत्रघाभ्यांपरस्याहद्वित्वमु
च्यतेतत्रैचोपधास्यातामिहमाभूतामाध्यश्चिः माध्योश्चिरिति नैतदस्तिप्रयोजनम् अचामादेर्घाभ्यांहितौ अचामादिनात्र
द्वौविशेषमिष्यामः अचामादेर्यौवाविति कथंघाआशीर्लिङ्केनतौ आशीर्लिङ्करत्रकस्मान्नेतोभवतः यत्रहद्विरचामादे
स्तत्रैवावत्रयोर्हिंसा ॥

तत्रज्ञ अधर्धसर्वद्विगोरिस्त्रार्हादित्यधिकारात्लुकनभवति अत्रा चामादेरेवोयकारस्यविधानात्ततः पूर्वएकारः प्राप्नोति तावितिद्वि
चनंमाद्भूरुपलक्षणार्थत्वादुपात्तम् यद्यपिह्योस्थामाश्नाविशेषणभावेऽप्यत्रैवोपस्तु यापिविशेषणेसर्वंनसिध्यतीतिप्रतिपादनायेदमुप्प
न्ने एतत्परिहरति पत्रेति अचामादेरितिपाहद्विः प्राप्नोतितदपवादावैचोविधीयेते अत्रतुसंख्यापाः सवत्सरसंख्यस्येतिहद्विर्विधीयते अचामा
देरितिवर्तते तंत्रेणचतेहद्वे अचामादेरित्येतदाश्रयते तत्रैकस्वरूपपरम् तेनाचामादेरित्येवंपाहद्विस्तस्याप्राप्तापोतदपवादाक्वचामादेः स्थाने
ऽभ्यांपूर्वावैचोभवतइत्यर्थः संपद्यते आनृसिंहोजयति॥ ॥ ८ ८ ॥ ॥ ६९ ६९ ॥ ॥ ११ ॥ ॥

पूर्वमितिशेषः। अत्र
ऽवयवकस्यापि
लक्षणार्थत्वादुपात्तं

राम० ६९

उत्तरपदाधिकारेपीति तथाचाशीर्लिङ्केदोषः पूर्वत्रेयलिंदृति। प्राचांग्रामनगराणामितिउत्तरपदेहद्विः प्राप्तानिषिध्यते नेषदोषदूति आशीर्लिङ्रूप
त्रतेदत्रेतिप्रसाख्यातम् यानाति अचामादेरवः स्थानेभवत्यंयकारइतिरेचप्राप्नोति नलुवांतरंगत्वात्पूर्वमेवयणादेशम् हद्वापिप्राकरणेस्वश्च
इतिपूर्वमिक्यणभवति ततोयआभूतपूर्वगत्यात्रचामादेर्यणोभवतस्तथायणादेशोभवतीत्यदोषः अथः पूर्वविज्ञानादितिपोऽनादिष्टादवः पूर्वस्तस्य

पत्रावामादेरित्येवंहद्विस्तत्रैचावुच्येतेत्यत्रघोरित्येवंहद्विः किमिदंघ्वोरितिउत्तरपदस्येतिउत्तरपदाधिकारेप्यवश्यमेजागमो
नुवर्त्यः पूर्वत्रेयलिंदेभवः पूर्वत्रैयलिंदृत्येवमर्थम् नेषदोषः उत्तरपदेनात्रचामादिर्विशेषविष्यामः अचांमादिनाघीउत्तरप
दस्यचामादेर्यौवाविति अथकस्मात्पदांताभ्यांम् अथकिमर्थंपदांताभ्यामित्युच्यते यष्ठेणोनभवेद्यणः ण्णोयणादेशो माभू
त तर्यप्छात्रायानाऽति हृदेवेयाकरणाः सोवश्चऽतिशाकलेप्राप्नोतिघ्वोश्चस्थानिवद्भावादवोप्राप्नुतः शाक ल्यायावादेशो
ऽवोऽकिमुक्तंशाकलेतावदुक्तंभवति निरुक्तसमाम्नायोः शाकल प्रतिषेधऽतिआम्नायवोः किमुक्तम् अचः पूर्वविज्ञानादेचोः सि
द्धमिति घाभ्यांपरस्याहद्वित्वमथवादोहद्वेहितौ नित्यावेवैतयोर्हद्विः किमर्थमेतिशिष्यते यत्रघाभ्यांपराहद्विस्तत्राध
श्चेर्यथानतौ अचामादेर्घाभ्यांहितौकथंघाआशीर्लिङ्केनतौ यत्रहद्विरचामादेस्तत्रैवावत्रयोर्हिंसाअथकस्मात्पदांताभ्यांय
थेणोनभवेत्यणः द्वारग्रथपरस्मोहद्वित्यनुवर्ततेउताहोनकिंवातः यद्यनुवर्ततेशोवंमांसंहरिलोपेकृतेऽजागलीनप्राप्नोति॥

विधौस्थानिवद्भावऽत्यर्थः द्वाग्रंपूर्वस्त्रेहद्विनिषेधः प्रतिषेधेलाघवायकृतोनत्येकेनावामादेरित्यनेनोभूयंविशेषपितुंशक्यम् नाप्यप्रतिषेधमानाद्ध
द्विवामादेरित्यनेनवा क्वाविशेषपितुमिनियथान्यासंप्रतिषेधमाश्रित्यविचार्यते परस्यनि पदोति यत्रैवहद्विप्रतिषेधस्तत्रैवैभ्यांभावेनान्यत्रशोव
सितिशुनोविकारऽनिप्राणिरज्ञनादिभ्यो ञित्यञ्प्रत्ययऽशब्दस्यतुपाऽसरादयोऽर्थः स्याच्छोवहानमिति॥ ॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतः॥ ॥

यावंनोयणश्चेति अप्रदांतार्थत्वादस्यसर्वेभ्योयणभ्यः पूर्वविधौप्राप्तुतः प्रतिषेधेनविधीयमानेयाभ्यांद्वाभ्यांपरस्यवृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यांपूर्वविधाविति नास्तिसर्वप्रसंगः प्रकृत्यैकाजिति इष्टेभेयः सुप्रकृतिभावः तथाचशाटेवतास्यसदृत्यत्रनभवति इहत्वविशेषेणप्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्तम् परिहारस्तिकुंभपदर्शनार्थंअत्रहिएतावदिलोपंबाधित्वावृद्धिः प्राप्नोतिषिध्यनश्चेतिभवत्येजागमस्तस्यमत्रपरिहारः सुष्ठुवाअध्ययनमिति अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः आङ्यामध्येप्रक्षेप्तव्यः अचामादेरिति वर्त्ततइति। तत्रैवंसंबंधोस्वामादेरनंतरोयोस्त्रीताभ्यांपूर्वविधौभवतइतितेनस्वाध्या

अथनिह्नवेस्वाध्यायस्यद्व्योद्व्यादिषुपठ्यतेतत्रयावंतोयणः सर्वेभ्यः पूर्वमेजागमःप्राप्नोति पठ्येछ्रमितथाल्लुक् अस्यतावदनुवर्तते कथंशोवंमांसम् आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् नात्रालुतेरेजागमेटिलोपः प्राप्नोति किंकारणम् प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावेनभक्तिव्यम् तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् अथवापुनरस्यनिह्नवेननुचोक्तंस्वाध्यायस्यद्व्योद्व्यादिषुपठ्यते तत्रयावंतोयणाः सर्वेभ्यः पूर्वमेजागमः प्राप्नोतीतिकःपुनरर्हतिस्वाध्यायशब्दंद्व्यादिषुपठितुम् एवंकिलपठ्येतस्वमध्ययनंस्वाध्यायइति तच्चन सुष्ठुवाअध्ययनंस्वाध्यायइत्याशयः शोभनंवाअध्ययनंस्वाध्यायः अथाविस्वमध्ययनंस्वाध्यायःएवमपिनदोषः अचामादेरितिवर्ततेस्वादेःस्वन्यस्यद्व्योद्व्यादिषुपठ्यते तत्रकःप्रसंगोयत्तदादेः स्यात् नैवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेनादिविधिनाप्राप्तिर्नैवतदादिविधिरस्ति अतउत्तरपठितप्रतिषेधेस्वादिग्रहणात्ता

तेपकमन्यत्रस्वन्यग्रहणेनतदादिग्रहणमस्यशोवहानाद्यर्थम्॥ ॥

पक्षेइषकारणत्सर्वेजभवतिनतुयकारेणेत्यर्थः यद्यपिस्वोध्याय :स्वाध्यायइत्यस्यामपिसुप्तोस्वाध्यायद्व्योनपठितव्यः स्वशब्दस्येहपाठात्तदा ति विधेश्चेष्टत्वात्तथाऽपिपाठोऽपिदोषोनास्तीप्रदर्शनार्थमाभाष्यकारेणापाठमभ्युपगम्यपरिहारोऽभिहितःस्वादेस्तदादिविधिनेति। आद्यच्चिशोधनत्वा द्व्यादीनांतदादिविधिरस्तिरतस्त्वग्रहो तामिप्रायेणाह नैवतदादिविधिरस्तीतिस्वन्यग्रहणमितिस्वन्यग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादेतत्प्रकरणानि ष्टिष्टैष्टिकादिभिर्हीष्टिभिश्चारेरचोविशेषणात्तदादिविधिर्भवतीतिज्ञाप्यते ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शोवहान मिति जिहतेरस्मिन्निति लुट् श्नुनांहानमितिषष्ठीसमासः श्वहानमस्मिन्नस्तीतिवृस्मिन्नस्तीतिदेशेतत्रान्नीप्रणा ह द्व्यादिनिषेधः ऐजागम श्वद्व्यादित्वात्शोवादंद्रुवति। पशुनोदंद्व्याच्चादंद्व्याश्नुनोदंतदंष्ट्रेतिदीर्घः तत्रभवइत्यणसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिह द्व्याच्छोनभवति इकाणादियहणमि ति स्वादेरितीतिसूत्रंकर्तव्यम् त त्रयास्मिन्विधिस्तदादाचल्ग्रहणइतितदादिविधिर्भवति श्वागणिकइतिश्वगणाङ्ठक्श्रेतिठञ् तदंतस्येति ञ्नित्यस्य श्वाभस्त्रामिति ञ्नश्चेत्यणंबात्यतद्धितनिमित्तोह द्व्यादिप्रतिषेधऐजागमश्चवहिरंगत्वादशक्यञ्जाश्रयेणनिषेधेननिचारयितुमिति वचनारंभः॥

य

प्रतिषेधेस्वादियहणंक्रियतेज्ञाप्यकार्थम् किंज्ञाप्यंएतज्ज्ञाप्यतेत्याचार्यः अन्यत्रस्वयहणेतदादिविधिर्भवतीतिकिमेतस्यज्ञा पनेप्रयोजनम् शोवहानाद्यर्थम् शोवहानंनगरं शोवादंद्रोमणीरिति इकाणादियहणंचस्वागणिकाद्यर्थम् इकाणादियह णंचकर्तव्यम् किंप्रयोजनम्स्वागणिकाद्यर्थम् स्वगणेनचरतिस्वागणिकः तदेतस्यचान्यत्रप्रतिषेधोवक्तव्यः स्वाभस्त्रेः संस्वाभस्त्रमाउत्तरपदस्यकिमर्थमिदमुच्यतेअवयवादतोऽतिवक्ष्यतितदुत्तरपदस्ययथास्यात् अवामादेर्माभूत् नैतदस्ति प्रयोजनम् अवयवादितिपंचमीत अंतरेणापुत्तरपदग्रहणंउत्तरपदस्यैवभवविष्यति उत्तरार्थंतर्हिसुसर्वार्धाज्जनपदस्ये ति सुसर्वार्द्धादितिपंचमीदिशोमद्राणांदि ग्रहणंकिमर्थम् ग्रहणेसत्येवासंख्याताःसंवत्सरसंख्यस्यचसंख्या याऽतिपंचमीवर्षस्याभविष्यति संख्यायाऽत्येवपरिमाणांत स्यासंज्ञाग्रहणयोरितिसंख्यायाऽत्येव इदंतर्हिप्रयोजनम् ज्ञेप्रोष

पदानामुत्तरपदस्यथास्यात्पूर्वपदस्यमाभूत॥ ॥

उत्तरपदस्य किमर्थमिति तस्मादित्युत्तरस्येतिवचनादुत्तरपदस्यैवद्व्यादिर्भविष्यतीतिप्रश्नः आचार्योक्तशिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह अवयवाद्ततो रितिज्ञेप्रोष्ठपदानामितिपंचमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्यनस्यात् वचनंत्व नाघजर्थंविज्ञायमानंपूर्वपदस्यापिद्व्यादिर्विज्ञातोनियमोर्थवास्यात्ज्ञा तार्थस्त्वप्रोष्ठपदानांद्व्यादिः प्रोष्ठपदानामेववाज्ञातार्थइति ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ४ ॥ ॥

नोदात्तकामरति आयादय आर्धधातुकेवेतिपदाणिङ् नास्तितराघञ्निरङ्निषेधस्यपर्युदासःविश्रामशब्दस्त्वसाधुरेवोघमोघशीसंज्ञापूर्वको विधिरित्यरति वृध्यभावात् शाछासोपातेर्लुगिति यद्यपिपालेरक्षणेऽस्यायालयतीतिसिध्यतितथापियातेर्पुङ्निर्देशेनयेलुगागमविधानम् लुप्त करणत्वाज्जस्यपुकोप्रसंगः प्रत्ययस्थात् स्कृदग्रहणमिति कादितिवर्णग्रहणानचवर्णमात्रंककारःप्रसयोऽस्तीतिसामर्थ्यात्प्रत्ययावयवेप्रत्ययग्रहणं द्वीवर्तिष्यतइतिप्रश्नः इत्यः पक्षांतरेप्रयोजनमाख्यातुमाह इदमिति वक्ष्यमाणस्यबुध्याप्रत्यक्षीकृत्यथणशीः इहापीति अन्यथादन्तिकेसादावेव

नदोषोभवतीति चर्मणद्वःसुवंतोनस्यतस्मात्पर आप्त्यवधानात् बहवःपरिव्राजकाअस्यासावबहुपरिव्राजकारत्यत्रतुप्रसयलक्षणोनसुवंतात्परिव्राज कऽजाद्यासरआवितिप्रतिषेधः प्रवर्ततेपर्युदासाश्रयणसमासादसुवंतात्पर आविति सिणडेवात्रेत्वम् तथासुपरत्यनर्थकंस्यादितिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रीय ते इत्वइति यद्यकारांतस्यद्वयस्यकादितिनिर्देशः ततःसंघातग्रहणम् अथागंतुकाकारेणउच्चारणार्थेननिर्देशः ततोवर्णग्रहणंननुवर्णग्रहणे स्कृग्रहणस्यानर्थक्यात् स्कृ ग्रहणात्संघातग्रहणेनभाव्यम् नैतदस्ति कोत्रनिर्देशःपक्षइतिचेदुच्यते यदिचेसंघातग्रहणेपक्षेदोषवान्तत्रा काशिस्कृग्रहणमुपचयोभविष्यति एतिकाइति एतदोकचिज्जसित्यदाघञ्चेयायीत्येचरूपम् अकचोकारउच्चारणार्थःतेनेधकिद्विरकृदित्यादिसि

इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकात्वप्राप्तिः।

अथविज्ञायतेनचेत्सुपःपरस्मावितितदोषोभवति यथानदोषस्तथास्कृदंविचार्यते इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंस्याद्वर्ण ग्रहणंवेतिकश्चात्रविशेषः इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकात्वप्राप्तिः एतिकाश्वरेति वचनाभ्रविष्यति अस्तिह्यन्य दूचनेप्रयोजनम् किमत्रकाश्किाहारिकेति अरुक्तहिवर्णग्रहणम् वर्णग्रहणेचेघवहितत्वादप्रसिद्धिः वर्णग्रहणंचेघवहित

त्वात्रप्राप्नोतिकाश्किाहारिका ॥

प्यति क्वनाद्रिनिःयथैवकारिकेसादावेकादेशोक्तेग्वङ्कोकारसंपञ्चेभूतएवंगत्यामवसेवमकञ्चिचिन्तेकशःसंघातउच्चारितस्तितदाश्रयात्वप्र वृत्तिः अस्तीति एकादेशस्यपूर्वविधौस्थानिवद्भावात् अथवाक्वनाद्रित्यस्यायमर्थः नयोगयोरनित्यत्वात्क्वचिन्नाश्रविष्यति इतरस्त्वग्रहीताभि प्रायआह अस्तीति ततश्चाभिप्रायमप्रकाश्यपक्षांतरमाश्रयति अस्तुतर्हीति अवहितत्वादिति ननुचायंस्तेनैककारेणविशेष्यतेकिंतर्थका दःअपिवृपरतोकास्यकान्पूर्वस्येतिव्यवहितस्यापिपूर्वत्वादिहप्रवर्तिष्यते नैतदस्ति रथैकघादाप्येवंप्रसंगात् किंचकान्पूर्वस्येतिपूर्वग्रहणंकृतेन त्वापिपूर्वस्येति ततश्च निर्दिष्टस्यैवाभाषोपस्कृदानात्व्यवधानेनप्राप्नोति॥ ॥ ७२ ॥ ॥

तत्रवचनादिति आनंतर्यमसंभवान्नाश्रीयते रथकघेति रथानांसमूहरतिरत्रिकघच् गर्गा काम्येति गार्गमिच्छत्यात्मनरतिकाम्यच्प्र. त्ययोतादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः येन नाव्यवधानमिति नानंतर्यंपरित्यज्यते किंतुयावत्संभवतितावदाश्रीयते पथेवमेतिकाश्त्यत्रद्वाभ्यांत्रकाराभ्यां व्यवधानादिवेनप्राप्नोति एकरूपसंबंध्यकारोहित्तीपस्मदादीनामश्मकारः नैषदोषः द्वयोरकारयोरेकादेशेकृतेटापासहैकादेशस्यस्था नि

अकारेणाव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम् एकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्य वधानमेवएवंतर्हायंप्रसंगस्थात्कात्पूर्वस्येतिनव्यकचिरव्यवधानंतत्रवचनाद्भविष्यति वचनप्रामाण्यादितिचेद्रथकघादिष्व तिप्रसंगः वचनप्रामाण्यादितिचेद्रथकघादिष्वदोषोभवति रथकघागर्गकाम्या नैषदोषः येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रा माण्यात् केननाव्यवधानंवर्णेनैकेनसंघातेनपुनर्व्यवधानंभवतित्वनभवतित्व अथवापुनरेकसंघातग्रहणम् ननुचैकग्रिन्चै कग्रहणंसंघातग्रहणाचेदेति कासप्राप्तिरितिर्वचनाद्भविष्यति ननुचोक्तंअस्तिवचनेप्रयोजनम् किंकारंकिति अत्राप्येकादेशे रिकाहा॰ कृतेव्यपवर्गभावान्नप्राप्नोति अंतादिवद्भावेनव्यपवर्गः उभयतश्राश्रयेनांतादिवत् एवंतर्हिएको देशः एवविधौस्थानिवद्भव तीतिस्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः एवंतर्हीदं यंग्रहणंनिर्भवसेवंज्ञातीयकानामपीत्वमिति पदपंनपासयोरितिप्रतिषेधशास्ति ॥

वद्भावादेकेनैराकारेणाव्यवधानंनपुनः स्थानिवत्वप्रतिषेधार्थंतोद्भावकोव्यवधापकोभ्यानाम् सहसंभालस्यणासचरितार्थत्वात्व्यपवर्गभावादिति॥ ७४
॥ वर्णाद्धागंवलीयस्त्वेतदनाश्रित्योक्तम् उभयतश्रति आपिपः कश्चिदेवमुभयमाश्रीयते अथत्वापिपरतोऽकारस्यकात्पूर्वस्येत्याश्रिष्यतेतथाप्यु भयमेवाश्रितंतुल्यकालंभवति एवंज्ञातीयकानामिति प्रकारवचनेज्ञातीयन्प्रत्ययः अकृच्चतामित्यर्थः ॥ ॥ २ २ ॥ ॥

मामिकेति ममेमंयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्ञसञ्ञतरस्यांयहणात्यागीयतोऽणिसणौ तवकममकावेकवचनस्यतिममकादेशाःकेवलमाम केसनेनसंज्ञाछंदसीरोपधेयमादंपत्रटाप् नरंकायतीतिनरिकादाक्षिणात्यिकेतिदक्षिणाशब्दादिमेरेञोदक्षिणाद्यो तत्रभवादक्षिणायश्चा सुरक्षस्यगितित्वक् अज्ञाताधर्थविवक्षायांकः रहभवेहास्तिका अव्ययात्स्वए पूर्ववत्कः ईदमामात्रतिः आक्षिकप्रतिषेधप्रसंगेवचनम् नथा यासेतिप्रथमेकवचनांतयोरुपसर्जनादिभक्त्यंतरेप्रतिषेधप्रसंगादाह यत्तदोरिति उपसर्जेति उयाधिभ्यांत्रकन्त्रासन्त्रारूढपोरितित्वक न नैवंजातीयकानामिति येऽनेकाचोव्यंजनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामित्यर्थः चरयमिति ननुचतद्धितलुगर्थमिकारोज्ञापकात्

मामकनरकयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम् मामिकानरिका किंपुनः कारणंनसिध्यतिअप्रत्ययस्थत्वात् त्यकत्यपोश्चप्रति षिद्धत्वात् त्यकत्यपेश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम् दाक्षिणात्यिका किंपुनः कारणंनसिध्यतिप्रतिषिद्धत्वात् उदीचामातःस्था नेयकपूर्वायाइतिप्रतिषिद्धत्वात् नथा नपनदीतिवक्तव्यम् रहापिपथास्तेयका मधीते तकांक्वामहरति प्रतिषेधेत्व कनउपसंख्यानंकर्तव्यम् उपत्यकाअधित्यका तत्तहिकर्तव्यम् नैकर्तव्यम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनैवंजातीयकानामि त्वंभवतीति यदयंमदस्तिकन्निति त्वभूतनिर्देशंकरोति नृसिंहोज्ञापयति नेयम् श्रीगणेशायनमः ॥ ॥

आम्रपाचंव भिर्तिकाभिः क्रीतरत्याहीतिनिदकोः ध्यर्द्रप्रवेतिलुकिकृतेलुकतद्धितलुकीतिटाषोलुकिनिपिन्नाभावादित्वन्नस्यातपंचभृति करति अंतरंगेश्वविधीत्वहिरंगेलुकबाधतेनसुल्लुगेव तथाचसनीसंसरत्यादौनलोपोनभवतिपंचभिः खद्वाभिः क्रीतःपंचखट्वात्यादेराया सहैकादेशोनभवति अन्यथैकादेशस्यादिवद्भावात् ग्रहणेनग्रहणालुकिकृतेः कारस्यश्रवणंनस्यात् तदेवंसतिप्रयोजनेनज्ञापकमिका रेऽचोरणमितिवित्यमेतत् सिकत्रितिप्रक्रियालाघवायेत्र्विषयत्वाद्दूरुक्तेश्चेत्यकतित्यकारेऽचरणमित्याभावस्यनज्ञापकं। पंचभिरुपत्यकाभि क्रीतः पंचोपत्यकद्वत्यादेतद्धितलुकिअकारश्रवणार्थत्वात्तस्य ॥

पवकरति पुनंतिपावपंतीतिपावकाः जीवकेति आशिषिवेतिवुन् देवकेति अनजाद्योर्वचिभाषालोपोवक्तव्यस्तिदन्तशब्दस्यलोपः शिपकेति शिपेरिगुधातोर्वाल्के लते अन्नादिषुकः अथवाकुच्छित्यिमंजनेरितिकुन् ध्रुवकेति ध्रुगतिस्थैर्ययोः ध्रुवकेतिधूविधूनने वर्णकेति वर्णपतिमहत्वादिकंगुणमितिवर्णकः प्रावरणविशेषः तन्तवोविकारस्तांतवम् ग्रीवाभ्यस्त्रीतिवर्णिकेति व्याख्यात्रीमथैः भागुरीटीकाविशेषः अ

पावकादीनांछंदस्युपसंख्यानंकर्तव्यम् हिरण्यवर्णीःशुचयः पावकाः कक्षकाः अलोमकाः छंदसीतिकिमर्थम्पाविका अलोमिकाआशिषिचोपसंख्यानंकर्तव्यम् जीवतात्जीवकानंदतान्नंदकाभवतात्भवकाउत्तरपदलोपेचोपसंख्यानंकर्तव्यम् देवदत्तिकादेवकापत्तदत्तिकायज्ञका शिपकादीनांचोपसंख्यानंकर्तव्यम्॥शिपकाध्रुवकाध्रुवकाधारका तारकाज्योतिष्युपसंख्यानंकर्तव्यम् तारकाज्योतिषीतिकिंच्छन्दसि तारिकावर्णिकातांतवेउपसंख्यानंकर्तव्यम् वर्णिकातांतवं तांतवंवर्तिकिमर्थम् वर्तिकाभागुरीलोकायतस्य वर्तकाशकुनौपाचामुपसंख्यानंकर्तव्यम्वर्तकाशकुनिः शकुनाविति किमर्थम् वर्तिकाभागुरीलोकायतस्य प्राचामितिकिमर्थम्वर्तिका अष्टकापितृदेवत्ये उपसंख्यानंकर्तव्यम्अष्टका पितृदेवत्ये व[illegible] त्यृ[illegible]तिकिमर्थम् वासूकापुत्रिकाहंडारकाणामुपसंख्यानंकर्तव्यम् सूनकासूतिकापुत्रकापुत्रिका हंडार

अष्टिकोत्वरी का हंडारिका॥ ॥

ष्टकेति रथ्यशिभ्यांतकन्नितितकन्नपितरश्वदेवताः तस्यैकमपिनेदेवसम देवतांतात्तादर्थ्येपरितिपत्र अष्टिकेति अष्टोपरिमाणमस्याःसंख्या पात्रतिशब्दंतायाः कन्नितिकन् सूनकेति तस्यामिवचनइति प्रतिषेधात्तापकान्त्स्वार्थिकन् पुत्रिकेति पुत्रशब्दाच्छाउ रवारित्वात् जीत्रत्ययस्त न्तः स्वार्थेन् कोणतिद्रुतः तस्यषसेअकारोविधीयते हंडारिकेति हंडमस्या स्तीतिश्रंगहंडा[illegible]म्यानारकन्यसयोवक्तव्यास्तकन्॥ ॥

स्त्रीनाम् स्त्रीविषयइति अर्थगतंस्त्रीत्वंशब्देसमारोप्यनिर्देशः कृतः शुभंयतिभद्रंयतीतिक्विप् शुभंभद्रंशब्दोनिपातो अज्ञाताधर्यविव क्षापेक्षः केणइति हूस्वःयकपूर्वइति धात्वंतात्यांयकारकेणाभ्यांपरस्यातःस्थानेकारस्येवप्रतिषेधस्यप्रतिषेधस्तेनेत्वंभवत्येवशोभनोभनयोस्याः सुनखा नास्तिशोकोस्याअशोकापूर्ववत्कः भस्त्रे याज्ञिकप्रतिषेधार्थं आरंभः। एषाहेइति नपूर्वकानहूकेइतिविशेषांतरंज्ञापनविधीन्वहिणो लुग्वाधतरसकृतेषुहस्वाद्यत्वादिषुसमासकृतेषुपलक्षणमाश्रित्यहस्वाद्यंतनतृणप्रत्ययलक्षणेनसुबंताभ्यां परत्वसुप

उरीकाम् किमर्थंस्त्रीलिंगनिर्देशः क्रियते नयकपूर्वस्येत्येवोच्येत स्त्रीविषयोपत्र आकार स्तस्यस्थानेयोऽकारस्तस्यप्रतिषे धोयथास्याद्दिहमाभूत् शुभंयतिशुभंयाः शुभंपिका भद्रंयाः भद्रंपिका पकपूर्वधात्वं तप्रतिषेधोवक्तव्यः किंप्रयोजनम् सुन पिकासुनपिका अशोकिकाअशोकिका भस्त्रे एषाहेनञ्पूर्व[illegible]नु अनुदाहरणेअसुपइतिप्रतिषेधात् अथभस्त्रायहणं किमर्थम् नञ्प्रभाषितपुंस्कादित्येवसिद्धम् भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् उपसर्जनार्थोयमारंभः अभस्त्रिकाअभस्त्रिका नञ्पूर्वयं हणार्थश्चेन्नत्यदमात्रस्येहवचनात् नञ्पूर्वग्रहणंचानर्थकंकिंकाणांउत्तरपदमात्रस्येत्ववचनात् उत्तरपदमात्रस्येत्ववक्तव्यं

बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रिकानिर्भस्त्रिकाबहुभस्त्रिका महाभाष्येसप्तमस्याह्नीयेपादे प्रथममान्हिकंसमाप्तम्॥

इतीत्वप्रतिषेधस्यमापाराद्यनेकाइत्येवभवति तस्माद्नञ्पूर्वयोरेतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः एकाणाधिका हूकेद्विकेइति। एवंतिप्रयोगेकर्वनिं ईआदन्यत्रनित्यमिन्यमेतिकाश्चरंतीति अभस्त्रिकेति नास्तिभस्त्राअस्यासतीवहुव्रीहावुपसर्जनहूस्वत्वेकृतेयस्मादुत्पद्यतेसभाषितपुंस्कादभ स्त्राशब्दात्पुनरसत्त्वेनाषाक्षिकप्रतिषेधाप्रसंगाद्भस्त्राग्रहणान्नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यमितिचेत् अपिग्रहणानकेवलानांसमुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसंग स्तत्कर्तव्यम् नञ्पूर्वग्रहणंतत्रपटांगषिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यचग्रहणात्सर्वसिद्धिः इत्युपाध्यायजयंटपुत्रकप्रकटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमा ध्यायस्यतृतीयेपादेप्रथममान्हिकंसमाप्तम्॥ ॥

ठस्येकः किमिदमिति। किं व्यंजनमात्रं प्रतिपिपादयिषितमागंतुर्वर्णार्थेन अकारेणानिर्देशोऽथ संघात एवस्थानीनिर्दिष्ट इति प्रश्नः धात्वंतप्रतिषेधइति संघातग्रहणेषष्ठीलोपः पठतीत्यत्रापि ठस्थानत्वमर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्संघातग्रहणात्प्रसंगः वर्णग्रहणेत्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अमाणाः वर्णग्रहणपक्षेवर्णादिष्वकाउ इत्यणादिर्वर्णमात्रंप्रत्ययः कंठइति कण्ठ्यः ओमर्जनिरास्युस्थितिठः पठइति। पठोत्यस्मात्पिठ इतइतिठः वर्णपक्षेः प्रणादीनांप्रसंगः सत्यपिसंघातस्यप्रसयलेरहचसंघातग्रहणेवर्णस्यः संघाताएवप्रत्ययाः प्रतिज्ञायंतेमाथितिकइति

ठस्येकः किमिदंगदेशोवर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् कश्चात्रविशेषः यदि देशोवर्णग्रहणंचेद्धात्वंतप्रतिषेधः यदिदेशोवर्णग्रहणं चेद्धात्वंतस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः पठिता पठितुम् अस्तुतर्हिसंघातग्रहणम् संघातग्रहणंचेत् उणादिमाथितिकानांप्रतिषेधः संघातग्रहणंचेदुणादिमाथितिकानांप्रतिषेधोवक्तव्यः उणादीनांतावत् कंठः ओंठ पठः रहवमाथितंयण्यमस्यमाथितिकइत्यकारलोपेकृतेतांताठितिकादेशः प्राप्नोति वर्णग्रहणेपुनः सत्यल्विधिर्यंभवति तस्माद्विशिष्टग्रहणम् तस्माद्विशिष्टस्यठकारस्यग्रहणंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् अस्तुतावद्वर्णग्रहणं ननुचोक्तंठादेशोवर्णग्रहणंचेत्धात्वंतप्रतिषेधइति नैषदोषः अंगादितिवर्तते नवैअंगादितिपंचम्यस्ति॥ ॥

सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्यबोधते अन्यथाजादिसन्निपातेनतांतताउपजाताकथमजादिविधातनिमित्तंस्यात्वर्णग्रहणेत्वनल्विधाविति स्थानिवत्वनिषेधाश्रिकस्यकादेशप्रसंगः ननुतांतादेशात्परस्यठस्यकादेशोविधीयतेनचैतत्तकारांतमंगंतकारांतात्प्रत्ययस्याविधानात् नैतदस्तिएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादंगभवतितकारांतंचेतिकादेशः प्राप्नोति तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति तद्धितस्यगरेरिकरतिकर्तव्यम् एवंचमाथितिकइत्यत्रागदेरितिवचनाद्ल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावात्कादेशस्याप्रसंगः अंगादितिवर्ततइति अर्थवद्ग्रहणभक्तिर्विपरिणामइतिभावः॥ ॥

एवंतर्हीति सामर्थ्यात्षष्ठ्यंतमूह्यते इतरेणकस्मिन्षष्ठ्यंतंप्रकृतमितिमत्वाह कःप्रकृतमिति अर्थादिति ठस्येतिषष्ठ्यंतेनसंबंधात्षष्ठ्यंतत्वेनविपरिणामः कर्मणिशेषेकर्मणिषष्ठीविज्ञास्यते अंगस्येति संबंधषष्ठीत्वेनोपादानादिशेषोनिमित्तनिमित्तिभावलक्षणः संबंधोविवक्षितः तेनांगावयवस्याप्रसंगः अंगअवयेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठइतिप्रसयावयवस्यनभवति ननुसमुदायस्यनिमित्तत्वेनावयवस्यापिनिमित्तत्वमाश्रीयते तथाचचक्रतु

एवंतर्हिप्रत्ययस्थस्येतिवर्तते कःप्रकृतम् प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइत्याप्तसुपइति तद्वेयंचमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः अर्थादिष्टभक्तिर्विपरिणामोभविष्यति तद्यथा उच्चानिदेवदत्तस्यगृहाणेमंत्रयस्वेनंदेवदत्तमिति गम्यते देवदत्तस्यगावोऽस्माद्दोहणेप्रार्थविधवेयः देवदत्तइतिगम्यतेपुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यर्थात्प्रथमानिर्दिष्टद्वितीयानिर्दिष्टंचभवतिएवमिहापिपुरस्तात्पंचमीनिर्दिष्टं तदर्थाषष्ठीनिर्दिष्टंभविष्यति एवमप्युणादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि एवमपिकर्मठइत्यत्रप्राप्नोति एवंतर्ह्यगस्येतिसंबंधषष्ठीविज्ञास्यते अंगस्यययष्ठकारः कस्यांगस्यठकारः निमित्तम् यस्मिन्नंगेगम्यमानेतद्भवति कस्मिंश्चेतद्भवति प्रत्यये अथवापुनरस्तुसंघातग्रहणं ननुचोक्तंसंघातग्रहणंचेदुणादिमाथितिकादीनांप्रतिषेधइति उणादीनांतावत्प्रतिषेधोनवक्तव्यः यदिह्येतमेतत् उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीति यदप्युच्यतेऽहचमाथितंयण्यमस्यमाथितिकइत्यकारलोपेकृतेतांताठितिकादेशः प्राप्नोतीति नैषदोषः अकारलोपस्यस्थानिवद्भावान्नभविष्यति नसिध्यति पूर्वविधौस्थानिवद्भावः नवायंपूर्वविधिः अयमपिपूर्वविधः॥ ॥

अस्तुकृत्रत्विवचननिमित्तेऽजादेशः स्थानिवद्भवति एवंतर्हिसास्यान्निमित्तमिहग्रहणस्य तेस्थानिवत्वेनुलक्ष्यवशाद्यथाकथंचिन्निमित्तमाश्रीयते॥

॥ ॥ २ २ ॥ ॥ २ २ ॥ ॥

पूर्वस्मादपिविधिरिति संबंधसामान्यवचनषष्ठ्यंतस्यपूर्वशब्दस्यविशिष्टेनसमासस्त्राश्रीयते अथवापूर्वो ग्रहणात्तदेतल्लेलुतांतादित्यंतग्रहणंप्रत्य
योयदेशकालेतंतयहणार्थमितिमाथिनिकेकादेशाप्रत्ययः अथातीतिसंविषाधनुवेशाशेषत्वाधर्थंमुत्पत्तिपक्षेऽव्ययीक्रियतेक्रियतेन्याय
एवेतियेषांठशब्दानामिकदृष्यतेतेषांकारः स्वरितउच्चारितस्तदनुकरणंस्वरितमेवठसेतिनचोणादिठस्याकारः स्वरितत्वादेशाप्रसंगः इसञ्आशि
षेतिञ्आदःशासुरुच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरितिक्विपिदीर्घत्वाद्वविक्विप् आशास्यःकाउपसंख्यानमित्तीत्वम् उषेति वसेःकिप्रत्ययवृद्धिस्व
पीतिसंप्रसारणम् षन्चस्यामिदित्यादिसुसोभवतइतिकादेशप्रसंगः लक्षणेति लाक्षणिकमनुमेपरूपम् प्रतियोक्तुमत्यक्षरूपम् अथेति

पूर्वस्मादपिविधिः पूर्वविधिरिति अथापुणादयोव्युत्पाद्यंते एवमपिनदोषः क्रियतेन्यासएवविशिष्टग्रहणंठ
स्येतिइसुसकारहकस्थान्नभवति आशिषातीति आशिषिकः उषातीति औषिकः लक्षणप्रतियोक्तृयोः
प्रतियोक्तस्येवेति अथेहकथंभवितव्यंदोर्भ्यांतरतीति दोष्कृतिभवितव्यम् कथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेन
गृह्यते॥ ॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

दोष्कृतिदृश्यतेनचप्राप्नोतीतिप्रश्नःदोष्कृतितरतीतिवक्तृ उपसंख्येयोत्रकादेशइतिभावः कथंचित्तुकथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यतेत र ७७
तिपाठः तत्रयदीतिनिपातोनसंदेहार्थउपात्तः किंतर्हियदेतस्यार्थेवर्तते ओकारेयउकारः सउकारस्यहणेनगृह्यते यत्रचसमुदायाश्रयंकार्यनास्ति
त्रावयवाः स्वकार्यसप्रयोजकाएवतथावनुद्विभिलादेशविनामात्रु काएवयवाश्रयाः प्रवर्तंते अयहणपक्षेतुपथानुद्विभिलादेशविनामेषुप्रतिवि
धीयते तथाहोषउपसंख्यानंकर्तव्यमितिसंदेहार्थोपियदिशब्दोन्याय्यः॥

होहंतेर्ञ्णि किमिदंञ्णिन्नकारग्रहणंहंतिविशेषणम् ञ्णिन्नकारयोरस्महतेर्योहकारइति आहोस्विद्धकारविशेषणम् ञ्णि
न्न कार्या स्महकारस्यसचेद्धंतेरिति कस्मात्र विशेषः हंतेर्लत्वस्येतिचेन्नकारेप्रसिद्धिः घ्नंतिघ्नंतुव्रघ्नन् व्रस्कनहिंसका
रविशेषणम्महकारस्येतिचेत्ञ्णित्यमाप्नोतिघ्नेः घातयतिघातकः किंकारणम्व्यवहितत्वान्नप्राप्नोति वचनाद्भविष्यति इहा
पिवचनात्प्राप्नोतिहननमिच्छतिहननीयतिहननीयतेरीवुल्हननीयकइतिस्थानिवद्भावाच्चाचोनकारेप्रसिद्धिः स्थानिवद्भावा
च्चाचोनकारेप्रसिद्धिः घ्नंतिघ्नंतुवचनाद्भविष्यति वचनप्रामाण्यादितिचेत् अलोपेप्रतिषेधः वचनप्रामाण्यादितिचेदलोपेप्रति
षेधोवक्तव्यः हंताहंतुम् नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपेनभविष्यति अस्त्येवंनकारवचनस्यप्रयोजनम् किंश्रूयमाणविशेषणम् न्य
यत्रनकारः श्रूयतेतत्रयथास्यात्॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ श्रीः॥ ॥

रिभाषोपस्थानाद्घेननान्यव्यवधानमितिशब्दांतरव्यवायोनिवर्तते इतरस्मात्व्यवधानसंभवान्निर्दिष्टाग्रा विकल्पपरिभाषोपस्थानमित्याह इहापीति
स्थानिवद्भावाच्चावर्तते अचोपन्यादेशोलोपस्तस्येत्यर्थः नकारग्रहणेति सर्वत्र व्यवहितोनकारेहकारात्परइतिनकारग्रहणसामर्थ्यात्ञ्णि
त्यग्रहणसामर्थ्याच्च श्रुतिर्हतमानंतर्यमाश्रयिष्यते॥

सिहंतिति नकाद्यहणमपनीयउपधालोपग्रहणंकर्तव्यम् वचनाद्भविष्यतीति एकग्रहणकवाक्यनिबंधनानिवहूनिवाक्यानिलक्ष्यसंस्कारका
एपपत्रवेतेहोहंतेर्मिहोहंतेर्णिहोहंतेर्नेरिति सहविवक्षायांद्वंद्वेपियथासंभवंविशेषणविशेष्यभावइतिनिता॥णीतावहंतिविशेष्यतेनकारेणह
काएयेननाव्यवधानमिति नस्मिन्निति निर्दिष्टइतियीभाषोपस्थानेनधात्ववयवेननित्यव्यवायाच्छत्वंतेणाव्यवधानेनिवार्यते॥ वचनादिति सत्यपि

इहमाभूत्हनोहथइति सिहंतस्यधालोपइतिवचनात् सिहमेतत्कथंउपधालोयेवेतिवक्तव्यम् सिध्यति सूत्रंतर्हिमिघते पृथा
न्यासमेवास्त्क ननुचोक्तंहंतेस्तत्थास्येतिचेत् नकारेप्रसिद्धिरिति क्वनाभ्द्विष्यति अथवापुनरस्तुहकारविशेषणम् ननुचोक्तं
हकारस्येतिचेत् ज्ञिणित्यत्रापिरिति वचनाभ्द्विष्यति ननुचोक्तमिहापिवचनात्मानेनिहननीयकरइति नैषदोषः येननाव्यवधानं
तेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात् नकविहात्ववयवेनाव्यवधानम् एतेनपुनः संपातेनव्यवधानंभवतिचनवभवतिपदमुच्य
तेस्थानिवभ्रावात्रकारेमसिद्धिरितिवचनाभ्रविष्यति ननुचोक्तंवचनप्रामाण्यादितिचेत् अलोपेप्रतिषेधइति नैषदोषः आनें
तर्यमिहाश्रीयतेहकारस्यनकारइति क्वचित्संनिपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंक्वचिच्चनसन्नियातकृतंनापिशास्त्रकृत
तंलोपेसन्निपातकृतमानंतर्यंनशास्त्रकृतमानंतर्यंअलोपेनैवसन्निपातकृतन्नापिशास्त्रकृतम् यत्कृतस्थिरेवानंतर्यंतदा श्रयि

स्य ष्याम्: अभ्यासाच्च अभ्यासालुंमसुपः अभ्यासालुंमसुपइतिवक्तव्यम् ॥ स्य ७८

स्थानिवभ्रावेनकृतेव्यवधानेष्वनिकृतानंतर्यीश्रयणात्। नापिशास्त्रकृतमिति। यथामंत्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्युक्तंतथाकारेणशास्त्रेणाव्यव
धायकर्त्वनकृमित्यनिष्पादितमित्यर्थः कृतश्चिद्धिति निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् अभ्यासा अमुपइति। अमुवंतावयवस्येत्यर्थः॥ ॥

2010

त्य२

हंतेरभ्यासादिति अंगावयवेकारेणाचांसेनवअसपस्यक्षेपादभ्यासनिमित्तेअसपेहंतेरंगस्यपोभ्यासस्तस्मात्कृतमितिभावः इतरस्मा द्धी
नाभिप्राय-आहहंतेरिति पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाहहंतेरंगस्येति नपाचोक्तम् सिहंतुपरसंप्रसंगप्रत्ययसंज्ञाभावादिति नचैषहंतेरंगस्ये तिभ्र
भ्यासनिमित्तोयत्पेहंत्रिरचनांगमित्यर्थ इतरांगमाश्रित्याहहंतेरिति आचार्यः स्वाभिप्रायंप्रकाशयति एवंतर्हीति पश्चाज्जुनिषेधेय

हमाभूत्हननमिच्छतिहननीयतेः सनतिहननीमिषतीति नतर्हिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् हंतेरभ्यासादिलुच्यतेनवैषहंतेरभ्यासः
हंतेरेवाभ्यासःकथंएकाचोहेऽभ्यासस्येति एवंतर्हिहंतेरंगस्याभ्यासस्तस्मादिलुच्यतेनवैषहंतेरंगस्याभ्यासः हंतेरंगस्यैवाभ्यासः
कथंएकाचोहेऽभ्यासस्येति एवंतर्हिहंतिरंगंतस्मिन्नभ्यासःनस्मादिलुच्यतेयस्मिन्द्वाचहंतिरंगंतस्मिन्नाभ्यासः पस्मिन्नभ्यासोनत
स्मिन्हंतिरंगभवतिहेरचनांगमित्यर्थम् अजीहपत्हंतेश्चिणिप्रतिषेधानर्थक्यमंगावयवत्वात् हेश्चिणिप्रतिषेधोनर्थकःसिंकारेण
व्यवधानात् एवंतमेतत् अंगावयवइति लोपेकृतेनांगावयवं स्थानिवभ्रावादेगावयवम् ज्ञापकंतत्रजरापधिकस्यकृतत्वविता
नात् एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योन जरापधिकस्यकृतंभवतीति किमेतत्ज्ञापयतेप्रयोजनम् व्रजिव्यधिपतीत्यत्रकृतंसिद्धंभवति
तत्र जिग्रहरोगयः प्रतिषेधः जिग्रहरोगयः प्रतिषेधोवक्तव्यः जिग्रुरितिनवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त

सेवेतिएवमेतत्स्मन भविष्यतिः

सिहंतिरंगंतस्मिन्नेवचाभ्यासःहेर अचउपीतिकिमर्थमिति यस्मिन्हिनोतिरंगंतस्मिन्नभ्यासेविज्ञायमानेणोहिनोतिरंगंनत्वभ्यासस्तस्मिन्कृते
नभविष्यतीतिमत्वाप्रश्नः अमन्वेति स्वनादिविसर्गः सस्कृत्योः जिग्रतुरिति ज्ञापकोहानौलिघ्नुसिग्रहिमादिस्त्रेणसंप्रसारणेकृतेए
वैकारेशेचयणपिहल्ग्रहइतिदीर्घे तंक्रियमेतेनचाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्घत्वंभवतेजिगीषतीसत्रकृतंभवतेजिनातेः प्रापोति ॥ ॥

भोऽयमनावश्यमिति भाष्यकारःसूत्रमाक्षिप्यसमर्थयते अन्नश्नोतीति नचशब्दांतरसन्निधिगम्यसामान्यवाचित्वमितिशक्यं वक्तुम नहिशब्दस्यानभिधेयंशब्दांतरसन्निधानेनाभिधीयतेनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्य भोऽयमश्नोतेत्यपपन्नमित्यत्रगोवलीवर्दन्यायेनविशेषविषयत्वमुक्तिमभ्युपेत्येयम घोक्षी भाष्यकारेणेतिप्रत्याख्यातम केचित्तनित्यमागमशासनमित्यस्यरूपकंवाग्रहणवर्णयंति अनित्यत्वान्तस्याघसंज्ञाहरीतिनस्यादितितत्सिद्ध

भोऽयम भोऽयमश्नवहर्षेरतिवक्तव्यम रहापिपथास्यात् भोऽशःसूपःभोज्यायबागूरिति किंपुनःकारणंनसिध्यतिभक्षिरूपंस्वरविधेरवर्तनंतेनेहनप्राप्नोतिनावश्यंभक्षिःस्वरविशेरवर्तनेकिंतर्त्यत्रापिवर्तते तद्यथा अन्नश्नोवायुरक्षरतिघोक्षीवेतिशक्यमवक्तुंकस्मान्नभवतितरश्चिरत्रपेरदात् अत्तश्चलोपः आरः अवर्णंभविष्यतितेनाभक्षंभविष्यतिरधरलानिरास्मुपेरधात् अश्नातःशितीतिवक्तव्यम किंप्रयोजनम उतरत्रशिरग्रहणभावापत्तावप्रसक्तेःछिवुकूमुचभ्रांशितीतिशितग्रहणानकर्तव्यंभवति ननुचभोक्ष्यंग्रहणमपितत्सुत्तरार्थंवक्तव्यम शक्ताभक्षानांरीर्घःसूपतीतिघ्रभ्यश्नग्रहणानकर्तव्यंभवति अत्रापिसक्तशितीत्येवपरिभाषितीयसूत्रेणअनुवर्तेष्यतेअनुवर्तमानेत्रापिप्राप्नोति शक्तारिभिरत्रशितंविशेषविषयम शक्तारीनांयःशिरिति कश्चिच्छक्तारीनांशितशक्तारिप्रयोगोविहितःएवमपितत्स्यति पस्यतिअत्रप्राप्नोति अक्षानामितिवचनान्नभविष्यति॥ न्यसिहोऽन्नयति॥ ॥

येवाग्रहणात्क्रियमाणेनांपरिभाषांबाधित्वायथति श्नातःश्नातरिति नहिसूपेनाऽन्यश्नातःशिरसि तत्रापसप्यर्थरति नकेवलंमात्राघ्रलाघवंपरत्वमप्यर्थरत्यर्थःश्नमन्विति वाश्नातेतिवचनात्सश्नए भरन्तिति व्यत्ययेनशए शक्तारिभ्योविहितइति सूत्रेत्वसेर्वेभ्यःशक्तारिभ्योविहितरतिसएवगृह्यते एवमपीति शिरिश्नेषणेशक्तारीनामुपपोगात्कार्यिनिर्देशाभावात् अक्षानामितिअक्षनेनसंख्यापःकार्येणेतिरिश्नेषणेतेवसन्निधानाच्छक्तारएवविज्ञायंते॥ ॥

छिवुछिवुक्रमुचभ्रांशितीतिसूत्रयाताद्रह दीर्घत्वप्राप्तिरत्रेति अथवासूत्रेतंत्रमाश्रु नतुपथोयेपिवानिमित्तेशपश्नोःतंत्रमितिप्रत्ययेनापवार्तिकारंभःरषरषु गमिरतियावोःनार्थेरमाह रषेश्नुत्वमहलीति रुषाणेति रुषआभीक्ष्ण्यमस्मादलः श्नःशानङ्साविति शानुच सचानारिरितिछत्वप्रसंगःअचीति।अहलीतितसुरुषेशा नतुनारिरितिभावःनत्वचेति विशेषणेविशेष्यभावेकामचाणनरारिरिविधिर्विहितोविशेषणेनम स्तदंतविधि

छिवु दीर्घत्वप्राप्तिरतिवक्तव्यम आचामतिरहमाम्रतउच्चमतिविचमतीति रुषरेषश्नुत्वमहलि रुषेश्नुत्वमहलीतिवक्तव्यम रहमाम्रत रह्मति रुष्यति नत्तर्हिवक्तव्यम नवक्तव्यम अचीतिवते एवमपीषाणोत्रप्राप्नोति अथाहलीत्यपुच्यमानेकस्मा देत्वत्रनभवतिनेवंविज्ञायतेनहलन्तमहलीतिकथंतर्त्यविधमानोहलस्मिन्पमहलीति पंघवश्चीत्यपिवर्तमानेनरायःनत्वंवाशिदृशेष्यतेशितिभवतिकतरस्मित्रचीति कथंतर्हिशितान्निशेष्यतेअचिभवति कतरस्मिंश्चितीति याग्रा।पिवेर्गुणप्रतिषेधःपिवेर्गुणप्रतिषेधोवक्तव्यःपिबतिलघूपधगुणःप्राप्नोति ततर्हिप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यःपिबतिरंतः अरंतरतिचेदुक्तंकिमुक्तम धातोरंतरतिचेदनुरातेचवग्रहणमिति अथवांगइत्येपुनर्इत्त्वविधिर्निष्ठितएतेनैवंनभविष्यति ॥ ७ ॥

वतिनविशेषेणापाघाधातोरंतरतिचेदिति धातोरित्यवर्तेऽपस्मासुक्तोअंतरतिर्यस्तेनवा यघनुवर्तेतेतरान्अनुरातेचेतिसंज्ञाकर्तव्यंरराती स्याघुरातूर्यतयाणिब्रतीत्याराघुरात्तत्वमधोरातनिरत्यर्थंवातस्यधातोर्वक्तव्यमंतग्रहणानिवृत्तेनोतुकमप्राप्नुत्वात्ररेरेवोरातंतंसिध्यति तत्रायंनिर्णयः अंतरतिवर्तेतेऽर्णेसाघुर्थेअनुरातेचेतिकृतेप्रेव पिबे चाघुरातनिपातनमिहकार्यम अथवति सस्यपिहलंतत्वेगुणभावः पिवारेणेनेवांगसप्रयोगार्हत्वात॥ ॥

ङाञ् ञ्नितोरीर्घोपज्ञीति ञ्र ञ्नसावधातुकग्रहणान्नुरुक्तसूत्रानुवर्ततेनतुतिरीतिञ्नतएवानेनुकपूर्वीतः कृतोनपणरिः रीर्घप्रसंगप्र
न ञ्मंगश्चनरुति ज्ञापकोपसरणाकारविधानस्यज्ञापक त्वाङ्गतिरीर्घोचारणंरीर्घञ्रवणार्थंप्रतनरीर्घोचारणंतुज्ञापकेतयाकारवि
धानंञ्राकारञ्रवणार्थंप्र नुसिच चिनुयुरिति तेभ्रक्तस्त्रुणोनगत्यतरतिगुणाप्रसंगः शिनोतिवर्तनरति। शिवुकूम्वान्वमांशितीम

परिभाषा २

ङाञ् रीर्घोच्चारणंकिमर्थंम् नङाञ्नोर्नरत्येवोच्येत् क्वरूपसिद्धिः ज्ञानातिज्ञापनेतःतोरीर्घोफ्नीतिरीर्घत्वंभविष्यति एवंत
र्हिसिद्धेसतियत् रीर्घोच्चारणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति नुएषाञ्मंगश्चनेषुनर्हेत्वावपि विधिरितिकिमेतत्सज्ञापने
प्रयोजनंपिचनेर्गुणप्रतिषेधश्चरितःसनवक्तव्यो भवति नु सिच नुसिगुणेपासुट्प्रतिषेधःनुसिगुणेपासुट्रीप्रतिषे
धोवक्तव्यः चिनुएःसनुपुरिति नवक्तव्यःनैवंविज्ञायतेभिरेर्गुणाःनुसिचेति कथंतर्हिभिरेर्गुणेनुसिचेतिकिभिरंञ्नु
णीतिञ्नाराद्नुसिञ्रनुसीतिरुहपिनर्हिप्राप्नोतिचकुञ्जहुरिति एवंतर्हिशिनीतिवर्तते एवमप्यनुहुरुविभुरित्यत्र
नप्राप्नोतिभूतपूर्वेगत्याभविष्यतिनसिध्यति नहिउस्शिभूतपूर्वः उस्शिभूतपूर्वोनाल्लोतिकृत्वाउसिपश्शि
भूतपूर्वेचसिनभविष्यतिञ्थवाक्रियतेमासेएव ञ्रविभक्तिकोनिर्देशःनैवंविज्ञायतेभिरेर्गुणोनुसिचेतिकथंतर्हि
भिरेर्गुणाउनुसिचेति किभिरंउनुसीतिउकारणेनुसिउनुसीति ञ्रथवाञ्रचीतिवर्ततेनुसंविशेषणिष्यामः ञ्रनाशीनु
तःनवस्तिरिशिरसि एवमपीतिउसिशिनीतिसामानाधिकरण्येनसंबंधंप्रमनेरुतरत्रसिपः शिनतस्मिन्निति संबंधंमत्वाह
भूतपूर्वेगत्येति प्रत्यपलक्षणं तुनाशिनत्वंतंगस्येति निषेधात् उकारणेरविति पासुटेरनुकारणेत्वाद्ग्रहणाभावः
ञ्रनुबंधनिर्देशाच्चसिटेरेशस्येशो ग्रहणभावः ञ्रचीतिवर्ततेतुरीतिक्रियाविशेषणं नः ॥

जाग्रोविरुहेति ञ्रंगश्चनेरुत्वनाभ्रिस्रोश्चतेगुणस्यावकाशःज्ञागरितरुति ञ्रचोञ्णितीतिवृद्धेरवकाशःकारकरुति जागरयतीज्योरेउप
प्रसंगेपरत्वाद्गुणेकृतेःतउपधायारितिवृद्धिः प्राप्नोति गुणञ्रतस्येति गुणशब्दःसरूपपरार्थकोगुणशब्देनञ्रजोनिमित्तोगुणञ्रजश्चवंगुण
शब्देनाभिनिर्वृत्तोगुणाभिनिर्वृत्तःपक्षेनगुणेकृतेःतउपधायारितिवृद्धिःस्याच्चिस्लोगुणाप्रतिषेधोःनर्थकःस्यात्कृतेगुणेह्यारूपस्यचि
हृत्वात्तस्माच्चिस्लोःप्रतिषेधउपधाह्रस्वभावसत्तायकोवृद्धिमात्राभावस्तुनज्ञापकःनचावश्यंतस्मिंस्त्वञ्जागरयहणप्रजागरीरिस

जाग्रोविरुहजागरयतिजागरकरुतिगुणेकृतेरपरत्वेचातउपधायारितिवृद्धिःप्राप्नोतितस्याःप्रतिषेधेवक्तव्यःचिस्लोःप्र
तिषेधस्ञापनार्थोत्रगुणञ्रतस्यवृद्धिप्रतिषेधःयदयमचिस्लोरितिप्रतिषेधंशास्ति नज्ञापयत्याचार्योनगुणेनाभिनिर्वृत्तस्यवृद्धि
र्भवतीति किंपुनरयमाचार्यःपरस्माद्विचिस्लुरिःस्यादुतञ्राहोस्वित्स्वस्मात्पंप्रतिषेधःविचिस्लुरिःस्यादिति कश्चात्रविशे
षः प्रसज्यप्रतिषेधेनुसिगुणप्रतिषेधउत्तमेचणलि प्रसज्यप्रतिषेधेनुसिगुणप्रतिषेधःप्राप्नोति ञ्रजागरुः उत्तमेचणलि
प्रतिषेधःप्राप्नोति ञ्रहंजजागर नवानंतरस्यप्रतिषेधात् नवाणयंशेषः किंकारणमनंतरस्यप्रतिषेधात् ञ्रनंतरयहणविधा
नंतस्यप्रतिषेधःकुतएवत ञ्रनंतरस्यविधिर्भवतिप्रतिषेधोवेतिनुसिएर्वेणविधानर नुसिएर्वेणागुणोविधीयतेन नुसिवे
ति णलिच किं नवानंतरप्रतिषेधादित्यवणलिचपूर्वेणागुणोविधीयतेसावेधातुकार्धधातुकयो रिति॥ ॥

ञ्रवृद्धिनिषेधार्थंकृतम् ञ्रनपत्यागुणेकृतेञ्रतोल्लोपंतस्येतिञ्रनेननवृद्धिर्नभविष्यतीतिकिंजागरयहणेन ञ्रजागरुरिति स्नुसिन्नभपत्तवि
रिभश्चेतिनुसारेशःतस्यरिःस्नुसिवेत्यनेनापिप्राप्तस्यनिषेधःप्राप्नोति तथाञ्जजागरेत्यत्रणिलावृपक्षेसावेधातुकार्धधातुकयो
रित्यनेनापिप्राप्तस्यगुणस्यनिषेधप्रसंगः यदुरणपक्षेतुनयंशेषःतत्रविचिस्लुरिःस्यादिनेनचतेनुनिषिध्यतइति
लक्षणांतरेणागुणः प्रवर्तेतएव॥ ॥

भा॰कै॰स॰ ८३ स्यंदिश्च स्यंद्योरिति नलोपार्थं रुक्पमावार्थं निपातनम् यदि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यं तत्र तो वृद्धिप्रसंगाभावात् कथं भावार्थं निपातनं नन्विक्रियेत न लोप इति दूषयिषिधिरेवाम्नायेत अनेकवचनमेतत् सिद्धये निपातनमाश्रयणाम् अनदु. लोपेति अनिदितां नस्य च षष्ठीनिर्देशः नलोपः हिंसि इति प्रत्यये लोपो विधीयमानो यत्र कृता दावेव सा वृद्धिः दीर्घे संधौ शिदीर्घेतं च सामान्यो सा दावेव स्याद् तुकं उभौ सादेत स्मात् षष्ठी निर्देशे विधानविशेषणे षष्ठ संगात् गुणो भेत्तुर्नं सिध्यति अभ्यस्त सेतिम् अहस्त गोसप्रयोजनं नेनेक्ती आदेशे गुणप्रतिषेधो माभूत् यदि च हलादावल पूर्वस्य आह गुणेन स्यात् आगुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निषेध निवारणार्थं नाङ्गं

: संदिश्च स्यंद्योर्निपातननात् यदयं स्यंदिश्चयोः स्यध्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति अनङ्लोपशिदीर्घे ते विध्यर्थ्येक्षेत्र सिध्यतः अनङ्लोपदं प्रासवृद्धा शिदीर्घं तं केऽङानि वनाधि स्यंते हि अभ्यस्तस्य परादाविषयं येनाभक्त स्यादिपिति सार्वधातुक इत्यत्र ह्रस्वकारकेतित ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति लङुः पिंत त्वं भवेत् लङुः पिमेत स्यात् अनेनेक्ताः कुसनोर्पे लं तं किंतं ज्ञापकं स्यात् लघो गुणो परस्यंत्र सिग्ध विधिविक्षिये कुः इको यत्र लहलंता वेति कुसनो किन्तो करो गुणेन ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवं जातीयकानां गुण इति संयोगे गुरु संज्ञायां गुणो भेत्तुर्नं सिध्यति विध्यर्थं संलघो स्थो लोकयं कुडिन्ने दुष्यति धातोर्नुमः अयं रंजेः स्यंदिश्चयोर्निपातननात्

लु पूणप्र

हरोन लङुःर्पमिति त्वप्रेप्रत्यये गुणप्रतिषेध निवारणाय अनङ्गं एतं न ज्ञापकम् अनेनेगिति णिजिरङ्गेभ्य वपोषणा योरि स्म आहवङि निर्देशः श्लुः द्विर्वचनेनिजां त्रयाणां गुणः इत्यत्र विस्पष्टाः सगुणः हलि अभ्यस्त इति लोपः प्रसपलक्षणेन लघुपध गुणः कुसनोरिति ननु सनः किन्तम भावार्थं स्यात् सिस स्वति रिदक्ष तदिति कथं ज्ञापकम् उच्यते पर्वतावस्त्रयोजनं स्यात् सजिदृशो स्त्सम कित् सनोरिसवत्त्र्यात् तस्मात् गुणप्रतिषेधार्थमपि कित्वं ज्ञापकमेव किं तु विभ्रतिधी सविभ्यत्त्र न लोपार्थं सनः कित्वं स्यादिति कोरेव कित्वं ज्ञापकम्॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ राम॰ ८३

नाभ अभ्यस्तानामिति गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं सर्वं संसिद्धं यदिति भावः किं प्रयोजनमिति गुणनिषेधे कृते वा विशेषं भवताश्च न्वः पस्पशा तदिति स्पाशि वार्तिक काशकनादृपठितो पिधातुस्तस्मात् हेदृश्य सुप्येनात्मनेपदं टेरेतं लेटोऽडाटाविसादू शपोव हुलं छंदसीति श्लुः द्विर्वचनम् चाकशीमीति काश्दीप्तौ यङ्लुक् कलद्रूपिप शश्रुक् यङो वेती उगमः चावशीतो ईमीति यङ्शब्देप लुक् लई शप ङीप जुजोषदिति जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट् प्रत्ययेन परस्मैपदे तिपि इकारलोपे लेटोऽडाटाविसादू प्रत्ययेन शपः श्लुः द्विर्वचनं गुणो लते हस्वा भावः पादि नहीति यदि गुणनिषेधं प्रतात्याय धाक्के स्वीवि

अनङ्लोपशिदीर्घेते विधायपक्षेन सिध्यतः अभ्यस्तस्य परादाविसलङुःर्पत त्वं तं भवेत् कुसनोर्पे लं तं किंतं ज्ञापकं स्यात् लघोर्गुणो नाम्यस्त।
अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वतमपि पस्पशाते चाकशीमिवाव शतीरिति दर्शनात् अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वम् विवक्षम् किं प्रयोजनम् पस्पशाते चाकशीमिवावशती रिति दर्शनात् पस्पशाते चाकशीमिवावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते कपोतः शरदं यस्यशाते अहं भुवनं चाकशीमिवावशती रूराजदिति। बहुलं छंदसि आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात् बहुलं छंदसीति वक्तव्यमुपधा ह्रस्वत्वम् किं प्रयोजनं आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात् यस्त्रानिष्यमानुषक् जुजोषत् पवुपधा ह्रस्वत्वमुच्यते प्रियां मयूरः प्रतिन जीति यदृतं नलस्न न्तीपिरस्थ अत्र गुणप्रापो तिन स्यात् अर्थे उपधाह्रस्वत्वेनक स्यात्र भवति पस्पशाते चाकशीमिवावशती रिति स्पशिकशिवशयः प्र लमंतरा गि ॥ः ५५ः

धीयते तदा नन्दं नीविगुणापरपरत्वयोः कृतयोः ह्रस्वमाविसुपधानास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेधस्यावश्यकत्वात् ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनर्गुणो न भविष्यति एवं तर्हि पुनः प्रसंगविज्ञानाद्गुणः स्यात् स्पशि कशि वश पदानि स्पशबाधन स्पर्शनयोः कशगतिशासनयोः रिति केचित् पठंति अन्ये तु कसगति शासनयो रिति तन्मते न कशिः सोऽपि धातुः कशसुट् प्रति कश इत्यत्र कशे रिनिया ठादृश कांतौ

भा०कै०स० भूतकाऽग्रहणमिति हि वर्त्तमानेऽनेकान्तेनैकान्तेनेगुणनिषेधनिवृत्तयर्थम् वोभवतीति यङ्लुगन्तेऽतिप्रसङ्गेऽतिप्रसङ्गे माङ्योगऽप्रसङ्ग
च्च निषेधाऽऽरभ्यतम् अत्रैवेति सिद्धेगुणनिषेधेनियातनंनिपमार्थम् यत्रैवंसोपपीतीतिगुणनिषेधः प्राप्नोति उच्यतेभाङ्योयथातथाभवत्येवयोगार्थे
ज्ञापकमिनिवक्ष्यत्येनिपमार्थेमितिवचनाद्यत्रानिपमार्थेननिपातनेनहयोरपिभूस्वोर्यङ्लुकिगुणनिषेधो[illegible]नेनिवार्यते यद्यच्छारसोपङ्लुक्न्

भूत मस्वोःप्रतिषेधेस्काऽग्रहणंवोभवतीसर्थम् भस्वोःप्रतिषेधेएकाऽग्रहणंकर्त्तव्यम् किंचपोऽत्र नम् वैभवतीसर्थम् रहमाम्[illegible]तेव
ति भवतीयेषेकाऽग्रहणंक्रियते अभूत् अत्रनमाप्नोति कर्तोहिस्यात्। माभूत्। नतस्मात्सर्थेएकाऽग्रहणानकस्मान्नभवतीति वाग्रहणेसतिनियमार्थंभ ओभवती
विष्यति अत्रैवयङ्लुगंतस्यगुणोनभवतिनाम चेति क्रमाभवतीति नत्वाहकिमर्थंत्र हिगतश्चमकोगत्वंते नत्वहेरिमवत्वौ
त्वेवोक्तंतत्वाहिग्रहणंश्चभिमोर्व्यवस्थार्थंतत्वाहिग्रहणंश्चभिलक्षेरन्यथास्यात् नहिग्रहणंहीन्द्रियेषश्चमभावोनवकाशत्वात् नहि
ग्रहणेहिसतिन्द्रियेषश्चमोभावः स्यात् किंकारणम् अनवकाशत्वात् अनवकाशंहरमश्चमंबाधेत दूरमपुक्रंवर्तते किमत्र
पुक्रम् नहिग्रहणंश्चभिमोर्व्यवस्थार्थमितिपुक्रंप्राप्तमुच्यते नहिग्रहणंहीन्द्रियेषश्चमभावोनवकाशत्वादिति नत्ववक्रंवर्तत्वाहि
ग्रहणंश्चभिमोर्भावायत हिग्रहणंहीन्द्रियेषश्चमभावोनवकाशत्वादिति नहि[illegible]वक्रव्यम् नवक्रव्यम् व्यवस्थार्थमितिवसिद्धंनत्वसतोर्व

चस्तेयङ्लुगंतस्यछंदसिप्रयोगः भाषायांतुक्त्विङ्लुकभवतिनसर्वत्र नत्वाहकिमर्थमिति नहरमस्मनिवृत्तयर्थोविकारोनिर्देशेभवतिते
तः परस्महलादेः पितःसार्वधातुकस्यविकरणेनव्यवधानादिति नश्चः नत्वसर्वेतिव्यवस्थार्थमितिसर्वंब्रुवतावर्त्तश्चभोभावः पञ्चारिमरस्तु
कंभवति श्चभोभावायेतिनत्वमश्नेरकोनप्रदर्शितः स्यात्॥ ॥श्रीरोणश्रयागमः॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥

नुरुअधिरर्थेमिति नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुकइतिसार्वधातुकग्रहणंपिहिंशेषणासंघट्टमितिनदनुदात्तोपितोयनुहनिः स्यादितिनत्रिवृत्त
र्थंमम्तसार्वधातुकग्रहणमित्यपितोःपिर्ङ्ङ्ङ्वतिहल्ग्रहणमनुवर्तते नहितत्सार्वधातुकग्रहणेनसहनिर्दिश्यतेतन्निवृत्तिः स्यात् श्नमीध्वमि
ति श्नमेरंतभोविनाययोनसंभवेलोट्यसपेनात्मनेपदंशपूतस्यवहुलंछंदसीतिलुक् अंवार्थेद्व्यक्षरंपरि यद्यंवार्थेद्व्यक्षरं
त्यतेनत्तर्हिहस्वत्वंवक्तव्यम् नपक्तव्यम् अवश्यंछंदसिहस्वत्वंवक्तव्यम् उपगायंतुमांपलयोगर्भिणयोपुत्रतयाऽसेवमर्थं मातृणामातरंपुत्रार्थमर्हते

निवत एवंनिषेधाद्व्याडागमोनभवतः अंवार्थेमिति द्व्यर्थंवांवार्थसम्बहणाद्बहुलंवतामथोनप्रतिषेधः लुगेभवति अवश्यमिति नित्यसंयोवहुलमिति
दीर्घस्यहस्वःमातरणामितिसूत्रंयदेवहोमातरणद्वारनिवहवचनंमातृशब्दस्यमातजादेशोवक्तव्योयोमातृशब्दःपुत्रार्थंपुत्र ममिधानुबन्ध
पाठोयतेवहुवीहौचवर्तियदेतस्ययदर्थोऽभिधीयतेइतितत्रैवायंसंबुद्धौमाजादेशः॥ श्रीरामरामरामरामरामरामरामः॥७॥७॥ ॥७ ॥७॥

गार्गीमातेति गार्गीमातास्येति वृद्धीहौनघ इत्येतत्करणेनन्यामामन्त्रितमात्रजावाङ्गेयः पुत्रः स्त्रीप्रत्ययगुणतालुलसंज्ञकमामात्रव्यपदेश
मात महेतिनत्रनोरेफलोनान्यत्रगोरवतस्तामंगगोरियजपजश्चेतिगीपू ह्रस्व इहकस्मादिति ह्रस्वविधानेनघागुणोविधीयतेभवस्यात् एवमिनियंवाघोनां
ह्रस्वस्यहकानघागुणोह्रस्वस्यचेत्युच्चनेतदादेयगुणोचारणिनर्व्यभवति एवमपंब्रूयादिति ह्रस्वविधायगुणोविधीयमानेनत्रक्रिया गौरंभवतीति
ज्ञात्वार्थंसाक्षादेवगुणंविदध्यात्तेनघाग्रहणेनिएकसमासनिर्देशाद्द्वयोरपिनेदंह्रस्वयोरनुवर्तिष्यतेसंगान् ६ ह्रस्वस्यचेतिह्रस्वसंज्ञावार्थ

मात्रहणामानार्थोदेशोवक्तव्यः पुत्रार्थंमर्हते गार्गीमानवात्सीमाता ह्रस्व इहकस्माद्भवतिनदिकुमारिकिशोरिवाह्यणिवृद्धलंघुक
स्ववर्णनसामर्थ्यात् अस्मन्यह्रस्ववचनेप्रयोजनम् एवन्विमत्किमोचीवरमिति शक्यंएवन्विमत्किमनुच्चारयितुम् कथंएवमपंब्रूयादिति
वार्णोनांह्रस्वः नदीह्रस्वोगुणइति यद्येवमुच्यतेजसिचेत्रत्रनघाग्रहणंगुणःमाभूदिति एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते अंवार्थेन
घोह्रस्वःननोह्रस्वेसहवसहचरितोभवति किमर्थमिदंगुणंवक्ष्यतिनद्यांघनार्थंमतोगुणः गुणश्चभवतिह्रस्वस्यति अथवा
ह्रस्वेगुणेद्वयत्रअंवार्थेनघोर्ह्रस्वेसहवसहचरितोभवति जसिवजसादिषुछरसिवेतिरुत्वम् किमविशेषणेनेसादाकारोचरुत्वोपधायाः किंप्रयोजनम् अंवेरदिशनऋतः पञ्चेकिकिरीव्याअंवेअंव ॥ ७॥

नघोरितिवर्तते ननघाह्रस्वेह्रस्वेतसगुणावाधनायह्रस्वएवक्रियते अथवेतिसिद्धेह्रस्वेसुनुह्रस्वसातहूधानंगुणावाधनार्थम् जसिसिवज न
सादिषिति आदिशब्दःप्रकारार्थोचापिकरणेऽस्मिन्नेषुकार्यविधीयतेतेजसादयइतिपूर्वयोगनिर्देशानामपिग्रहणम् ॥ ७॥ ७॥ ७॥

रथौतिह्रस्वादिकारादक्तिनइतिपरस्त्रीविधानात्सिध्यतिरुपदूयंह्रीश्विकल्पनयेस्त्रेतद्रुक्मशतकुलइति जसिचेतिगुणाभावपक्षेह्रस्व
योतिपूर्वसवर्णदीर्घः पित्वाच्छरदीतिवचनान्नभवतिगुणादेशः प्रवर्तते किंकिदीविशरःकविपरिषुगारिषुनियातितः घःकरुतदूति
शेषोद्यम् स्त्रीतियस्यनदीसंज्ञानास्तिसधिसंज्ञरतिकुरुगरेषिःयाङ्ग्रतिसहूयेति एवंहामतिक्रान्तइतिप्रादिसमासेह्रस्वेसचरुतेवत्
ऋकवचनस्यजेर्यइतिप्राप्तोतिपाजायइतिचनत्रयस्तासाद्प्राप्नोतिनचहतेरीघेतेसावितिसहूपेरेफलोपेसगःह्रस्वादेशस्तादिति

रर्वैर विशनऋतःशनऋतवःपञ्चेपशवे किंकिरीव्याकिंकिरीविनाघोर्ङितिघोर्ङितिगुणाविधानेऽपिसार्वधातुकेप्रतिषेधो
वक्तव्यःपद्दीमद्दीकुरुतइतिसवधिकाणिह्रस्वस्तुविनिवर्तते ह्रस्वऋतम् सुमिचवह्रुवचनेह्रस्वेदिति याडायः इहाग्निसहूया
निमालायेतिह्रस्वेतेह्रस्वेस्थानिवद्भावाद्घाद्प्राप्नोतिनसप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः याहिधानेनिसहूपेनप्रतिषेधोहस्वा
देशतायाहिधानेनेतिसहूयानिमालायेसप्रतिषेधः अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधएवकस्माद्भवतिह्रस्वादेशेयंऽकंचैत
द्दृष्ट्वा लंग्रहणेरीघेइति। अथवैनींमसमपिस्थानिवद्भावेरीघेतेह्रस्वेभावसौभूतएवेतिह्रस्वायाह्रस्वाद्भवतिह्रस्व
सेणप्रतिषेधोह्रस्वेःप्रतिषेधोनेतिनानुवर्तेतेनींमसयिस्थानिवद्भावेतयारीभावपक्षेऽपिमुखस्थानुम्नेसाहनहीरांनीक
स्थिरपिस्थानिवद्भावःस्यात् ॥ ७॥

यत्रोह्रस्वादेशःकृतःततोरूपभेदादप्यत्रग्रहणाभावात् स्थानिवत्त्ववासीमाहउक्तंचैतदिति लक्षणेनि अकारस्यरी
र्घस्तस्मिन्लाक्षणिकंरूपमितिनतत्रग्रहणम् ननुचेनिदुवाङ्ग्रहणेरीघेतेनिवक्तव्यमिति चोद्यते नेत्याहेति परिहारः

भा० कै० स० ॥ २७ ॥

णाग्रहणं किमर्थम् नणावुपधायाः हस्वइतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अधीपवत् उकारेणैवहस्वसंप्रत्ययेनैतदस्ति प्रयोजनम् ह्रस्वविधौ काभविष्यति हस्वोनहीदानीं णाग्रहणमेवं हस्वं प्रकल्पयेत् नैतदस्ति अंतरंगत्वादन्त्यवादेशो भविष्यति महीदानीं हस्वभावि न्युपधाभवति तस्मान्नग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(पृ० १)

ह्रिन्हस्वोहस्वोवाधकत्वादवादेशस्येतिभावः इतरोवाक्याध्याहारेणाहस्वस्यसावकाशत्वंमत्वाह नैतदस्तीति इतरेणपुनरुक्तसंबंधसंभवादनवकाशत्वंमत्वाह नहीदानीमिति ननुहस्वोबाधित्वाभवत्कारस्याहस्वस्तस्मिंस्कृतेबाधितत्वान्माभूद्ह्रिः गुणस्तुकेनबाधेते तत्रोगुणोवादेशेचसिद्ध मलीलवदिति नैतदस्तिगुणस्यहस्वाबाधितत्वाद्ह्रस्वाहस्वेनसमानवसरस्यकुतः पुनःप्रवृत्तिरितिउवङ्प्रसंगेनत्वहीदयदिदयपरिस्मृत्यचाहस्वेनपुकृत्वा धान् अधीपवदित्यादौचेनेवाहस्वः स्यादिति णाग्रहणंक्रियतेऽन्यथाचङुपधानिहस्वस्थानिवत्वनिषेधः नदाह्यादेशयोःपुकिवाणालोपस्यस्थानिवत्वाभावाच्चङुपधाह्रस्वभाविनीसंभवतीतिणाग्रहणंनकर्तव्यंसूत्रकारेणचङुपरनिमित्तस्थानिवत्वनिषेधोनहृतइतिणाग्रहणंकृतम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम० ॥ २७ ॥

अथेतिविमलांहस्वविधानारंभेनसर्वत्रणोहस्वोमविष्य तिप्रयोगदर्शनेनैवेष्टसाधनत्वेनिमत्तापत्रश्नः इतरोवचनमंतरेणापिनिरनिमित्तोहस्वोनहितत्राह णाचङुपधायाहृति अथोपधाग्रहणमिति मायाम्नोपिशास्त्रादितामिनिमित्तोपधाचङिलिंगाद्गुपधापरंह्रस्वोभविष्यतीतिप्रश्नः चङुपधाग्रहणमिति अस्तचङुपधाग्रहणेः यतिभावेपिस्थानादवागस्यविशेषणादंतस्यांगस्यहस्वोविधीयमानोलोपस्यस्थानिवत्

अथचङुग्रहणंकिमर्थम् णाचङुपधायाहस्वमिदम् णोऽपधायाहस्वइतीयत्युच्यमानेकारयतिहारयतिसावपिप्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति णाग्रहणेवहस्वत्वंभवतीतियदयंमितांह्रस्वत्वंणाविति इहापिनहिन ज्ञास्यति अचीकरत् अजीहरत् वचनाद्विष्यति ह्रस्वापिनहिवचनाज्ज्ञास्यतीति कारयतिहारयतिति तस्माच्चङ्ग्रहणंकर्तव्यम् अथोपधाग्रहणंकिमर्थम् णोचङुपधाग्रहणंमंसज्ञनिषेधार्थंणोचङुपधाग्रहणंक्रियते अंसस्यह्रस्वत्वंमाभूत् णोचङिह्रस्वइतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अधीपवत् अंसस्येवह्रस्वत्वंप्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनम् अंतरंगत्वादन्त्यादेशोभविष्यति नन्वहीदानीं ह्रस्वभावेंसस्तीअसाद्ह्रस्वभावीनासीनिरुत्तावचनाद्दंसस्यभविष्यतिह्रस्वोहापिवचनाज्ज्ञास्यतिअचकं क्षदवांक्षत्॥ स्त्रीगणेशायनमः॥ रामरुद्रम्॥

अनइतिस्थितउकारस्यह्रस्वत्वमसंगः हरिस्त्रवाधिकाभविष्यतीतिसर्ववत्सर्वमन्वानुबंधनीयंसायत्युत्तत्रेत्यस्यदमिधानुमाह नैतदस्तीति इतरेएवंनिरुक्तावादंतरंगाणांबाधकंमत्वाह नन्वहीदानीमिति न तेविशेषेणाविशेष्यभावेकामचारादंगे नास्तिविशेष्यते अंगस्ययत्रतत्रे स्थितस्यांचोह्रस्वोभवतीसंविधंतराण्यपिनबाधितानिभवंतिह्रस्वश्चसावकाशोभवतीतिमत्वाह अंसोह्रस्वभावीतिअंगस्येतिशायवषष्ठीविज्ञानादलोऽस्येत्यस्यस्थानाभावः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

यननाव्यवधानमिति नास्मिन्निति दिहपदं स्वेनियरिभाषोपस्थानभावेनशङ्केनव्यवधानंतेनव्यवहितेपिरूपंविज्ञापमानमव्यवधानेनव्य
वहितेएवंगम्यंस्यान्नियम्यतेणोपलोगस्यायोःनिनिक्षामर्थाद्रूपविज्ञानादाप्तीयते एकस्मिंरूपविशेषेसतदेशसदेशयोर्ह
सभविनोरसंभवादनंसविकारःसतदेशस्यैवग्रहणमितिपरिहरेणोक्तः अथीप्य दिति अलोंसस्येतियुकोलोपश्रंगाद्रुनराधमुच्चहणम् पधा
ननुहस्वायवाहोलोपोविज्ञायमानउत्सर्गेदणत्वादपवादानामुपधायाश्च बभविष्यति नैतदस्ति रूक्स्वस्यणश्चरिभाषोपस्थादेशनचाचोविशेषणा नो
ति वक्तव्यंदुपधाहूस्वःस्यादलोयविधौनुपदेशेतिरिस्थानषष्ठ्यांसेःन्युपसंहारान्नसंसस्यैवलोपःस्यान्निन्द्रेशावयवस्यसकर्मीय वादोदृश्येनेय
येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनंसामाण्यात् केनचनाव्यवधानंवर्णेनैकेन एतेनपुनःसंघातेनव्यवधानंभवतिचनभवतिचयज्ञ
य एंपैतस्यैवधाग्रहणंकर्तव्यंलोपःपितेरीचाप्यासस्यउपधायाश्चास्यात् अथीप्यत् अथीप्यंनाअपीप्यत् अथेहकर्यंभवितव्यम्मा
भवान्गोदत्तःआहोस्विन्नभवान्गोदिदित्तिभवान्गोदिदित्तिभवितव्यम् हस्वंतंकस्मान्नभवति [illegible] द्विर्वचनेलतेपरेणरूपे
णव्यवहितमितिलतो रहदसिहसप्रधार्षद्विर्वचनंकिपतोहूस्वतमिति किमत्रकर्तव्यम् परत्वाद्धूस्वंतंनिस्तोद्विर्वचनम्॥ ७॥ ७

पाशप्रष्ठमौकाकचौमत्यपिसंभवेवाधनंभवतीतिन्यायाद्भिन्नदेशोप्यपवादउत्सर्गंबाधते यरिनर्त्सुनरार्थमुपधाग्रहणंनत्रेववक्तव्यमा
लोपःपितेराचाम्पास्यैनिनैनदस्ति अतरंगमपिपुरुकमनवकाशतादाद्लोपोबाधतेउपधाग्रहणेनतरंगत्वाद्घुकिलतेआकारस्योपधायालो
पदृतिनकश्चिद्दोषः अथेहेति न्यायप्रयोगविरोधात्रश्चः सरुवत्रहणन्यायेनश्रिणाद्द मामगोनाटिटदिसेवमिति स्तरेवक्ष्यमाणलिंगा
वरोधेनएवच्छनिकस्वलंकस्मान्नभवतीति॥ ॥ न्यग्रोधाशायान्नहः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७ रामo

॥८८॥

५उपधाहस्वत्वेणेत्यादिव्युपसंख्यानं५ रौका

एवंतर्हीति ज्ञापकात्संघातस्यहूस्वःपञ्चाद्द्विर्वचनमितिहूस्वःस्तनापानमिति स्थानिवद्भावात् एवंतर्हीति सर्वत्रलोपेहूस्वतापत्तेर्वाक्यस्योपनतकः
रुगेःपिहूस्वत्वेप्राप्तेसतिपुनःएवंतर्हीत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाहूस्वत्वंबलीयस्तियदयमोणिस्तोरिनंकरोतिनकथंस्तनाज्ञापकम्
द्विरुच्चारणेतत्प्रयोजनमस्तिनेतिप्रतिषेधोबाधात्तपरिचान्नद्द्विर्वचनेस्तात्कृद्विरुच्चारणमनर्थकंस्यात् द्विर्वचनेस्तेपरेणव्यवहि
तत्वाद्धूस्वत्वंनभविष्यतियप्यनित्यात्पर्यायाद्द्विर्वचनाद्धूस्वत्वंबलीयस्तिनत्र्यौणिन्दितकरोतिनस्यान्नाभवान्गोदिदित्तिभवितव्यम्।
उपधाहूस्वत्वेरोर्णिव्युपसंख्यानंरेकर्तव्यंवारितवत्वंत्रयोजितवान् अथवद्दीर्घाणांपरिवाहकेनकिंपुनःकारणंसिध्यतिणिचाव्यवहित
त्वात् णिलोपेहूस्वत्वेनाणिव्यवधानम् स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव प्रतिषिध्यतेस्थानिवद्भावःचरुत्वरनिर्देशेनस्थानिवद्दिति स्वरूप
ग्रहणेनेतिप्रतिषेधःसामोति हूस्वोलतायांलोपःनत्रांग्लोपंगंभवति रूदमिहसंप्रधार्षद्विः क्रिपतोलोपश्रुरिति किमत्रकर्तव्यंपरत्वा
द्धूस्वःनित्योलोपःरूतापमपिहूस्वोस्यामोसरूतापमपि अनित्योलोपोनस्यरूतायांहेहोस्यामोसरूतस्यसारूतायांपरत्वाद्धूस्वत्वेचस्या
सुत्वविधिरनित्योभवतिउभयोरनित्ययोःय रत्वाद्धूस्वःहंहेहोरूतायांलोपःनत्रांग्लोपंगंभवति एवंतर्हीत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिह
द्विर्लोपोबलीयानिति. यदयमग्लोपिनांनेतिनिषेधंशास्तिनेतरज्ज्ञापकम् अस्मात्सूत्रेसवचनेत्रयोजनम् क्रियतेहूस्वोपिरू
तायांअगेवलुप्यते असरराजन्॥ ॥ ॥न्यग्रोधाशायान्नहः॥ ॥ ॥न्यग्रोधाशायान्नमद्॥ ॥ ७॥ ७॥

७ असरराजदिति राजानमतिक्रांतवानितिप्रातिपदिकाद्टातयर्थेणिलुकितेपुनरुपधापाद्धूस्वेरूतायामगेवलुप्यते

यतर्हीति घसाहारग्रहणाङ्गात्पूर्वविप्रतिषेधेनलोपोभवति ननुचसाहारग्रहणंस्वामिनमात्मीयमसहायमनन्यगामिनमाचष्टेतेनगोमद्विशारदो
ह्रस्वनिर्देशसामर्थ्यादाप्ङ्ङुस्वनिषेधोवर्णसामर्थ्यादिति कश्चिदाचष्टेतन्मतम् अत्राहुः अनभिधानाद्धिजत्वनास्तिह्रस्वनिमित्तायः ए
वंतुत्यकेनलोपस्यबलीयस्त्वेपङ्क्तिकुलिक स्त्रीरदंतनिपातनंसन्नद्धावप्रतिषेधार्थमितिनहिरुध्यते असत्यपिह्रस्वनिपातनेहङ्ङादिषिते
कारसलोपेसन्नद्धावस्याङ्गसंज्ञादर्शनाङ्गिसत्तापक्रतौनिपातनमुक्तम् ह्रस्वकाभ्यणादुत्तरः पुरुमासदर्पटहिसारःवल्कतापाहङ्लोपस
त्रिसन्नद्धावसम्प्रसंगाभावार्थं अपवेति हलिकल्पेरतनिपातनमेवह्रस्वकलोपात्पूर्वंहङ्भवतीतिशीलोपस्यकृतेनपूर्वविप्रतिषेधेनहङ्गः

यतर्हीह हारग्रहणंकरोतिइतरथास्लोपिनानेतिब्रूयात्।पूर्वंतर्हिहङ्गःलोपोबलीयानितिअथाङ्गस्यतेपूर्वविप्रतिषेधःरपस्लोपा
विपङ्ग्यरणाद्रहङ्गतीर्वेभ्यःपूर्वविप्रतिषिद्धमितिनस्मादुभयसंख्या नेकत्वेयमिति नाग्लोअग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यंचस्थानिवद्भा
वात् अग्लोपिप्रतिषेधेनर्थकः किंकारणम् स्थानिवद्भावात्स्थानिवद्भावारम्भःसत्यंनभविष्यतियत्रतर्हि स्थानिवद्भावोनास्ति
तत्रर्थेमयेयोगोवक्तव्यःक्वचस्थानिवद्भावोनास्तिकहलचोरादेशः असतरणत्व स्त्रीत्वंगोशाम्यमनहा॥ ॥ ७॥ ७ ॥ ७॥

पूर्वंहीति एवंतर्हुमात्मदर्शीयत्तरहीतिसन्नद्धावप्रसंगस्तत्प्रहारग्रहणंभवत्यनेकमात्मपरीयमनेनहङ्गःग्लोपोग्लोपिविषयःनाग्लोअग्लोपीति माला छि
मात्मरमात्मदिसादौहिलोपस्यस्थानिवत्तारस्तुपरात्वात्तत्रापिसत्यसमानाश्रयेतिप्रतिषेधोनर्थकःनन्विति पिधातेतत्रस्थानिवत्संज्ञिलुग्यथात्र
ङ्-परनिर्देशकृतेपिति नेतरस्ति यदर्थःसप्रतिषेधःतस्मिन् हिंसुयंसंख्यानमितिनेन साधितत्वात्रवक्तव्यः हलचोरादेशइति यथास्यादनुरुङ्गेःसारे ५
शेषमुदायस्यावयवस्यानादेशत्वात्तदादेशोपदस्यंनभवतिसोधानङ्गिरिति तथासमुदायेस्थानिन्यवयवःसास्थानित्वादादेशत्वाभावान्नास्तिस्थानिव ८ राम०

किंपुनरिति अवयवात्मकत्वात्समुदायस्यतस्मिन्स्थानिन्यवयवानामपिस्थानित्वादादेशत्वान्न्याय्यएवस्थानिवद्भावः
तथाचलघ्वर्थंपरनिरूस्थानिकत्वाश्रयम णोपरत्वंभवतीतिभावःरतरःपरोनिर्देशेनेवाभिप्रायेणाह अनुदात्तेडितीति रतर
स्त्वनुमीयमानोवक्ष्यतेअपितच्यःस्थान्यादेशभावइतिमत्वाह अग्लोपिनामिति रतउत्तरमिति पंचयाघामित्यर्थः पू
र्वत्रासिद्धइतितस्यहीयःसंयोगादिलोपलक्षणत्वेधिनिवक्तव्यमेव पदात्रायकत्रापितविधयोऽनित्यारतिसंयोगा
दिलोपलक्षणेषुस्थानिवद्भावोभवत्येव अवःपरस्मिन्नित्यत्रविवारितंहलचोरादेशःस्थानिवदितिचेद्धिंसनेति
लोपएकादेशादित्यादितन्ननिर्णीतं हलचोरादेशोनस्थानिवदिति रहनुप्रतिषेधवचनमर्थवतिरत्रापन्यायेनेति
किंपुनःकारणम् हलचोरादेशोनस्थानिवदित्युच्यतेअनुदात्तादेशःस्थानिवदित्युच्यतेनचायमवएवादेशःकिंतर्हि
स्थान्यस्यच अग्लोपिनानास्यपितर्हिप्रतिषेधोनप्राप्नोति किंकारणम् अग्लोपिनानेत्युच्यतेनचात्रागो
वलुप्यतेकिंतर्हिङ्कान्यश्च योत्राग्लुप्यतेतदाश्रयः प्रतिषेधोभविष्यति यथेवंतर्हियोत्राग्लुप्यतेत
दाश्रयःप्रतिषेधोभवतिएवंयोत्राग्लुप्यतेतदाश्रयःस्थानिवद्भावोभविष्यति एवंतर्हिसिद्धेसतिपरग्लोपि
पिनानेतिप्रतिषेधेप्रशास्तित्रापयत्याचार्यःरतउत्तरस्थानिवद्भावोनभवतीति किमतस्यज्ञापनेनयया
ज्ञानम् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यकृतमनन्वक्ष ९

ग्रंथविशेषस्तस्मात्न्यायाश्रयेणाहलचोरादेशोनस्थानिवदित्यंपदशेत्राग्रयःरहलन्युपेत्यस्थानिवत्संज्ञापकत्वमा
श्रितम् शिष्यबुद्धिमुत्पाद्यन्यायाःस्थितोऽपिग्रहःकविदुपन्यस्यतइत्यवश्यंविशेषःपरिहार्यःअग्लोपिग्रहणसाम
र्थाच्चसमुदायलोपेऽप्यग्लोपआश्रीयतेकेवलाग्लोपप्रतिषेधस्यानर्थक्यात्वद्वर्ण्यइत्यत्रैकःपूर्वपरयोरित्यवप १०
वादवशेनचोदितावितिएवंप्रवर्तते तदुक्तम् योस्तुभयोःपदयोर्निर्दिष्टयोःस्थानेभवतिसोवयवतश्च

भा॰ के॰ सः आरीधकइति रीधीणिचरीधविवीयमिनिगुणवृद्धिप्रतिषेधस्तनोएवुल्लिलोपेकृते तस्यस्थानिवद्भावाभावा
६० तणीवर्णयोरितिलोपोनप्राप्नोति यद्यप्यंतरंगत्वात्सोपः सिध्यतितथापिवर्णग्रहणस्यानन्यार्थस्यप्रयोजना
ल्लाना यापक्षेपः यस्मल्लुनीत्यत्रेति तिङुतिङः इतिनिघातोनिपातेयंघरितिनिविङुः हीपित्वाद्घुसंज्ञत्वान्नविकरणा
त् णेलसावेधातुकस्यबाधतइतिघ्नाद्विगमावस्तत्रयणादेशकृतेउरालत्वाभावात्स्थानिवत्वाभावाच्चनिघातो
नप्राप्नोति वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति वर्णग्रहणाद्धनपदंगतिरप्यस्तीयतेअंतरंगत्वान्नुलोपेसिद्धेवर्णग्रहणं शक्य

यद्येतन्नाप्यतेआरीधयतेःआरीधकःआवेधयतेःआवेधकःपीवर्णयोरीधीवेव्योरितिलोपोनप्राप्नो
ति रहचमत्यल्लुनीत्यत्रतिङिचोदात्तवतीत्येषस्वरेनप्राप्नोति नैषदोषःपन्नावदुच्यते आरीधयतेःआ
रीधकःआवेधयतेःआवेधकः पीवर्णयोरितिलोपोनप्राप्नोतीतिपीवर्णयोरित्यत्रवर्णग्रहणसामर्थ्या
द्रविष्यतियदप्युच्यतेपस्मल्लुनीत्यत्रङितिचोदात्तवतीत्येषस्वरेनप्राप्नोतीतिबहिरंगोपणादेशःअंतर
गस्याःअपिङुंबहिरंगमंतरंगेभाङ्गकार्याद्दीनावेतिवक्तव्यमकेपुनःकार्यायद्यःकार्णाणिप्रा
णिभाणिहेठिलोप्यःअचकारणत्नअचीकरणत्नआरीरणत्नअपाप्राणत्नअबभाणत्नअशिश्रेणत्न
अवीभरणत्नअज्ञाहिडत्नअन्निहेठत्न

मकर्तृकम् तत्नकेचिन्नापकंवर्णापेतिउत्तरत्रस्थानिवत्वाभावस्तत्रग्लोपिग्रहणंतुसतिप्रयोजनेनतायकमस्या
र्थस्यअंतरंगःस्यादिति यद्यप्युभयंपरद्व्याश्रयंतथापिपूर्वसूपसर्गेणसंबंधःपश्चाद्धिकारणाद्विनात्रप्रकृते
तिपदादेशोबहिरंगःभाङ्गकार्यादीनावेति आदिग्रहःप्रकारार्थेयेनाङ्गस्यविकल्पोदृश्यतेतेकार्यायद्यःकार्णाणिप्रा
णिभाणिहेठिलेठिप्रभृतयः॥ग्लाएमकृत्रः ॥ ॥ ॥

एम॰ ६०

तदा

स्यद्विग्यादेशोकृतइतिपघपिप्राप्तेद्विर्वचनेद्विग्यादेशआरभ्यतेतथापिबाध्यबाधकभावेद्वैतंलक्षणंवालक्षणेनबा
ध्यतेलक्षणंवातत्रयद्द्विर्वचनशास्त्रंद्विग्यादेशेनबाध्यतेतद्द्विग्यादेशेकृतेनास्तिद्विर्वचनप्रसंगः यद्वातु
लक्ष्यंबाध्यतेतत्स्यद्विर्वचनंद्विगिनाबाध्यतेद्विगित्कृतेलाप्नोतिशास्त्रंस्माबाधितत्वात्ततप्रयुयषाचक्याविया
दीत्यादावाद्यादेशेकृतेद्विर्वचनंभवति एवंद्विग्यादेशेकृतेप्राप्नोति साभ्यासस्येति तेनकृतेद्विर्वचनेद्विग्यादेशोनप्र
तद्विर्वचनंभवतिसकृत्सहत्यालक्षणस्यचरितार्थत्वात्साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च ननुचेति पूर्वविप्रतिषेधात्त्र
स्यसिद्धयेशेषकमाश्रयणाद्धितिभावःनसिध्यतीति विप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यस्मिन्व्यवस्थाहेतौसत्येवक्रमोदु

अल्लोपत अल्लुपत द्य रहावद्विग्येऽवद्विग्यतिऽवद्विग्यिरे द्विग्यादेशेकृतेद्विर्वचनंप्राप्नोति तत्रसाभ्या
सस्येतिवक्तव्यम् ननुचद्विर्वचनेकृतेसाभ्यासस्यद्विग्यादेशोभविष्यति नसिध्यतिकिंकारणम् द्विग्यादे
शस्यपरत्वात्साभ्यासस्यादिशवचनं द्विग्यादेशःक्रियतांद्विर्वचनमिति परत्वाद्विग्यादेशेनभवितव्यम्
तत्रसाभ्यासस्येतिवक्तव्यमे एवंतर्हिद्विग्यादेशोद्विर्वचनंबाधिष्यते पुनःप्रसंगविज्ञानाद्द्विर्वचनंप्राप्नो
ति पुनःप्रसंगादितिवेदमादिभिस्तुल्यम् पुनःप्रसंगा[illegible]दितिवेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति तद्य
थाअमादिषुकृतेषुपुनःप्रसंगाच्छिशीलुङ्नभवतिएवंद्विग्यादेशेकृतेपुनःप्रसंगाद्द्विर्वचनंभविष्यति न

लंमःतन्नद्विर्वचनस्यावकाशःयथावेति कृतेद्विर्वचनेयनिसतावाद्विग्यादेशस्य अकृतेतुद्विर्वचनेउभयप्रसंगे
परत्वाद्विग्यादेशःएवंतर्हीति नात्रप्राप्तेद्विर्वचनेद्विग्यादेशोस्याभात् इतरत्तुद्विपरीतार्थंविप्रतिषेधाश्रयेणास
कृत्कृतत्वेवंद्विग्यादेशोद्विर्वचनस्यबाधकउक्तत्वात्पाठेप्यकथयति पुनःप्रसंगविज्ञानादिति इतरेप्यम्युप
गम्यतावद्विप्रतिषेधंसकृत्कृतावित्याश्रित्याह पुनःप्रसंगादितिवेदिति यथापूर्वंब्राह्मणकुलानिपुंवत्वमित्य

पुनःप्रसंगविज्ञानादिति अस्त्वपरविप्रतिषेधे नगुणास्त्वस्मिन्कृतेवृद्धिर्भविष्यति अनाश्रित्यलक्षणान्तरंवृद्धिमात्रमेकृतेना
श्रित्यैतदुक्तम् पुनःप्रसंगोनामेति वाचोयुक्तिरवेयंनसंगच्छतेलक्षणद्वयस्यपरस्यप्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात्प्राप्तायांविप्र
तिषेधेपरकार्यमित्यनेनपरस्मिन्कार्येविहितेनिमित्तसंभवात्सर्वस्मिन्लक्षणस्यपुनःप्राप्तिःपुनःप्रसंगउच्यतेननु च
पूर्वलक्षणप्राप्तिःपुनःप्रसंगः तस्मादिति। ननुचोक्तमपुनःप्रसंगवचोयुक्तिनेघटतेकिमेतावतागुणाएवास्त्वया
ःकृतयोरुपधावृद्धिर्न्नहिनप्राप्नोतिसत्यंचप्राप्नोतिकिंत्ववैविप्रतिषेधाश्रयेणोसत्रविज्ञास्यमेतत् यद्गुणगुणावेसुच्यते
तेनिगुणएवपूर्वसूत्रेणानित्यंप्राप्नोविकल्पनीयस्तत्रगुणापवादेविप्रतिषेधेनवृद्धिरित्यादिभविष्यतितरमावपरेणगुण
निमित्तवृद्धिर्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेनपुनःप्रसंगविज्ञानाद्वासिद्धम् अथवापुनःप्रसंगाङ्गुणोकृतेरपरस्तेचातउ
पधायाश्चवृद्धिर्भविष्यति नैषयुक्तःपरिहारःपुनःप्रसंगोनामसंभवतियत्रतेनैवकृतेप्राप्नोतितेनैवचा
कृते अत्रखलुगुणोकृतेरपरस्तेचातउपधायाश्चवृद्धिःप्राप्नोति अकृतेचाचोञ्ञिनोतितस्मात्तदुच्यते
ऋतोङिटिगुणाञ्ञिण्ण्द्धिःपूर्वविप्रतिषेधेनेतिश्नुद्धा किमर्थंङकारोवेच्युच्यते नगुणोवेच्युच्येत नत्राप्य
सम्यर्थंः गुणग्रहणंनकर्तव्यंभवतिप्रकृतानुवर्तते कृप्रकृतम् ऋतश्चसंयोगादेर्गुणोरपीति ऋतोङ्स्वल
मित्वप्रतिषेधार्थम् ऋतोङ्स्वलमुच्यते ङ्त्वप्रतिषेधार्थंङ्त्वमाभूदितिगुणोवेतायस्मुच्यमानेगुणोनमुक्तो
ङ्त्वंप्रसज्येतङ्स्वावेतिपुनरुच्यमानेङ्स्वलेनमुक्तोयथाप्राप्नोगुणोमाभविष्यति

ङ्णोनविज्ञास्त्वित्यादीतिभावः तत्रायमर्थोतितकेलंगुणविधानप्रकरणमनुस्तंभवतियावद्ध्रुवमर्थीत्यर्थः ङ्त्वंप्र
सज्येतेति वार्णादांगंवलीयइतिवर्णाश्रयंमतरंगमपियरणंबाधित्वेतंस्याद्ङ्स्वविधानेतुपरणाङ्णाः सिध्यति विज्ञास्यते
विरहवानविषयवानितिङ्कुतोनसिध्यतिगुणविकल्पेत्वेतङ्णासिद्धिःकुतोःकिंत्वेनप्रतिषेधविषयस्यायंगुणास्यप्रतिषे
धःप्रदर्शनंत्वेमाभूदितिकृतोप्रदर्शनंःउक्तएवार्थेङ्स्वग्रहणंकर्तव्यमितिलाघवमपिनास्तिङ्स्वविधावपिह्यत्रङ्स्वविधा

उपसर्गोमोत्यतइति अकृतेएकादेशेङ्स्वभावाभावयोर्विशेषाभावादंतरंगत्वाच्चप्रागेकादेशेनभाव्यम् वार्णादांगमित्ये
तन्नसमानाश्रयंगवर्णविषयंतस्मादेकादेशेकृतेंऽतादिवद्भावेनङ्स्वप्रसंगश्चोद्यते एकादेशेकृतइति उपसर्गोत्स्य
ऽस्योहतेर्ङ्स्वोविधीयमानएकादेशेकृतेहाभावात्तमेवनिबंधनयोर्वर्णयोर्यानुपपत्तोभयतश्चाश्रयेअंतादिव
द्भावोभवेद्ङ्स्वत्वाभावः आऊघतइति धातूपसर्गयोरसंहितानास्ति तदुक्तम् संहितैकपदेनित्यानित्याधातूप
सर्गयोरिति एवंचलोकिकेप्रयोगेविग्रहाभावान्नित्येनैकादेशेनभाव्यम् एवंचआऊत्यतइत्येङ्स्वंपठतितेनसे
म्यक्न्यायेविदंलोकिकमयोगसंपादनायहिङ्स्वोविधीयते तस्मादलोकिकेनप्रक्रियावाक्येनाकृतङ्स्वेनाऽऽप्र
केणाःकेणोङ्स्वलेतद्धितग्रहणंकर्तव्यम् किंप्रयोजनम् कृत्रिवृत्यर्थम् कृतिमाम्नराकाधाकारइति तन्नहिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् उणादयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिका
नि उपदेशकस्मान्नभवति प्रोत्यते उपोत्यते एकादेशेकृतेव्यपदेशाभावात् एवमपिआऊत्यतेआस्य
तेसप्रोत्यतेइत्यत्रप्राप्नोति अणादिवर्तते एतेः एतेर्लिङुपसर्गात् एतेर्लिङुपसर्गादितिवक्तव्यम् इह
मामूत् इयात् तन्नहिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् उपसर्गादितिवर्तते एवंतर्ह्याचार्योन्वाचष्टे उपसर्गादित्यनुव
र्ततइति नेतरन्वाख्येयंअधिकारानुवर्तनादितिएषएवन्यायोयदुताधिकारान्अनुवर्तरन्

श्लेषप्रदर्शनमात्रंक्रियतेःयत्लोकिकेप्रक्रियावाक्येङ्स्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते तथापिनकाचित्सतिसंत्रेकादेश
स्यादिवद्भावाद्धिग्रहणान्यग्रहणात्समःपरस्यङ्स्वत्वप्रसंगः अणादिवर्तनादिति एवंचरूपाश्रयोयविधिरिति =
तादृश्यानर्दिशादेर्यस्तोभावाद्ङ्स्वाभावः एतेः इयादिति आशिषिलिङः अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः नेतरन्वाख्येय
मिति वार्तिककारेणनेतरन्वाख्येयंसर्वाधिकारेणमन्वाख्यानप्रसंगाद्वृत्रिकारस्त्वधिकारेणोपदेशेनिवृत्तोव्याख्या

ईहतः रीर्घत्वेभविष्यतीति ननुनाप्राप्तेरीर्घेरीरारभ्यमाणस्तस्यबाधकः स्यात् नेतरस्ति ऋवर्णस्यबाध्यतांरीरुक्रव
र्यबाधतेनहितस्यरीर्घप्राप्तिमारभ्यतेनतत्रह्रस्वेपदार्थेरिङ्कृतेरीर्घः प्रवर्ततएव यद्वि यङ् प्रकरणेति हिंस
यास्तन्पत्रज्ञेघन्यतःस्येवमवति अभ्यासरूपेनसिध्यतीति उपधालोपस्यस्थानिवत्वाद्धनितिद्विर्वचनप्राप्नोति एवं
तर्हीति ईकोधातुभक्तत्वात्तद्विर्वचननिमित्तत्वाभावात्तस्थानिवत्वाभावात् एवमपीति श्नुप्रत्ययेविधानात् ए
वंतर्हीति प्रक्रियालाघवायचकारेणरेशविधानात्ङीभावविधावभ्यासाच्चेतिकुत्वेगोरवप्रसंगात्तत्रक्रियरा

रीङ् तः रीर्घोच्चारणंकिमर्थम् नरिङ्तस्त्येवोच्येत कारूपसिद्धिः मात्रीयतिपित्रीयति अकृत्सार्वधातुक
योरितिरीर्घत्वेभविष्यतिएवंतर्हिसिद्धेसतिपङ्ती घीच्चारणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभा
षाऽगङ्नेपुनर्ङीभावविधिर्निष्ठितस्यति किंपुनस्तज्ज्ञापनेप्रयोजनम् पित्वेगुणप्रतिषेधश्चोदितःस
नवक्रयोभवति यद्वि यङ् प्रकरणेहंतेर्हिंसायामीङ् यङ् प्रकरणेहंतेर्हिंसायामीङ्कर्त्तव्यःजेघ्रीय
ते यङीङ्अभ्यासरूपेनसिध्यति एवंतर्हियङ् प्रकरणेहंतेर्हिंसायामीकृ एवमप्युपधालोपोनप्राप्नोति
एवंतर्हियङ् प्रकरणेहंतेर्हिंसायांघ्नी नङ्ङ् अत्येत्यमिरमुच्यतेनअपुत्रस्येति अपुत्रादीनामिनिवक्तव्यम्
तद्धावियथास्यात् जनीयंतेन्वयवः पुत्रीयंस्तद्गवः क्षीरमितिप्रतिषेधेरीर्घत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःसंस्वेद्
युःमित्रयुःन वाऽभ्याधस्याद्वचनमवधारणार्थंकर्त्तव्यम् नवावक्तव्यम् किंकारणं॥ ॥ ॥

र्षाभ्यश्चेतिणित्वेघ्नीभावेकृतेद्विर्वचनंप्रवर्तते आकृतिपक्षेतुस्त्रियांरीङ्नेवघ्नीभावेनद्विर्वचनबाधप्रसंगात् नङ्ङ् जनी
यंतइति जनपिंक्षतीतिक्यचलटः शत्रारेशः जसउगित्त्वान्नुम् क्षीरमिति आनंतर्यादीत्वस्येवप्रतिषेधः प्राप्नोति
ततश्चापवादत्वान्नीत पुत्रगोरीर्घः प्राप्नोतीतितेस्यापिप्रतिषेधोविधयः संस्वेदयुरिति क्यच्छरसीत्युप्रत्ययः नवति
अभ्याधयोरनेनेत्वप्रतिषिद्धेःकृत्सार्वधातुकयोरित्याकारसिद्धेपुनरद्वचननियमार्थंमित्संज्ञेषामाकारोनभवति॥

ष्णाशीश्यनेरिति व्रतरतिविषयोनिर्दिश्यतेनतत्रनरपरंतेनसंशितोब्राह्मणारत्यत्रापिनित्यमित्वंभवतियथेवमित्वेनव्रतस्य
द्योतितत्वात्संशितव्रतरतिव्रतशब्दस्यप्रयोगोनप्राप्नोति नैषदोषः अन्यत्रापीत्वविधानात्संशितशब्दः सामान्यशब्द
तिविशेषप्रतिपादनायाविरुद्धोव्रतशब्दप्रयोगः व्रतेनत्वित्यमित्वंविधीयते नवक्रव्यमिति साधारणोनन्यायेनासि
द्धत्वादतएवतुल्यधर्मणःशब्दानुपन्यस्येति देवत्रातरति नरविशेरत्रेतिनलुंसंज्ञायानभवतिरेवमहरणंसंज्ञायल
रणार्थतेनभवत्रातरत्यहरवधिसंज्ञात्वान्नलाभावः यद्वानुक्रियाशब्दस्त्राणंत्रातरतिनहानत्वविकल्पः गलातिअ
विविभाषेतिलत्वंप्राण्यंगेनित्यंभवतिविषेतुगरतिलत्वाभावः क्रियाशब्दत्वमयंभवतिगणेगलातिग्राहतिविभा
षाग्रहइतिणप्रत्ययोजलचरेनित्यंभवति ज्योतिविषयत्वाघ्नयहरतिरतियोगरतिलक्षणहेत्वोःक्रियायारति

अभ्याधस्याद्वचनमवधारणार्थंभविष्यति अभ्याधयोरेवङ्करसिरीर्घोभवतिनान्यस्येति षा श्यनेरित्येत्र
नेनित्यम् श्यनेरित्येत्रतेनित्यमितिवक्तव्यम् संशितव्रतम् तन्नहिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् देवत्रातोगलोग्रा
हरतियोगेचसद्धिधिःमिथस्तेनविनाभ्यंते गवान्तःसंशितव्रतःहोरहोःअवरत्नेविरत्नेवप्रस्तेचारिकर्म
णि स्तरणेमनुरतेवनिरत्नमितिवेष्यते॥

शस्त्रशानङ्गिधिर्हतीतिपलायतेवर्धतीतिधर्वतीत्यादितिप्रयोगेनभवति मिथरति एकस्मिन्विषयेनैकल्पतेकिं
तुविषयभेदेन एतच्चाकृतिपक्षेउपपद्यते तत्रहिसर्वलक्ष्यमेकध्यमापाद्यउभयमुपदिश्यतेततश्चोभयंभवतीत्ये
तावतैवलक्षणस्यव्यापारःअसंकीर्णत्वंतुप्रयोगबलादवसीयते गवान्तरति वातायनेअवरःस्फोशायनस्येतिनि
त्यमवरःभवतिप्राण्यंगेतुगोरक्षिगोहीतिभवत्यन्यत्रतुविकल्पेन एतच्चोदाहरणंतुल्यबलिष्ठविभाषाणांपरि
गणनमन्यासामपिसंभवात् हरन्त अवरन्तमिति आरिकर्मग्रहणाप्रस्तेन शब्दस्यैवसंभवातविशेषणमवरत्रा
रिसिध्यर्थत्वान्नवचनस्यावश्यंतादृग्योपिभवतितथाचाचउपसर्गोन्नरत्यस्यावकाशःप्रन्नमवन्नमितिवक्ष्यतेतस्मान्नि

किंपुनरिति यद्यपि रकारः श्रूयतेनत्वापि संहितायांतकारोनामप्येतस्यरूपस्यसंभवाद्प्रश्नः नांतेरोषइति प्रहार
स्येतस्ययत्तकारांतआदेशस्तत्रदीर्घइतिसूत्रार्थंस्तदायंदोषापहानुतकारोदीर्घइतिदीर्घआकारस्तस्मानदोषः नस्माच्छांतर
ति सन्निपातपरिभाषाश्रयेतुरांतधांतयोर्नदोषः अव पदीति राशब्दा कारस्यदृश्यावेरत्नमितिसंयोगादिश्रयेन

अचउपसर्गात्तिवे आकारग्रहणं ४

किंपुनरयंतकारांतःआहोस्विद्रकारांतःउतघकारांतःअथवाथकारांतः कश्चात्रविशेषः नांतेरोषोरीर्घ
त्वस्यात् पदिनांतःस्तीतिरीर्घत्वंप्राप्नोति रांतेरोषोनिष्ठानत्वम् अथरकारांतःरहास्यानिष्ठानत्वंन
प्राप्नोति धांतेरोषोधत्वप्राप्तिःअथधांतः षधस्तथोर्धोधरितिधत्वंप्राप्नोति धांतेःरोषश्चांतस्मात्शांतः
अथथकारांतःनरोषोभवति अवउ॰अवउपसर्गान्तस्त्रआकारग्रहणंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् अलोत्स्य
स्यविधयोभवंतीत्येत्यस्यभविष्यतिन सिध्यति किंकारणम् आदेहिपरस्य अत्रहितस्मादित्युत्तरस्यारेः
परस्येतिरकारस्यप्राप्नोति नैषदोषः अवर्णोप्रकरणात्सिद्धम् अस्येतिवर्तते कुप्रकृतम् अस्यद्यावि
तिषधवर्णोग्रहणमनुवर्ततेतद्यदेरोषोभवति एवंतर्ह्यवश्यामिरादेर्घोरितिरीर्घआकारस्तस्यादूखमित
नः अवउपसर्गान्नः अस्येत्येव एवमपिसत्रभेदः कृतोभवतिनासो सूत्रभेदः सूत्रभेदंतमुपावर्तयिष्यत
देवान्यत्सूत्रंक्रियतेभूयोवा यद्धितंरेवोपसंदृश्यक्रियतेनासौसूत्रभेदः अथवाद्धितकारकोनिर्देशः क्रि
यतेसोनेकालशित्सर्वस्येतिसर्वस्यभविष्यति रहापिनर्हिप्राप्नोति अदिरभ्यवहरति श्रीनसिंहो

नासौसूत्रभेदइति दोषायेतिशेषः नैवसूत्रंलघुक्रियमाणांप्रत्युतगुणांसंपादयति अथवेति लघुकारोऽपियदि
न्यासांतरत्वात्तस्यष्टएवसूत्रभेदइतिमतंतदेवमुत्तरम् अलोंत्यस्यद्वावपवादोऽरेः परस्यानेकालशित्सर्वस्येतिनयो

अवनिवर्तनइति नेनापशब्दस्यथोच्चनस्मात्परस्यपकारस्यद्वित कारआदेशस्तत्रांत्यस्यहलांजश्शांत इतिजश्त्वंपूर्व
स्यहलांजश्त्वशीति लवाभ्यामिति लत्वंऋटोरिदित्यप् अस्यापिभकारादेशः प्राप्नोतिअनुग्रहणानुवृत्तौत्वपशब्द
स्ययोच्चनस्मात्परोभकारादेशनकश्चिदस्तीतितत्वाभावः अथवेति तन्नतकारद्व्यात्मकआदेशः पृथग्विभक्तिक
रहार्थोपक्षसावुकस्तकारः तस्यावः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाडुत्तरान्नानुवृत्तिः लवाभ्यामित्यादेरुत्तरत्वेनभवतिपकारलो
पारेपशब्दाभावात्तत्वभूतपूर्वगत्याश्रयेन्याप्यः अद्रिरित्यादेसांप्रतिकापशब्दसंबंधेनास्याग्रहणात्तएव

अवनिवर्तने तच्चावश्यमनुग्रहणमनुवर्त्यलवाभ्यामित्येवमर्थम् अथवात्रितकारकोनिर्देशः करिष्य
तेहार्थोद्वौउत्तरार्थश्चैकः घनेरित्वाश्वस्तः घनेरित्वाश्वस्तःस्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन घनेरित्वस्यावका
शः निरिनंनिर्हितवान् अवस्तरत्यस्यावकाशः प्रत्नेअवत्नम् रहामपप्राप्नोति नीत्नम् वीत्नम् अवस्तरस्ये
तद्भवतिविप्रतिषेधेन अपोभि अपोभिमासश्चरसिअपोभीत्यत्रमासश्चरस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्
माद्रिरिष्टाइद्रोहत्रहा अत्यल्पमिदमुच्यते स्ववसस्तनवसोर्मासउषसश्चतरंप्रति स्ववद्रिः स्तनवद्रिःस
स्रुवद्रिरज्ञापयाः माद्रिरिष्टाइद्रोहत्रहा सनिमी रत्वंसनिरधोर्हिंसायाम् रत्वंसनिरधोर्हिंसायामि
तिवक्तव्यम् प्रनिरित्सतिहिंसायामतिकिमर्थम् आरिरात्सति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समकृत्त्वाभावात्सत्यग्रहणस्यपदयोःप्रत्ययेसंप्रत्ययतिनावतिष्ठतेअद्रिःसंस्कृतमितिलिंगाद्धानहिप्रत्ययस्येव
ग्रहणेऽद्रिरितिनिर्देशोपपत्तिःघनेरित्वादितिपुरस्तादपवादोन्यायात्रत्वंद्रुवस्येवबाधकंनतत्तस्यतत्प्रत्ययल
तत्योद्रुवावपवादयोर्विप्रतिषेधेपरंतत्प्रवर्तते अद्रिरिति पदन्नोमासितिमासशब्दस्यमासारेशस्यच
रस्यैवविधानान्मासश्चरसीतिदोषग्रहणंनकर्तव्यंतत्क्रियमाणंमाघायामपिकृत्यदारयः प्रपुर्ज्यंनरंतिनापना

आपृक्त नपेरिति रलात्प्रहणेमनुवर्ततेनेनन्त यौविशेष्यमाणोऽनंतस्यइपेरीत्वंविधीपमानंत्रलोंत्यस्येत्यंत्यस्यप्राप्नोती
तिभाव॰लोपोंत्यस्येति हपिनात्विशेष्यतेयथाष्टध्याम्मेवचैकमस्थानाविशेषणाविशेष्यनाद्यामवतितन्नानंत्यस्या
चः सावकाशमीत्वंपूर्वविप्रतिषेधेननिलोपोबाधते इतरत्खगृहीताभिप्रायश्राह अनवकाशाइति ईत्वमेवलंनवका
श्यात्बाधकप्राप्नोति एवमपीति नन्वस्कृपरत्वादीत्वंतस्यस्थानिवद्भावान्निलोपोमविष्यतिईत्ववचनत्वंनंत्यस्य
श्रवणार्थंस्यात् नेतरस्मिन् सकृद्गतौविप्रतिषेधेपद्यधिनमितिलोपाप्रसंगात् अत्रलोपः चरणचरतिवर्षिलिप

आपृक्त नपेरीत्वमनंत्यस्य नपेरीत्वमनंत्यस्येतिवक्तव्यम् ङीपति तन्नर्हिवक्तव्यम् नवक्तव्यम् लोपो
ऽत्यस्यबाधकोभविष्यति अनवकाशाविधयोबाधकाभवंति सावकाशश्चणिलोपः कावकाशः कार
णाहारणा एवमपीत्वमंत्यस्यलोपस्यबाधकस्यात् अनवकाशाहिविधयोबाधकाभवंति ईत्वमपिसा
वकाशंकोवकाशः अनंत्यः कथंपुनः सत्यसेनंत्यस्येत्वस्यात् भवेद्योऽचांगविशेषयेन्नस्यानंत्यस्यन
स्यात्वपतुखल्वंगेनाचविशेषयिष्यामः आगस्यादायन्नतन्नस्यसेति एवमप्युभयोः सावकाशयोः पा
त्वादीत्वंप्राप्नोति तस्मादनंत्यस्येतिवक्तव्यम् अत्रलोपो आभ्यासस्यानचि आभ्यासस्येतिग्रहुच्यतेतर
चविदृष्टव्यम् पतापतःचरणचः चलाचलः वराचेदः हलादिः किमपषष्ठीसमासः हलामादिर्हलादिः हला
दिःशिष्यतरति आहोस्विकर्मधारयः हलआदिर्हलादिः हलादिःशिष्यतरति

तिचरीनामव्याक्ताभ्यासस्येतिद्विर्वचनमंगागमश्चेतिहलादिशेषोऽत्रनभवति नचागागमविधानसामर्थ्याद्धला
दिशेषोनभविष्यतिनहिहलादिशेषआगमंदेशमवाविशेषोऽस्तीत्यादेशएवकाणेविधेयःस्यात् नेतरस्मिन् सत्य
पिहलादिशेषेविगृहीताश्रवणार्थमागविधानस्यादित्यनवोच्यते हलादिःशेषः हलामादिरिति विग्रहमदर्शनविस्म

अजादिरिति आजादिष्वभ्यासेषुहलंतएपेसपादिरित्वेहलआम्प्रीपमाणेशेषः प्राप्नोति आनडेति अस्यव्याप्नोसंघाते
चेत्यस्माच्चिदत्रनकोऽस्यशेषः प्राप्नोति कर्मधारयेत्वभ्यासापेक्षमादिरित्वंहलोविशेषानभवति आदिशेष
निमित्तत्वादिति शेषशेषोऽन्यनिश्चिन्नियुक्तमवस्थानमादेतिपत्रेवाभ्यासेपक्षेचेत्यारावारेर्हलोऽवस्थानंतत्रेवान्यस्य
निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र अवस्थानंहिशब्दार्थत्वात्प्रधानंनचप्रधानाभावेआनुषंगिककार्यं प्रवर्तिष्यतेत्यत्रापिककार
षकारयोरस्यामवस्थायांनिवृत्यप्रसंगः षष्ठीसमासेऽप्यादेरुः आदुरित्यत्रठकारस्यादिरुद्भावेशेषप्रसंगःसचमागुक

कश्चात्रविशेषः हलादिशेषेषष्ठीसमासइतिचेदजादिषुशेषप्रसंगः हलादिशेषेषष्ठीसमासइतिचेदजादिषुशेषः
प्राप्नोतिआनडेआनडेतुणनसंः अस्तुतर्हिकर्मधारयः कर्मधारयइतिचेदादिशेषनिमित्तत्वाद्व्रापस्यतर
भावेलोपवचनंकर्मधारयइतिचेदादिशेषनिमित्तत्वाद्व्रोपस्यतरभावेआपस्यहलोभावेलोपोवक्तव्यः आद
तुः आदुःतस्मादनादिर्लोपः तस्मादनादिर्हलुप्यतइतिवक्तव्यम् उक्तंवाकिमुक्तम् प्रतिविधास्यतेहलादि
शेषइति अयमिदानींप्रतिविधानकालः इदंप्रतिविधीयते इदंप्रकृतम् अत्रलोपोभ्यासस्येति ननोवस्वा
मिद्रुस्वः ह्रस्वोभव त्यादिशः अभ्यासस्यलोपस्यनुवर्तते तत्रह्रस्वभाविनांह्रस्वः लोपभाविनांलोपोभवि

एव तत्रयद्यकृतिपक्षेआश्रीयतेतदाभ्यासकृतोवर्तमानोहलादिः सर्वस्मिन्नभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिंकरोतातिरो
षमावोव्यक्तिपक्षेतुयस्मिन्नेवाभ्यासव्यक्तौहलआदेरवस्थानंतत्रैवानादेर्निवृत्तिनान्यत्रेतिदोषप्रसंगःह्रस्वभाविनामि
ति ह्रस्वश्रुत्याचरिभाषोपस्थानादंतस्याभ्यासस्यह्रस्वोविधीयमानोऽलोंत्यस्येतिवचनादेवएवरीर्घस्यह्रस्वस्यच
लोपबाधनार्थंविज्ञायतेऽतिहलविषयएवादिशेषनिरपेक्षोलिपोवतिष्ठते ततआदेरपिहलोलोपेप्राप्तेतद्बाधनार्थम्
हलादिशेषइति सत्रमेतदवश्योपकलोपविधावलोत्यपरिभाषानोपतिष्ठतेस्थानिवत्यादावंत्य स्यापिहलोलोपोभवतो

अह लचेति अविद्यमानहल्कोऽभ्यासोभवतीत्यर्थः शर्पर उच्चिच्छिषतीति उच्छी विवासेछेचेत्यंतरंगत्वान्नुकमनादृत्यैवत्रा
सिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात्तच्छिशब्दाद्धल्यंतत्वकारस्यशेषेप्राप्तेछशेषार्थैवार्तिकंननुचपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनादिषु
तेकृतेच्छिशब्दस्यद्विर्वचनेचकारशषेणैवरूपंसिध्यति नचेदमस्तिनिमित्तभावेनैमित्तिकस्याप्यभावइतियेनचुत्वंनिवर्त
तेएवंनहिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनादित्येतदनित्यउभोसाभ्यासस्येतिवचनात् अन्यथाकृतेणालस्यद्विर्वचनेप्राप्तिरण
दित्यादिसिध्यतीतिकिंसूत्रेणतथाचोजहुदित्यसिद्धत्वस्योदाहरणप्रदर्शनिष्यते तत्सेव्यवस्थितस्यसमुदायस्यप्रविभ

अथवैवंवक्ष्यामिद्धस्वोः हलूद्भ्योभवत्यभ्यासस्येति ततोः हलचभवत्यभ्यासः ततआदिशेषः आदिशेषश्च
भवत्यभ्यासस्येति अथवायोगविभागःकरिष्यते द्धस्वादिभ्योभवत्यभ्यासस्य ततः हलूहलचलुप्यतेऽभ्यास
स्य ततआदिशेषः आदिशेषश्चभवत्यभ्यासस्यपरः सर्वादिशेषोवर्णग्रहणंकर्तव्यम् खर्वाः खयः शिष्यं
ते खरोलुप्यंतएवंकर्तव्यमकिंप्रयोजनम् उच्चिच्छिषति तुकः श्रवणमात्रमिति तन्नहिवक्तव्यम् नवक्तव्य
म् चर्त्वकृतेतुगभविष्यति असिद्धंचर्त्वंतस्यासिद्धत्वान्नुकप्राप्नोतिसिद्धकांक्षेपठितश्च भ्यासजश्चचर्त्वंए
मेवनुकोभिति एवमप्यंतरंगत्वात्प्राप्नोतितस्मात्तदपूर्वंग्रहणंकर्तव्यम् नकर्तव्यम् एवन्तुग्रहणानकरि

ज्यान्वाख्यानेऽतरंगत्वंनुकोनपेक्ष्याकृतएवनुकिद्विर्वचनंमत्वाह चर्त्वकृतइति अभ्यासेचर्चेतिचर्त्वेछस्यकृतेतुगभा
वादूपंसिध्यति असिद्धमिति नुकिकर्तव्ये एवमप्यंतरंगत्वादिति शङ्कनित्यत्वेऽप्युपायानामवश्याश्रयणीयोऽतर
गबहिरंगभावःएत्वनुकग्रहणमिति तदकरणेहलादिशेषेऽपिकर्तव्येचुत्वलक्षणास्यचर्त्वस्यासिद्धत्वाभावान्नकारस्यव णम०
कारेकृतेहलादिशेषेणानिवर्तितेछकारेरूपंसिध्यति॥ ॥ ॥ ॥ ६६

आदिशेषप्रसंगस्त्विति विषयभेदाद्विरोधाभावाद्बाध्यबाधकभावायोगःशर्पूर्वग्रहणमिति अपवादःवाक्यार्थद्वयंसाध
र्यंस्यपवादश्चविरुद्धस्यत्सर्गोनिवर्तयतीतिनत्रोत्सर्गाभ्युपगमेकार्थवत्द्वितीयार्थस्यत्यागानर्थक्यप्रसंगएवेत्यर्थः
हलादिःशेषःस्यानेनद्वयोर्निर्दिष्टयोःप्राप्तायामवस्थानविधानादानर्थक्यंनास्ति व्यपकर्षविज्ञानादिति व्यपकर्षेण
अभ्यासजश्चचर्त्वसिद्धमित्येवंआदिशेषप्रसंगस्तुकआदिशेषस्तुप्राप्नोतिनिषाद इति नन्वादिशेषआ
दिशेषंबाधिष्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यात् असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवतीति अ
स्तिचसंभवोयदुभयंस्यादिति यद्यादिशेषोपिभवतिशर्पूर्वग्रहणमिदानींकिमर्थंस्यात् शर्पूर्वग्रहणंकिम
र्थमितिचेत्तद्व्यालोपप्रतिषेधार्थं शर्पूर्वग्रहणंकिमर्थमितिचेत्तद्व्यालोपोमाभूदिति व्यपकर्षविज्ञाना
त्सिद्धम् व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत् किमिदंव्यपकर्षविज्ञानादितिअपवादविज्ञानात् अपवादत्वा
दनादिशेषआदिशेषंबाधिष्यते ननुचोक्तंकथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यादिति इदंतावदयं
प्रष्टव्यःपरिनिष्ठायांचैतत्किमिहस्यात् हलादिशेषःहलादिशेषश्चेन्नाप्राप्तेहलादिशेषारंभोव्यर्थंतद्बाध
कंभविष्यति यदप्युच्यतेअसतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवतीत्यस्तिचसंभवोयदुभयंस्यादितिसत्यपिसं
भवेबाधनेभवति तद्यथाराधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रकौण्डिन्यायेतिसत्यपिसंभवेराधिब्राह्मण्य
तक्रदानबाधकंभवति एवमिहापिसत्यपिसंभवेआनादिशेषआदिशेषंबाधिष्यते राधक्षि राधतीतिकि
लिपात्क्यते धारयतेःश्नोत्राभ्यासस्यरीर्घत्वंणिलुक्चत्रनिपात्यम् श्नीन्सिंहोजयतितराम्
मुत्सर्गस्यनिवर्तनंनतस्यविज्ञानंनस्मारपवादविधानादित्यर्थःएकाभ्यासविषयत्वादविरोधोऽप्युत्सर्गापवादभावःरा
पर्तिःश्नाविनिःवङ्कलंबरसीतिशपःस्नुः ॥ श्रीरामकृष्णः ॥ ॥ ॥ ॥

निजां त्रिग्रहणम् त्रिग्रहणमिति हलन्त्यपरिभाषोपस्थानार्थम् एकारविधानं वैगुणाग्रहणमिकपरिभाषोपस्थानार्थम् एत्व
नार्थमेतेन हलादिशेषेऽकृतेगुणोभवत् यत्यघातरूपवारो हलः स्थानएकारः स्यात्तत्रभ्यासविकारोऽपवादोनोत्सर्गो
न्वाधेतत्प्राप्नोत्यतेतयादिस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् अतिअतिग्रहणमिति ऋसगतावितिऋदुपधात्याद्योपधतेगास्त
नोचऊरसीतिछेदाग्रहणएवैषामविधप्रभृतीनामशेषतिछेदस्सएवार्तिः प्लुतविषयःरेमतीतिनातिपृशपृशपः

निजां त्रिग्रहणानर्थक्यंगुणांतत्वात् त्रिग्रहणमनर्थकम् किंकारणम् गुणांतत्वात् त्रयएवनिजार
यः उत्तरार्थंनुउत्तरार्थंतर्हित्रिग्रहणंकर्तव्यम् म्लाम्लितत्रपाणांपथास्यात् रहमामेतऊहीति अ
र्तिअतिग्रहणंकिमर्थम् नबऊलंछेदरसीत्येवसिद्धम् नत्वंतरेणछेदरात्रेः प्लुतंप्रयः एवंतर्हिसिद्धे
सतिपरतिग्रहणंकरोतिततज्ज्ञापयत्याचार्योनाषायामतेः प्लुतंभवतीतिकिमेतत्स्तापनेप्रयोजनम्
म एतीत्येतत्सिद्धंभवति गुणोयर् एचोयंहिरीर्घप्रसंगोऽऋलृक्षिपरोदीर्घत्वंएचोपरिदीर्घत्वंप्रा
प्नोति ओटोकृतेतोत्रोकृतइति ननुचऋलृत्वेकृतेगुणोनभविष्यतिदीर्घत्वंनभविष्यति नसिध्य
तिकिंकारणम् ऋलृक्षिपरोदीर्घत्वम् ऋलृत्वेक्रियमाणेदीर्घत्वमिति परत्वादीर्घत्वेनभवितव्यम् न
वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् नवाएषदोषः किंकारणम् अभ्यासविकारेष्वपवा
दस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारेष्वपवादउत्सर्गोनबाधतइत्येषापरिभाषाकर्तव्या कस्य
नस्याः परिभाषायाः प्रयोजनमिति प्रयोजनमस्त्यन्वङ्भावस्यदीर्घत्वम् अचीकरतन्मज्जीहरत् सन्वद्भाव
मपवादत्वादीर्घत्वेनबाधते मान्मभृतीनामित्यस्यमान्मभृतीनादीर्घत्वमपवादत्वादित्वन्नबाधते
ऋलृःद्विर्वचनमुरित्यत्वमित्यभ्यासस्यासवर्णइतियर्गुणएरेगुणोऽचीतिऋलृस्थानावकाशः ययाति
लृगदिदीर्घोःकितत्यस्यावकाशः कृतेःकृतेवाऋलृत्वेपरत्वादीकारस्यदीर्घत्वेनभवितव्यम् न

ऋमपुऋमिति परत्वादीर्घप्रसंगमुत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावःप्रतिपाद्यतत्स्यपुऋंप्रयोजनमपिकिं
चिन्नवचनात्तुरुस्यमितिपौरादयंविधिर्धारयपुऋम्' नषसन्वद्भावमितिःसन्वद्भावस्यावकाशोऽङ्हिसृणा रिति दीर्घस्या
वकाशोऽदीर्घइति रेहोभयप्राप्नोतिऋचोकारइतितत्रपरत्वादीर्घः प्राप्नोति नाऋल्वपीति सन्प्रत्ययोऽभ्यासदी
र्घत्वंचसंनियोगेनविधीयतेऽस्मत्तंगदीर्घत्वात्तुबहिरंगमनिपातोऽगाधिकारेऽभ्यासस्याकारांतस्यविधानो
न नाऋल्वपीति ऋारःशषोविधीयतेऽस्यस्वात्वमितिनास्त्युत्सर्गापवादभावोहलादिशेषेणअभ्यासस्यत्ववप=
गणीरीत्वंहलादिशेषस्यगणीरीत्वमपवाद त्वाद्धलादिशेषंनबाधतेऽरमयुक्तवर्तनेःकिमत्रायुक्तंयेवो
येरिरीर्घत्वप्रसंगोऽऋलृक्षिपरोदीर्घत्वमित्युक्तंतत्तुउच्यतेनवाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकं
त्वादिति तस्याश्चपरिभाषायाःप्रयोजनानिनामोच्यंते प्रयोजनंसन्वद्भावस्यदीर्घत्वंमान्मभृतीनामि
त्यस्यगणीरीत्वंहलादिशेषस्येति नऋसन्वद्भावमपवादत्वादीर्घत्वंबाधतेकिंतर्हिपरत्वात् नाऋल्वपि
मान्मभृतीनादीर्घत्वमपवादत्वादित्वंबाधतेकिंतर्ह्यंतरंगत्वात् नाऋल्वपिगणीरीत्वमपवादत्वाद्धला
दिशेषंबाधतेकिंतर्ह्यनवकाशत्वात् एवंतर्हीयंपरिभाषाकर्तव्याभ्यासविकारेषुबाधकानबाधंतर
ति सातर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्यानकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषापरिभाषेति यदयम्
वषष्ठीस्थेगणेत्यत्राभ्यासस्येतिस्थानषष्ठीतिभिन्नविषयावीत्वहलादिशेषावनवकाशत्वाद्बाधकमीत्वंहला
दिशेषस्यनिरवकाशत्वादिविधयःसावकाशानविधीन्बाधंतइतिन्यायादयंतावद्यत्नेनाप्राप्नुवंतिन्यायःतदास्त्येवात्स
र्गापवादभावःअभ्यासविकारेषुबाधकारंतिबाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तनिरोधमाश्रयणीयमित्यर्थःपरय
मिति यथाचाकितारंनिन्दकंकर्तारंनरकंवक्ष्यति श्लोकस्मानसिद्धोऽयमितरः ॥

दीर्घो नुकिकृतइति दीर्घग्रहणाच्चहिभाषोपस्थानादचाभ्यासस्यविशेषणादृतनस्याभ्यासस्य दीर्घोविधीयते सचा
लोऽन्त्यस्येतिवचनादन्त्यस्याचोभवति अकिदचनमिति पचद्यभ्यासोविशेष्यते अकितइतिप्रतिषेधोऽनर्थकःस्यान्न
स्माद्भ्यासेनाविशेष्यतेततोऽभ्यासस्येतिविशेषणषष्ठीस्थलोऽन्त्यस्येतिनोपतिष्ठतइत्येतन्नाप्यनर्थकमवच
छत्रुरिति छोछदेनेत्वलिदृशाशदृस्पदिवचनमंतरंणलान्नुकिकृतेऽनेत्यस्याप्यचोऽन्त्यत्वं चछदृत्रुरिति उद्य

दीर्घो अकितइतिकिमर्थम् पंपम्यतेरंरम्यते अकितइतिशक्यमकर्तुम् कस्मान्नभवतिपंपम्यतेरं
रम्यतइति नुकिकृतेऽनंतनत्वादतऊनरंपदति अकिदचनमन्यत्रकिरंतस्यालोऽन्त्यनिर्दृत्यर्थम् अ
किदचनक्रियतेतायकार्थं किंतार्ह्यमेतन्नतापद्यत्याचार्योऽन्यत्रकिरंतस्याभ्यासस्यालोऽन्त्यविधि
र्नभवतीति किमेतस्यतापनेप्रयोजनम् प्रयोजनंह्रस्वत्वात्तेलगुणेषु ह्रस्वत्वमत्रअवचछत्रुः अव
चच्छुःअत्रंचछदृत्रुःचछदृतुःत्वविशदयिषतिचिछदयिषतिगुणाःचेष्यिधतेचोच्यथते नुकिकृतेऽन
नंत्यत्वादेतेविधयोनप्राप्नुवंति विप्रतिषेधात्सिद्धम् नेतानिसंतिप्रयोजनानि विप्रतिषेधेनाप्येना
निसिद्धानितुकक्रियतेतायेविधयइतिकिमत्रकर्तव्यम् परत्वादेतेविधयइतिनदंतायहणाद्धि अथ
वानेवंविज्ञायतेअभ्यासस्यादंतस्यऋकारांतस्यातंस्येति कथंतर्हिअभ्यासेयोऽचूअभ्यासेपऋकारः
अभ्यासेयोऽकारःअभ्यासेयइतिएवंचकृतेदीर्घत्वंप्राप्नोति॥ ॥

दिदीप्रिदेवनयोःद्युदादिर्वचनंछेचेतिनुकिकृतेउरित्यत्वमभ्यासेनऋवर्णस्यविशेषणात् चिछ्यादयिषतीनि छ
दंसवर्णो पाल्यादेतेविधयइति नत्वंतपूरादहरणेषुनुगंतरंगःप्रत्ययविशेषनिमित्तलाद्भ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वा
नुकऊकारादीनाम् नदंतग्रहणाद्धि तायकमंतरेणापिविशेषणाविशेष्यभावकाम्बारात्कृतेऽपितुक्तेविधयः

अपवादोनुगिति नाप्राप्तेर्दीर्घेनुकआरंभात् एवंतर्हीति ओहाकृत्यागरूपस्यतुनिषेधापाकितइतिनभवतिधातुर्ह्रस्वयंकि
न्नत्वाभ्यासःककारोहिहन्धन्त्रीहिकालयोरिति यत्रहारहाकारःसामान्यग्रहणार्थःनुगतपरकरणंकृतपूर्वस्याविदीर्घ
स्यनिर्दृत्यर्थंतेनवाभ्यासतदितिनुकृतेभवति नुकिंपंयम्पतेरंरम्पतइति अल्पपरत्वादनुस्वारेणप्राप्नोति एवमपीति नित्यया
दवर्णःप्राप्नोतिविकल्पेनचेष्यतेपदांतवच्चेति तेनवापदांतस्येतिपरसवर्णविकल्पःरुग्रिको मर्म्मृज्यतइति रुग्रि

एवंतर्हीदमिहव्यपदिश्यंतेतत्राचार्योनव्यपदिशतिकिम् अपवादोनुकदीर्घत्वस्येति एवंतर्हिसिद्धेसतिय
दकितइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाऽभ्यासविकारेषुबाधकानबाधतइतिकि
मेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्एचोर्य्यदिदीर्घप्रसंगोह्रस्वाद्विपरेदीर्घत्वमित्युक्तंनैरर्थकंभवति नुग नुकिंपंयम्प स
नेरंरम्यतइतिरूपासिद्धिःनुकिसतिपंपम्यतेरंरम्यतइतिरूपंसिध्यति अनुस्वारागमवचनान्नुसिद्धम् अ
नुस्वारागमोवक्तव्यःएवमपीहमेवरूपंस्यान्नंयम्यतेरंरम्यतेयदांतवच्चेतिवक्तव्यम् वाप
दांतस्येति रीङुपधस्यरीग्ह्रस्वःसंयोगार्थम् रीगह्रस्वइतिवक्तव्यम् किंप्रयोजनंसंयोगार्थम् संयोगां
ताःप्रयोजयंति वरीवृज्यतेपरीएष्यतेवरीभ्रज्यते रुग्रि मर्म्मृज्यतेमर्म्मृज्यमानासादांतिचोपसंख्यानंकर्तव्य
म् मर्म्मृज्यतमर्म्मृज्यमानासःऋतश्च किमिदमकारग्रहणंगविशेषणंऋकारांतस्याभ्यासस्येत्याहोस्विद
भ्यासविशेषणांऋकारांतस्याभ्यासस्येति आगविशेषणमित्याह कथंतायतेपरस्यतुपरकारणंकरोति क
थंह्रस्वात्तापंकृत्वाहिकश्चिदभ्यासेदीर्घोस्तियदर्थंतपरकारणंक्रियतेअथागविशेषणंऋकारग्रहणंसति
तपरकरणंकिप्रयोजनम् इहमाभूत्चाकर्तिचाकीर्तेःचाकिरतिकिरतिचकीर्तेतांतयचतीत्यत्रयोनयेत

कौचलुकातिरुग्विधीयमानेनप्राप्नोतीतिवचनम् ऋतश्च अंगविशेषणमिति यद्यप्यभ्यासविशेषणमभूतपूर्वदीर्घनि
र्दृत्यर्थंतपरकरणंतथापिमुख्यकल्पनासंभवेगौणीकल्पनाकिमित्याश्रीयतइतिमत्वाभ्यासकारणांगविशेषणमत
एत्याश्रितम् पचतीति लटउपलक्षणंतेनलादेशाकर्तीत्यादिरूपाणिकिरतियोनयेदित्यर्थः ॥

प्राप्नितमिति नपरकरणादंगविशेषणंऋनरतितेनहगारीनांविषयविभागेनप्राप्तिसंज्ञानातीत्यर्थः प्रारब्धानि संग्रह
णांसेयहः साधुशब्दणिः सनेनप्राङ्नुरतियोग्यतातिशयोद्भावनेनस्तुतेसन्वत् चङ्परेतिबहुत्वेहिणान्यपरार्थो
णिणाश्रायतेतनाचकमंतिनिकेवलेचङ्सन्नुङ्वानभवति नहिणिचव्यतिरेकेणान्युच्चङ्परःसंभवतितेनचङ्प
रेणोपधघुतस्मिन्यतोऽभ्यासस्यसन्वत्कार्यंभवति इहकस्मान्नभवति नहकविदभ्यासोलघारनतरःसंभवतीतिसत्संप्र
तीत्यनास्त्रापिप्रसंगतरतिभावःरनतरःपरसप्तम्याश्रयेणेननाव्यवधानमित्याश्रीयतेइत्याह लघुनीति एवंनानी
यकानामिति संयोगव्यवहितानामित्यर्थः णिचाव्यवहितत्वादितिचङ्परेणोपधघुतस्मिन्यतोऽभ्यासस्यसन्व

प्राप्नितंतमहंमन्येप्राङ्बस्तेनसंग्रह :सन्वत्इहकस्मान्नभवति अनन्तागतत् लघुनिचङ्परास्युच्यते
व्यवहितंचात्रलघुचङ्परंहापितहिनप्राप्नोति अचीकरत्अजीहरत् वचनाङ्विष्यति इहापिवचनात्सा
प्नोतिअनन्तागतत् येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्केनचनाव्यवधानेनेतिकेनए
तेनपुनःसंघातेनव्यवधानंभवतिनभवतिच एवमप्यचिस्नुणातत्रत्रनप्राप्नोति एवनर्योचार्यप्रहनिर्ज्ञा
पयतिभवत्येवंनातीपकानामित्यमितिपरयमनस्दृत्वाप्रथमत्रस्तुस्पणामितीत्वबाधनमत्वशास्ति
सन्वद्भावदीर्घत्वेणीत्युपसंख्यानम् सन्वद्भावदीर्घत्वेणीत्युपसंख्यानंकर्तव्यम् वारितवंतप्र
योजितवान् अवीवरद्दीर्णापरिवारकेन किंपुनःकारणंनसिध्यति णिचाव्यवहितत्वात्लोपकृतेनां
स्तिव्यवधानं स्थानिवद्भावोव्यवधानमेव प्रतिषिध्यतेत्रस्थानिवद्भावःदीर्घविधिप्रतिनस्थानिवद्भावति
स्मयस्मिंश्चात्रणौलघुनासौचङ्परःपस्तचङ्परःनतस्मिन्प्रत्ययलक्षणेनलघुनासौचङ्परःपस्तचङ्परःनतस्मिन्प्र
त्ययलक्षणेनलघुदीर्घविधिंप्रतीति ननुदीर्घकर्तव्येभवतिस्थानिवत्वनिषेधःसन्वद्भावेतुप्राप्नोतिस्थानिवद्भावः एवंतर्हि
दीर्घमाश्रित्यादिकारोऽप्युपचारादीर्घशब्देनाच्यतइतिमाप्यकारस्यापिप्रापः किन्तुस्मिन्दीर्घेसंभवतिगौणग्रहणा
मयुरूमितिचिंत्यमेतन् ह्रस्वोक्तनापिलोपेनि एतस्मोचङ्परेतिसूत्रेमाप्येणविरुध्यतेतत्रस्थगितिप्रत्याहारग्रहणा

मीमारीनांत्विति सनिपरेष्टमभ्यासकार्यंतरंनिरिष्यते मीमारीनांचसन्यभ्यासस्यलोपोदृश्यतेनिसन्वद्भावात्प्राप्नोति
सिद्धंत्विति नेहकार्यमतिदिश्यतेत्रापितुस्थानिवत्वाभावःस्थानेयोनभवतीतिनातिदिश्यतेकिंचात्रलोपोभ्यास
स्येतिनत्रग्रहणाविषयावधारणार्थमेतन्नेसादिविषयएवाभ्यासस्यलोपोभवतीतिनरभादेतुसन्वद्भावोनभवति
अगान्पत्वादिति मीमारीनामंगानामभ्यासलोपोविहितःअयंत्वभ्यासोणेपतानामितिनत्वप्यते अन्येत्वनुव्याच
क्षतेचङ्परेणेयंगंतरभ्यासस्यसन्वद्भावोविधीयतेणौमीमारीन्येवांगानियुक्तस्तदङ्गत्वेतत्तद्धेतोर्णिग्रहणा

तन्नाप्लोप्यंगंभवति एवंतर्हिसिद्धेसंप्रधार्यंतद्धिःक्रियतांलोपइति किमत्रकर्तव्यम् परत्वात्तद्धिःनि
त्योलोपःकृतायामपितद्धौप्राप्नोत्यकृतायामपि लोपोप्यनित्यःअन्यस्मिन्कृतायांतद्धौप्राप्नोत्यकृ
तायामन्यस्मिंश्चांतरंस्यचप्राप्नुवन्विधिर्नित्योभवति उभयोर्नित्ययोःपरत्वात्तद्धिःतद्धौकृतायां
लोपःतन्नालोप्येगंभवतिमीमारीनांतुलोपप्रसंगःमीमारीनांतुलोपःप्राप्नोति अमीमपत्सि
द्धंतुरूपातिदेशात् सिद्धमेतत्कथंरूपातिदेशोयंसनियादेशमभ्यासरूपंतत्सन्वद्भावेनातिदिश्य
तेनचमीमारीनांसन्यभ्यासरूपमस्ति अगान्पत्वाद्धसिद्धम् अथवायंतमेतरंअन्यस्त्रीपेक्षतेना
गान्पत्वंस्थानिवद्भावादगमन्यत्कथमातृतपत् अत्रसन्यधिकृतस्यैवोपादानमापूजप्यधामादिति
नत्वागान्पत्वाभावादभ्यासलोपःस्यात् तस्मात्पूर्वेणैवपरिहारःसिद्धंतुरूपातिदेशादिति इतिभगवत्पत
ञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्यसप्तमस्यचतुर्थेपादेप्रथमआह्निकमपादृश्चतुर्थेअध्यायःसप्तमः

तस्मादगान्पत्वादित्यस्यायमर्थः येषामंगानामचस्मादिविधौयतेतदभ्यासस्यात्रग्रहणाद्धिषावधारणाद्धो
पोनान्येषामिसादिरहितानाममीमपदित्यादौचधातोःसन्वद्भावाभावादिसाधनोपायाभावःअथ
वासकाशेसन्यभ्यासलोपविहितोनसन्मात्रेसामान्यातिदेशेविशेषानतिदेशाद्धोपाभावःस्युपाध्यायवत्प

॥अथमहाभाष्येअष्टमोऽध्यायः॥

ષ્ણોદ્ગીર્ણમહાસ્રવપ્રસરસંસિક્તોરુવક્ષઃસ્થલ-પ્રોદ્યદ્ભૂરિકૃપાણપાણિપરિષત્પ્રત્યૂહનિર્મર્યદ-પ્રોદ્યત્પ્રોદ્ધતરોષદોષમલિનપ્રોદ્યોધવિદ્યોતિતા-
શેષાશાવલયઃ સ્વયં વિજયતે શ્રીવીરસેનાધિપઃ ॥ ૨૭ ॥

તસ્યાસીદ્વિજયાવતીતિ વિજયપ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠાસ્પદા-ધિષ્ણ્યા વિષ્ણુપદાદિવાપ્તવિભવા ભૂમેર્વિભૂષાયિતા ।
યસ્યાં પ્રાંશુમહાપ્રતોલિવિલસત્પ્રાકારવપ્રાવલી-પર્યન્તોપવનાન્તરાલવિલસત્પ્રાસાદસંસ્થાપિતા ॥ ૨૮ ॥

તસ્યાં સ્વામિમહાસેનપાદકમલધ્યાનૈકતાનાશયો
ભૂમીપાલકુલાવતંસમકુટપ્રોદ્યન્મણિદ્યોતિતઃ ।
શ્રીમાન્ સ્વામિમહાસેનસેનપતિરિત્યાસીદ્ધરિત્યાં પતિ-
ર્ભ્રાતા ભૂમિપતેર્ગુણૈકનિલયો રાજ્યસ્ય ધુર્યો મહાન્ ॥ ૨૯ ॥

તસ્યાસીદ્વિજયાવતીતિ વિજયપ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠાસ્પદા-ધિષ્ણ્યા વિષ્ણુપદાદિવાપ્તવિભવા ભૂમેર્વિભૂષાયિતા ।
યસ્યાં પ્રાંશુમહાપ્રતોલિવિલસત્પ્રાકારવપ્રાવલી-પર્યન્તોપવનાન્તરાલવિલસત્પ્રાસાદસંસ્થાપિતા ॥ ૨૮ ॥

તસ્યાં સ્વામિમહાસેનપાદકમલધ્યાનૈકતાનાશયો
ભૂમીપાલકુલાવતંસમકુટપ્રોદ્યન્મણિદ્યોતિતઃ ।
શ્રીમાન્ સ્વામિમહાસેનસેનપતિરિત્યાસીદ્ધરિત્યાં પતિ-
ર્ભ્રાતા ભૂમિપતેર્ગુણૈકનિલયો રાજ્યસ્ય ધુર્યો મહાન્ ॥ ૨૯ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ श्री राम

[illegible] श्री कृष्ण २०

[illegible]

[illegible] ॥ ॥ श्री राम ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥ श्री कृष्ण ॥ ॥

ક્ષત્રવ્યવહારોઽયમુદાહૃતઃ શાકુન્તલે યેન વિભુર્વિભાવ્યતે । સમાધિનાઽન્તર્હૃદયે યમાત્મનો મુનિર્વિદુસ્તત્પરમં પદં હરેઃ ॥ ૨૦ ॥
વિનાઽપિ ભોગૈર્ભવતીહ યોગિનો વિશોકસંતોષશમાત્મનો મુદઃ । ન તાસુ તૃષ્ણાઽજિતવિદ્યુષાં પુનર્ભવેદ્યદાત્મા સુખમાનપાવૃતઃ ॥ ૨૧ ॥
ઇત્યુત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્પવિત્રઃ પરમોઽનુભૂયે । ભક્તિં હરૌ પ્રેમગુણાનુવાદૈર્યયા વિધૂયાત્મમલં કષાયમ્ ॥ ૨૨ ॥
ઇતિ પ્રાચેતસોપાખ્યાનમેકોનત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

તતો વિદૂરાદવનીતલસ્પૃશા કિરીટકોટ્યા કૃતપાદવન્દનમ્ । સુનન્દનન્દાદ્યનુગૈરભિષ્ટુતં દદર્શ કામં પિતરં સુરોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
તદા વિમાનાવલિમન્તરાકાશે સમન્તતઃ સાધુજનાભિસંકુલમ્ । પ્રહર્ષવેગોત્પુલકાશ્રુલોચનો ધ્રુવઃ પ્રણામાય ધૃતૈકમાનસઃ ॥ ૨ ॥
સ વેદતત્ત્વં પરમં ધ્રુવં પરં બ્રહ્મ વ્યતીતાખિલભેદમેકમ્ । અનન્યભાવાખિલચિત્તવૃત્તિભિર્નિરુદ્ધમાયોરુગુણપ્રવાહઃ ॥ ૩ ॥
તં પ્રીયમાણં સમુપસ્થિતં તદા વિમાનયૂથાધિપતિઃ સુનન્દનઃ । સ્પૃશન્પદા સૂનૃતયા મહાત્મનો જનાય હસ્તેન ધિયા સ્પૃશન્નિવ ॥ ૪ ॥
સ્વધામ્નોઽપિ ધામ્નો જગતાં ચ ધામ્નો ધામ પરં વેદ ન યત્ર વાઙ્મનઃ । ન યત્ર સત્ત્વં ન રજસ્તમશ્ચ ન કાલવિત્કિઞ્ચ ન માયા કુતોઽપરે ॥ ૫ ॥
તદ્વિષ્ણુપાર્ષપ્રવરાવનેજનં મહત્તમાનાં પરમં પદં હરેઃ । પ્રપદ્યે સંસારસમુદ્રતારકં યદ્વિદ્યતે નાર્થિતયાઽત્ર કિઞ્ચન ॥ ૬ ॥
યે માયયેહાત્મનિ સંવ્યુદસ્તધીસ્તેષાં વિમોક્ષાય ન કલ્પતે ક્વચિત્ । યે વૈ ભગવતિ પ્રોતમનોવાગીહાસ્તે ભાગવતા મતા મમ ॥ ૭ ॥
યે વા મયીહ નિરપેક્ષતયેશ ભૂત્યા ચેતોઽર્પિતાઃ કૃતધિયોઽપ્યનપેક્ષમાણમ્ । સ્વેષ્વર્પિતાત્મસુહૃદં ત્વામલં ભવાનન્દાનુભૂતિમુપશાન્તમુપૈમિ નિત્યમ્ ॥ ૮ ॥
ઇત્યુત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્પવિત્રઃ પરમોઽનુભૂયે । ભક્તિં હરૌ પ્રેમગુણાનુવાદૈર્યયા વિધૂયાત્મમલં કષાયમ્ ॥ ૯ ॥
ઇતિ પ્રાચેતસોપાખ્યાનમેકોનત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

॥ ॥ ॥ ૧૨૫॥

॥ ॥ ॥ ૧૨૪॥

ધનદ:સ્વયમાદાને।ત્સ્વામિનોઽપિ વિમર્શિનઃ।
ક્ષણેનાદ્રિગુરુર્ભારઃ પ્લવતે કિં ન વાયુના॥ ૫૬॥

॥ ઇતિ ॥

ક્ષણેનાદ્રિગુરુર્ભારઃ પ્લવતે કિં ન વાયુના॥ ૫૬॥

॥ ઇતિ ॥

भा॰कै॰ ८
३३

नलोपः अन्तग्रहणमिति। नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्त्तते तत्र नकारलोपदेविशेषणमाश्रीयते तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लो
पो विधीयमानो ऽलोऽन्त्यस्येति अन्तस्य भविष्यतीति भावः। नलोप इति। अन्तशब्दानुपादाने प्रातिपदिकस्य पदस्यावयवो यो नकारस्तस्य पत्र अन्त्ये स्थितस्य लोपः स्यादिति तत
तश्च नभ्यामित्यत्र स्यात्। अन्न इति। अहन्नरोऽस्य पातिरुत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धत्वात् नलोपः प्रतिषिध्यते। अनेन इति। अहन्निति
लोपाये तयोः नेत्यः [illegible] ननु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् [illegible] इति सत्यमित्यनार्द्रं लोऽन्त्यस्येति वचनात् नकारस्य रुत्वप्रसंगः पदपमहणमिति
[illegible] प्रतिलागे निर्देशस्येतत्प्रयोजनं नकारान्तस्य पदस्यान्तिलोपयथा स्यात् अन्यथा न इति नृपात्। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानु

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थं नलोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। नलोपे अन्तग्रहणं क्रियते पदाधिकार
स्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारो विशेषणं। कथं परस्येति नैषा स्थानषष्ठी का तर्हि विशेषणषष्ठी। अह्नो नलोपप्रतिषेधः। अह्नो नलोपस्य प्र
तिषेधो वक्तव्यः। अहोभ्यां अहोभिरिति सत्र तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। रत्वं बाधकं भविष्यति। असिद्धं रुत्वं तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नो
ति। अनवकाशो रुत्वं नलोपं बाधिष्यते सावकाशो रुः। कोऽवकाशः। अनेन्तः अकारः आपार्यमहति तत्र पपति नातेत्यस्य रुर्भवतीति पदपमहत्वं ग्र
हणं करोति। अहन्नहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनं। अहन्नहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। हे अहरिति। पत्नं तर्हि रुत्वं शास्ति पत्नदति
संबुद्ध्यर्थमेव स्यात् देरावाहो रत्नं तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषु संख्यानं करोति तत्र तापपत्नाचार्यः नानेत्यस्य रुर्भवतीति कथं कृत्वा ज्ञापकं न
[illegible]

‖ स्तविशेषो रूपरात्रिरथन्तरेषु अनन्तस्य रो वा रेफ [illegible]

कारान्तनिर्देशः स्यादिति न लोपाभावो न ज्ञाप्येत पत्नं तर्हि रुत्वमिति। हे ऽहरित्यत्रो रस्तु रत्नविशेषो रूपरात्रिरथन्तरेषु अनन्तस्य रो वा रेफ [illegible]
पोऽतिदेशः क्रियते अहन्नित्यनेन रुत्वं विधीयते तत्राकृते नलोपनिर्देशो न लोपाभावस्य ज्ञापकं एवं निभावः हे दीर्घाहो ऽ त्रेति। दीर्घस्य पहानि प
[illegible] इति वक्तव्यं हि रत्नादि लोपः प्रत्ययलक्षणेन स्यात्सत्वादुत्वे पत्ने हीति वार्त्तिक कारवचनं ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यतीति प्रस्तौति। अतः परस्य [illegible]
रत्वमुच्यते अकारस्य तु रेफे वा विशेषाभावादादेशमेव विदध्यादिति रुत्वविधानं लोपाभावोऽनुमीयत इति नकारस्येव रुत्वरत्वाभ्यां तत्र अ

राम
३३

नङिसंबुद्ध्योरुत्तरपदे नङि संबुद्ध्योरुत्तरपदे इति वक्तव्यं इह मा भूत् चर्मतिलः इत्यत्र नकारस्य [illegible] राजन्वृन्दारके ति। अप्यपवार्थसंबोधनेन समुत
पार्थसंबोधनं मतीयत इति संबुद्ध्यन्तयोरेव समासः स्यथे वेहेति वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाप्रयान्नं [illegible] दिति। अप्रसमापादितात् संबुद्ध्यन्तानामिति। पथा वयप वा
र्थयो रामिमुखीकरणोपरस्मै रसैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगात् पूर्वपिहे राजन्निसादौ लोपपदे नसंबुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन सू वृद्धि परत्वाच्च लोपवि

नङि नङिसंबुद्ध्योरुत्तरपदे नङि संबुद्ध्योरुत्तरपदे इति वक्तव्यं इह मा भूत् चर्मणि तिलः इति असचर्मतिलइति। राजन् वृन्दारक राजवृन्दारके ति। वा नपुं
सकानामिति वक्तव्यं हे चर्मन् हे चर्म। तत्तर्हि अनुत्तरपदे इति वक्तव्यं ङिसंबुद्ध्योरिति यतेन वा ङि संबुद्ध्योपरामः प्रत्ययलक्षणेन। नलुमताङ्ग
स्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः कस्माच्चिन्न ड्विनो पेन लुमतैव प्रत्ययं वेह भवति आर्द्रचर्मन् लोहिते चर्मन्नित्यत्र हापि स्यात् चर्मणि तिलः अ
सचर्मतिलः चर्मतिल इति। तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं एवं तर्हि सप्तर्थे नतावत्रार्थः भत्वान्तु ङे प्रतिषेधात्पर्यायो ङि प्रतिषेधोऽनर्थकः किं कारणं
भत्वात्। भसंज्ञात्र भवति। पदित्वाहि भसंज्ञा च भवति यथान्तरे सामन्निति अल्लोपोऽन इति अल्लोपः प्राप्नोति। नैष दोषः उक्तमेतत्संज्ञाप्रतिषे
धासिद्धपर्यन्तेत यथा सरुप्रमासस्त्रकृतागरोन यदत्वाल्लुक्त्वं भत्वात्वं न भवतिएव इहापि पदत्वाद्दल्लोपोऽन इति लोपोन भत्वान्न
लोपोन भविष्यति। तस्मान्नार्थो ङि ग्रहणेन। संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः। कथं संबुद्ध्यन्तानां समासः राजन्वृन्दारके ति किं वक्तव्यमेतत् नहि क
थमनुच्यमानं गम्यते इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च प्रस्त्रे हाथी वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेनाम्यते अ

‖ पपवसंबोधनं समासेन वानपुंसकानामित्येतदवक्तव्यमेव ‖ ‖

षेधः पर्वर्त्तते समासेनत्त्वमन्तालोपान्नलुमताङ्गस्येति संबु
द्धिपरत्वान्नास्तीति परिहारो ज्ञितत्वापि नापद्युक्तादनापपरिहारो तत्र भाष्यकारेणाभिहितं वानपुंसकानामिति प्रत्ययलक्षणोत्पत्तिनिषेधप्रति
षेधपातेविकल्पार्थं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधत्वात्सेप्रतिषेधवचनम्।

मानुत्रनेत्सयोरयादिनामन्त्रिष्याम्यांपदस्यविशेषणात्तेदन्तस्यैवपदसंज्ञस्यथःस्यादितिवचनान्नवेतिपदेनमनुलिवेविशेष्येतेनतुताभ्यांपदमितिदं
नविध्यभावःसंज्ञाकिमर्थमितिनत्रैकयोगोऽयमितिपातनादेवसंज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणंविस्पष्टार्थंनानायोगत्वेसंज्ञापरिभाषेतिवत्वेसिद्धेकार्यांतरविधानार्थं

माऽपधापाश्चमनोर्वोऽपवादिभ्यःसदाभ्यांनिषातोनःपूर्वस्यवरः अनेत्सयोरपिनिष्यमनुयोरादेशःनिषामनुयोरादेशस्तुअनेत्सयोर
पीतिवक्तव्येऽभिवचनंतौनिवचनंलक्षणवत्प्रतिपदोक्तंपरिभाषावचनंविज्ञायते। अस्तिवचनेभ्योजसोःकिमित्रवाग्रहणवान्ना
र्मनेप्राप्तिनिषेधःनार्मनेप्रतिषेधोवक्तव्यःनमतोपत्वेनामनश्चेति।उक्तंवाकिमुक्तंनिषामनुयोस्तावदुक्तं।नवापदाधिकारस्यविशे
षणात्वादिति।नार्मनेपुक्तंनवावाहेरंगलक्षणत्वादिति।संज्ञापामासंदीवदघावत्।किमयमेकयोगःआहोस्विन्नानायोगः।किंचा
तःपक्षेकयोगःअहोवतांकपावतांअत्रनप्राप्नोति।अथनानायोगोऽस्तुमनुमनुअत्रापिप्राप्नोति।पक्षेऽप्यसितपास्तु।अस्तुना
वस्त्रेकयोगःकथमहोवतांकपावतांनिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येवंजातीयकानांवत्वमितिपदयमनोवत्याईवत्याइत्याह।अ
थवाऽनस्त्वनानायोगोऽनुचोक्तोऽस्तुमनाऽमनोअत्रापिप्राप्नोतिपक्षादिषुयाःकरिष्यतेछंदसाःछंदसिरःरस्त्वित्येतेन
त्रैवंनासेधति नत्वेतेविप्रकर्षणास्तेसमर्षिमेनःस्तुत्रापिप्राप्नोतिनैषदोषःनैवंविज्ञायतेछंदसिरःरस्तिकर्थंनार्हिछंदसि
रःरस्तिएवमपित्विषाप्रानःपतपतामानिसत्रापिप्रापोतिनैषदोषःविहितविशेषणाप्रकारग्रहणाईकारेणाघोविहितर
तिएवमपिस्तूर्यतेदेवापथिवीमेनमित्यत्रापिप्राप्नोति रहश्चनस्यात्रविवक्षापीज्ञानाभावेनेति॥

मासंदीवदादीनांनिपातनंपदमितिवनुवासंदीवदाघर्थंनावत्वारतिस्वारितिकर्थंज्ञापकं।नैतदस्तिस्त्रियामेषांप्रयोगाभावादवत्वेशसं
नत्वाभावात्पक्षादिषितिअादिशब्दःप्रकारार्थःतत्राप्रापनस्यार्थंछंदसःत्विषाप्रातिति। अन्येषामपिदृश्यतेरःरतिदीर्घःविहितविशेषणमितिल

एवंतार्हितिबहुलानहणाऽऽदेशादापिविज्ञेतार्हत्वंभवतिअथवारपिशब्दस्यरेफंतौवबहुलमितिहतसंप्रसारणस्यरूपमरेफमितिअनोनुट् पदीतिपदि
परवीनलिंगःपवोतेसर्थःअस्तरणवानितिअस्तिशब्दस्यमनुपिछंदस्यपिदृश्यतेरत्वनगदेशनुकोसिद्धत्वात्सूर्वनलोपोभूतपूर्वगतिसानुक्रस्यपिनरःरति ना
र्हस्वेतिनुकिसतिपदांतलक्षणत्वात्रकारस्यहत्वप्रसंगःपरादाविति नुठीभतमक्तत्वात्रहरोनग्रहणाहत्वप्रसंगःभतदिति अपस्मापादित्वात् अस्तोपरति
एवंतार्हिपरिणानेकर्नयोत्रिहर्षियत्तमित्रेभ्यःत्रि त्रिवतीर्याज्ञानुवाक्याभवंति त्रि हरि हरिर्योमेदिनेत्रा हरि अधिपतिवतीर्नुहो
ति अधिपति अतित्वरंत्रिवाविवृत्युस्तिरे आरेवानेनुनोदिशाति यदितार्हिपरिणानेत्रिपतेसरस्वतीवार्अपपवाचरधिवान्त्वरं
रिम्नत्रनशाप्रोति एवंतार्हिछंदसीवबहुलमितिवक्तव्यं अनोनुगिति अनोनुकिसतिविनामोविशेषःअस्तरणवान् यदीतस्मीतिनिषेधः
प्राप्नोति रुविधिश्चप्रतिषेधःसयाधितरःनश्छव्यशानितिरुःप्राप्नोति अस्तुतार्हिवानहश्च यदिपरादिर्वत्सपतिमेधोवक्तव्यःअ
स्तरणवानिति मासुपधापाश्चमनोर्वोऽपवादिभ्यःतिवत्सेप्राप्नोति अवानहश्च अनिषेदेशेप्राप्नोति अस्तरणवान् अस्तुतार्हिपूर्वांतःन
नुचोक्तंअनोनुकिविनामरुधिविप्रतिषेधइतिमत्वान्तसिद्धं भसंज्ञावक्तव्यापदितार्हिभसंज्ञाग्रहोपोःनरत्वंप्रोपःप्राप्नोति अनस्त
पत्वंतिभावेमनप्यनहणंछंदसिअनस्तमनुतिभावेमनुणग्नहणंछंदसिवक्तव्यंरहतार्हिस्तपाथिनेरःनातस्थिस्तार्हिनेनुप्यत

एतद्याज्ञोयेनुकोसिद्धत्वाच्चत्वाभावेनलोपस्त्वस्तोयेसिद्धेनलोपःस्वरेतिनियमात् नापिनजोपार्थ
वादत्वात्रकोऽनेनत्वमितिशक्यतेवक्तुंअस्तरणवानितिपरंवस्यनकारस्यपदोनत्वात्सर्मत्वेनसिद्धत्वाद्धि नामविधानस्यैकरू
पत्वप्रसंगात् ॥

ह्यानहरणंचेति नोतस्याठेोपपसंगोमरुतिभावोविधेयःनुकएवरति आश्चित्सनुकंमलास्सिंहमितिपरिहरणमिधानाच्चावक्रव्यरतिचोदनमपुक्रमित्यर्थः
असिद्धेोनरिति अनोपिनटोवत्वोभावेनलक्षणोनेति पौरुषेयत्वादवग्रहकरणस्यथालक्षणोयदानिकर्त्तव्यानोत्यर्थःनाहुस्मरंडथिनरतिनुउपवादर्दका

ह्यानहरणंच ह्यानहरणाकर्त्तव्यं तन्नहीदंवदुक्तव्येनुमक्तव्यःमसंतावचक्रयाच्चनस्तुपरुतिधावेमनुएनहरणंकर्त्तव्यंह्यानहरणंचकर्त्तव्यमि
ति नकर्त्तव्यं॥पत्तावदुच्यतेनुवक्तव्यरति नुकएवपरिहारःमलास्सिंहमिति यदप्युच्यतेमसंतावचक्रयेतिक्रियतेनासएव अयसमयादानिछंदसी
ति यदप्युच्यतेअनस्तुपरुतिभावेमनुग्रहणंछंदसिह्यानहरणंचकर्त्तव्यमितिनकर्त्तव्यंउतपसंतामपिहिछंदसिदृष्टंतेनतथासस्वभासत्रा
कृतागतीनलालुलंभत्वाजुएत्वेनभवति एवमिहापियदलोदलोपरिलोपोनभलाहिनामरूविधियुतिभेदोभविष्यतःसिद्धतिस्त्रेतोहविभि
तेपथान्मासमेनास्तनुउनोकंपरादेवक्त्वपुतिभेदोःह्यानहरणेति यत्तावदुच्यतेवक्त्वपुतिभेदरतिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवेतासेवेनभवि
र्व्यानयनाहिनिर्दिश्यतेतस्यनशक्नोति किंकारणंनुदात्तचहिनत्वात् असिद्धोनुदात्तस्यासिद्धत्वात्रविष्यति अवग्रहेपि नलक्षणेन
यदकारआनुवर्त्तीःयदकारेनामलक्षणमनुवर्त्तेयथालक्षणंयदंकर्त्तव्यं नाहुस्मरंडथिनःरथनरंहक्तव्यःनृथानरःभूरिदावन्नरंडनुः
भूरिदावन्नरंडवक्तव्यःभूरिदावन्नरीजनः ॥ ॥

एविधीयतेसवनलोपेकृतेरकारस्यविधेयःयदितुलोपापवादोनकारस्यापा
नेविधीयेतनदास्यासिद्धत्वादेकादेशाभावाद्धूयेनसिध्येत भूरिदावन्नरंडति भूरिददातीतिवनिम्॥ ॥ ७ ॥ ७॥ ७॥ राम ३५

ह्यपेलपतीति रजेःपुत्रिनिवाकृलकात्कन् ह्यपाणंडति सुधिवधिदशेःकिच्चेतिवाकृकादानत्र ह्यपीठमितिकृकथिम्पाकीटत्रितिकानुत्र ह्यपेन्येनचुये संघसंहरणाचेति
मिदादिषुपाठाद्धवति ततोलोक्षणिकत्वाद्धात्वाभावःअथरूपसामर्थ्यरत्येवकस्मान्नपठ्यतेलक्षहिनविधेयमवति नैतदस्तिच्चचाक्रपाठितिहिनासिध्येत्रकारस्यका
स्योःसवर्णविधिरित्रकारस्यत्रकारेनैःचाह्यपेतिस्यादेशलक्षंकिपतैतदापर्वत्रासिद्धेमितिनलक्षस्यासिद्धत्वात्रएवंरकारस्तनोलक्षतुमितिदोषाभावःनो

कपोरोलःह्यपणादीनांपतिषेधःह्यपणादीनांपतिषेधोवक्तव्यःह्यपणाःह्यपाणाःह्यपाहपीठःवालमूलजलमंगुलीनांवालोरमायघ
ने वालमूलजलमंगुलीनांवालोरमायघातरतिवक्तव्यं अश्ववालःअश्ववाएःवाल मलदेवंमूलेवःमूल लघुवरालघुस्यदःच
रुणास्यरघुस्यदःलघु अलंभक्राप अरे भक्राप अले अंगुलिसुवाहुःसंगुलिःसुवाहुःसंगुलिःसंज्ञाछंदसोर्वाकपिलकादीनांसंज्ञा
छंदसोर्वाकायेलकाद्यनामितिवक्तव्यं कपिलकाःकपिरकाःतिल्लिलिकंतिपिरिकं कन्यायंकर्मवंनोमानिरोमाणि पांपुलंपापु
रं कन्यकर्मं पुल्कःपुक्कः॥

याचलीलूपनरतिरीकोपिलत्वसिद्धिःवालेति वलसंवरणेोवल्मनरतिवालःमूलप्रतिशपामिन्यस्यादिगुपधलक्षणाःकलविंशेोर्न्लोपश्चेतिकुप्रत्य
येलघुशब्दःअंगेभ्यनोत्तलिप्तेपेअंगुलिशब्दःअमेर्गुरश्चलोपेतिनापोस्तिनेकपिलकादिपवारस्यलःरोमाणीति रूपाख्रत्यस्मान्मूलिनिरोमन्नामत्रि
तिनिपातनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यासःपांपुरस्त्रिन्नतिनगपांसपांडुभश्चेतिरःकर्मेति रूतोमनपुक्कःपुल्करति आलेशानेनिनिपातनादपुक्कःपाठः

उपसर्गस्यापनौ किमिदमयनिवहणारेफविशेषणञ्चयतिपरस्परेफस्यलोभवतिसचेदुपसर्गस्यभवतीति आहोस्विदुपसर्गविशेषणा
यतिपरस्योपसर्गस्यरेफस्यलोभवतीति कश्चात्रविशेषःरेफस्यापनाविधिचेत्परेरुपसंख्यानेकर्त्तव्ये पव्यपनैरिति वचनाऽविष्यति
अस्तिवचनेप्रयोजनं किंलापनेपलापने अथनञ्युपसर्गविशेषःस्यात् उपसर्गस्येतिचेदेकादेशोऽपसिद्धिःउपसर्गस्येतिचेदेकादे
शेऽपसिद्धिर्भवतीत्यापनेपलापने एकादेशेसतीत्यपवर्गाभावादपनाविधिर्लक्षणेनापनीति अनादिवत्सावेनापवर्गेऽभवन्न आ
प्रयेनानादिवन्न एवंतर्ह्येकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाच्चापवर्गोभविष्यतीतिविधानेऽस्थानिवद्भावःपूर्वत्रासिद्धे
नस्थानिवादिति दोषएवैनेनस्यात्परिभाषायांनस्यदोषःसंयोगादिलोपलक्षणत्वेष्यिति अथवापुनरस्तुरेफविशेषणं ननु
चोक्तंरेफस्यापनाविधिर्यत्परेरुपसंख्यानमितिवचनात्सिध्यतिननुचोक्तमस्तिवचनेप्रयोजनंस्यापलापनइति अत्रापिका
रेणाव्यवहितत्वान्नेत्याहोस्विदिति एकादेशेसतीनास्तिव्यवधानं एकादशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावज्ञातिस्थानिवद्भा
वाव्यवधानमेवःप्रतिषिध्यतेऽस्थानिवद्भावःपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवादितिदोषएवैनेनस्यात्परिभाषायांनस्यदोषःसंयोगादि
लोपलक्षणत्वेष्यिति॥

रामा
३६

कारेणास्यपरत्वात्सादिवत्त्वादयनिवहणोनञ्निवहणाद्व्यवधानाभावंमन्यते अस्तिति प्रत्ययोयोगोनास्तिरणादेशेनयोमध्यस्थाद्दोषाद
ति ननुस्तिस्थानिवद्भावस्तमपवादोप्यदोषः

अविरणादिनिर्देशस्यलक्षणविधानात्सवर्णसंज्ञाभावानपूर्वत्रासिद्धत्वात्सिलोपेसतेलक्षणसंज्ञःवर्णाश्रयंनलं
ननुप्रत्ययमाश्रयतिभावःपरेष्वासन्निसनःसकारादारभ्यमहिडोढःकारेणप्रत्याहारोगृहीतोविधिर्नेःखिवंतादौनसौवक्ष्यतेनादिर्नादेरुच्यतेवक्ष्यतेनचकार्यादौते
वमावेनव्यभिचारिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो
च्यविसर्जनीयस्यसइतिनस्मादिदंवक्ष्यतेकारणंत्वेकर्त्तव्येपदद्वयनिर्देशनत्वात्वहिरंगसंज्ञोपस्यासिद्धत्वान्तपूर्वत्वेनिनिर्दिश्यविधयाभावाद्दुत्वमेवो

कारश्चगवेत्यादिनाहरणात्प्रयोगानुसरणात्ककारोत्तेभ्योधातुभ्यःक्विबभावात्तापकस्थानेत्सच्चनुपपत्तेःकुत्वस्यासिद्धत्वात्लोपाप्रसंगाःकुतोयःकाषःकात्सनेन
सन्निसमासेनिमित्तनिमित्तिनोःसमानयदस्यत्वेलोपप्रसंगोनानुवाकारत्तिदर्शयतियदप्येतस्मिन्काराद्यनुप्रयोगेसतीत्यायाश्रयाश्रयिभावेकपदस्ययोनिमित्तनिमित्तिनोर्न
हरणएवंचयपोधावनीत्यत्रसलोपाभावःसंयोगादिलोपस्तत्वात्तेषितिवचनात्स्यानिवृभावादपिलोपःपरिहर्तुंशक्यः

एतदपिनास्तिप्रयोजनंअत्रापिसिवदृत्तेवानुवर्त्तिष्यतेकाषःशकस्थानात्तत्वस्कोःसंयोगाद्योरन्तेवेतिककारलोपःप्राप्नोतिसइतीतेवचना
त्रभवतिएतदपिनास्तिप्रयोजनंकाषःशोवनास्तिकुतोयःकषःकिंतिष्टेरुतोत्वंचवोकृत्रूलोतिकुत्वंप्राप्नोतिसइतिवचनात्रभवतिएक
तदपिनास्तिप्रयोजनंनियमनादेतास्तिहिकिंनियमनोजात्विदधकसदिगस्तिगंवुपुत्रिकृत्वाभितिधुर्यंरत्यत्रहलिचेतिदीर्घत्वंप्राप्नोतिस
प्तमितिवचनात्रभवतिएतदपिनास्तिप्रयोजनंनियमकुर्वन्नपिनियमविधौभविष्यतिसिसंयोगांतस्यलोपेसंयोगांतस्यलोपेयणःप्रतिषेधः
संयोगांतस्यलोपेयणःप्रतिषेधोवक्तव्यःदध्यत्रमधुत्रोतिसंयोगादिलोपेचायणःप्रतिषेधोवक्तव्यःकिमर्थंवाकमर्थंवाकमर्थंनहि
वामूलोलोपात्नचावक्तव्यंकेकारांमूलीलोपात्।मूलीलोपःसंयोगांतलोपोवक्तव्यःबहिरंगलक्षणत्वाद्धा।अथवाबहिरंगोयणा
देशःअंतरंगोलोपःअसिद्धंबहिरंगमंतरंगेसंयोगांतलोपेसग्रहणंसंयोगांतलोपेसग्रहणंकर्त्तव्यं।संयोगांतलोपःसस्यवैतिवक्तव्यं
हणापिपथास्यानभ्रेषानभ्यासान्नकिंपुनःकारणंनासिध्यतिपरत्वाद्धुप्राप्नोतिअसिद्धोरुत्वस्यासिद्धत्वात्लोपोभविष्यति।नसिध्य
तिकिंकारणंरुविधानस्यानवकाशत्वात्अनवकाशोऽपरत्वेपिबाधेन।सावकाशोरुःकोवकाशःपपःशिरःनवाजाजिंजभ्रुवाप्नोति

नवेतिमूलीमूलासतःसिद्धत्वलोकितन्यायेनमूलानहरणमिहानुवर्त्ततेनेतत्रषष्ठ्याविपरिणम्यनञितिपरणोलोपाभावःकोःसंयोगाद्योरित्यत्रनुपंचम्यंतमेव
ध्यनेनेनमूलःपूर्वयोःकोलोपविधानाद्यणःपूर्वयोस्त्रीपाभावःअंतरंगइति एकपदाश्रयत्वात्।सपदेवेतिपदलक्षणनिरपेक्षंकार्यंरंगंबाधकत्वमि
तिदर्शनेनतद्विधेयंतरेरनाकोलोविषयोनास्तीत्यविशेषानसर्वंकार्यंबाध्यमितिभावः॥

पेनत्राप्राप्तरतिप्रयोजनेनदायेनसर्वोविषयआक्षोनःतदेवबाध्यतेनहिनदवाधित्वात्तेविषयेनभवोपस्यतुक्वचित्प्राप्तिस्वदायेन
तिविषयेलाभात्रनहाबाध्यतेअणदिनिाएत्वरस्यसंयोगांतस्यलोपेनुभवतिऊढ्।अमार्ट्।प्रतिषिद्धार्थंवेतिाअणदितिप्रतिषेधस्यबाधनार्थंपथामातुः
पितुरितिाश्रियानितादौतुरुत्वबाधनार्थंननुआनेतर्पात्प्रतिषेधस्यैवबाधनार्थंसस्यत्वेनास्थाननंनुरुत्वस्येत्याशंक्याह।अथवेति।अथवाए

नवाधतेकिंकारणंपेरनाभावेनसबाधनंभवति।।नचाजाजेजश्चेरुराम्नेलोपेपुनःप्राप्तेवाम्नासच्चाअथवायोगविभाग
तिद्वा।अथवायोगविभाःकरिष्यते।एवंवृक्षाभिसंयोगांतस्यलोपोःरात्संयोगांतस्यलोपोभवत्यरात्नमःसस्यासस्य
चलोपोभवतिसंयोगांतस्य किमर्थमिदंाप्रतिषिद्धार्थंरुबाधनार्थंच अथवापदेनऋत्सप्तेतिनहणानत्वरुत्वादयऋ
ष्यतेसंयोगांतस्यलोपोभवतिाननःएतस्यैवसंयोगांतस्यलोपोभवतीति।अथवात्सप्तेसत्रसंयोगांतस्यलोपरत्वेनदनुवर्त्ति
ष्यतेधिदृधिसकारेसिचोलोपःधिसकारेसेचोलोपोवक्तव्यःकिमर्थंयोजनेचकाहीतिप्रयोजनेदृग्राभ्रतसलोपःचका
द्विपतिर्नेशिरस्तिश्राणाधेनकर्णतेस्यात्पदितहिसिचोलोपस्तुच्यतेश्राणाधमित्यत्रलोपोनप्राप्नोति।जग्धत्वंस
त्प्राप्नोतिजग्धलग्नसकारस्यभविष्यतिसर्द्धैवंप्राप्तिहेस्यात्।सर्वैवैजग्धत्वेनसिद्धेस्यात्।रहापिश्राणंधंआरंध

त्सप्तेतत्रेतिवाक्यभेदेनसंबंधःएतस्यैवलोपोभवतीत्येकंवाक्यंसंयोगांतस्यलोपरत्तिहितीयंधिचधिसकारस्तिास्थानिनेत्योपन्नतिविषय
त्वविवक्षयासकारस्तिसन्नप्राप्तिर्नेशःचकाहीतिहेशिरःपतिनेसच्चकाहिग्रोभत्वेसत्यर्थेजग्धत्तिति।प्राप्तोजग्धाभ्रणात्सनेन॥ ॥

ऋनिश्चापीति।एकस्यानेकस्यवाबंजनपरस्यक्रोविरोधोनाधार्यतेऽनुस्वापीति।एतेनोकारस्यापुक्तमिदंवचनमक्तत्वमभ्रमित्यादौकृत्वादेशःसि
द्धिसिध्यतीत्यत्रसिधेरुपसर्गेणसिध्यैत्रा।सधिरिति।अदेङितिनिवृत्तेछंदसीतिवक्ष्यतेशक्तिमसोर्हलिचेत्युपधालोपःनचभ्रलोभ्रलीति स

ऋनिश्चापिनमिधने ऋनिहनश्चापिनकृपिरेरोमवतिनालुरश्चापिनमहंयोनहरणान्नाप्रमप्यर्थेरणःघोर्लुडःलिटोधोऽगादित्यत्वलुङ्म
हरणानकर्त्रंयेभवतिरहापिश्वीहंश्वोहमितिघत्वेसिचोधस्यषुत्वेचक्षुत्वेजग्धेनसिद्धे सेरिडागमेसेधिरूपेस्प्
र श्वविद्धंदनस्यात्रश्वलविधमिति॥नस्मान्नसिचोनहरणाकर्त्रंयोपदिशतिहिसिचोनहरणाऽपनेाद्यसिभस्योर्नसिध्येन्नाद्यासेभस्यो
र्नसिध्यतिसाधिश्वमेसपातिश्वमेवद्योतेहरीधानारत्रेनमाप्नोतिनस्मात्सिजनहरणंननहानस्माद्धिचेत्यत्रसिचोनहरणानकर्त्रं
व्योकथंचकाद्यिाजिनंशिरतिएवंनाहिंसिजनहरणाकर्त्रंयोकथंसधिश्वमेसपातिश्वमेवद्योतेहरीधानारति नै
षदोषःरहनावसधिरितिनैनत्रसेरूपंकिंनाहंसर्वरनडूपं॥

नोपोनप्राप्नोतिरप्यनेवद्याभितिभसेर्नोरिनाभिश्लोहिर्ववृधालोपःसद्धेरितिसद्धिहिंसापामित्यस्यास्वरभेदोपिनास्त्रिक्तिस्मापुदान्न रम
त्वान्नपुरुषेनुल्यार्थेतिपरवेपदमक्तत्तिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाद्धातनोसमानादनेसन्विर्वर्तनेनरत्यर्थभेदोपिनास्ति॥ ॥ ३८

वेधोरिति वेधवधनस्यस्यासेरर्थेवर्त्तमानस्यलोहिंसापिवस्यतेनग्रपेलुकिनलोपेवर्णाजन्यतेनधकारस्यभकारेवद्यामितिभवति कचिद्धोरितिपाठःस
त्वपुक्तःवधेःसतिषपत्तादित्यादुःछांदसत्वादिति छसिभसोःसकारस्यलोपेत्रारूपसिद्धिरित्यर्थःरक्तर्त्तारमधुरस्मेत्यत्रदेकदेशानुकरणादिक्तर्त्तारमधुरश

वद्योतेहरीधानारतिनैनत्रमसेरूपंकिंनार्हंवधेरेनडूपं छांदसोवर्णलोपोवा पथेक्तर्त्तारमधुरे अथवाछांदसोवर्णलोपोभविष्यति
पथंक्तर्त्तारमधुरमरति निक्तर्त्तारमधुरस्मेतिपाठे पथानुभेदमाने नुभमिदमानेरतिपाठे ओवानोवरू नोवानोवरूमिति
पाठे आवाधिनीस्तोणाःआवाधिनीःउणारतियापेधिवाहुडस्यभेषजाःशिवारुद्रस्यभेषजारितिपाठे नस्मान्सिचान
हरणाकर्त्रंयेनकर्त्रंयेपदेनभवत्सस्येतिसकारनहरणान्सिचोनहरणाविशेषस्ये०कथरात्सस्येत्युच्यतेनचान्योरेकात्मरःस
कारोस्तिअन्यदनःसचःनउचायमस्तिमानःपिनुरितिनस्मात्सिचोनहरणाकर्त्रंयेनकर्त्रंयेकस्मान्नभवतिचकाङ्क्षितिप
नोशीरस्ति रथमेवैनत्संगृह्णातेचकाधात्येवमवितव्यं षिवकारेसेवोलोपश्चकाङ्क्षतिपाजन त्रशाङ्कुनकृपतेसा
रज्जश्चसस्यभाष्यतेसवेत्रेवशसिहस्याकृतिश्चापिनमिधनेघ ऊरश्चापिनमूर्द्धन्येनहरणात्सद्धिभवति धीसास्या
र्नासिध्येन्नतस्मात्सिनहरणान्नत्र छांदसोवर्णलोपोवा पथेक्तर्त्तारमधरे ५ ॥

स्मात्सप्तमी पदेतादेति नदेशोनत्रत्रानुवर्त्तनइतिभावःमानुरिनुभयोःस्थानेभवत्कादेशस्यानुरनोवपदेशानुःस्थानिकत्वाद्रप
रत्वेसतिसकोरस्यलोपः॥

दादेः चलस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमिति सप्रतिषेधोपस्थानादेतन्न सर्त्रारभावत्वयोर्विकल्पप्रसंगः उक्तमिति। न हि उत्सर्गापवादयोर्विकल्पोपपद्यते

दादेर्धातोरिति। हृदोधादोर्धुमिति चलस्यासिद्धत्वान्नत्वं प्राप्नोति नैष दोषः उक्तमेतन्नञ्प्रसज्यप्रतिषेधो वचनप्रामाण्यादिति अथवा एवं चलस्यानिमित्तादेः हृदो भवति। अत्तदेः नलोपानोर्धः दादेरिति वर्त्तते नैमित्तिकं एवमपि धोदादेरित्येतदुच्यते नत्वेदं नास्ति अथोकक्षनार्हिस्यज्मास्वधोक्षन् नैष दोषः धातोरिति नैषादादिसमानाधिकरणषष्ठ्यादेर्धातोरिति। कुतार्हि अवयवयोगे षष्ठी धातोर्योदादिरवयवदति। साववय्यवयोगे षष्ठीविज्ञेया उत्तरार्थं किंप्रयोजनं एकाचो वय्येभ्यः मूर्धन्यस्य ढो रिति। रहापि यथा स्यात्। गर्हिति। पघवयवयोगे षष्ठ्यादोर्धादोर्धुमित्यत्र नप्राप्नोति एषोऽपि यदेशिवस्तावेन धातोरवयवो भवति। दृनहोर्भः छंदसिहस्य हृनहोश्छंदसिहस्य भत्वं वक्तव्यं। गर्भं नसभणति मरुदस्यन्मणि। सामिधेन्यो जभिरे उक्तो भवति नाभवन्नल्लोपो वा अवाहधन्।। राम ३९

विकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। अदादेरिति असमर्थसमासोदादेर्न भवतीति धातोर्वर्त्तत्यत्र दादिनहरामनुवर्त्तनेनाउनञ्। एषोपीति। प्र योगभेदात्तत्र चलस्य धातोरवयवदर्शनविधायकत्वात्।।

दधस्तथोश्चकिमर्थश्चकारः एधोरिति तदनुरूप्यतेनैतदस्तिप्रयोजनं सिद्धएषोः एवैरोवानसिध्यतिकिंकारणं अवशादित्वात्। निनुचजश्वे हतेवशादिः अस्तिर्हिनश्चलस्यासिद्धत्वात्तवशादिरेवनार्हसिद्धकोऽपहिनअभ्यासजश्चवलेमेतनुकोरिति। एतन्नकोर्महणं नऊरिष्यते अभ्या सश्चलंतसिद्धमितिवाएवमूर्धन्यत्वात्तमाप्नोति। जोपेक्षतेमूर्धन्यः स्यानिवभक्तावात्मूर्धन्यः अतउत्तरंयदनिदधस्तथोरनुकर्षणानर्थकंस्यानि वत्तुनिषेधानंदधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकं कारणंस्यानिवत्तुनिषेधानप्रतिषिध्यतेऽवस्यानिवभक्तेः एवंत्रासिद्धेनस्यानिवदिति। सच्चावर्ण पुनिषेधश्चाप्यपिनप्रसज्यप्रतिषेधः पीहिमन्नेअनुकर्षणंसामर्थ्यान्नोऽत्रभवति। अत्तोपोनेनमानेषेधोवक्तव्यःस्यात्। दधा सिनथोश्चापिनहरणंशक्यमकर्तुंकथंमूर्धन्यस्येतुनोनथोश्चायंमूर्धन्योभवतिनान्यत्र। अथाप्येतत्त्रासिद्धएवंत्रासिद्धेनस्यानिवदिति। एवमापिनैवार्थोऽनुकर्षणार्थेनचकारेणानापिनथोर्महणेनत्रानेनतर्पमिहाप्यापनेमूर्धन्येति। क्वचिद्वसत्रियानलृतेत्रानेनतर्पणास्वलृ नमनानेनतर्पकविनैवसत्रियानलृतेनापिशास्वलृतेनोपेक्षत्रियानलृतमानतर्पणास्वलृतमानानेनतर्पा। अत्तोपेनैवसत्रियानलृतेनापि शास्वलृतेनोपेक्षत्रियानलृतेनानेनतर्पनशक्यापिप्राप्तामःमूर्धन्यस्थोः अधरतिकिमर्थोधनःधन्यः अधरतिशक्यमवक्तुंकस्मात्रभवतिधनःधन्यइति जश्त्वेकोगपिभागः करिष्यतेऽदमस्तिदधस्थोश्चितिनतोवेष्यामिमूर्धन्यः मूर्धन्योजशोभवंतिदधस्थोःजतः त्रेतेत्रेचमूर्धन्योजशोभवंतीति नत्रेतस्तेहृतेत्रमूर्धन्यत्वात्त्रभविष्यति इतिश्रीमद्भगवत्पाणिनिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येत्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथम मान्हिकं॥ समाप्तिकं॥

त्वारिभ्यः कारणादिति ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः हुश्नुभ्रुवामिति दीर्घत्वस्यापवादत्वात् परत्वमस्यास्त्वेवंसति कृत्वात् पुनरादि अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्र
भवेनाशार्थः सिनोनाससत्तवंधतार्थमात्रानुकूल्यात्तत्कर्मविनाशः कर्त्तेनविवक्ष्यते क्षितमिति क्षयः क्षितमिति निमावेक्तः भावप्रत्ययश्चादर्थादिदीर्घो
भोवाऽत्रत्यागाभावः क्षेरिति ह्रस्वादेशात्परत्वात्क्षेर्ह्रस्वोनिगुणस्यस्याप्तत्वात् नात्रनिर्देशइति नहापवादेशादीर्घस्यानहणप्रत्येतव्यते ह्रस्वनिमित्त

त्वारि त्वकारत्वारिभ्यः क्तिचिकापमत्वन्नीनिवक्तव्यं कारितोगारिति ल्युनिःह्रुग्वोर्दीर्घश्च ह्रुवोर्दीर्घश्चेतिवक्तव्यं आङ्नःविग्रहोविना
शे ह्रस्वोविनाशइतिवक्तव्य एनागवाःविनाशइति किमर्थमनेधान्ये सिनोतेर्नासकर्मकर्त्तृकस्य सिनोतेर्नासकर्मकर्त्तृकस्ये
तिवक्तव्यं सिनोनासःक्तयमेवमासकर्त्तृकस्येति किमर्थं सिनायाणेनस्करी क्षिणोदीर्घोत्र दीर्घादिति किमर्थं आक्षितम
सिनामेक्षेः दीर्घादिति पाकाभावस्तु कस्मान्नभवति आक्षितमासिनामेक्षेरिति वक्तव्ये दीर्घस्यानहणाभिति
पादिहस्वस्यानहणात्क्षेरित्येवसूत्रात् नात्रनिर्देशःप्रमाणंशब्दकर्मे पथेवघञापविभक्तिः एवमिपदेशोऽपिनात्रा
प्रातिपदिकविभक्तिःगिदात्रविभक्तिःप्रातिपदिकादिति कथंप्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकमिति नडुचाधातुरितिप्रतिषेधः
प्राप्नोति नैषधातुर्द्धातोरेषोनुकरणो ह्रस्वादेशोनप्राप्नोति पक्षेतिवदनुकरणोभवतीतिह्रस्वादेशोभविष्यति॥ ॥

रपादिमत्कोर्दीर्घमत्वान्नोमाप्रापणादिभिः सौत्रत्वान्निर्देशस्यभवतेवंकृत्वास्यापीपदेशःस्यादितिदीर्घोनहणमर्थवत् नैषधातुरिति क्रिया
वाविशेषानुपलब्धाविधानान्निर्देशेवाक्रियावाचित्वात् पक्षेतिवदिति अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वानिरुक्तःकार्यनिर्देशः ॥ ॥

स्याघुसंज्ञानिर्देशात्रघानहणेत्यादिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापिनत्वसंज्ञात्। आतिदेशिकानामितिचात्रातिदेशप्रयोजनंयेषांतानात्मानिदेशिकान्मानि
देशमांसुचंतेतानपरानिदेशकार्येणापिसदृशत्वात्प्रयोक्तृत्वेनतदर्थकार्यंनिवर्त्तनएवेनर्द्धातुरितिषष्ठीसमासोनषसज्ञयेतिषेधस्तादि
निर्देशिकस्यकार्यस्याभावाद्धातोरनन्तरस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञयत्तेतेप्रसज्यमानेषेधेनुनिषेधएवानिर्देशेकःस्यानस्वपादेशस्तादिदेशिकोधातो
र्विधीयमानत्वात्तस्यचनिमित्तस्यदर्शनेनिरवकाशत्वेनहणमनर्थकंचेत्यापाद्यधातुरितेप्रसज्यनिषेधइतिभावः अवश्यमितिचेत्पक्षान्त्यानिपादिकसंज्ञानिनि
पादिप्रत्ययनिवदनुकरणेभवतीत्युच्यतेत्वाघुसंज्ञानिर्नमाप्नोति॥स्वेनहीतिदेशिकानांत्वाश्रयाणापिनानेवर्त्तनेतेअथाप्येनत्रआतिदेशिकानांत्वा
श्रयाणापिनानिवर्त्तनेतदीयसंबन्धमपिनदोषःअवश्यमत्रसंबन्धोनेष्टोदेशिकोविभक्तिर्वक्तव्या॥तद्यथानेर्विशःपरित्यवेभ्यःक्विपविषयभ्योनेर
त्येवमर्थेअथाप्येनत्रास्तिप्रत्ययनिवदनुकरणेभवतीत्येवमपिनदोषःधातोरनादेशप्रत्ययनुक्तिपत्ते ॥ ॥

धेमासापरस्मैपदेष्वात्मनेपदेष्वर्त्तिसर्वधातुकादिनिर्देशार्थैर्विशदादिभिःशैरिनुसविभक्तिकाव्यानुकरणात्। निर्देशार्थाविभक्तिर्विपरिणामेनिर्देशादेवा
प्रातिपदिकविभक्तिरपरिज्ञानार्थानुकरणमेवेतिदीर्घोनहणमनर्थकं। अथापीतिह्रस्वानुकरणादाविदावित्यात्मानमनुकरोतिदाधिहिपीड्वानत्रपदासामा
त्मनेपदनिमित्तेनदाधिपीड्वनिवेधनस्यकार्यस्यसामान्येऽभावान्नत्रभावदत्वादनुकरणेप्यभावःपदानुपपीड्वेतिक्विपपत्तेतदनाक्विवेधनेकार्यमनुक
रणेभवतीतेनत्रपसाधात्वाधातसामान्येऽपिमात्रमनुक्विपतेनदेपदेष्वप्रसक्तिरितिविशिपदरित्यादौह्रस्वतेपदादेशस्यदमनुकरणमितिदीर्घोनिष्कर्तव्यः॥

अंचेरिति प्रकाशनार्थस्य कृञ्रूपेनत्वेप्राप्तेरिति नचेष्यतइतिवचनं अंचितोगच्छतीतिगमनक्रियाविशेषणमेतत्प्रकाशत्वेनचगमनंपरञ्जनरतिरज्ञानिषेधे नोचलोपप्रतिषेधःनचैलोकेऽतिसर्वस्यांतुरुत्वत्समवैतस्यवगमनस्यप्रकाशत्वादितिभावःसमाधानमितिगमनस्याव्याकुलत्वमितिसूक्ष्मतयाचनागंश्चावे तागमिनरतिप्रयोगोदृश्यतेगमनस्यचसमाधानमेवरञ्जा अंकश्चेति प्रकाशनेनेनेतिसूत्रं अंकरत्यत्रहलन्तश्चेतिकरणेचज्ञ अंकपदलक्षणयो

अंचोः नयाचने अंचेर्नत्वेयक्तस्यप्रतिषेधः अचेर्न्हेयक्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःवक्तव्यमनंकथयतीति अंजितिचित्तानास्त्रिदंमेनदंवैरूपंअं जेरेतद्रूपेअंचत्यर्थोगमनेकःपुनरंचत्यर्थः अंवतिःप्रकाशनेवर्त्तते अंचितोगच्छतिःप्रकाशयन्स्वात्मानमितिगम्यते नचैलोकेअंचित गच्छतीतिप्रकाशनेगम्यतेकिंतर्हिसमाधानेगम्यतेसमाहितोभूत्वागच्छतीति॥एवंतर्हिअंवतेः अंकः अंकश्चप्रकाशने अंकितागा वरश्चयतोऽचोमोभ्यःप्रकाशंते अंचत्यर्थइतिचेदंजेस्वरर्थत्वात्सिद्धं अंचत्यर्थइतिचेन्नअंजिरपेअंचत्यर्थोवर्त्तते ॥

रिसस्याभेनरूपंभवतिअंजेस्तंकरोतिनसिध्यति॥अंकितादति॥अंकपुंक्कःकृताऽत्यर्थंमन्वेनादंकशब्दंतंकरोतीतिशिवेरूपनरूपवत्भावात्मनुष्याकि तिलोपेचारूपंअंजेरितिनुपपद्यतेजिस्वरर्थत्वात्तथापिअंवतेःसोऽर्थोभवतीतिनसिध्यति॥अंकमितिमायोगिरवंताहैयंक्ताभेत्यु क्तेप्रकाशनेनगम्यतइतियक्तशब्दमध्याहरंतिरंतिरेवप्रकाशनेवर्त्ततेनतंविशिनष्टेशेषः

कथंपुनरिति अर्थान्तरेकृतेन्योन्यस्यार्थान्तरगतिनोर्धेकथंवर्त्तेतरत्सर्थः अनेकार्थारिति धातुपाठेनक्रियावाचित्वदर्शनपरेयंनिर्देशोनतुनिषमार्थःतथाच कुरंरवुरंरवुरंरुदक्षागमेचेत्येवकारःपठितःअस्तिपुनरिति अनवदर्शनेव्यक्तपदेपितदर्थंतमंते शब्दतेसाधयितेनाम्नपेनिपूर्वः अजनमिति अ जेनेपेनाधिकरणादंजनंतरत्वेनोत्पाद्यिशेषेऽंजेरूपेचयुत्पत्तिनिमित्तमेवक्रियानुरोधादृश्यतेनिमित्तमित्यांकारठिशब्दमुदाहरंतिचेत्करणे य

कथंपुनरंजोनामसप्तार्थेवर्त्तते कथमंजिरंजेरर्थेवर्त्तते अनेकार्थाश्चधातवोभवंतीति अस्तिपुनः क्वचिदन्यत्रापिअंजिर वत्यर्थेवर्त्तते अस्तीत्याहअंजेरंजनेअंजनंचप्रकाशनं अंकेअक्षिणारसुप्तेपतंतीतंचैतत्प्रकाशयति तथाहेर्यंज नंव्यंजनंचप्रकाशनंपतंत्तीहेनमधुरेणावृजंडलानांगिरिणांस्वमिचास्तिवस्थापनेसरामःतथेजनं अनर्थंख लपिनिर्वचने व्यंजनेःनेनेतिव्यंजनमिति ॥ ॥

मपेनचंदस्यात्तनेपदं पतात्सितंवनिसितासितेऽनरांविभोनप्रकाशनीत्यर्थःतर्हीति व्यंजनेनेनरसरतिव्यंजनं रागइति रज्यतेनेनेति रागोव्यंजनमेव अंचर्यमितियौगिकोव्यंजनशब्दस्यार्थः॥

निर्वाणोवाते अवानाभिधानइति नेवनिर्वोतोवातइत्सत्रेवनिषेधोनतुभावेनिष्यमिति निर्वाणकालेनेतिभाष्यमितिनिर्वान्तिकारदर्शने अनेतद्यानयान्नकेवा
त्यर्थेसर्वत्रेनिषेधमिच्छतिमिर्वोतोवातोनिर्वोतंवातेनेतिनिर्वाणःपदीयोदानेनेतत्रचनुवातःकरणमितिप्रतिषेधाभावः अनुपसर्गात् यद्यपिपुरुषादय-पवादयो
गुपधलक्षणोकेचसिध्यतिनप्रादिनिषादयश्चनादिसादिकादिकार्यसिद्ध्यैक्षीत्यादिनिषण्णनिषन्नेचनियतनेत्यत्रेति तन्नकारणात्तेःकर्मणिक्त

निर्वाणो अवानाभिधाने अवातामिधानइतिवक्तव्यंरहस्यियथास्यात् निर्वाणोऽनिर्वातेन निर्वाणःपदीयोदानेनेति अनुअनुपसर्गा
दित्युच्यतेतत्रचेदत्रसिध्यतियदिहणमिति हणेःकर्मण्यविहितस्यगुणस्यात् नेतन्निषेधात्किन्तर्हिसंज्ञायांघञ्विहितस्यगुणस्यात्कोविहितःनेवेंशब्द
स्यरहितोयोभवतियरिहणेनेवेणकोरहस्यहियरिहणइतिस्वरहीनोवेःस्यात् अथतःपाठवशाज्ज्ञापकाद्वाचकारस्यानित्यत्वेघञःप्रसज्ये
त यदप्यत्रोपोविहितइतिमतंतत्रैवंसतिहियदस्यलोपोऽन्यःपर्यायान्तरःकार्यंनयरिहणःजातस्तूनाभवतिहिहावरःकालेलं
नउत्सूर्वस्योपसंख्याने फलेर्लंत्वेउत्सूर्वस्योपसंख्यानेकर्त्तव्येउत्सुलोतूतेकथमिति अत्रलक्षितमुच्यतेउत्सूर्वादितिउत्सुल
संपुलपूर्वोरितिवक्तव्ये उत्सुलःसंपुलःसूरीकरणहविहितरगुणधात्सुरेहिदोषोभवतियरिहणे यदस्यलोपोविहितइतिमतेज

तस्तूनाभवतिहिरुचि ॥ ॥

गतिरनतरःसाधुरानपदंभवति तरप्तूचनश्चेत्तत्कर्त्तारिक्तोनोदानंपदस्यात् पदस्येति गम्यत्व
नार्थत्वादयोगश्चलोपस्तत्रार्गमेनतियरिरुपसर्गोननुहलिनिसउपसर्गत्वात्परेर्हीयानश्चेतिणत्वंप्राप्तंअपसरणंपुरानःपरिहणंःपरेर्गति
त्वाभावात् जमत्यन्तेनिपेधंपरिहणणत्वंस्युत्पत्तिःपदस्यिनासारुविरुअनन्तरभावपरिहणार्गारुपेसरेवदोषाभावात्

उदविद किमपमिति कश्चिद्विधिनार्थकश्चिन्निषेधेननतोवक्ष्यमाणोमिश्रायःनकारानहरणमिति पुनिषेधेनउनवादिप्रोपपद्यप्राप्तोनितन्नभवतीत्यनरेणा
पिनकारेणनहरणंसिध्यति नकारणोकत्वप्रतिषेधविज्ञानादनिष्टरेणाभावःद्विनकारकरणं वाचदानस्येतिपरसवर्णभावपक्षेएकोनकार आदेशोद्वि

उदविदो किमपविधिरहोस्वित्प्रतिषेधकिंचातःपदितावद्विधिःनकारनहरणकर्त्तव्यंनकर्त्तव्येपद्यतमनुवर्त्तनेनद्यपद्यतेरदाभ्यांनिष्ठातो
नःएवंसचदशतिनहैअनेकेनतिपातनेनव्यवच्छिन्नेनणत्वमनुवर्त्तीयितुंअथप्रतिषेधःद्वीनहरणमनर्थकंभवतिनह्येतेस्माद्विधि
रस्तीति यथेष्टंसितथात्तत्रअस्तितावद्विधिःननुचोक्तंनकारनहरणकर्त्तव्यंनकर्त्तव्येपद्यतमनुवर्त्तनेनैकपक्षेतेरदाभ्यांनिष्ठातोनः
एवंसचदशतिनहैअनेकेनतिपातनेनव्यवच्छिन्नेनणत्वमनुवर्त्तीयितुमिति मेवंधमनुवर्त्तीष्यतेअथवाक्रियतेन्यासए
वद्विनकारकोनिर्देशःउदविदोदत्राच्चाह्रोःन्यतरस्यान्नधारव्याद्मूर्छिमदलमिति अथवापुनरस्तुप्रतिषेधःननुचो
क्तंह्रीनहरणमनर्थकंनह्येतेस्माद्विधिरस्तीतिनानर्थकंएतदेवज्ञापयत्याचार्योभवतेनस्माद्विधिरितियदयंह्रीनहरणंकरोति॥

तीपोनञ्संबंधा परसवर्णापत्तेनुहलोपमोयामिलोपरात्तेमध्यमनकारलोपःएतदेवेति नखस्मक्तप्रतिषेधःसंभवति ॥ ॥

अहन्नादन्तविधायिनिसमासासमासयोर्नुमन्तलोपाऽदेशेमासेऽन्तत्वमुत्वार्थमुच्यते अहोरूपेमिनि। अहोरूपमिनि अहोरूपमिनिषष्ठीसमासःगन्तमहोरूपंपश्येति
प्रसमासः अहोरात्रेमिनिरकारलोपेऽन्तेयेकदेशविकृतन्यायेनाहरंगृहीत्वाहनादेशेसतिअहर्मिनिदीर्घेअहर्मीनिरिति अत्रचरुप्रदेशेऽन्तरेत्यनुवर्तते तदर्थोऽपिअसपिरादेशेरनि।पर्युदासेन
सतेदमुच्यते।दीर्घाहर्निदात्तरनि अत्रचरुप्रदेशेऽन्तरेत्यनुवर्तते तदर्थोऽपिअसपिरादेशेऽन्तरंसमासेऽहर्मिनिदीर्घेअहर्मीनिरिति

अहन्नादन्तविधायनोरूपसंख्यानेरथंतरेरूपसंख्यानंकर्तव्यं अहोरूपमहोरात्रं अहोरथंतरंसमासेऽसपि
।असपिरादेशेऽपसर्जनसमासेमनिषेधोवक्तव्यः अल्पसपिरादेशेऽपसर्जनेसमासेअल्पकिमनिषेधोवक्तव्यःदीर्घाहर्निदात्तरनि।सि
द्धेनपिमनिषेधात्।सिद्धमेनत्कथंसपिमनिषेधात्।असज्ञायांप्रतिषेधःसपिनेति।इहापिनाहंनमोमीति।अहर्दैवतमिति अहर्भूतरनि।नुकिचो
र्लोकिमुक्तेअनोरविधौलुमतानुप्रत्ययलक्षणानवृत्ता॥ अन्तरुधरवरित्युभयथाछन्दसिभाषायांचपूर्वेतरःरात्सपसंख्यानंकर्तव्यं पूर्वेतरोराजन् पूर्वेतरोराजन् अहरादीनांपत्यादिषु अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानं
कर्तव्यं अहर्पतिः अहःपतिः अहर्भुक्तः अहःभुक्तः अहर्भार्यः अहःभार्यः अहर्पतिः अहःपतिः अहर्भृतः अहःभृतः॥

नोपसपत्नसखीनदीर्घाहर्निदात्तरत्वत्रमुपपरत्वाद्भावःपूर्वत्रासिद्धमितिरुत्वस्यासिद्धत्वात्सर्वत्रोपधालक्षणोदीर्घःपश्चादुत्वमहरित्यचतुरस्वम राम
वाते रहापीति पत्यपत्नसखीनरघुतिचैधपसंगः अथरूप पूर्वेतापनोत्रेति सकारस्यैकस्यरोरीतिलोपेरलोपरतिदीर्घेःअहर्पतिरिति रे ४५
फस्यरेकोविसर्जनीयबाधनायपश्चेछन्दोभाषयोर्विधीयते ।

वसुसंसुपपिवानिति ससेसस्थानमुरुत्वंभवतीति मदनुस्वारोनुलोपंबाधित्वासकारस्यलोपेरुतरतिदर्घत्वासिद्धमितिदत्वस्यासिद्धत्वात्नोपधेन
चकारेणेति कार्योनरेणसर्वस्मिन्विधयस्त्रिकालत्वात् येननाप्राप्तिरिति सर्वस्मिन्विधयस्त्रिकालत्वेनबाधनेनानुसंधेयंकार्यंसर्वत्रराजभ्यरंग पदिनहीति
एकसमासनिर्देशान्नेवबहुत्वारानासंपदोविशेषणसंबंधस्यप्राप्तत्वात् बहुनेति एकस्मादुहरपकवाक्यादेकेनस्पन्नाकिपावासस्योष्मज्ञवात्

वसुसंसुदहकस्यान्नभवत पपिवान्नस्थिनावेति ससेनिवर्त्तते सवमप्यन्नप्राप्तोतिलोपेहलेनभविष्यति अनवकाशंदत्वंलोपंवा
धते सावकाशंदत्वंकोऽवकाशःपपिवद्भ्योपपिवस्थिरिति अत्रपिरुप्राप्तोतिनघथैवेत्वधत्वेलोपमपिवाधेनत्ववाधनोकिकारणं
येननाप्राप्तोनस्यबाधनेभावेति नचाप्राप्तेरारभ्यतेलोपेपुनरप्राप्तेवाप्राप्तेव पदिनाहंससेनिवर्त्तेनेअनुभाभ्यां
नदृष्टिरिवन्नप्राप्तोति वचनादनुहिभविष्यति पथेवमनुहोदत्वेनस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः
अनहान् सिंहतपतिमदविधानात्नुमःसिंहमेनत्कथंनुमःपतिपदविधानात्नुमःपतिपदविधानसामर्थ्यादत्वेनभविष्यति
पदिनहि हैंयंघदनुहःप्राप्नोतिननन्नमपतिपदविधानसामर्थ्याद्धनते हरपिनप्राप्नोति अनक्षौक्षत्रेति नैषदोषःप
विधिमस्यपदेशोऽनर्थकःसविधिर्बाधनेपस्यनुविधेयंनिमित्तमेवनासीत् धाते दत्वेचपतिनन्न मतियदविधिरनर्थकःस्यात्

पुनर्वीप्सानेमेव
समवप्रविभागभ्यांचविशेषणसंबंधादनुहोःसमवायात्सस्येतिविशेषणेनायोगःसिंहइतिति मादेनकारस्यदत्वस्यानुमोऽनर्थकःस्यात्विधिरिति
हकारस्यैचदत्वंविधीयते पदिनहीति विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविद्धत्वेनबाधाभावेनाप्राप्तिभावः

भा॰कै॰ ८ उपाधर्वा स्मितिति । वीरुपधापादस्य चेत्यर्थः । उत्तरत्वेति । हजिवेसचाकुर्वुरर्थमिति । पदावपवस्य रेफस्य हल्परस्य उपधा पादको दीर्घो विधीयमानो ऽनापि प्राप्नोति । धातावि
४६ कारे फवकारांतस्य धातुत्वान्न भवति रेफवकारांतस्यैकरीति । अत्र शब्दः समीपवाची रेफवकारयोर्हल्परयोर्योपधे तत्स्य धातोर्वपवस्य दीर्घो विधीयमानो स्वर्छिने
ण्यासे मावेष्यति त नत्कुर्करस्या विलर्थः । कुर्कुरापत्ता । ऽभिपाते तेन स्य धातोरुपवरणि । तिदीर्घ मसंगः तस्मादितिरेफवकारांतस्य धातोर्हल्परस्य उपधाया दीर्घो

उपधायां च । किमर्थमिदमुच्यते न हलीत्येव सिद्धं न सिध्यति । धातोरिति । धातोरीति वर्तते न चरेफवकारान्तं धातुर्विशेष्यते रेफवकारान्तस्य धातोरिति । किं पुनः
कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पूर्वं विशेष्यते इह मा भूत् अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि पूर्वस्मिन् योगे पदं इहान्यत्र हलांतानन्तरं हलांत इत्येव विद्ध्वे
नाम्बमपि कुर्दुर्मुर्छ रसनापि प्राप्नोति । एवं तर्हि उच्यते तेन न धातुनन्तरं हलांतरेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते किं तर्हि रविशेष्यते रेफवकारान्तस्य रफः धातो
रिति । एवमपि कुर्कुरापत्ति मुर्मुरापत्ता स्त्र प्राप्नोति । स्माहात्तरे वेति विशेष्यः धातोर्वा वेशेष्यमाणोऽनुपधायां चेति वक्तव्यं । उपधादीर्घत्वे अभ्यासस्य त्रिचतुर्णा
मतिषेधः । उपधादीर्घत्वे अभ्यासाजेत्रिचतुर्णा प्रतिषेधो वक्तव्यः । रिर्पतः रिर्दुः सविवांसः सविवुः अभ्यासजित्रिः चतुर्षिना चतुर्थ उणादीनां प्रतिषेधः
उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किर्पो गोर्पो रिति । अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । अभ्यासजित्रिः हलादिःशेषेण न वा हलादिपूर्वकाः पर
देशी हलीत्येवमाप्नोति । स्याभिवत्ताबत्भवति प्रतिविध्यते तस्याभिवत्त्वाक्कारीर्घविधिप्रतिस्याभिवदिति । तेषा प्रतिषेधः उणादीनां प्रतिषेधे स्व
रदीर्घपत्ने धेघुत्लोपादेशरति । जिविप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । चतुर्थीना चतुर्पतुरिति स्यपिने विवर्तते
ने पधेघ्नेगोम्पो गिमिमिरिस्पमसिद्धिः नस्यपेविभागविपरितामातरागोभ्यां गोमिमिरिस्पदोषः उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति । परिलतमेत रउणादयोऽव्यु
विधीयमानो न द्धितेत्वादेनमाप्नोतीतिवचनं तेन धातोरुपधायै रेफवकाराभ्यां परयोरुपधायाः कोदीर्घः उपधादीर्घत्वरति । जिविशाधोजीर्पते । किं नरमुर्खवरतिव्युत्पन्नात्रो राम
रिपतिषेधश्रेतिसिद्धेमपवार्थः पाठः चतुर्थितेति । चतुरत्रठनामित्यत्र चरद् अतेपह्तेधातोरुपधारेफदतिदीर्घत्वमसंगः स्त्रेतेन । एवं चासिद्धेनस्याभिवादिति स्या ४६
निवत्वतिषेधसीर्घः माप्नोतितस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः नेस्वपर्त । तिवपः परोपो हलनन्तरां पोर्वदीर्घेनिभवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अद ओकाराम्नरति सद्धेनावलदातिनिर्दिष्टान्तरकालानुपथेधममिसंवंधेन स्वसंस्कारस्यसंसामनुपसवमानमभिमतमर्थसिपादयति अगति पत्रस्य कारस्यस
दाघत्वेक्षिपतेतत्रमुत्वंनान्वेत्यर्थः पूर्वत्वमिति सदाघत्वाभावान्मुत्वाप्रसंगः अदमुपद्रि इति अः सेपसेवे मनाप्यपरोपि नैवामुमुपट्टि । गिमायमित्यर्थः अदसोऽरि
ति येनासिरिति सकारांतप्रतिषेधमाम्रपंतिनेसस्यदेशपरिभाषेति । मुमुपट्टि नौहिति पदावत्वात्तत्पाद्रतिरेफहूपसलत्वे अंतस्वदेशपरिभाषाप्रवृत्तेरमु

अदसोऽसेर्दादु दो मः । अदसोऽसेः अदसः अनोऽसेरिति वक्तव्यं किमिदमनोऽसेरिति अनोकारस्य असकारस्य अरेफसेति । अनोकारस्य अदेऽत्रासका
रस्य अदस्यि अरेफस्य अदः तत्र हि वक्तव्यं क्षिपतेन्याप्तत्र अविमक्तिकोनिर्देशः अदस्य ओ असेरिति ओकारान्तस्य प्रतिषेधः पूर्वभूतः सकारः
ततो रेफ इति अपवाने वं विज्ञायते अदसः असकारस्येति । कथं तर्हि अः असकारस्य सोपमसि असेरिति पद्येव ममुमुपट्टि तिन सिध्यति
अदमुद्रि इति प्राप्नोति अदमुपद्रिरिति भवितव्यं अनेन विकारेऽनुस्वदेशस्य कार्यं भवतीति अदसोऽसेऽपथमुत्वे के विदिच्छन्ति लत्ववत् केचि
द्वेलसदेशस्य मेत्येके । सेहि रपते तत्र पदाधिकारा पदस्य नास्यमाप्तिः तत्र पदाधिकारादपदांतस्यन प्राप्नोति अमुया अमुयोरिति सि
द्वेतस्य कारप्रतिषेधात् । असिद्धमेतत्त कथं सकारप्रतिषेधात् पदसमसेरिति प्रतिषेधशास्त्रितनासायपदत्वार्थः अपदांतस्यापिभवती
तिति अथ दाद्रहणां किमर्थं दाद्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थं दाद्रहणां क्षिपते अंत्यस्य मा भूत् अमुयोरिति ॥ ॥ ॥ ॥

यद्रि इति येनुसदाघत्वतिष पदवमत्वमिच्छतितेऽद्रिऽति मन्येते असेहीति अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः पदपामिति अदस्माप्तीतत्रनः परति
तिपमाददसोपदत्वान्मुत्वंनभावेष्यतिति किंनिवेद्येन तिवेधात्तु अपदसाप्पदसोमुत्वंभवत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्याम्भ्याति अंतस्येति अ
जौमस्येतिवचनादमुयेत्र पकारस्यो लत्वं स्यात् ॥

एतदर्थं रीत्यभिधि हूत्रिमाहूत्रिमयोर्हूत्रिमेकार्थसंमतपरनिवदनामप्रतपसदहूवचनस्यानहलोनभावोऽतस्तुतासिद्धिर्विधिपर्वसेतिपरभावोपस्थानाहूहवचनेपरतएकारस्येत्वेनभावसमीभिरिसाहैनत्वमीरत्वमेतिभावःनेदमिति३उभयगतिरिहशास्त्रेसंभवतीतिमतिपादितोऽत्रवाक्तिमाणप्रकारेहवाक्यस्यैवपदस्यप्रयोगोनकेवलस्येतिमतंहवाक्याधिकारेतिपरनिवर्त्यपदस्येतिपक्षस्तुनतत्रिवर्त्यार्थःनहिकाकरतिनाहिवानहणस्यपदाधिकारनिवर्तनीयापथाऽवाणिनस्येत्यर्थेविरोधाभावाद्याश्रयःपदाधिकारेनिवर्त्तमाने वाक्यस्यपदस्यैवकार्यो

एतदर्थंहूत्रिमाहूत्रिमयोर्हूत्रिमेकार्थसंमतपरनिवदनामप्रतपसदहूवचनस्यानहलोनभावोऽतस्तुतासिद्धिर्विधिपर्वसेतिपरभावोपस्थानाहूहवचनेपरतएकारस्येत्वेनभावसमीभिरिसाहैनत्वमीरत्वमेतिभावःनेदमिति३उभयगतिरिहशास्त्रेसंभवतीतिमतिपादितोऽत्रवाक्तिमाणप्रकारेहवाक्यस्यैवपदस्यप्रयोगोनकेवलस्येतिमतंहवाक्याधिकारेतिपरनिवर्त्यपदस्येतिपक्षस्तुनतत्रिवर्त्यार्थःनहिकाकरतिनाहिवानहणस्यपदाधिकारनिवर्तनीयापथाऽवाणिनस्येत्यर्थेविरोधाभावाद्याश्रयःपदाधिकारेनिवर्त्तमाने वाक्यस्यपदस्यैवकार्यो

तेनहिवक्तव्यंनवक्तेनेदंपरिभाष्यस्यवहूवचनसानहणंकिंतर्हिवर्णग्रहणमेतत्तावन्नाभ्यर्थोनावचनंवचनंवहूवचनंवहुवचनरति वाक्यस्यैवाधिकारःकिमर्थंवाक्याधिकारःपदनिवर्त्यर्थंवाक्याधिकारःक्रियतेपदनिवर्त्यर्थंपदाधिकारोनिवर्त्तते नहिकाकोवाप्यपदस्याधिकारानिवर्त्तेतेशोकःखल्वपिस्यात्पदंवाक्याधिकारेपदाधिकारंनिवर्त्तयेत्परंत्वेतन्नास्तिनसिध्यतिनशक्यंप्रमाणानितिपदनिवर्त्यर्थमितिनैवंविज्ञायतेपदस्यनिवर्त्यर्थंपदनिवर्त्यर्थमितिकिंतर्हिपदेनिवर्त्यर्थंपदनिवर्त्यर्थमितिवाक्योयोवेतिपदानिनेषांसर्वेषांतेस्यात्प्राप्नोतिदध्नेवाक्यंपदयोरित्यादितिनचोक्तरेणपतेनसिध्यतीत्येवमर्थोवाक्याधिकारःअथहिनहणंकिमर्थंहिमहणस्यलोऽन्त्यनिपमेव्यंजनोतार्थंहिनहणंकिंपतेत्रलोऽन्त्यनिपमेव्यंजनंतस्यापिपथास्यात्अग्नियाभ्यांसचत्रतअग्निभ्यांजनमेत

मुपगामादित्यहूसोधरति नस्थानीतिहेतोसादावपदांतस्यस्तंभवतीतिनैवमितिपदसेत्यत्रवर्त्तमानस्यवपदस्यहेतुतोभूतपदयो ननुकिंतेहानि
क्तयोर्यक्तिस्तस्यैवयथास्यादितिसेवमर्थंतुवाक्यग्रहणमितिअर्थादिहग्रहणमितिअसतिहिग्रहणेऽनुनासाद्यभावोपस्थानादवानदंतविधौसतऽजे तस्यैववाक्यस्यालोपस्येतिवचनात्अंससयोनपुंसकहूलदवस्तुतःस्यादिहग्रहणेतनुपसानुपसानसामर्थ्यादितात्विशेष्यतेनतत्रापिरिहणेनस्यापि
स्तुतःसिध्यति

सर्वादेशप्रसंगस्तिति अवश्येसयमलोंसशेषरतिभावःअवरतिवचनादितिरहतस्यानुपस्थानादितिभावःसर्वादेशोरति हूलंतस्यैःसर्धसस्थानिनरहसर्थ ३ऊंवेतिहिनीषष्यवदतिमारुभाष्यतेनत्रिनावोविशेषणादवप्यवस्थानेस्तुतोभवति प्रसभिवादेगार्ग्यहूभोरति केचिदाहुःगस्त्रभिवादपतेपादोपसंग हणान्नेवरुकरोतिअन्येत्वाहुःअभिवादपतेनतस्यनामगहणाति अभिवादप्रसाधेवाद्येचवानामगोत्राभ्यामितिस्त्रोप्रतिषेधोनविधेयःपतुस्त्रियानामाभि वाहाविलंतिनन्नातेनापंप्राप्तेषेधःनेष्यामप्रेति अस्वरूपकःप्रसावबे प्रसधिवादवाक्योतस्यस्यन्नाद्योगोत्रस्यचस्तुतरस्यतेनातेनाम्नस्पेतियोगिकस्यतु

सर्वादेशप्रसंगस्तु सर्वादेशस्तुदेःसतःप्राप्नोतिकिंकारणं अवरतिवचनादंतस्यात् अंससयोतिवचनादेवोत्तरउच्यतेवस्तुतःसस्वादे शःप्राप्नोति उक्तंवाकिमुक्तंहस्वोदार्घःसनरतिपत्रग्रणात्अवरस्तेनतेचोपस्थितेऽपस्यामेति प्रसभिवादेःप्रत्ये अपूर्वरतिकिमर्थंतुश स्तसिनुषजक अतस्तामिदमुच्यतेअमूऽदति अपूऽदत्वसपकोथितिवाच्यं नत्रमूऽउदाहृतं स्त्रियांगार्गीअहेभोआयुष्मानभवत्तामि अस्वरूपकेस्यान्नाअहंभोःआयुष्मानेधिस्यालो३ननैषानमसंज्ञास्यालोति किंतर्हिरतिस्थोमसंज्ञावाक्तेनःसवक्तव्यःस्यालाअहेभोः आयुष्मानेधिस्यालिनरनममदंतिस्थोविवक्षितःकिंनहिसंज्ञामेषाअस्वरूपकत्वमपिज्ञात्वा नत्वंप्रत्यभिवादनमर्हसिमिथखल्व

१वलस्यालिनर ॥

तोनाविधेयःनत्रप्रसभिवादपिचास्यालीपहेसंज्ञोरत्वाप्युनोविहितःपदात्महासार्थस्यकस्तमासिपतितस्तोप्रत्यभिवादेनार्हसार्थंचनहिप्रत्य भिवादोग्रहणेप्रतिसंभाषणाप्राप्तेनुप्रत्यभिवादंभवावाक्यिकस्तुताअस्वरूपकेप्रतिषेधारुरुःअडेप्याशार्वचनरूपन्नप्रभिवादाभावात्प्रतिषेधोन विधेयरतिकेचिदाहुःसूवक्तव्यरति अभिवादमित्याप्रत्यभिवादपिचेवंवक्तव्यरत्यर्थःप्रियोनेर्कस्तेपीजनेपदे ॥ ॥ ॥

गुरोरनृतविधानस्येति अनेनस्यापीत्यपिशब्देनगुरोः संनिधानात्तस्यैवस्यसमुच्चयेनेनपदेनगुरुरेवस्यपर्याप्तःस्यादेवोत्वमेपदर्शनात्तस्यादनेनचानं त्यमागुरोरित्यर्थःनवेति अपिपदेनप्लुतोऽपिसमुच्चयेनगुरुरेवात्तरत्यर्थःविभाषार्थमितिज्ञापनेनपक्षेनकस्यचित्प्लुतोभवतिरत्नरत्नुपक्षेनेत्यस्यप्लुतः पक्षेत्वप्लुतइतिसेवमर्थमागमहणमनेनोक्तमितिमत्वाहमागीति पचपीदमिति पचीदेशपक्षेरहापीति। अमेचित्स्यादिरुदात्तस्तदात्तःप्लुतोदात्ते

गुरोरनोऽनन्त्यस्य गुरोःप्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतप्रसंगोऽनेनविदितत्वात् गुरोःप्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतःस्यादितिदेवदत्तेहिकारणं अनेनविहितत्वा त्प्लुतेनहिलक्षणेनलघोरन्त्यस्यप्लुतोविधीयतेस्मेतिवानेनस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थमावेष्यति अनेनस्यापीतिवचने गुरोरनृतइत्यपिगुरोरनृतइतिनतुवैतत्तदुर्वेक्षेस्यात् अनेनस्यापिगुरोरनृतइतिनेत्याहाघपेवमेतत्तदनु नेनस्यापिहेरितिअथपुनर्वचनेकिमर्थंभावचनेविभाषार्थंभावचनेकिपनेविभाषार्थं विभाषापक्षास्याद्भावचनानर्थकंवैकैकस्मेतिवच नात् भावचनमनर्थकंकिंकारणंएकैकस्मेतिवचनात्तत्रैकैकानहणेकिपनेनहिभाषार्थंभविष्यति। अस्तुनर्हेकैकानहणस्यमयोनने किंपुनर्य प्लुतोनाम्नीति अनुदात्तेपदमेकवर्जमितिवचनात्तत्रापियोगोयद्येनसंभवत्यसिद्धःप्लुतस्यासिद्धत्वात्तिपदोनस्यादेशोनभवतीत्येवदोषःयद्यपीदंतत्रासिद्धं लिहसिद्धेकर्यपर्यायेसंज्ञापरिभाषमितिचकार्यानन्तर्यस्यानेप्रत्यये गुरोरहनोऽनेत्यस्यापेक्षैकस्यभावाद्यपीत्यनिदंभवतिअनुदात्तेपदमेकवर्जं यद्यपीदमिति देवदत्तारसिद्धसिद्धावेतौ यौहिसिद्धावेवअसिद्धावेववातयोर्निपातःपत्नीहेत्यत्रप्लुतस्यासमावेशःस्यादितिरहणमपेक्षतेनहिन स्यादिति देवदत्तारसिद्धसिद्धावेतौ यौहिसिद्धावेवअसिद्धावेववातयोर्निपातःपत्नीहेत्यत्रप्लुतस्यासमावेशःस्यादिति

लेनसमाविशेनवर्त्तमानस्वरप्रसंगात्तदवामरणंतत्रतत्रानेनाघातेकृकृतिनि॥ स्वरितमात्रेडितेसव्यंजनेषुस्वरितस्वरितेपुदात्तोत्तवेधत्तदेवमुदाहरणंसिद्धासिद्धाहीति अमेचित्स्यादिरुदात्तःसिद्धत्तसिद्धत्तयोरितेप्लुतोदात्तोसिद्धदशेनिघातोनभवति स्वरितेपीति अनुदा त्तेपदमेकवर्जमित्यत्रविधमानोवाग्रहणेनमाश्रयतेनचपरिभाषिकउदात्तोगृह्यतेकिंतर्हृभयगतिरिहणस्वरितधर्मेणप्लुतेसचस्वरितेस्तीत्युदात्तस्वरि

पन्नहीतिउदात्तानुदात्तप्लुतयोःसमावेशनिवृत्त्यर्थमेकैकानहणंप्रागनहणंप्रागनहणंनुपक्षेसर्वेषांप्लुतानांभावार्थंप्रणाकःप्रणावरति शास्त्रेस्मित्रपरिभाषितात्ता त्प्रथःपदस्येति शास्त्रेतरेप्रशिहअश्रापतेदेवनावृत अत्तरमच अनेनमवाग्रहीतेतत्पर्यंतदाघस्वरशेषस्येति अक्षरंचशेषश्चहलअक्षरशेषंतदंतमत्तर मादिर्यस्यतत्तदादितत्सदितदंतरशेषंवचनदाघस्वरशेषंवृत्तिसंज्ञाकमित्यर्थः अथेति रिष्यानिकथोरेवौकारेकारयोःशास्त्रेतरेप्रणावेसंज्ञाविधानात्प्रश्नः श्री

पन्नर्हीतिउदात्तःप्लुतस्तेनसमावेशःप्राप्नोति अनुदात्तेपदमेकवर्जमितियोगेति नक्षत्रावचनंकर्त्तव्यंयेपत्रकर्मणीति येपत्रकर्मणीत्यति प्रसंगःयेपत्रकर्मणीत्यतिप्रसंगोभवति इहापिप्राप्नोति येदेवासोदिव्येकादशस्थेति सिद्धंत्वेपजाप्रहरतिन्यूङादिष्वसंख्यानात्सिद्धमेतत्तत्कथं येपजाप्रहेशब्दोन्यूङादिष्वपसंख्येयःप्रणावेःप्रणावस्यचते कःप्रणावोनाणकारादस्यवाअहेश्चंस्यचाअत्यन्तरमुपसंदृश्यतदाघस्वरशेषस्यस्थानेत्रिमात्रेओकारमोरवाविदधातेतत्प्रणावमित्याचक्षते अथरिष्यतेकिंरिष्यतेसर्वादेशार्थंपदाओकारस्यदासर्वोहेशोपथास्यात् यदाओकारस्यदानेकालाशोत्सर्वस्येतिसंसर्वादेशोभावेष्यति॥ ॥ ॥

कारस्येतिअसतिरिष्यतेनौंत्स्येतिवचनादेवोंस्याहलन्तस्योकारःस्यान्नान्त्यत्वेनप्रणवस्यप्रियाराभावादविशेषणात्तेनयाचविधानेचपरिभा षोपस्यनादथाप्यचरिभाषोयस्यानादिर्नास्तिपोष्यतेनथायिदेवोंचतस्यस्यानेनुसर्वस्यदेःओंकारस्त्वाकलसमुदायत्वात्प्राप्तोनभवतीतिस र्वस्यदेवोंमस्यदेरितिपरिकारएतन्निधत्ते केचित्तुरिष्यानिकस्येवौकारस्यप्रणावसंज्ञाविधानान्नरिष्यतेप्रणवेनार्थकमितिप्रतिपन्नाः॥ ॥

पाज्यो॰ अंतग्नहणमिति वाक्यस्यैरिसधिकारादस्यैवमविष्यतीतिप्रश्नः पाज्यानामेति ऋक्सामयोपाज्यानामस्यैवस्तुतः प्राप्नोतीतिऋक्सामयोरस्य
योः॰ प्लवस्तुत्यर्थमंतग्नहणेनायमर्थोपज्ञानोमतोयविलम्पोवतस्यस्तुतः श्रुतावद्वलमितिनैवं श्रावयोश्रावयाभामस्यत्रानीसेषशोवद्वलेस्तुतोभवति
।वद्वलवचनाद्वनादेनैवरस्य प्रापितंतस्यैवस्तुतउद्गाउद्गासेते चापलेहिर्वचने योगावेभागइति व्यवस्थितविभाषावाश्रीयतइतिभावःएवंउ

पाज्यो॰ अंतग्नहणंकिमर्थं पाज्यानामत्रचःसामसमुदायस्तत्रयोवतिवाक्यानिसर्वेषांस्तुतःप्राप्नोतिरथंतेवांतस्यस्यादितिनद्योतरेणापवत्वनसिध्य
तीसेवमंतग्नहणंव्यग्नहणं श्रग्नीसेषशोयरस्यच श्रग्नीसेषशारत्यतिग्रसंगोभवतिरहापिप्राप्नोति श्रावादग्नीन्विहर सिद्धोश्रावृपेय
रस्येतिवचनाद्वासिद्धमेतनकर्थं श्रोश्रोश्रावयेपरस्येतिवक्तव्यंश्रोश्रा३वृथश्रपरश्रहाश्रोश्रोवृथाश्रावयथोरितिवक्तव्यं श्रोउश्रा
३वथश्रा३वथत्वलउलमन्त्रोपीतिवक्तव्यंउद्गरा३उद्गरश्राहरा३श्राहरो३श्राहर नन्हिवक्तव्येयोगावेभागःकरिष्यते श्रग्नीसे
षशोयरस्यचविभाषानंतःपत्ववचनेहैविभाषेसेव श्रपरश्राहःसर्वएवस्तुतःसाहसमानेछन्दोविभाषावक्तव्याःश्रावेहितेमर्त्सनेयथो
वेणाभत्संनेयर्थायेणोतिवक्तव्येवौरा३वौरवौरवौरा३कुशीलाःकुशीलकुशीलाःस्वरितमामेडितश्रस्रुपादिषुचेतिवक्तव्येकाकेा३क
मेणाकेकेा३शक्तिकेःकुमेकुमे३शक्तिकेशाकेके३

हराहरेतंतस्यस्तुतोनलम्पतइतिकेचेत्॰यदाहितेपियरणोवर्त्ततइतिभाष्यकारोभिप्रायमस्यश्रुतःसाहसमितिणस्तुस्याःसाहसंतेनणास्तुम
ज्ञनाभिपूर्वस्यारणात्सर्वतःस्तुतोविभाषाभिविधेयइत्यर्थःएतच्चश्राबाहणस्यसर्वत्रसंवेधात्सिध्यतीतिनमन्यते स्वरिश्रस्रुपादिष्वितिणस
वेणवस्तुतइतिवचनमन्यदीपमितिवचने

स्तुतावेव स्तुतांतरेणोवस्तुतसंगेतदवपवयोरितोः श्रुतार्थवचनं ऐवोरितिसमाहारवर्णोत्वादवर्णस्येतोश्चविशेषिःप्राप्नोतीतिवचनंनचैव चनसामर्थ्याद्दीर्घकरेणापो
रणाद्दूरोनेनग्रहणं किमुच्यतइतिउभयविद्दिश्रंतस्तुरूपंमत्वाविद्धांतविरोधमुद्भावयति विशेद्धिनिसतावविरुध्यतेनादवर्ध्याद्दिनिसतायघष्यनिसतायघष्य
निसेषपिवर्णोदूरेतिप्रश्नेसिलाद्दिद्दिर्नोपयघनेनापिरूपांतरप्राप्तिस्तथापिसएवेसामवस्थाप्राप्तइतिमुन्नतेवक्तेनेषावदीर्घोभूतइतिद्दिर्नानिर्देश्यःकियते

स्तुतावेवस्तुतोकिमर्थमिरस्तुयते ऐवोरुभयविद्दिश्रसंगादितुतोःस्तुतवचनं ऐवोःउभयविद्दिश्रसंगात्तस्तुतोःस्तुतउच्यते किमुच्यतेउभयविर
द्दिश्रसंगादिति यदानित्याःशाद्यःनित्येषुवृषादेषुरूढ्यैरविशालिभिर्वर्णोभंवितव्यमनयाधोयज्ञनविकारिणिःनैषदोषःउभयविद्दिश्रसंगा
दिति नैवंविज्ञायतेःउभयोर्विद्दिःउभयविद्दिःउभयविद्दिश्रसंगादिति कथंतर्हिउभयोर्विद्दिरस्मिन्मसोऽयमुभयविद्दिःउभयविद्दि
श्रसंगादितिःश्रमावैवौसमाहारवर्णोमात्राश्रश्रवर्णोसमानरवर्णोवर्णयोरिति नयोःस्तुतउच्यमानउभयद्दिःप्राप्नोति ॥ ॥ ॥

नित्यत्वेनद्दिरुच्यते दूरस्थैरिति दूरस्थादयःशब्दाःस्थानिप्रयुक्तमानंनित्यतामाचक्षते पुनःपुनःप्रयोगेकेनचिन्नित्यताविधेयउच्यते नचद्
श्यशब्दस्यश्रावाणिरित्यागउक्तःसचावयचाद्विवालेप्यस्तिनित्यापिवालंविचालिनहणेनावापवादोविधान्नमतिपद्यतेश्रविचालित्वस्यहेतुकथ
नमनयाधोनि स्तरःशब्दोनवरपेनमाप्नोतिपस्मिन्विद्दिरिवोभयोर्लक्ष्यतरत्वादनैवमिति ॥ ॥

नघथेति यथागमेनावस्थिताएवावयवाविवक्षिताःकिंतर्हियर्वमूर्त्तिविनाशेमूर्त्तेनऐसन्निवेशद्रव्यान्तरमेवोभयविवक्षितोनात्युच्यतेचतुर्मात्रइति। प्लुतावयवावात्स्म
नइत्यनेनहिवक्तव्यमोत्रस्यप्लुतसंज्ञालिङ्गकालोनिनिवचनात् नेरनदिति भाष्यकारोवार्त्तिककारंपर्यनुयुंक्ते सेचोक्तोत्तरमयस्त्वादिनिवदतावार्त्तिककारेणास

नघथागमेवर्द्धमानःसर्वागयरिपूरोवर्द्धते अस्मिन्योजननेतनकिंतर्हीति नत्रापथेवमसंगात्नत्रायथेवमसंगेतर कतर्मात्रः प्लुतःस्यादिति सिंहवित्युक्तोदात्तवचनात् सिंहमेतनाकथारप्लुतोदात्तोभवतीतिवक्तव्यं नदेतत्कर्त्तव्यं तदितत्कर्त्तव्यं भवति पदिसमःस्वरविभागःस्यात्तत्रोच्चैरुदात्तःस्यात्
र्णस्यमात्रारवर्णोवर्णयोः अथहि अर्द्धमात्रोत्रावर्णस्यचअर्द्धमात्रारवर्णोवर्णयोः अर्धतृतीयमात्रःस्यादिति अथहि अर्द्धमात्रोत्र
वर्णस्य अर्द्धमात्रारवर्णोवर्णयोः अर्द्धचतुर्थमात्रःस्यादिति सूत्रेवभिधानेोपपन्नात्रानुक्तोंकेनत्रापथेवमसंगइति नत्रसो
र्यमाणवतीत्यं अनिक्षिप्तोवारवःपदनिरव्यनएवचनमात्रःप्लुतः॥

रात्र
५१

नघविभागेत्त्रेवेतिनिर्भावःरव्यनएवेति ऊकालएवाजिनिनियमोनास्त्रीपतेनेनचतुर्मात्रस्यास्यवकार्यंभवति पुत्यदे ४ तिकापनेतिउ४ इत्यवतिग्नो ४
त्रातेत्यत्रानविचेजिनकारस्यहिवचनंभवतिःसोयंभागवतीति सौयंग्रामनगरंनचतीनावार्यतीनइत्यत्र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सवोम्३ गौ३ रिति अथपदासावपिपदंभवतिनदाकसात्रभवति उच्यतेनहास्यपदयोरन्यस्येतिविसर्जनीयश्चात्रवाक्यसंतोनत्वेचपदांतग्रहणमित्यचपद
शब्देनवाक्यमुच्यतेपदानेषतेशतीपतेनेनार्थेरतिनियरमित्यचर्थग्रहणात्रणत्वेपाऽगांतरत्वतोनेरनइहेणानुरस्तालप्यते अग्निमूतामिनाश्रीविभूतिशब्दस्य

एवोभयहस्वारुद्धोपूर्वं यदःप्लुतविकारेयदांतग्रहणं एवःप्लुतविकारेपदांतग्रहेकर्त्तव्यं रस्यामभरंकरेविशो ३रिति विषयपरिगणा
नेवविषयपरिगणानंचैकर्त्तव्यंअश्रोतामिरजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्ञातेधिनिवक्तव्यं मज्ञात अगामाः ३ पूर्वोःज्ञानमा ३ न
अग्निभूता ३ रयदा ३ उअश्रोतअग्निरजित सिद्धेसिमाणवकअग्निभूता ३ रयदा ३ उअग्निरजित विचार्यमाणा हौतबंदीक्षितस्य
गहा ३ धिचार्यमाणप्रत्यभिवादआयुष्मानेधिआत्रेभूता ३ रप्रत्यभिवादयाज्ञातः उत्तात्रापवग्रहात्रापसोमयक्षायवेधसे स्तोमेर्वि
योर्वावेसंहितापा अथकपोरिमौघाचुच्येते रुतोरित्याह॥ तदिदुतोर्नहेणाकर्त्तव्यं नेकर्त्तव्यं नहतमनुवर्त्तते केनहतं पर्व
स्यार्द्धस्याऽनरस्येरुतावितिन तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंवक्ष्यतिनिर्दिष्टेनचेह्यर्थः अचातेपामहतमोरुतावितिप्रथमाग्रहणंवक्ष्यतिष्यति
तास्मिन्वितिनिर्दिष्टेपर्वस्येति किमर्थमिदमुच्यतेनरकोपणाचोत्तेवसिद्धंनसिध्यति असिद्धेप्लुतःप्लुतविकारोचेमौ

संवुहौरुपे आमंत्रितरतिा अत्रापरएवप्लुतेवचनंनावोकपोरितिप्रत्याख्यायते नसंदेहनरेणाप्यधिकारात्तस्यानिलाभात्प्लुतविकारणेति प्लु
तविषयत्वात्प्लुतावेकारवुच्येते नौवासिद्धंकोऽयंपाठघणादेशेकर्त्तव्येसिद्धे॥

भा॰कै॰ ५२ सिद्धः प्लुतइति ननु प्लुतस्यासिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वं उच्यते प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात्। भो३ पिं३ इतिरशब्दस्य निपा
तत्वात्तस्य प्लुतत्वान् प्रकृतिभावप्रसंगे तद्बाधनार्थोऽपि यणादिविधिः वर्णाश्रयत्वेनान्तरंगः सः प्लुतः स्वरार्थमिति। अकारोऽप्याविषयत्वे नादिदुक्तः प्लुतः इदुतौ तद्व

सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु कथं तापते यदयं प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं तस्य प्रकृतिभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं सेतो हि कार्यिणः कार्यं शामवितव्यं उ
दंनार्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं दीर्घत्वं च शाकलत्वं च माभूत् आ३गा३ पिं३ प्ययुदकं एतदपि नास्ति प्रयोजनं आश्प्यते प्लुतपूर्वस्य
यशादेशः प्लुत पूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति तत्र वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यं यो प्लुतपूर्वा इदुतौ अप्लुतविकारेण
दर्थं भो३ इ इदं भो३ इ इदं इति। यदि तर्हि तस्य निवर्तनमस्ति तदेव वक्तव्यं इदं न वक्तव्यं इदमप्यवश्यं वक्तव्यं स्वरार्थं नेत्यहि सति उदा
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य इत्येषः स्वरः प्रसज्येत। अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति यदि तर्हि तस्य निवर्तनं
मस्ति इदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यं॥ ननूक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यं यो प्लुतपूर्वा इदुतौ अप्लुतविकारेण दर्थं। हो ३ इ इहो
३ इ इहा छांदसमेतत् दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति॥

राम ५२ वर्जीवानैत ज्ञातवोर्योरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरितेन कर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिष्वसिद्धमिति ज्ञापितं स्व
रश्च स्वरसंधिर्न भवतीति तत्रासिद्धत्वं यो भवसेयं छांदसमेतदिति तत्र श्लोपप्रत्याख्यानं प्रत्याख्या
वर्णाश्रयं च प्रत्यासिद्धं॥

यत्नेहीति अभ्रति यत्नविकारस्यानुकरणत्वात् छांदसत्वाद्यणं न प्राप्नोति इयो यीति कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः पूर्वो क्तार्थसंबन्धत्वोपपत्तये
किंतु पणोति इकोयणाचि नियमादेशेनेति असिद्धत्वं पज्जरः दुतोर्यदिविधानाचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधिषुसिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीत्यापकात्। एवं तर्हि

यत्नेहेन छांदसं भो३ पिं३ सामगायति इयोपिछंदसि दृश्यानुप्रयोगः इति किंतु यणा भवत्त्विह नसिद्धावि दुतोर्यदेवं विदधाति तौ
च प्रसमरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधानुनिवर्त्यौ १ इत्येकपदा भवति प्लुतपूर्वस्य यणां विदधात्यपवादं तेन तयोऽश्वनशाकल
दीर्घौ यणास्वरबाधनमेव तु हेतुः २ इति श्रीमन्नागवदात्मजाविविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्याद्यस्य द्वितीया
देदितिपमाह्निकं २ पादश्च समाप्त॥

इकोसवर्णे इति शाकलः प्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णे दीर्घश्वत्रा ने हत्त्वये विधीयेते एतदपि त प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाक
लदीर्घस्यायकादेस्य यणो विधानात् एवेत हृदि त्तस्वरितयोरिति यणाश्च यत्स्वरितप्रसंगानिन्त्र येद्यो विधीयते॥ ॥इत्युपाध्यायजय्य ट
पुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥

ननुनसोनवनरहतिकनिचनियोःसामान्यनहणमनुबंधस्यानिर्देशात्तरनुबंधकपरिभाषानुपस्थानाच्चनिषोविघ्नहरणाप्राप्तारित्वरतिप्राप्तरतोमभेभो
पिदम्पत्तरतिकनिष्॥भोत्रास्तणारतिजसिरत्वौत्वेनप्राप्तोनापिरुत्वोलुपोभोरतिरूपेसिध्यति तथाभोत्रास्तणास्त्रापिभवतिशकारस्यरुत्वेव
स्यचौत्वेहतेसंयोगान्तस्यलोपेकृतेयेरुत्वसासिद्धत्वाद्रूपसिद्धिःविभक्तिस्वरसंज्ञकेविहायुभूशदसविजंतनसखीपदूपरेफोनेतत्तिरूपकोतिया

मनु मनुवसोरादेशेवनउपसंख्यानं मनुवसोरादेशेवनउपसंख्यानंकर्त्तव्यं पत्तापंतंवसनंमानारित्वःविभाषाभवभागवरत्ववतामोचार
स्यभवतभागवतअत्ववतइत्तनेषाविभाषाकर्त्तव्यःअदेङावस्यवक्तव्यःभोःभवत्र भगोःभागवत्र अघोःअत्ववक्तिति सेवुद्धाविस्वचने
तत्रेदंतसिध्यतिभोवात्तरणारति तथाविभक्तौलिंगविशिष्टहरणानोनेरहनमोति भोत्रास्तिनेवदोषःअव्यपमेवभोःशब्दं
नैवाभवानःप्रहृतिःकथमव्यपतेविभक्तिस्वरसंज्ञकाश्चनिपाताभवंतीतिनियमसंज्ञा निपातोव्यपमित्यव्ययसंज्ञा ॥

तत्तत्वरेफस्यपत्तेलोपेवभोत्रास्तणारतिसिध्यतिभवच्छब्दस्यापिःशसुसिरुपेवार्त्तिकारंभतेनेतराम्योदश्चतरतिभवदादियोगोवेधापमानात्त
सिनादपत्ततोभोस्त्वंभोरस्यत्रापिभवेतिएवंचाभवच्छब्दस्यतेभोःयद्यतिरूपकलमेवनिपातत्वंश्राव्यणापेभवतेविजपदर्शनादित्यस्य
श्राद्धः॥

समःसरि पुमःखय्यम्परेकानावेडिते संपुंकानांसत्वंसंपुंकानांसत्वंवक्तव्यं संस्कर्त्तासंस्कामाकांस्कानितिसविधौहनिषेधप्रसंगःसविधौहि
सप्तनिवेशसज्ञेनरहितावासंस्कर्त्तव्यंविशेषानिषेधप्रसज्येत संस्कामेतिरुत्वेपधस्येतिदीर्घत्वेनप्रसज्येत कांस्कानिति कुधोरुरुपधस्येतिकुरुम
सज्येत तत्रहिवक्तव्ये नपुंकेकिपतेमापसत्वसमःसुप्तातिहिसकारकोनिर्देशःसमःसुहिसकारोभवति तत्वसतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्य
ते पक्षितनुवर्त्तते नपुंछाव्यप्रमाणानित्यत्रापिमाप्तोतिसंबंधमनुवर्त्तिष्यतेसमःसुहिःपुमःखय्यमपरे सोभवतिनपुंछाव्यप्रमाणानरूर्भवति
पुमःखय्यम्परेसकारुडभयणर्भुरहार्थादहिसमानपदिनत्तेस्वतत्वायोरूर्भवति पुमःखय्यम्परेसकारुकानाम्नेडितेसकारुपु

रूपेषुशरुखयश्चतिवादिवर्चनेककारस्यश्चतेहादारूपाणिभवंतिनान्यत्सूत्रमितिः ॥मःखय्यम्परश्चतिसिद्धत्तेसमोवालोपमेकरश्छति संस्कर्त्तासं स्कर्त्तो
नन्वेवानडुत्सकारस्यनिर्देशानत्तत्रस्वरितेनमितिज्ञानुमणवंरेऽध्यते भवांस्वरितत्वंप्रतिज्ञापनेनत्रसमुदायानुवृत्तिःसकारस्यानुवृत्त्यर्थंचभवि
ष्यतिपदात्ति भवांस्वरतीत्यादेसत्वेरुत्वेवविशेषोनास्तिदीर्घादशत्रनुविशेषोमहोरेवंरुत्वसत्वेसतिनस्यासिद्धत्वाभावाद्रूपनसिध्येत्ता
संबंधमितिःसंबंधेनहास्यानीत्यर्थः श्रनुदात्तंसर्वमेहत्तेःसकर्मकत्वात्संबंधमितिद्वितीयाकर्थेणिवाबहुलवचनेनुसकेपिवा धाकाभावात्भवति
स्त्रियांतुक्तिचादितिक्तिप्रत्ययविधिमानत्वात्रभवति

रोर्हारलोपरहितकवितस्यानीनास्तिक्वचिन्निमित्तकस्तस्यविसर्जनीयोनभवतीतियावत्सार्थकंसंयद्यतेनेनसास्याःपुत्रादीभवतीवनहृत्रसकारस्यरेफउत्तरपदनिमित्तकःकिंतर्हियदत्रनिमित्तकःनार्कस्रस्रादौतुनहिनिमित्तत्वेपिरेफस्योत्तरपदनिमित्तेनदर्शनाद्कारस्यादित्वस्यानाकुरुघोभवत्यतोनार्थस्तत्रेति नपतेरपत्वमितिदित्यदितेरितिणःतत्रहौहुतादारपरत्वेचपूर्वभक्तत्वाद्ऐकस्यपदोनत्वाद्विसर्जनीयःस्यात्सःमितिविष्णुते नवेति बहिरंगलक्षणंनित्यंस्वभावीवापस्यरेफस्यसतोऽकःश्रवस्यार्थंविहितनहिनायेसुहृद्निमित्ते

स्रारवसान विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे विसर्जनीयःस्यादुत्तरपदेरतियक्तंयद्रेफमाश्रित्यनार्कस्रेनार्थस्तत्रेति तन्नीईवक्तव्यंविसर्जनीयोनुत्तरपदेरति नवाबहिरंगलक्षणत्वात् नवावक्तव्यंविकारणावहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगोरेफःअंतरंगोविसर्जनीयःअसिद्धंबहिरंगमंतरंगे नैषपुनरुक्तःपरिहारश्चनेरंगंबहिरंगमितिप्रतिहंद्वभाविनावेतौयद्यसत्यंतरंगेबहिरंगेसतिबहिरंगेसतिबहिरंगेअंतरंगंभवति

त्राऐकोबहिरंगलस्यासिद्धत्वात्स्थानभाबाद्विसर्जनीयाभावः अंतरंगंपस्यबहिरंगंपस्येतिवद्वाहिरंगतःसर्वतिंगावंतरंगबहिरंगशब्दावुपपद्यौ अंगशब्दश्चोपकारकवाची प्रतिहंद्वभाविनावितिहंद्वेपुराममुच्यतेप्रतिकूलपरस्परविरुद्धेनत्रभवतोवप्यमित्यावप्येकेशिनिःसत्यंतरंगइति अंतरंगवच्चापेक्षितंनतदपेक्षयाबहिरंगंभवतिवतिरोनापेक्षितेनतदपेक्षयोतरंगंभवत्यंतरंगाच्यदेशलभतइत्यर्थः॥

नचान्तेति। अत्रविषयैकान्तरंगबहिरंगोपोर्युगपदेकस्यावुद्भवयेक्षितपरस्परमवस्थानंनास्तिपूर्वंसांपरिभाषांपरस्मिन्सर्गेनीयस्यासिद्धत्वादंतरं गमाश्रित्यैकस्मात्पदंपक्षबहिरंगत्वाभावात्तबहिरंगपरिभाषानुपस्थानात्सामोत्सेवविसर्जनीयःनानभिनिर्वृत्तेरनित्यत्वकथनेऽत्रनिमि त्तमेवेतिचेत्सभ्युपगमेनांतरंगबहिरंगयद्देशःबहिरंगमंतरंगासिद्धमंतरंगस्यांतरंगस्येतिभावः असिद्धत्वादिमेबहिरंगस्यैक स्यांतरंगेविसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावःकथमसिद्धत्वंयावतापूर्वंत्रासिद्धमित्यासेद्धापरिभाषेतिन॥ पूर्वंत्रासिद्धमितिशास्त्रे

नचान्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्समवधानमस्ति किंकारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वं पूर्वंत्रासिद्धमिति नानभिनिर्वृत्तेर्बहिरंगेऽन्तरंगमाश्रीयते नचेत्तन्नमेवबहिरंगमंतरंगस्यभवति असिद्धत्वात्बहिरंगमंतरंगस्यकिंकारणं असिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वंयावतापूर्वंत्रासिद्धमित्यसिद्धापरिभाषा असिद्धेबहिरंगमंतरंगे कर्थं॥ ॥ ॥

नचविसर्जनीयस्यपूर्वस्यांपरिभाषायांपासेद्धत्वात्तदनुपस्थानानकथंतरफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः यमहरिरेवपरिभाषायाअसिद्धेबहिरंगपरिभा षाहिविप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशावाहऊठित्यत्रज्ञापितत्वादेतादेशाचेतिपूर्वोत्तरंकार्यकालमाश्रित्याहअसि द्धमितिपदकोद्देशमाश्रित्यचोद्यतिकथमिति

इतरआहकार्यकालमिति तत्रकाचित्परिभाषाविधिमुक्त्वैनैकयापरिभाषयाप्रतिदेशिकोगुणाववस्थापयति काचिन्नुविध्य र्थेनिमित्तयेक्षाताभेदेनप्रधानकार्यंव्याप्रियतेऽपराविप्रतिषेधेपरंकार्यमितिन्यायाहिवृक्षेक्षितिपादादेववनेभूत्वेदित्यत्रिनप्रवृत्तेरवृत्तेभ्यस्त्यादयोवेत्वादीर्घेन योर्विधीतयेक्षेयरमेलंप्रवर्तयतिनहसिद्धपरिभाषाहवृत्तिंक्षयतीत्यादौविसर्जनीयशास्त्रंप्रवृत्तेनाकुतश्चीरेफस्यासिद्धत्वंविदधतीप्रधानेविसर्जनीयविधि विशेषेव्यवस्थापयंतीविषयेसत्कुरुतेनचपूर्वंनासिद्धमित्यनेनयोगेनबहिरंगापरिभाषैकदेशित्वात्सेद्धाक्रियतेप्रधानसंनिधौगुणानांपरस्परेणासंबं धात्तदनुक्तागुणाकेवलपदार्थेत्वादसंबंधसमत्वात्तस्यादितिविधानसामर्थ्यभावाभेदेनाध्युपपत्तिश्चमानाबाकांक्षानरविसर्जनीयेनैकवाक्यभावात्तयोर्वाक्यपोर्भावा त्पूर्वंत्रासिद्धमितनेनविसर्जनीयैकदेशेनासिद्धाक्रियतेपूर्वोक्तागुणात्तहाकुतोनुक्तत्वमिति। अस्माआदित्यरत्यादिपूर्वंत्रासिद्धमित्यस्यावकाशःपदावेशमि

कार्यकालेसंज्ञापरिभाषयेतिस्थानयोर्विसर्जनीयस्थमिदंभवति असिद्धंबहिरंगमंतरंगमिति एवमेषापरिभाषाभवतिकुतोनुक्तत्वेनद्वयोःपरि भाषयोःसावकाशयोःसमवस्थितयोःपूर्वंत्रासिद्धमितिअसिद्धंबहिरंगमंतरंगमितिचपूर्वंत्राद्धमितित्वेनाप्युपपद्यतेअसिद्धेबहिरंगमंतरंगइत्तेनतौनत्यवस्थाभा विष्यतिनपुनरसिद्धेबहिरंगमंतरंगइत्तेनयाव्यवस्थाभावेष्यतिनपुनरसिद्धंबहिरंगमंतरंगइत्तेनायमुपपद्यतेपूर्वंत्रासिद्धमित्तेनायाव्यवस्थास्यात्

त्यादिबहिरंगेणेत्यायाःनार्धर्चदस्यादीनुद्वयोःसंनियोगःयद्यपिपूर्वंत्रासिद्धमित्यधिकारःतथापि [१] अतःकिमतोऽपुक्परिहारेनवाबहिरंगलक्षणत्वादिति।

समाज्ञंसप्रत्याख्यायोगमिषादत्रपठितस्यसर्वस्यासिद्धत्वापरनानयपरिभानपरिभाषासाधर्म्यान्नपरिभाषाबहिरंगस्तत्रैतत्पोःपरिभाषयोःसावकाशत्वान्नुम् वत्तपोरप्यनियमाबाप्यारंभसामर्थ्यान्नुडादौविसर्जनीयप्रसंगःपर्यायेत्वाश्रयमाणेपक्षेःनित्यविसर्जनीयपुंस्त्वासिद्धत्वयोरन्यतरस्यारभ्यमाणत्वेनपरिहारोनवाबहिरंगत्वेनासिद्धत्वंपूर्वलक्षणमितिवपरिभाषानपरेत्रासिद्धमितिस्थाप्रेत्रप्रवृत्तिंसाधयंति।एवे त्रासिद्धेमित्येषापिविसर्जनीयासिद्धविधानेनांतरंगाभावाद्देकस्यानिदंपैक्षबहिरंगत्वाभावानबहिरंगपरिभाषायाःप्रवृत्तिंविहंतिनतश्चायुक्तोपपरिहारोनवा बहिरंगेणवाबहिरंगलक्षणत्वादितिचोद्यानभंवेदाप्यंतरंगविसर्जनीयोऽनुत्पन्नरथदृष्टिवत्कल्पदृष्टिवशात्तबहिरंगपरिभाषाश्रीयतेप्रश्ना

वक्तव्येविषयोव्यवस्थानदापुक्पूर्वपरिहारोनवाबहिरंगलक्षणत्वादिति॥

ओःसपिा।निषमार्थइति ओषसपीतिमत्वाहाणश्चपाणनपोमाप्तिसाद्वैविध्यंकस्मादारंभोनभवतिनवीत्यनुवृत्तावाद्यैःसयोनहृणानवचसप्रमी वृद्धवचनादसःखाद्यादिःमुवृत्तीतिनस्पेषनहृणाद्विध्यर्थानुपपत्तानिषमार्थं आरंभःशेरवैतिनोःमुप्येचेतिनिषमोनभवतिहलोनेराःसंयोगदस्यादेर्निर्देशात्।भोभगो अघअवामावादितियत्रअघोःसःखड्भवतितत्रपूर्वत्रासिद्धमितिपत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेनभाव्यमित्यषेदरूपस्यातिप्रसंगादिति।ननुच

ओःसपि किमर्थमिदमुच्यते नखरवसानयोर्विसर्जनीयस्यैवसिद्धंनिषमार्थोपमारंभःशेरवसपिनामस्यसपिकमाभ्रनदीर्वधूर्वाभोभगोअघ अ म्नहृणाममर्थकममत्रामावात् अशानहृणाअनर्थकंकिकारणं आन्यत्रामावात् नहृमत्रकृतेत्रिअनदनुःअघःननुचायमस्तिस्तिछंदस पयःस्तितिःकिपुनःकारणंसुकारयरश्वोदात्तिपतेनपुनरयहृत्तस्वत्वलक्षत्रीते अस्तत्रविशेषःविवंसर्जनीयेहृतेनभविष्यति र हापिनाहिविसर्जनीयेहृतेनभविष्यतिछंदःसयपःस्तितिस्थानिवद्भावात्सोतिनचुचेहापिस्थानिवद्भावात्सामीतिहृस्वस्तन्नस्य क्षत्रवेति अनालिधौस्थानिवद्भावः किन्तुगुणधातचरःपरेहौसकुतेरप्संख्यानमितिप्रतिषेधात् विधिनुरिणोयस्यस्थानिवत्ताद्वलोपोना स्तिाहलिसर्वेषामितिसनेननुवलोपेकर्तव्येपवेनासिद्धेनस्थानिवदितिस्थानिवत्वनिवत्तिनिषेधाद्वलापःस्यादितिहृस्वविशेषणार्थमणग्नहृणाक्रियतेवेत्वो

उत्तरार्थंनहिअशानहृणाकर्तव्यं हलिसर्वेषांहलिअशिरतिपक्षात् रहमाभ्रतहृस्वयनेरभ्रस्पःहृस्ववकरोति ओनो किम र्थमिदमुच्यतेनलोपःशाकल्यस्येतिवसिद्धे ओकारओपवचनंतिसार्थं ओकारओपवचनंकिपनेतिसार्थोपमारंभः ॥

हस्वंवैनिहस्वः हस्वचमावषरतिपर्ववसिजादि अथकारेयरनोलोपोमोवलाविलोपःकस्मात्रभवति नवणिलोपस्यस्थानिवद्भावोऽस्तिापदंतावेधो नाविधेधात मेषसोषपदोनोविधीपमानेस्थानिवत्तनिषेधोनचुलोपःपदोनतस्माभावरूपत्वात् अशानहृणानुरोधनचैनगाभाष्यकारेणोदाहृत नथा हिलणिसत्रेकृतहिपदोनाहलोनासंज्ञीतिओनोकिमर्थमिति नोपःशाकल्यस्येत्यनेनपश्चिकःसिद्धएवलोपेनापिगार्ग्यस्यमतेनलोपोनास्तेषामितिवि धेयरतिमश्च ओकारादिति गार्ग्यःस्वस्यास्तीतौतोमिसस्यवलोपंस्मारतीतिपातीनिरर्थकेवेछतिएवंचभोअघोनेतित्यभवतिनतुभोपत्रेति ॥ ॥

अथ किमर्थमिति उच्यतेयोगविभागोनणकल्यमतेनप्रगृह्यसंज्ञाविधानात्सेषणादेशः सिद्धमितिनम्रःप्रगृह्यइतिाउच्चरत्नत्रेताविलनुवर्त्तनादनितिप
रस्योच्चोनियानएकाज्ञनाऽितिसंप्रगृह्यसंज्ञा यदिपुनरिति पणान्हरणानुवर्त्तनाद्दान्हरणानकर्त्तव्यानवतीतिभावःचत्वेऽितिाअनुस्वारेकर्त्तव्येचत्वस्यासि
द्धत्वानुत्वारभावोहल्परत्वाभावात् यदाऽितिपरउच्चभवतितदाकिंचितिकि मितिकिमुच्यतेकिमुच्यतेयचतत्रेणभवति प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षेवृत्तस्या

अथउच्चोनेणा किमर्थमयउच्चरस्यउच्चःवोवृत्तव्यतेनरकोपणाचीसेवसिद्धं नसिध्यति प्रगृह्यःप्रगृह्येतिपदमितिभावः प्राप्नोति प
दिपुनस्तैत्रैवोच्चेत रकोपणाविमयउच्चोवेति नैवंशक्यं दहहिदोषःस्यात् किंभावयत्नेमहत् मोनुस्वारःहल्परत्वानुस्वा
दःपरसजेत चत्वंपुनःसतित्रसिद्धत्वान्नभविष्यति विसर्जनीयपस्यसःदहकस्मान्नभवतिहल्परःसंहितायामितिवर्त्तते
एवमप्यत्रप्राप्नोति किंकारणंपरःसंनिकर्षःसंहितेत्युच्यते सयथैवपरेणापरःसंनिकर्षःएवंस्वरेणापि ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वाच्चणादेशेसत्यनुस्वारोभवतिप्रगृह्यसंज्ञायेत्वनेनवावचनंऊआदेशस्यापिस्यानिवस्यादीनरत्नस्यादनुनासिकेपाक्षिकेचकारेस
तिरूपंयंचतस्यैनमाद्यमित्याहःविस्रहेति स्थानिमात्रेविधिर्मितविशेषरतिप्रश्नःसंहितायामितियौवोपर्यमकालच्यतेतंसंहितान
चाचयरमस्तीतिसंहितायांत्रभावोन्यथादधित्रत्रेनागावोरसंहितायाचपिरकःपूर्वेणाचःपरेणाचसंहितास्तीतियणप्रसज्ये
नाएवमप्यत्रेति विशेषानुपादानादनिमित्तभावःरकोपणाचीत्यत्रनुस्यानिमित्तमोरुपादानात्तयोरेवसंहितागप्रहे॥

एवंतर्हीतिाएकसंज्ञाधिकारात्तस्यान्यविहितासंहितासंज्ञाविशेषविहितावसानसंज्ञायाबाध्यतेतेनानुस्वारिभेदाद्धातुपदात्परस्यसंनिकर्षस्यसंहिता
संज्ञाप्रवृत्तःसंज्ञानुविधायस्वरोस्यविरतेर्वाऽउच्यतेसंहितावसानकार्योरेकवर्णोविषयत्वात्तत्कार्यंतद्बाधसंज्ञानासंसक्तयोरप्येकविषयत्वात्तद्बाधकभा
वेनप्राप्तेरप्यपवेति संनिकर्षःसंहितेतायत्तासिद्धेपरशब्दएकघात्यर्थऽादीयतेतेनपूर्वपरविषयःसंनिकर्षःसंहितासंज्ञोभवति यद्येवंसतिभेदात्तत्सं
र्धिस्वाद्यभावोनुपपन्नइतिभावः चत्वंपुनःसतित्रसिद्धत्वान्नभविष्यति विसर्जनीयपस्यसःदहकस्मान्नभवतिहल्परःसंहितायामितिवर्त्तते
एवमप्यत्रप्राप्नोति किंकारणंपरःसंनिकर्षःसंहितेत्युच्यते सयथैवपरेणापरःसंनिकर्षःएवंस्वरेणापि ॥ ॥ ॥

एवंतर्हिअनवकाशश्चवसानसंज्ञासंज्ञावाधिष्यते अथवासंहितासंज्ञायाःप्रकर्षगतिर्विवक्षितातेनाधीयोयःपरःसंनिकर्षस्तत्रसाधीयस्त्व
वेपरयोःसंधेर्वानवकाशश्चवसानसंज्ञासंहितासंज्ञांवाधतेअथापिसंहितासंज्ञायाःप्रकर्षगतिर्विवक्षितापतेउभयथादोषोभवतिाइत्येतेरतउऊ
रत्वसानेभेसंहितांकार्माणिनानिनासेधंति। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकरति एवंतर्हिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसंवृत्तविसर्जनीयस्य
स्तंभवतीतियदयंरवरवसानयोर्विसर्जनीयंदत्तेाह रतरथा खरवसानेपासोभवतीत्येवंकयानत्वंतत्वंभवतिविसर्जनीयस्यसरे
रेणत्वंनवक्तव्यमद अवश्यंशयंरेविसर्जनीयरत्वंप्रगृह्यनिर्देशार्थंविसर्जनीयंप्रगृह्यंकर्त्तव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

अदसिविसर्जनीयोनितिनिपातश्चसंहितावसानाभ्योनुनासिकोदधिमधुरसंज्ञस्थिरोभवति यदिनुसत्यविधावाधकभावेयत्रैवावसानाश्रयंकार्यं
तत्रैवसंहितांप्रगृह्यानासेवेधऽन्तरंत्वनुवृत्तिरेवतदानकश्चिद्दोषःकिंतुप्रतियोगिनाविच्छिन्नसंहितांप्रगृह्यसंज्ञांतरंत्रोपस्थानंसंदिग्धेनेति
मित्रविषयलाभसमावेशएवानयोःसंज्ञयोरेवव्यवस्थामाश्रयकारोमन्यतेप्रगृह्यनिर्देशार्थमितिस्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थःअथवासत्यपरस्मिन्विसर्जनीयस्य

भा॰दी॰८
५५

अर्थेदानीमिति एवं सूत्रसंनिवेशः क्रियते खरि खरवसानयोः सः रोः सुपि शर्परे विसर्जनीय इति। तत्र शर्परे इत्यस्य स्वरतिवर्त्तते न तु रोरिति। एवमप्यतीति यदि
रोः सुपि स्वस्थाने तर्हि शर्परे विसर्जनीयः वा शरि कुप्वोः ⁜क⁜पौ वेत्यादिरस्थानिकादेशविधानार्थं स्यादित्याभीभ रोरिति पदं स्वस्थाने विधीयेत तदा स्वरे ते स्यादा वयि
प्राप्नोति। स्थानहराणां विच्छिन्नत्वात् पुनः स्थानादानं वार्त्तं भवतीत्यर्थः एवमप्यतीति। यथा या सन्धिः सा नहराणि भवन्ति हि विसर्जनीयानहरोरः नीयस ग्रहु
णामनुसेतु हेतु नहरो स्थानहरं वत्र खरवसानयोः सः रोः नसानहरां खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयानहरो नानेमापतेनु नहरां विसर्ज

अथेदानीमेतदपि संनिधापार्थं पुरस्तादपकृष्यते खरवसानयोः सः रोः चैव एवमपि कुप्वोः ⁜क⁜पौ वेत्येवमादिनानुक्रमेणाव्यवच्छिन्नं भाग्यो
ऽश्वो अपर्वस्यायोशीत्यत्र तु नहराणां कर्त्तव्यं स्यात्। एवमप्येक विसर्जनीयानहराणां व्याजो भवति सोपमेवं न वीप्सा न्यासेन सिद्धेय हरयांश्च
त्वमारभते तत्र तापपत्याचार्यः न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। एवमपि अनेनैव विकल्पकमेता वत्र तापत्नेन सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति ननु कुतएतदिह भविष्यति वृक्षस्त्वत्र प्लक्षस्त्विति इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्षः इति एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह

नीयस्य सरतिसानहरो नतत्रविसर्जनीयस्येति विसर्जनीयानहराणमधिकत्वाद्व्याजो भवति अजेः क्षेपार्थस्यद्वाजि रूपं विक्षिप्यते ते नानपदितव्य राम
भवतीत्यर्थः अपवाव्याजो न तमुच्यते। अनर्थक्यात् तं तं भवति न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः न स्यात् सर्वस्य विसर्जनीयस्य प्रकारेण भवति। यदय ५९
मिति विपर्यये दिविज्ञायमाने पुरुषः त्सरुः करसादेः सत्वाभावाद्विसर्जनीयोऽस्त्वेवेति किं तर्हि धानेन नानुकर्षणनिवृत्त्यर्थं विसर्जनीयावे
धानं सत्वपसः क्षौममभिः स्नातमितिनैतदस्ति यथैतावत्सयोजनं स्यात् कुप्वोः ⁜क⁜पौ वा शरीति ब्रूयात्॥

अथवेति। लोपसंबद्धं हलानहरामनुवर्त्तत इति एवं यो गोपुकापोतरथोन संबध्यते हल्लीति निवर्त्तते लोपइति निवृत्तमित्यर्थः कुप्वोः सस्येति। शश्नः पचति ब्रह्मरात्रौ
नीलात्रपुपथानीयतिद्धान्वलोपविसर्जनीयापरस्थाने वासः क्षौममभिः स्नानमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एव प्यते एतदपि सस्येति स्यानिर्दिशेसिद्धमितियोदि
सर्जनीयस्य सत्वस्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसंगोपदात्तु विसर्जनीयस्यान्तेनेना

अथवा हल्लीति वर्त्तते क्वास्थतं हलि सर्वेषामि पादेतनुवर्त्तते मयउञ्ञो वो वा हलि चेति हस्यापि कर्वं प्राप्नोति शमुकः शमुयोरस्त्वाए वं त्रीहेविसर्जनी
यस्य सस्त्र स्वरोस्तनुवर्त्तिष्यते। अथवा संबंध मनुवर्त्तिष्यते वा शरि वा पाक्रकरशो एव र्द्धरेलोपः वा शाक्रकरशोएवर्परे लोपो वक्तव्यः कस्य प्रा
स्यात् नाशः रक्षाः स्यात् रः कुप्वोः सस्य कुप्वोर्विसर्जनीय जिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः विसर्जनीयादेशो हि शर्परयोरेवादेशप्रसंगः विसर्जनी
यादेशो हि शर्परयोरेव कुप्वोः स्यात्। अभिः स्नातं वासः क्षौमं वचनात्रयविष्यतः अविवचनेप्रयोजनं किं पुरुषः त्सरुकः तर्हि वक्तव्ये न
वक्तव्ये॥

देशत्रयं विधापनेतदा शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोस शर्परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति रूपयोरसि दूष्य सकार एव प्राप्नोति। नव सकारस्य स्थानिवद्भावो स्तयोराचा
ह्मनामानिशे षेयाप्रत्याहर उपदेशयोदल्विधितात्। वचनादिति। यदि शर्परे विसर्जनीयस्य सत्वं विसर्जनीयस्य कप्योः स्यात्तेन देन हि विसर्जनीयादेशानम
नर्थकं स्यात्। अस्तीति। यत्र कुप्वोः मःशर्प्यामेवितत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोः विसर्जनीयस्य कप्यप्रसंगः॥

यदेतदिति। विसर्जनीयस्य सरत्वसंस्कारस्य स्थानीयो विसर्जनीयः। उपान्तः सहि विधः संभवति खरखसानलक्षणः शर्व्यरत्नक्षणश्च तत्र पूर्वेणासिद्धमिति सत्वेश
षेण लक्षणस्यासिद्धत्वादिति नरः सस्य स्थानीति। तस्यैव हानावुपदेशानुपपत्तेरेतदर्थो वाशब्द इति। सएव हस्थानीयः षत्वेन च वचनप्रामाण्यादुत्सर्गः सत्वेकर्त्तव्ये ऽपवा
दयोः कण्ठ्यौरसिद्धत्वाभावात्प्रवृत्तौ सत्यां पश्चात्सिध्यतीति सर्व्यः शर्व्यरत्नक्षणश्च विसर्जनीय आदेशो पूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयतेऽनुतस्यैव सु
त्वेऽपि नार्थोप्रसाद्यान्निरिति दर्शनप्रामाण्यिकैरुच्यते प्रसाद्यन्नो हि विसर्जनीयस्य प्रसादोभावात्। अथ कोऽनेनार्थः स्यादिति। ननु वक्ष्यत्येतत्। त्रयोगो योगो
सिद्धः किंनु प्रकारणेषकरणमसिद्धमिति। तत्रैकप्रकरणत्वात्तस्यैव विसर्जनीयस्य दत्वस्यासिद्धत्वेनाश्रि। नैष दोषः। कार्यभेदात्प्रकरणा

पदेनहि सर्जनीयस्य सरत्वविसर्जनीयानहरणमेतदुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। तस्मिंश्च शर्व्यरो वैसर्जनीयो सिद्धो नासिद्धः कथं। अधिकारो नामायं
प्रकारः कश्चिद्देशस्यः संवेशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सप्रज्वलितः संवेशमभिज्वलयति। अयरोयथारज्वा अयसा वावहंकार
मनुरुध्यतेतद्वत्। अयरोधिकारः प्रतियोगमस्यानिर्देशार्थं दतियोगोयोगाऽयमिति यतेनधिदेशयतः प्राप्तेयोगमस्यनिर्देशार्थं दतितदाहिय
देनाहेसर्जनीयस्य सरतिविसर्जनीयानहरणेनान्तरत्वानुदत्तेसदमत्वेपघतेतस्मिंश्च शर्व्यरो वैसर्जनीयः सिद्धः एवंकृत्वाशपरेयोरे
वकुघोः कण्ठ्यौस्यातां अभिप्रायतवासः क्षौममिति। एवंतर्हियोगविभागः करिष्यते। पूर्वस्यैवेसर्जनीयस्यसंघतेर्जनीयः वाशरितनः कुघो
कुघोश्चशर्व्यरोविसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति किमर्थमिदंकुघोः कण्ठ्यौवचनंतिहाधनार्थंतनः कण्ठ्यौकण्ठ्यौवभवतः कुघोरित्येव

मदानुएकेनहिसकारोवेधीयते अनेनवेधीयते अनेनावेसर्जनीयकण्ठ्यौस्त्रिदिति। यद्यपिसर्वशास्त्रावज्वलनपरिभाषार्थमेवस्यात्तथापियएषयत्नसामान्या
नभेदात्तमशेनेतरुक्तानहरिति। वकारेणोभिभावःप्रतियोगमिति। पस्यस्थानित्वात्सम्पतेनास्यदशेहानेतरेणयोगान्तरेणनमार्पणेसादृश्यान्नत्वा
भावसायःयोगान्तरेणयोगार्थस्यवात्तस्यैवानुमानमर्थभेदात्त्वभिन्नस्याभिभेदावसायात्तत्र विसर्जनीयस्यसदतिनिमित्तभावात्रपरिभाषानार्थिव
कारेणोन्नरत्वस्यानिष्टोनुकर्षः स्थानित्वात्सिद्धसंवेध्यमानोपिविसर्जनीयणत्वंसिद्धविसर्जनीयंस्यानित्वेनप्रतिपादयतीतिशर्व्यरेविसर्जनी

अथवेतियोगविभागोमसक्रयोःकुप्वयोर्निवृत्तिरनुवृत्तौनुप्रसंगस्यनास्तीतिविशेषःसोयमातःकल्पमितियद्यपिमात्रशब्दोधिकरणवाचीतथापिवृत्तिविषये
शक्तिमद्भावात्तिङ्वदस्मात्प्रायोगउपपद्यते यणादेशाभ्यामहीदेशाभ्यांतिरित्यादावभ्यन्तरमात्रउपधानीयोयधरतिउपधानीयस्यपकारमंतरेणो

अथवाशर्व्यरेविसर्जनीयस्यदंतेनकुघोकण्ठ्यौचेत्यत्रानुवर्त्तिष्यते सोयमादौ सोयमादौ सोऽयमादावनव्ययस्यासोऽयमादौअनव्ययस्येतिवक्तव्यम्
हमाभूत्प्रातःकल्पंपुनःकल्पेपुनःकल्पेःकाम्येनियमार्थं रेःकाम्यमितिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंनियमार्थं रेरेवकाम्येनान्यस्य यथाकाम्यमितिवक्त
माभूत्पुनःकाम्यमितिः काम्यमि उपधानीयस्यवत् सत्वंवक्तव्यंकिंप्रयोजनं। अयमुत्रिरुपधानीयोयधःयत्नेनस्यसत्वेकृतेजश्चणाभावेच
श्रुतुदःसमुदुदंसेनदूंपंयथास्यान्नापघुपधानीयोयधःयत्नते उज्जिजिषतीतिउपधानीयस्यहिर्वचनंमाभूदितिदकारोयधेपुनःस
तिवन्द्रःसंयोगादयदंतमनिषेधःसिद्धोभवतियदिदकारोयधःयत्नेकारूयसिद्धिरुज्जिनुमिति। असिद्धेमठजेःददमत्रिलोपो
मुनाक्षःनजोवक्ष्यामिमठजेःउजेश्चयुनासंनियातेभोभवतीति नञ्नहिवक्तव्यं नवक्तव्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाशिनुमशकात्वानहःजञ्चआर्ज्जवदतेवंनुद्वारणार्थंयकारःपस्तनोनमुच्चरणार्थंदस्यधात्वमुपधानीयस्यकुघोःप्रकरणाधजनकारस्यकुलेज
त्वेनोपधानीयस्यसकारोःमन्नप्रत्याहारउपदेशोदनाप्रभृतीजश्शब्दीतिजश्त्वेवकारः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निपातनादिति।पचजकारःश्रपनेनचदकारस्यलोप्वुनाश्रुरितिचुत्वेनाशेमूर्जोजशभ्रशीतनेनानेनरनलोपिवकारोभवतीतिनिपातनेनकृत्वानिषेधा
र्थेनाप्यनुमीयतेदतिभवेनेनपूर्वंनासिद्धमितिनन्वसंयोगादपदान्तिद्विर्वचननिमित्तेधेवलस्यासिद्धत्वादकारस्यद्विर्वचं नानेषेधःशमेरिति।एवंचदकारो
पदेशोद्विर्वचनानिषेधार्थस्वेतिद्विर्वचनेकृतेवत्वमितिरूपनक्रियायामानुपूर्व्यांश्रीपनेनमिधात्वाद्यजभावाद्रुरतिनभवतीति।नचाभ्युद्धरत्यत्रागमे

निपातनादेतसिद्धेर्किनिपातनेभजनुत्वोर्याएषुपतापयोरितिरहापिभ्राड्भोति।अभ्युद्धृतःसमुद्धृतःअकृत्वाविषयेनिपातनंा।अथचानेनद्युज्ञेरूपंकिं
नहिंगमेर्ध्वंपर्याप्तेरोविधीयतेअभ्युद्धृतःअभ्युद्धरणःयत्किमविशेषेणसत्वमुत्कारणउत्तरस्यसकारस्यचत्वमुच्यतेआहोस्विदिणउ
त्तरस्यावसर्जनीयस्येवयत्वेविधीयतेदित्याह।पचविशेषणासत्वमुत्कारणउत्तरस्यसकारस्यचत्वमुच्यतेनिकृतनिष्पातेतस्मिन्सतिसत्वस्यासिद्ध
त्वात्पत्वेनप्राप्नोति।अथरणउत्तरणविसर्जनीयस्येवयत्वमुच्यतेसत्वमप्यनुवर्त्ततेउताहोनकिंचात।पचनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति।अथ
निवृत्तेनमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्रसकारानहणंकर्त्तव्यंनास्मिन्किंपमाणेसत्वमप्यनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति।अथनिवृत्तेरुरुपधस्यवाम्रत्ययस्ये
त्यत्रषकारानहणंकर्त्तव्यं नास्मिन्वाकिंपमाणेसत्वमप्यनुवर्त्ततेउताहोन पचनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति।अथनिवृत्तेतिरसोन्यतरस्यांसि
त्रसकारानहणंकर्त्तव्यंनास्मिन्वाकिंपमाणेसत्वमप्यनुवर्त्ततेउताहोनकिंचात।पचनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति।अथनिवृत्तेहिंसिञ्चतुरितिहेतोर्थेरस्सेःसामर्थ्येनित्येसमासेनउत्तरपदस्थस्येतिषकार
स्यैवनिर्देशःस्यान्नेतरस्यसकारस्येतिषकारसंबन्धाकेवलसकारसंबन्धाकेवलसकारसंबन्धाभावान्नदेवदत्तसमासेपिनहणंयथोक्तमर्थंलभतेपचतिपचधिष्ण्यभिभेद आदेशभेदश्चविसर्जनीयस्था

ऽसमासेपिनहणमितिा।श्रेतरेरणःयत्समासेपिनहणंविशेषानुदानात्समासकासयोर्णत्वंसिध्यतिानचसमासेदृश्यंदात्तंतत्पामाणारतिनियमेनयात्स्वप्पा
तिनियमेकर्त्तव्येउपसर्गादिसस्यरणात्स्यात्सिद्धंतोत्रयत्नमावान्नदेवदत्तसमासेपिनहणंयथोक्तमर्थंलभतेपचतिपचधिष्ण्यभिभेद आदेशभेदश्चविसर्जनीयस्था

त्यपेक्षसितथात्व अत्तत्वावदतिशेषेरणोसत्वमुत्कारणउत्तरस्यसकारस्यचत्वमुच्यते ननुचोक्तंनिष्पीतमित्यत्रसत्वस्यासिद्धत्वात्पत्वेनप्राप्नो
तीति।नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनिपातनेनोपोगेसिद्धंकिंतर्हिसकरसोप्रकरणेअसिद्धमितिपदमुपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येतसमासेपिनह
णंकरोति।अथवापुनरस्तुरणउत्तरस्यविसर्जनीयस्यचत्वंविधीयते ननुचोक्तंसत्वमप्यनुवर्त्ततेनुताहोनपचनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोतीतिनै
षदोषःसंबंधमनुवर्त्तिष्यते सोयदो ऽरणःयःनमस्पुरसोर्गत्योःसकारःरणउत्तरस्यचकारःरुरुपधस्यवाम्रत्ययस्यचकारःनमस्पुरसोर्गतोः
सकारःतिरसोन्यतरस्यांसकारःरुरुपधस्यचाम्रत्ययस्यचकारःहिंसिञ्चतुरितिहेतोर्थेरस्सेःसामर्थ्येनित्येसमासेनउत्तरपदस्थस्येतिषका
रःतिरसोन्यतरस्यांसकारः अतेकृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्यसकारोनुवर्त्ततेषकारनहणंनिवृत्तं॥

नित्वान्नथाधिकुघोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकमकरणत्वावसायःसंबंधमितिनिचेरणःपरस्यसकारःमासेतिषकारेणतस्यबाधान्नषकारःकरणंचतत्र
रतीषरतिचेत्वरितत्वाद्उत्तरत्रावर्त्तनेउत्तरेयोगाःखरितत्वंनिमित्तमाधोगतरेषुकेचिन्नषकारसंबन्धाकेचित्सकारसंबन्धंइच्छन्ति।अतउवर्त्तनेतरतिपदेषसका
रषकारादेशप्रवृत्तिः॥ ॥

पदस्यस्तत्वोर्थदर्शनान्नुपपत्तेरेकार्थीभावसिद्धिमितिविकल्पस्यापिहतत्वात्तत्कारणानिनिसंबन्धप्रसंगानैष्टदोषःप्रकरणेप्रकरणस्यसिद्धेननुयोगोयोगादतुल्यकालत्वात्त्रयप्र
वादउपपदस्यस्तत्वोर्थहर्त्तृनोमासेनिसेधतेस्यारंभादस्यापवादत्वमितिचेत्रयवादोवचनप्रामाण्यात्सिद्धोभवतिनिसंबन्धमात्रंयेदानामितिदृष्टस्यासाव
दृष्टादेकार्थीभावएवसामर्थ्यंग्रहणेपूर्वस्यत्वेनविशेषाच्चयस्तोप्रमाणाभावात्तद्विधिविधासामर्थ्याग्रहस्यान्यत्राहेतद्विधीयमानेनिसेधत्वाभावेपूर्वेण
विकल्पःप्राप्नोत्येवःनानापदार्थयोरितिनानापदार्थयोःपदार्थयोर्द्वौचर्त्तेनेतनमोर्थोयोगोव्यपेक्षालक्षणाःसरव्यायनेनचनैकार्थीनावोग्रहणेनस्मात्रि

एतदपिनाक्षिप्तंयोजनंपदस्येतिवर्त्तेतेत्तत्वोर्थग्रहणेनाविशेषेपिप्राप्तःपदस्यस्तत्वोर्थेवर्त्तमानस्यपोविसर्जनीपदमितिहृतसर्जनार्थंयत्तत्र
वीतिकस्मान्नतुकेवलमेकार्थ्यंपूर्वंनप्रामाणिहिविधिस्तत्रसामर्थ्यस्यानहणंकस्मान्नभवतिपक्षेभवतीत्तरंअथवेहसमासग्रहणाहोवनीवदन्यायात्पूर्व
त्रापेक्षितप्रवृत्तिर्भिन्नविशेषसमर्थणंवृत्र्याश्रीयतेसंनैतिनार्थसमर्थमितिनाअथवेदितिवाद्वैविध्यस्यापिसामर्थ्यस्यपूर्वंत्रग्रहणेहृत्वयोरिसत्तोर्ग
ग्रहणात्त्वयग्रहणेपीरिभाषयापरमसर्पिःकुरुष्वेत्यादौपाक्षिकंघत्वंनभवेन्नातिनादयुक्तंयणसंधिषुरोनात्वादावविधत्वान्नसंगात्रेवाक्येचेतिनाअनुच्च

व्यपेक्षातत्सामर्थ्यंपूर्वयोगःनचाव्यपेक्षासामर्थ्यं किंपुनःकारणंपूर्वस्मिन्नयोगेव्यपेक्षासामर्थ्यंप्राप्नोतियत्ननुपुनरेकार्थीभावोयथान्यत्रैकार्थ्ये
सामर्थ्येवाक्येघत्वंनभवेन्नसत्त्वेत्र सेकार्थ्यंसतिवाक्येघत्वंनप्राप्नोतिसर्पिःकरोतिसर्पिःकरोतीति नस्यादिहव्यपेक्षासामर्थ्यंसाधुमन्यंते अथवे
त्यदंशमेतन्नतोधिकेनैवभवेत्साक्षियदिहृदंशमेतन्नतोधिकस्यघत्वंनप्राप्नोतिकिंकारणंनसयोग्रहणंयस्मान्नसदादेर्ग्रहणंभवतीति
।वाक्येपिनहिनप्राप्नोतियरमसर्पिःकरोतिवाक्येवमेविभाषाप्रतिषेधोनप्रकल्पेत यदयमुत्तरपदस्यस्येतिप्रतिषेधशास्त्रिन्नन्नाप
त्तावार्थःभवतिवाक्येविभाषेति॥ ॥ ॥

रपदस्यस्येतिप्रतिषेधान्नायकाद्वाक्येपरमसर्पिष्करोतीत्यादौघत्वंभविष्यतीत्यर्थः यदिहिघत्वेनसयोग्रहणंपरिभाषोपास्यास्यानुत्तरपदस्यस्ये
तिप्रतिप्रतिषेधोनव्यवधास्यतकेचिन्नित्येसमासेतत्पेक्षोयोगः अनुत्तरपदस्यस्येतिहिनीयतेयोगविभागोनसमासेसर्वाघत्वप्राप्तिरुत्तरप
दस्यस्यप्रतिषेधात्तदिवर्णयतेहिविधसामर्थ्यात्रयेपिनदोषदत्यादुः

भा॰कै॰८
६४

अथवेदिति पयश्चुलत्वे सर्पिरादेकेशाद्रूस्य सविशानवाचकं तदाम्नस्य विसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते इस्सोः सामर्थ्ये इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र मतुष्यग्रहणाभावात्तस्य ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः। सेघ्यामिति किमर्थमिति। इस्सोः सामर्थ्ये इत्यत्र व्यपेक्षा

अथवेत्सोविशानं नित्ये षत्वे तत्तो विभाषेयं अथानुक्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तो नित्ये षत्वे प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। सिद्धं तु मे समासे किमर्थं तदा द
प्रयुज्यते प्रतिषेधार्थत्वयत्नो यं अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः व्याप्यते यदा योगः तस्मिन् षत्वे
कार्यं तत्रुक्तं तत्त्वमेनेह १ एकार्थे सामर्थ्ये वा व्यपेक्षावं न मे प्रसज्येत् तस्मादिद्व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्ये तत् २ अथवेतत्सूद्दं त
मेततत्तो धिके नैव मे भवेत्प्राप्तिः वाक्ये च मो वेभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत्। अथवेत्सोविशानं नित्ये षत्वे तत्तो विभाषेयं सि
द्धं तु मे समासे प्रतिषेधार्थं प्रयत्नोयं ॥

लक्षणासामर्थ्यान्न ग्रहणात्समासे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थं नित्यसमासइति सूत्रमिति प्रश्नः प्रतिषेधार्थ इति। उत्तरपदस्थस्य पा॰
समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः नित्यग्रहणात्तु न कर्तव्ये समासे उत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं यदि तर्हि अनुक्ते प्रातिपदिकत्वात् समासे सर्पिष्का ६४
यत्तु घेत्यादि प्रसिध्यतीति षत्वाद्यनुक्तौ प्रतिपक्षे सविशेषस्योत्तरस्याप्रमाणः

अपदान्त इति। मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः। उराः चीर्णमिति। दृष्टान्ति पमारो मूर्द्धन्यग्रहणाद्रराः चार्थमिति त्वं उपग्रहणं कर्तव्यं ततः समासे गुरुरिति सत्यग्रहणं कर्त्तव्यं। अ
पदान्तामिति वहुमितिरधानामिसत्रापदान्तग्रहणानुवर्त्तनात्पदान्तस्येति स्वनेन कर्त्तव्यं भवतीति लाघवं सपद्यते इस्तुपाधायान्ययुस्कः पद्धते भाष्यप्रदीपे अ
ष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममान्हिके संहिताप्रयोजनं नास्तीति। ननु मित्रत्रुपमूर्द्धन्यार्थवचनं स्यात्। नैतदस्ति स्थानेन्तरतमः इति सवर्णप्रसंगात्। अपदा
न्तस्येत्यधिकारादंतस्य न भविष्यतीत्यप्यपरिहारोस्ति कुतो नु खल्वेतदिति। वचनसामर्थ्यादनुसंहारे वाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्याः प्राप्नोति
चपदान्त अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थं नापदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत तत्रायमप्यर्थः प्रकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। महत्तमनुवर्त्तते कमहतं रराः षरति। नैवं श
के अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्त्तव्यं वारहार्थं पुनराश्चारहार्थं तावत् इरा याधैनुः लिखो धोगादिति मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यं भवति। उत्तरार्थं खल्वपि नोणः समानपदेरष
ति अत्रणकारग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अयमप्यर्थः पदान्तस्येति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। अपदान्तामिति वक्ष्यत् मूर्द्धन्यग्रहणमनुवर्त्तते इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविर
चिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममान्हिकं॥ सहेः साडः सः ग्रहणं किमर्थं नासहे स्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवती
त्युच्यमाने अंत्यस्य प्रसज्येत् ननु च अंत्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्ति निहतत्वात्सकारस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनेकार्थे आरंभे सकारस्य भविष्यति
ति न पुनरकारस्य। स्थानेन्तरतमो भवतीति सकारस्य भविष्यति भवेत्त्वहितं नान्तरतम निर्दिष्टोस्तत्सिद्धं स्यात् आदेशतस्तु सत्यं तस्य मनिर्दिष्टौ तस्मात्सकारस्य प्र
वसज्येत तस्मात्सकारग्रहणं कर्त्तव्यं उत्तरार्थं सकारग्रहणं क्रियते। आदेशमसपयोस्सकारस्ययथा स्यात् इह मा भूत् जवितं सत्यं स्वसदि ग्रहणं किम
र्थं नसाडः सो भवतीत्येवोच्येत सहेरेव साङ्रूपं भवति नान्यस्य पयेवं साडः षत्वे समानपदप्रतिषेधः साडः षत्वे समानपदाद्यतिषेधः साडः षत्वे समानपदान्नाम
तिषेधो वक्तव्यः साडे दंडः साडो वृश्चिक इति। अपर्यवतान्ग्रहणात्सिद्धं अपर्यवतत्साः स्याद्धूस्यग्रहणं न चेत्वोऽर्थवाना। अपर्यवतमग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तते
अयम्परोत्स्वदोयोन्तस्यानैतरतमरतिरानग्रहणामिहानुवर्त्तनरतिभाकःमूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु अत्रापि अकारस्य प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणोक्तं तदेतदत्र मरतिसत्यस्य प्रापे
तत्तरायं परिहारः षावग्रहणानुवृत्तौ सान्तस्य समीपस्थस्य वा पदर्याना अक्षः सत्तस्य हाऽपि पराचा तिषयोर्द्वेषा अकालस्य प्राप्तिः एवं तर्हि अन्तरतमः स्यानीत्याल्लात्वा
अःचितमिति। मूर्द्धन्यानुवृत्तौ तकारस्य ऽः प्रसज्येत वकारानुवृत्तौ तु षः साडु इति। दंडुस्यहा। श्रीकृस्यना अङ्गेव पयविधिः॥

नुमिस निर्देशेरितापयादवयवैर्नप्रवेश्यमितिनिषेधपरत्वाद्वाक्यसमुदायेनवाक्यवापेक्षत्वप्रसंगःनुसेवेतिनएवमुच्यमानेनैकवाक्यवापेक्षत्वाप्रसंगःननुचायमितिनासर्वैश्चवाक्यवाक्यसमवायेयथासंभवंकाक्षिप्तसेकंकचिद्वाक्यवाक्षेक्षत्वप्रसंगःएवंनहीतिपोगविभागोसतिह्याक्षांक्षवाक्ये

अर्थवत्तानहरसिहरतिनेत्तहिन्नोपेक्षत्वात्प्रतिषेधोवक्तव्यःसहश्रेनसाःसाऽस्यापसंसाऽिः अत्रप्राप्नोतिनवक्तव्यःसत्वउकोरेकादेशस्यासिद्धत्वान्नैवसाइशहःएवमपिसहरेनसःसऽस्यापसंसाऽिः अत्रप्राप्नोति नसमासेठिनहरणंकर्त्तव्यं॥रणोःउत्विसर्जनीयणत्वंवापेनिसेःप्रतिषेधःनुमविसर्जनीयणत्वंवापेनिसेःप्रतिषेधोवक्तव्यःनिसेनिसेतिनन्नहिवक्तव्यंनवक्तव्यानुभेदव्यवायोंवसर्जनीयेनैवव्यवायेणरेवव्यवायदतिकिंवक्तव्यमेतन्नाहिकथमनव्यमानंसन्ते प्रसेकवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतिनित्यंयागुणाहुतिसंस्तैप्रसेकमवतःननुचायमप्यस्तिदर्शनःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिःनथायागुणाःशेषेदर्शनोऽर्थिनश्चरणानोहिएपेनभवंतिनवप्रसेकंदेइंवंतिएवंनाहियोगविभागात्तसिद्धोयोगविभागःकरिष्यतेउभयव्यवायेनतोविसर्जनीयव्यवायेनतःश्रवैवायेसतिह्योगविभागःकर्त्तव्यःनकर्त्तव्यःसेकंव्यवायेणदृष्टपरिसमाप्यते॥

घत्वाभावःरणकोरितिपंचम्यानिर्देशादानंतर्यंवत्वप्रतियादनाद्योगवयेणचैकवाक्यवापेक्षत्वाभनुज्ञानात्प्रसेकमितिनानुष्यदर्शनवशात्व्
रणव्यवष्यानंनचैतन्नहीज्ञानप्रक्रियावाकानिर्दोषाएवंनरतियो गविभागसाध्यफलासिद्धिः॥ ॥ ॥ ॥

श्रादेशप्रत्यवयोरितिश्रण्सहत्रिसत्रसत्रसयोर्हधसदिम्धविदिसजानुवर्त्ततेकिंचानिर्देशाच्चविकार्यज्ञाभाद्व्यवायोर्त्तिकयोःसरूपयोरित्यसंभिमिश्रन्
वदिसीभप्रत्ययःणत्वंरभिःश्रबुधवोधनायचुसाधमानाःश्रभ्युत्सादयोमुत्सन्निःनिमित्तंकार्यनभवंतेश्रतःहेकमिकंसेसन्नएथक्कुसन्नहरणान्नवेएनहिनित्यत्वेभुत्त
न्निहेउकमुरणादीनामवएणाभ्युपेयंसर्पिषाहुस्रस्रसादिसिद्ध्यर्थंनित्यएवेनहीतिहुसतादिषुवत्वेकर्त्तव्येप्रत्यपसंस्तानंभवति॥ अथेति॥अवयवषष्यामस्यासदसस्या

श्रादेशप्रत्यवयोःवत्वेसत्कर्मनिषेधःश्रादेशप्रत्यवयोःषत्वेसरकर्मनिषेधोवक्तव्यःहुसरुधूसहःप्रत्यभिदमुच्यतेसरकरतिसरागदीनां
मितिवक्तव्येरहापिपथास्थानत्वसेंतसंमितिनानन्नहिवक्तव्यनवक्तव्येरणादयोमुत्सन्नाभिप्रायिपदिकानिनवैएनत्सत्वेणसंविज्ञानंमुरणा
दयोमुत्सन्नाभिप्रायिपदिकानीतिरहनस्थानसर्पिषोपन्नुवरति एवंनहिवहलवचनान्निहेवद्रंजेप्रत्यपसंस्तानंभवति अथकिंपुनर्यि
वषष्ठीआदेशस्यायस्सकारःप्रत्ययस्यषस्सकारइति आहोस्विन्नामानाधिकरणाआदेशोयस्सकारःप्रत्ययोयस्सकारइति॥कश्चात्रविशे
षः

नुएन्नसवचनविपरिणामेनकर्त्तव्योभवति कार्यंणत्वादेशाप्रत्ययोरसंबंधःसकारविशेषणत्वान्नसामानाधिकरण्येपत्वादेशप्रत्ययोःसकारयोरिति
हिवचनंविपरिणाम्यकार्यंणत्वादेशप्रत्ययोक्षीरनायाश्चुनहरतिसाम्नानपक्षेदृष्यसंभवः॥

विसंविसमितिास्यानोर्हिर्वचनमितिमत्वादोषोयम्यासःएवइतिाएतदत्वकारस्यनदोःसःसावनेन्ययोरितिसकारआदेशोनादेशोनादेशावयवइतिषत्वंनप्राप्नोतिर
वसकार्यादित्वात्तादेशःप्रत्ययोवासकारोनतदवयवःसिद्धेवेति स्यानेर्हिर्वचन आदेशावयवःसकारोनत्वादेशइतिवषत्वाप्रसंगोयथाविसंविसमितिादौ।सएवस्यतइति

आदेशप्रत्ययोरित्यवयवषष्ठीचेर्हिर्वचनेप्रतिषेधः आदेशप्रत्ययोरित्यवयवषष्ठीचेर्हिर्वचनेप्रतिषेधोवक्तव्यःविसंविसंमुसलंमुसलं।
समानाधिकरणानांबाप्राप्तिःसमानाधिकरणानांचवस्त्यत्रप्राप्तिः एकोकाष्ठाइ। अस्तुसमानाधिकरणायदिसमानाधिकरणासिद्धेवमुच्चाय
त्नेनप्राप्नोति नथातुर्हिर्वचनेस्यानेर्हिर्वचनंणकामास्यानुरहापितर्हिप्रसज्येतसएवस्यतइतिातसात्तर्हिग्रहणंकर्तव्यं
तिहरिष्यतिप्रत्ययोयस्सकारइतिषत्वंनप्राप्नोति अस्तुतर्हादेशोयस्सकारःप्रत्ययस्यकःस्सकारइतिाइहतर्हिअकारोनप्रत्ययस्ययस्सका
इतिषत्वंनप्राप्नोतिमाभूदेवं आदेशोयस्सकारस्तेनैवंभविष्यति ॥

राम
६६

ननुसमानाधिकरणापेक्षेवत्वस्यात्रप्रसंगःउच्यते सिद्धेचादिसिद्धुपेपदिग्रहणंयस्त्रप्रतिषेधंबाधतेनदास्यानोर्हिर्वचनेसतीस्यतइत्यत्रापिप्राप्नोतिर्हिग्रहणं
र्गोत्वंनदोषःसिद्धेवैतस्मिन्नुधात्वादेःषःसदतिषआदेशस्तस्यसमानाधिकरणयाप्रेक्षयाषत्वंसिध्यति॥

र्नोषिषरिति।।तेर्ध्वमपेनपरस्मैपदंतिप्रत्ययस्यलोपस्तादिनेकारलोपःतेरीजादावित्यडुसिचडुतेतेरितिसिप्रत्ययरिडुनइरितिासागमकस्मषस्यषत्वान्तर
वयवःसकारःषष्टत्यषष्ठादितिविधियत्रिभ्योतेरितानामितिि आदेशस्तेनिषत्वापेक्षयास्यानवयवीमतषस्तेनिसकारणतेनयावयवषष्ठी
निसहविवक्षाभावादनहेहाग्रहणयोनिःषयरेशिवभावेनैनि।ननुसिचडुसिचोरर्थवत्त्वादर्थवतस्तागोयादानाप्युक्तोवयरेशिवभावःइहागमभावोभा

इवंतर्हिजोषिषतमेरिषदितिप्रत्ययस्यकःसकारइतिषत्वंनप्राप्नोति।एषोपीरिहतेप्रत्ययस्यसकारःइहतर्हिइशेभावस्तत्रेवानपक्ष
त्र नानाविभक्तीनांवसमासाउपपन्निःनानाविभक्तीनांचसमासोनोपपद्यते आदेशप्रत्ययोरितियोगविभागात्तसिद्धंयोगावि
भागःकरिष्यते आदेशस्यषोभवतीतिातनःप्रत्ययसकारस्यषोभवतीति सतर्हियोगविभागःकर्तव्यः नकर्तव्यःकथं अस्तुतावदव
यवषष्ठी॥ननुचोक्तमादेशप्रत्ययोरितिवयवषष्ठीचेतर्हिर्वचनेप्रतिषेधइति नैषदोषःहिःप्रयोगोर्हिर्वचनं परत्वाच्चतेसमाना
धिकरणानांचाप्राप्तिरिति व्यपदेशिवभावेनभाविष्यति॥

रामाग्रामनेकरूपलाहाएषस्त्यत्रतुसकारस्यानर्थक्यादपुक्तःतथाचोक्तमर्थवताव्यपदेशिवभावइतिएवंतर्हियवयवसमुदायापेक्षोव्यपदेशि
वभावइहसःसएषोसावितिसकारसमुदायस्यादेशस्यैषइत्यत्रसकारोवयवोभवतीतिषत्वंप्रवर्तते

पदयोमित्यादिपत्वपवयवस्यापिसकारस्यषत्वंभवतिनकेवलंप्रत्ययावयवसकारस्येतिप्रतिषेधेनस्यापते नानाविभक्तीरितिनानाचार्यस्यार्थेषवैभवाक्यं
भिन्नमस्यानयोर्द्वंद्वःउच्यतेएकविभक्तीरयंहेहोनानाविभक्तिनुत्यकलत्वान्नानाविभक्तयोहक्तःसाद्रहणाद्रसिग्रहणाच्चनोभयत्रसामानाधि

अथपुनरस्तुसमानाधिकारणाकथंकरिष्यतिहरिष्यति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येवंजातीयकानांषत्वमितिपदयंसा
मदाघोरिति॥ सास्तिवेधंशास्त्रिअथवापुनरस्तादेशोयःसकारःप्रत्ययस्यपरस्यसकारस्तदादिकथमित्येतमावक्ष्यत्सदेवानु
यक्षार व्यपदेशिवद्भावेनभविष्यतिसतहिव्यपदेशिवद्भावोवक्तव्योनवक्तव्यः उक्तंवाकिमुक्तं तत्रव्यपदेशिवद्वचनमे
कार्थोहेत्वर्थमात्रार्थंवत्वेवादेशसंप्रत्ययार्थं॥ अवचनात्लोकविज्ञानात्सिद्धमितिचेत्पदपिनानाविभक्तीनांवसमासाच्चयथानि
रिंगते आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानाविभक्तीरेयसमासस्तदयंशास्त्रिवसिचसीनांचेतिचसिग्रहणंकरोति कंपुनरत्रा
स्तापकं यदिहिआदेशस्यषस्सकारस्तत्वेवंस्यात्तत्रसिग्रहणमनर्थकंस्यात्। एष्यतित्वाचार्यआदेशोयःसकारस्तस्यष
त्वमितिनतत्रसिग्रहणंकरोति॥

करणंवैयधिकरणंवात्रचमत्वपावृत्तित्वात्सत्वषत्वद्वस्यसामानाधिकरण्येविवेयाधेकरणाफललाभः ॥ ॥ ॥

स्तौतिनिषमार्थस्तिविशिष्टेषनियमार्थस्त्यर्थःस्तुषिष्टंस्तिनितास्त्येतिप्रच्छादसत्वाघस्यनेनथासथासःसेनस्यषत्वे अयादेशोयलोपेचनियमाभावा
दभ्यासात्सरस्यधातुसकारस्यषत्वंभवत्येवं अभिषिक्षतीतित्यादिषभ्यासेनेतिवचनमानउपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं अभिषुणोतिअभिषुणोमसिद्धत्व
योगेरत्रेतन्नाश्रितंसनियोभ्यासदतिपक्षानएकहल्मध्यरत्नलिटा आदेशोविशेष्यतेनयेहसनाभ्यासःसनियोःभ्यासस्सस्यानस्तौतिणेरेवेतितेनयदि णो
स्तौति। स्तौतिस्तिग्रहणंकिमर्थं। अस्तौतिणंप्तानोमाभूत्तसिसिक्षति अथएवकारःकिमर्थःनेषमाचःस्तौतिणंप्तानामेव नामेषाभितिनैतदास्ति
प्रयोजनंसिद्धेविशिष्टस्यभ्यासणोःनरेणोवकारंनियमार्थोभविष्यतिदक्षतीवधारणार्थस्तर्हिपथेवेतितायतस्तौतिशपोरेवणीतिमैवंविज्ञायिस्तौति
णंप्तनयोःषत्वंवैतिदहवस्यानतुषाव षणासितिकिं सेधिध्यतेा कोविनतेःतुरोधः अथनतेनियमोमाभूत्सतुषितरंदुःसतुषितरहेतिा अभ्यासादितिकिमर्थं अभ्यासाघाप्रातिस्तस्यानियमायथास्यात उपसर्गाघाप्रातिस्तस्यानि
यमोमाभूत अभिषिषिक्षति नैतदस्तिा असिद्धमुपसर्गात्तत्वे तस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति दंदर्तीदंप्रयोजनं सनियोःभ्यासस्यस्माघा
प्रातिस्तस्यानियमोयथास्यात परिःयोःभ्यासस्यस्माधाप्रातिस्तन्नियमोमाभूत्तासोषुप्तनेःसनसोषुषिषते अथवा अभ्यासाघाप्रातिस्त
स्यानियमोयथास्यात धातोर्याप्रातिस्तस्यानियमोमाभूत अधीषिषति॥

म्योसस्तस्माद्धातोरत्परस्यापिषोणषत्वंभवतितासोषुषितरति अत्रहशब्दंवक्ष्यंस्तेनरंगोषत्वंबहिरंगोनियमस्तनोःसिद्धंबहिरंगमंतरंगदतिसिद्धंषत्वं अथ
वासनःषत्वंबहिरंगात्सिद्धंयः निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्यषत्वेकर्तव्येःविनतेनियमाभावोपयास्तुषुप्तनेति। अधीषिषतीतिरणोवोषनार्थत्वात
णप्रादेशाभावः अज्ञादेर्द्विर्नीपस्येतिसणदस्यद्विर्वचनंसम्प्रसारणंतेधातोरित्यभ्यासस्यषत्वंसभ्यासाभ्यांयेत्यभ्यासस्यषत्वेहूतेनियमाभावात्सवर्णेने

ननुचषणस्तिआतेषणीतिनैषायरसप्तमीणऊविसानं सम्भवंतोहिदिहृश्यते तस्मादेषासप्तमीषणोस्तीतिनासप्तमीचेत्स्नोनिरण्यादिषु
भ्यासेनचाभ्यासस्य किमर्थमिदमुच्यते स्यादिषभ्यासवचनंनियमार्थं नियमार्थोयमारभ्यते स्यादिष्वेवाभ्यासस्ययथास्यात्।रहनामतत्
अभिस्तसषसति अथाकिमर्थमनभ्यासेनचेत्युच्यते नघवायेचाघोपदेशार्थं नघवायेअभ्यासग्रहणंवापेक्षाघोपदेशास्यादियथासो
त अभिविषेणापिषति अवर्णोनाभ्यासार्थंषणीप्रतिषेधार्थंच अवर्णोनाभ्यासार्थंनावत् अभिनषोषणीप्रतिषेधार्थंअभि
विषेक्ष्यति ॥

वात्स्यादिः अभिस्तूषतीति ष्टुभ्रेरतोसनसन्निग्रहनुहोष्णुनीड्प्रतिषेधः अत्रधातुसकारस्यस्तोःणेरितिनियमात्षत्वाभावः अभ्यासस्य
कारस्यतस्मान्नियमात् अभिविषेणापिषतीति अथसत्रःसेनाशब्दःअथोसहेनेनसेनासहस्यसःसंज्ञायामितिसादेशोयदातसहस्य
धात्वादिस्तोर्नेनसेनाशब्दोयुक्तोयतेनदाःस्यादयोपदेशत्वे

उपसर्गात् अनिणंतत्वादिति स्यात्तदयुक्तंनहृतेनोपसर्गोविशेष्यतइतितदेतद्विधिनेणंतादुपसर्गात्तत्वेनभावोनवेतिउपसर्गोणस्तविशेष्यतइतितदेतद्विधमावःस्यात्
वापक्षाश्रितइतिसिद्धंषत्वंवर्णोग्रहणंतत्वादितिवर्णोरतोसकारावाघोपस्यनहृतोग्रहणं पंचवमिनिःषघुपसर्गोणस्तविशेष्यतेननुस्तोत्यादयस्तदाऽतिप्रसंगऽस्तीं
त्यादिभिरितिःसनोत्यादिभिःसकारेनविशेष्यतेअपिनुपसर्गःस्तोत्यादयुपसर्गस्यार्हणाःपरःसकारःसामर्थ्यात्तेसनोत्यादयवपवषवसभवंतो १५स्तोस्यतसका
रस्यपुवोतस्येतधिकारात्तत्वस्यापवर्त्तननचोपसर्गादितिपंचमीनिर्देशात्तकथमिणविशेष्यतेनात्स्यात्तावद्घोभविष्यतीतिदोषःस्तोत्यादीनांषत्वेनप्रा
प्तेरुपसर्गोविशेष्यतेनसिचेरितिषत्वेनभ
वत्येवेत्येवंनस्यान्नियमात् अभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्गइतिषत्वाप्रसंगःहेतुमतिचेत्तत्रप्रत्ययार्थविशेषणपक्षेर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते॥

नवेति रणंतसमोऽव्ययवोतिवदुक्तनिरुक्तस्यानन्मत्वान्नदयेक्षत्वादुपसर्गात्वमस्तिर्द्वेषार्त्वस्यासिद्धेर्घत्वेनानाधातोरिति नञापिसदवसनेत्योदिरिति व
नप्रसंगःनचेति श्रमिःकाजर्थेप्रेक्षायाविशेषणात्नादुपसर्गोनसनोनैःसनोत्युपसर्गत्वेत्यभिधावक्रमिष्यति श्रभिधावकोपनीतिभवतेवंवत्वंनास्तीवेति
ति पदसमर्थस्यानिर्विशेषणात्नानादुपसर्गास्तत्सनास्तिघत्वंयवात्यसर्गविधिषायाघत्वोत्योतिपुनर्नेनदाद्युतिवेधकाभावात्पत्वेघवर्त्तनएवेमर्थः

नवावपवस्यानन्मत्वात् नवावरुत्वेकिंकारणंअवयवस्यानन्मत्वात्श्रवयवोचश्रनन्नःनाघधानोत्युतिषेधेवाघधानोत्युतिषेधोवरुत्वःसावका
शिष्यतिश्रनिसावकापनिपरिसावकोपनि नवानुपसर्गोत्वात् नवावरुत्वःकिंकारणंश्रनुपसर्गात्वात् यत्किंचापुनरुक्तंसेशतिगासुपसर्गसंज्ञेभवतःनचा
ऽसनोतिप्रत्तेक्रियायोगःकिंतर्हिसाधकापनिप्रेति रहापिनर्हिनसनोतिप्रत्तेति चणिकावपति श्रत्रापिनसनोतिप्रत्तेक्रियायोगःकिंतर्हिसाधपति प्रति स
नोतिप्रत्तेक्रियायोगःकथंनासावेवंप्रेष्यते सनुश्रभीति उपसर्गोविशिषाभसोक्रियांप्रेष्यते श्रभिषुणोवति स्तभेःश्रथनोरितिवर्त्तनेऽनाहोनिहत्तेनि
हत्तमित्याह कथंनापतेयोगाविभागकरणासामर्थ्यात् इतरथाहिविषाभ्योवस्कोदनिषापामित्येव
रूपानारणःषीतिभावेः रणग्रहणंकिमर्थंरणग्रहणंटत्वेकवर्णातिहत्यंर्थंरणग्रहणंक्रियते केवर्णस्यमामूदिति षष्ठीधंपत्नी
धंकिंपुनरिहरणग्रहणंप्रपविशेषणारणाऽन्तेरंषीधंलुङ्लिटोयाधकारस्तिश्राहोस्विद्धकारविशेषणारणाऽन्तस्यधकारस्यमवे
नषीधंलुङ्लिटोधकारस्ति कस्मान्नाविशेषःनत्रप्रत्ययस्यत्वस्वोलिटित्वंपणस्तिष्यते नत्रप्रत्ययपरत्वंहेतोलिटित्वेनप्राप्नोतिलुलु
विहेलुङ्लुविधस्तिकिंकारणंपणस्तिष्यतेरूपाख्यिवचनाश्रविष्यन्तिश्रनिवत्वेनप्रयोजने श्रलविहंश्रलविधं श्रसनर्हिधकारविशेष
णं धकारपरत्वेषीधंप्यननन्तरत्वाद्दिरुक्तिभावाभावःधकारपरत्वेषीधंपिश्रननंतरत्वाद्दिरुक्तिभावाभावःप्राप्नोतिजविषीधंलविषीदं ॥

संवष्यनस्तिप्रष्ठःप्रत्ययपरत्वस्तिरःपरेषीधंलुङ्लिटोधकारस्येतिनिवृत्तापमानस्तोलिङ्कृत्वात्पोवपिपोयोगाद्धिकल्पाप्तसिद्धिर्लिङ्गणोचोपलक्षणंवो
धकारपरत्वस्यमोःपिरटोर्वायर्थायोगानावचनात्तिलिङ्कृणानुवृत्तिसामर्थ्यात्तिर्थंः श्रस्तिवचनस्तिसमुदायानुवृत्तोकविदेकदेशप्रवृत्तेनैकार्थ्ये
समुदायेप्रवृत्तेभवतीत्यर्थः धकारपरत्वस्तिरःपरस्यधकारस्येतिव्याख्यानेषीधंहनव्यवधानान्याप्तिकरत्वाप्रसंगः ४ ४ ४

उपस आत्मनेपहरणमिति आसंस्तिसकारस्याकारेलुप्तेक्रियावाचित्वादुपसर्गाद्धारुभ्यांपरः संभवतिनामरतिपचःनघस्तिरीति परिस्पंदनरूपस्यैवार्थस्यक्रि
पाचादिनिभावःक्रियावचनइति नपरिस्पंदएकैकःक्रियेतिभावःकर्मस्थाभावकानांकर्मस्थाक्रियाणामपिचत्रभावक्रिययोर्भेदोपादानान्नारिस्प
दलक्षणविशिष्टक्रियाहरतिःक्रियाशब्दोयत्क्रियापुनःरत्यादेरनुक्रियामात्रहारिरित्यविशेषःआसनवनइति व्यत्पत्तभवेनरत्यर्थःधारुःशब्दश्चेति कैय्यं

उपसर्गाद्धा आत्मनेहरणंकिमर्थंरहमाभूत्अनुरत्नेविस्तृतामिति नैतदस्तिप्रयोजनंपक्षियापुनःस्तेयादिगत्यपसर्गसंज्ञेभवतःनचैतेसकारंप्रतिक्रियायो
ग्यारहापितर्हिनप्राप्नोतिआभिषतिविषतीति नघस्तिःक्रियावचनःकःपुनरहनाशिःक्रियावचनइतिक्रियावचनोऽस्तिःआतश्चक्रियावचनःव्यत्पत्तव
शेनकर्त्तरिकर्मण्यतिहारस्तनेनात्मनेपदंभवति कर्मव्यतिहारश्चकःक्रियाव्यतिहारःधारुःशब्दश्चनिपतनाविषयःहभ्वस्तियोग
एववर्त्तते उपसर्गान्नार्हेस्यनेर्नाभूदिति रघ्यनेरुपसर्गात्रस्यनेःपरंआत्मनेपंएवंघ्राहरुपसर्गात्रसनोतिसचतिसनितिस्तोतिस्तोभतिस्था
सेनमसेधसिनक्षंजस्वेनाभिति धारुःशब्दान्नार्हेमाभूत धारुःशब्दान्नार्हेमाभूत धारुःशब्दश्चनिपतनाविषयःहभ्वस्तियोगएववर्त्ततेनेर
दतोर्हयोजनमिहमाभूत्अनुस्तनेरमत्यपःअनुस्तःअनुस्तःअयमेआनुसेपः ॥

चिच्छदंनानिपतनाविषयत्वदर्शनात् अनुस्तनेरिति अनुस्तनरमनुस्तःस्तःस्तृहिंसेतिविचत्वुष्वाघोटानेनिटत्रस्तोयोऽकारस्तस्कारस्तोपेहतेसकारमात्रं
क्रियावाचीतिषत्वप्रसंगः ॥ ७१

हुविदिस्वप्रमितिःस्वपितर्घोर्नजिङितिनजिङःप्रत्ययस्तात्व्यलिकेषुपिकविदस्तिक्रियाणामुपसर्गयोगेःआगमुकमित्यादेःसाधुकारिणिवात्पपविधानात्विसुघायेति
क्लियभ्यासस्योभयेषामितिसंप्रसारणंकृतेअकृतएवहलादिशेषेधातूपसर्गाभ्यस्यकार्यास्योत्तरंगत्वात्षत्वप्रसंगःकृतेवाहलादिशेषेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्हल्ला
दिशेषादितिःसंप्रसारणात्प्रागेवषत्वाद्धलादिःशेषेःइष्टपूर्वमितिविषाधेत्यादिसिद्धयेस्यादिद्धितिःस्थाहीनामेवाभ्यासस्यकारस्यषत्वंनधात्वंतरस्येतिनियमाद्धव
त्वाभावःस्थाहीनामितिःस्थाहीनांसंबंधीनियमोनात्रप्रवर्त्ततेपरमात्स्थादिसूत्रेणातितरितिवर्त्ततेतेतप्राक्तिताघेषातवत्रेषांस्थादिद्धेभ्यासस्यषत्वमित्येवंनियमेनसु
वेःकिमर्थंसुवेःसुपिभूतस्यग्रहणंक्रियतेसुवेःषत्वंस्वयेर्याभूतेःसपोःषत्वमुच्यतेसुवेर्माभूदितिविसुप्रोर्विसुप्रगितिःविसुघापेतिकेनतविसुघातेयेस्य
त्रकस्मान्नभवतिहलादिशेषान्नसुपिःहलादिशेषेकृतेनेषसपिर्भवतिःइदमिहसंप्रधार्यंहलादिशेषःकियंतांसंप्रसारणमितिःकिमत्रकर्त्तव्यपरत्वाद्धलादिशेषः
दृष्टपूर्वंसंप्रसारणंइष्यतेहलादिशेषात्पूर्वंसंप्रसारणंस्यात्ःस्रेष्यतेएवघाङ्ग्रभ्यासंसंप्रधार्यसंप्रसारणंहलादिःशेषोद्विप्रातिषेधेनेतिएवंतर्हिस्थादिद्वभ्यासेनचा
स्येत्येतस्मान्नियमात्नभविष्यतिस्थाहीनांनियमोनात्रप्राप्तिताऽनुत्तरंसुपिभूतेहिरुच्यतेसुपिभूतस्यप्राप्तितंसंशब्दनात्सनियमःऽनुत्तरंश्वसुपिःयथतेएवंत
र्त्यर्थवद्ग्रहणोनानर्थकस्येत्येवमेतत्सनभविष्यति अनर्थकेविसुघुपुःयघर्घवतोग्रहणंविसुघुपुरितिनसिध्यतिनेषहोषःवर्थासुपिभूतोहिरुच्यतेसुपिभू
तस्यर्हिवनसुयेः त्वेषंत्वयेर्गाभद्विसुघायेतिकेननहनादिशेषान्नसुपिरिहंपूर्वंप्रसारणंस्थाहीनांनियमोनात्रप्राप्तिनाधुत्तरंसुपिःअनर्थकोविसुघुपुःसु

नोनिसुचतिस्यतघृतएवनिवर्त्ततेसुघायेत्यत्रकस्मान्नभवतिःहलावद्ग्रहणादितिःस्थानेर्हिवचनेसमुदायएवार्थवानवयवोश्वोन॥पिभूतोहिरुच्यते॥
र्यद्विध्वयोगेःप्यर्थस्यानावर्त्तनाद्धाभ्यामर्थःप्रत्याप्यनरत्येकेस्यानर्थकासुपिभूतरितिपरत्वंप्रसारणोक्तेसुपेर्हिवचनतत्रस्थानिचत्वात्सुपग्रहणोनसमुदा
घत्यस्यग्रहणमितिहेवंतर्हिध्वयोगेःपिसएवासुपिर्हिरुक्तरितिसमुदायाश्रयमेवत्वंविसुघापेत्यत्रस्वयेर्हिवचनंनसुपेरितिसूत्राभावःकेनसुपिभूतोहिरुच्य
तइतियदुच्यते पूर्वत्राग्रहीयमहिर्वचनइतिरुक्तत्वत्स्यर्हिवचनमितिनेषांभावः॥ ४ ५ ७ ५ ५ ५ ७ ॥

कपिकापिष्ठलइतिगोत्रमिहप्रत्ययान्तमिति केचिन्नप्रत्ययान्तमित्यन्ये तेनपत्रगोत्राभिधानंतत्रकपेःपरस्यस्थलमकारस्यषत्वेनभाव्यंनतुयकृतीनापिपूर्वीतिवार्तिका
रंभयःस्यादेवंसतिक्रियतेप्रवर्त्ततेगोत्रस्यचायाप्रकृतिःकारणांतराभिधानेसत्येतेनसर्वमिदंसिध्यतिनैवंविज्ञायतइतिनगोत्रंषत्वस्यविषयत्वेननिर्दिश्यंकि
न्तर्हिदृष्टानुविधानस्यगोत्रेपीष्टत्वात्कपिष्ठशब्दःसमासेभवतीतितेनवापिस्थानवाचिनःषत्वंनभवतीत्युक्तंभवति अथवाप्रवराध्यायपठितंगोत्रंगृह्यतइतिषत्व

कपि कपिलोगोत्रप्रकृतौ कपिष्ठलोगोत्रप्रकृताविति वक्तव्यंगोत्रंहृत्युच्यमानेऽहैवस्यात्कापिष्ठलिःऽहनस्यात्कपिष्ठलःकापिष्ठलायनःत
न्नहिवक्तव्यनवक्तव्यानैवंविज्ञायतेकपिष्ठलइतिगोत्रेनियमार्थतइतिकंयंतर्हिगोत्रेयःकपिष्ठशब्दस्यषत्वनिपात्यतेपत्रवातत्रवेति अथवांत्य
इतिकिमिदंषात्तुमहणंआहोस्विदूपमहणं किंचातःपरिषात्तुमहणंगोस्थानमित्यत्रप्राप्नोति।अथरूपमहणंसर्वेषांपरमेषा
मारभ्यिरित्यत्रनप्राप्नोतियत्पेष्ठप्रितघाअस्तुतावद्यात्तुमहणं कंयंगोस्थानमिति सवनादिषुयाटःकारिष्यते अथवापुनरस्तुरूप
महणायकंयंसर्वेषांपरमेषांसर्वेषांमारभ्यिरितिस्थःास्थास्थिनस्थगामिनिवक्तव्यं॥ ॥ ॥ ७२ ७२ ७२ ७२॥

नभवतीत्युक्तंभवति अथवाप्रवराध्यायपठितंइतिषत्वमिविषयत्वेनापिगोत्रस्याश्रयणेनहोषः अथवांचकिमिहामित्यादिस्थशब्दप्रथमाया
निर्दिश्यतेस्थशब्दःसकारस्यापूर्वन्यतिपघतइतितहारूपेणहणाअथस्थःषष्ठ्यानिर्दिश्यतेततोधातुमहणामितिभावः एवतादिषुितिअा
दिशब्दस्यप्रकारार्थत्वात्तगोस्थानेभूमिस्थानारयोनिष्यमाणात्वात्सर्वासचभार्यःस्थःस्थास्थिवस्थगामिनिःस्थाशःस्थिर्वतंइत्यर्थेचका रणम०
रणाभिधेयइतिवचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्तंनभवतिस्थित्रीनप्रत्ययांतःस्थाशब्दोनप्रत्ययांतः ॥॥॥ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२

स्तुत पूर्वपशादितिसिद्ध्यादिति पूर्वपपूर्वपदमितिसामान्येनतत्राश्रीयतेनतुसमासावयवएवेतिवाक्येऽपिषत्वप्रवर्त्ततेतत्रस्तुतस्तोममहणंप्रत्याख्यातेछंदोमहणात्
त्तरंयेवक्तव्यमेवमनोतेस्तिमनीतिाएतस्मिन्नुप्रयोजनेसतिसामर्थ्याभावात्तरप्रतिषेधोविज्ञास्यतेनिषमाभवातसिधारापिवतीतिसेत्वेनभाव्यमित्याङ्गःनरयरमाषशतिामानंमासास

सुषामारिषुष अविहितलक्षणोमूर्द्धन्यःसुषादिषुद्रष्टव्यः हूस्वान्हस्वात्तादौतिङ्प्रतिषेधेनहस्वात्तादौतिङ्प्रातिषेधोवक्तव्यःमिघुस्तरांघिघुस्तरामिति।
स्तुतस्तोमयोश्छंदस्यनर्थकंवचनपूर्वपशादितिसिद्ध्यात्तस्तुनस्तोमयोश्छंदस्यिवचनमनर्थकंकिकारणंपूर्वपशादितिसिद्ध्यात्तपूर्वपशादित्येवमिदं
संनौतेरनःसतोतेस्नइतिचाकिंवचनमनर्थकमित्येवकिंकारणंपूर्वपशादित्येवसिद्ध्यात्तनियमार्थंतर्हीदंवक्तव्यंसनोरनकारस्येवषथास्यात्तरहमाभू
तगोसनिमिनुतेस्नइतिनियमार्थमितिचेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धं सनोतेरनइतिनियमार्थमितिचेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धं सवनादिषुयाटःक
रिष्यतेसनर्थंतुसनर्घंविदंवक्तव्यमेवसतिषतिाएतस्मिन्नापिनाविप्रयोजनंस्तोतिशयोरेवषषरायम्पासादितिएतस्मान्निपमान्नभविष्यतिनि रूपर्थंतर्हीदं
क्तव्यमिमानपिषतीतिकर्थंषुनरागमतस्यप्रतिषेधेरागतःशकोविज्ञानंसामर्थ्यादागमंप्रतिषेधवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वारागंतेविज्ञास्यते अ
थवाअथयमत्रिषि अागंतः सिमनिषनेस्नत्ययःसिमनी नरूपरःकिमर्थंसवनादिषु अश्वसनिशब्दःपठ्यते पूर्वपशादितिषत्वप्राप्नोतितद्बाधनार्थं
ानेतरद्विप्रयोजनंइरांनादितितत्रानुवर्त्तते अनिशांतश्चार्पनेवप्राप्नोतिनार्घेःप्रतिषेधनत्रः एवतर्हिसिद्धेसतिपत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दंपरति
नतज्ञापयत्याचार्यः अनिशांतादपिवत्वंभवतीतिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंजलाषाहमाषाहंमाषइत्येतमिदंभवति अथवाएकदेशविकृ
तार्थोपसामारंभ अषाडति॥ ७२ ७२ ७२ ७२

नोतीतिजनसनेतिविदृविहनोरित्यात्वंविभक्तोडसिपरत अातोधातोरित्यालोपःएकदेशविकृतार्थइति अश्वशब्दविषायेमेवज्ञानेवज्ञायकंमिनिपाग
तादृष्यश्वशब्दातषत्वंभवतीतिभाषोजलाषाहमित्यत्रतुसुषामादिव्यात्तस्तषत्वसिद्धिः॥ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२

सिचोपसर्गादिति पाप्राप्तिः भवितव्यतंव्यंतस्याः प्रतिषेधेनउताहोनभवितव्यंकिंकारणंउपसर्गात्परत्वंप्रतिषेधविषयआरभ्यतेउताघयैवप
दादिलक्षणोप्राप्तिषेधोबाधनेएवंसिचोपदीत्येनमपिबाधननबाधेननबाधतेकिंकारणंपेननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवतिउतबाप्राप्तेतत्परत्वादिलक्षणोप्राप्तिषे
धंबाधिष्यउपसर्गात्परत्वमारभ्यतेसिचोपदीत्येतस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्राप्तेचाप्राप्तेच। अथवापुरस्तादपवादआनंतरान्विधीन्बाधंतइतिपसर्गात्परत्वंप
दादिलक्षणप्रतिषेधंबाधिष्यतेसिचोपदीत्येतन्नबाधिष्यतेतस्मात्सिसिचयतइतिभवितव्यंसौटः किमर्थंसहिःसोढ़भतोग्रहणंतेयन्नास्येतदूयंतत्र
यथास्यात्सढ़हगाभूतयरिषहतइतिसुभिसुसहांचड्युपसर्गात् स्तुसुधिसुसहांचड्युपसर्गादितिवक्तव्यंकिंप्रयोजनं ऽपसर्गाधाग्राप्तिस्तस्या
प्रतिषेधोपपातआभ्यामाधाग्राप्तिस्याःप्रतिषेधोमाभूदितिएवमर्थंसोढ़त्वं। सनोसनिकिमुहरणासमूषतिनैतदस्तिप्रयोजनं सोढ़िरपीरेवप
रापभ्यांसादित्येतस्मात्रियमात्रभविष्यति। इदंतर्हिआभिमुख्यसतेरणतदपिनास्तिप्रयोजनंस्थादिषभ्यांसेनेत्याभ्यांसस्येतिआस्मात्रियमात्रभविष्य
ति इदंर्हिप्रयोजनंआभिमुख्यसतेरत्ययःआभिमुख्यंसदःपरस्मिन्लिटिसीदेर्लिटिप्रतिषेधेसंव्यवनंकर्तव्यंपरिषज्जे। इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलि
लिटिरचितेव्याकरणमहाभाष्येआष्टमेस्याध्यायस्यतृतीयोपादेद्वितीयमाह्निकं॥पादश्चतृतीयःसमाप्तः॥

रामः
निषधयोन्नोकप्रकरणमितिदृमि ष्वं ॥इत्युपाध्यायजप्यरप्पयुन्नकप्परकृतोभाष्यप्रदीपेआष्टमस्याध्यायस्यतृतीयेयोदेद्वितीयमाह्निकं॥ ७३
पादश्चतृतीयः॥

रषाभ्यांनोणःसमानपदेरषाभ्यामुच्यमानंणत्वंवर्णान्नरत्रप्राप्नोतीतिमत्वाहरषाभ्यामितिपोसृकारइतिपेषोदर्शनआर्द्धमात्राकालोरेफऋकाऽपीति
ज्ञातेनकेवलस्याप्रयोगात्नीणादिषुवर्णादिषुवर्णांतरापाठ्यपादेफाणात्वेभवत्वेवंमाहरणीमित्याहावपिभविष्यभ्यामितिपोसाहकातियषामपि
दर्शनमात्रावतुभीगोरेफऋकारइतिज्ञातेःपिरषाभ्यामितिरेफोमध्यमाणोऽणात्वादिकालस्यापिकारस्यसमाहकइतिणात्वेसिध्यतियदुच्यतेफोष्म
णांसवर्णासवर्णाभवंतीतिताद्रित्रास्यापयत्नवर्णातरापेक्षया आथवारषाभ्यामितिरेफाकृतिनिश्चयतइहिऋकारस्याहापेरेफाणावंसिध्यतीतिभावः नहिवर्णो
कदेशादतिनाव्यपदेश्यावयवचेतादृष्टियाद्रव्येष्वितुकंसंध्याक्षरवार्त्तिकेतथाचभोसंनविकैतव्यमितिसत्यपिनिषेधेणोविकीपंतेतत्रमोसवुदूरभावातपरत्वुकं
आणात्वादेफऋकारस्यरेफसावर्ण्यातद्ग्रहणेनहिऋकारस्यरफस्यस्थानप्रयत्नवत्वेतदसमतिस्यवर्णपेकुतोग्राह्यत्वंयथाचनरसिंहावपवानोना
रषारषाभ्यांणत्वेऋकारस्यहणारषाभ्यांणात्वेऋकारग्रहणंकर्तव्यंरषाभ्यांनोणःसमानपदेऋकारेचेतिवक्तव्यंऽहापियथास्यातमाहरणीमितितत्रहिवक्तव्यंनव
क्तव्यंपोसाहकारेरेकःतस्याग्रपंणात्वंभविष्यति।नसिध्यतिकिंकारणंनहिवर्णोकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यतेएकदेशेनुडादिवोक्तंकिमुक्तंऋग्रहणेनुडिधित्वा
देश्यविनामेहकारग्रहणमितितस्माद्गृह्यतेएवंणात्वेनसिध्यतिकिंकारणंचनंनतारत्वात्तापन्नदेफात्परंभक्तेनेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोतिऋवर्णवापदृत्येवंभविष्यति
रानसिध्यतिकिंकारणंचर्णोकदेशाःकेवर्णाहरणेनगृह्यंतेयेव्ययदृक्काश्चपिवर्णाभवंतिपद्यावेरेफात्परंभक्तेनेनतत्काविदृपिव्यपदृक्टदृश्यते।एवंतर्हियोगविभागःकरि
ष्यतेरषाभ्यांनोणःसमानपदेतोव्यनापेक्ष्यवावेतारभ्यांनोणोभवतीतितत्तः ऋटुकफाडुभ्रमिरितिदृमितानीकिमर्थंनियमार्थंएतेरेवाक्षरसमाम्नायिदृ
त्वसिहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभवःएवर्णोदेशपोरपीपीतिभावःनुडादिपुवोक्तमिऋग्रणापेक्षेनुडादिर्व्यर्थावायेनान्यैरिति
षुनाकारग्रहणाकर्तव्यंभवेदितिग्रहणापक्षऋाचीपतेरहसमुद्रापत्यकार्येषुव्यापारेऋचयस्त्वनिमित्तेकार्येमाभूद्व्यापारःयथाऋग्रहरंदरत्याहावेका
रःसवर्णाहीर्ह्रस्वमिहत्वन्तुमाघणामितिसमुद्रापत्यनकाविहिवोवाप्यपारदृत्यवयचः खाऋयकार्येप्रतिकृमात्रिमित्तत्वंनंनप्रतियद्यतेभेदेनवोपलंभा
न्नोव्ययदृक्ऊस्येतिन्यापोनाम्निपत्तेरेफादितिरेफएवभक्तिस्तस्यायत्परमित्यर्थःऋकारभावमंचवधापकमिछंतिननक्तंवितिदितिमात्रात्युस्याष्टथगंभा
वात्सएतेरेवेतिपेःक्षरसमाम्नायेपप्रतेःकारादयःयेवतेगृह्यतेऋाकारादयःसर्वेतेःग्रक्षरसमाम्नायिकाःऋत्ववद्वाःतोरात्राह्नानिभवाथैटज्प्रयोजनमित्य

पदंपमिति। इदञ्चापकामकारादिपिनोणोभवतीत्युनुमापति। अथवावर्णोकवेशोपीहरेफाद्गत्यतेरेफाकृतिर्वानिर्दिश्यतेमक्रियव्यवधानेपिवाणात्वंभवतीत्यनुमीय
ते। अहुश्चघवापाइतिएतत्सूत्रारभाद्रयाभ्यामित्यत्रडादिव्यवायविषयेतत्माद्वित्युत्तरस्मेतिपरिभाषानिर्देशाद्विकल्पोपपत्तिरुक्तेतरेतियत्वाडादिव्यवायोऽन्यव्य
यते। अवाप्यतत्रणात्वप्रसंगः। नचेति। रयाभ्यामित्यत्रतस्माद्वितियपरिभाषीयस्यानाद्यवायेणात्वाप्रसंगादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवायेणात्वमनुज्ञानातिनान्य

अथनाअवार्यमहर्निर्नीपनिभवतिभवतिअकारणात्वमिति यदयंस्तुश्चदिषुनृनमनशब्दपटतिनेतदस्तिज्ञापकंहघर्षमेनत्मातनार्नमानिरिणिपन्ना
हिन्त्प्रोतिशब्दंपटतिपश्चाद्विनमनश पटति। ननुचोकहद्घर्षमेतत्स्यादिति बहिरंगहृदिः अंतरंगणात्। अस्तिहृदिहृदिरंगमंतरंगे। अथवाडपरीक्षा
घोगविभागःकरिष्यतेइदमेवास्तिहृस्यहृदंगहादिति। नातःऽन्नस्यतोणाभवतीतिः छंरम्यचमतहातःमातरत्सेवअरुकुअडव्यवायेणात्वेन्यव्यवा
येप्रतितिषेधः अथवायेणात्वेऽन्यव्यवायेप्रणात्वन्यव्यवायेप्रतिषेधोवक्तव्यः आदर्शेन अक्षदर्शनेननवान्येनाव्यवेतत्वात्। नचावक्तव्यंकिरणांअ
न्येनव्यवेनत्वात्। अन्येन्नान्नावायःपद्यप्यन्येनान्नव्यवायः अडादिपित्वन्नस्तिव्यवायः तत्रअक्षायाइतिप्राप्नोति अक्षटेव्यापेभवति। किवक्तव्य
मेतन्नाहिकथमनुव्यमानंसंस्यतेअडुहणासामर्थ्यात्। यदिहिअपाटवन्येनव्यवायः तन्नमाभूपेस्यादडुहणासमर्थकस्मात्तव्यवायेनो
णोभवतीत्येवक्रयात्। अस्त्यन्यडुहणास्यप्रयोजन किंयोअनिर्दिष्टस्यव्यवायः तन्नमाभूतक्रुत्वंभरत्वेति। ४

व्यवायेतस्यनिर्दिष्टग्रहणोननिवर्त्तितात्वादितिभावः अडुहणासामर्थ्यातिदिति सीमर्थ्यनाथ्यनंतरेक्रमर्थप्रति अडव्यवायमडादिव्यवायणात्वतनुजा
नातिनान्यव्यवायेसनास्यनिर्दिष्टग्रहणायोननिन्येनकेवलेनव्येवायापायसंभवात्व्यवायइत्येवाडुवायस्याभिप्रत्वादडुग्रहणामर्थव्यवायइत्यवधा
रणार्थविज्ञायतइत्यर्थः अनिर्दिष्टोरिति अडादिव्यतिरिक्तैः। राम० ७५

शर्व्यवायेनेति। अस्मादेवचनिषेधादन्यव्यवायेणात्वमुपास्यतेपद्येवमेकनेतिहाभ्यामपिव्यवायेनप्राप्तौत्पक्षेरणोतिउभयथेतिव्यवायोपलक्षणापाडीनामुपादीनादेकेनहाभ्यांव
यहभिश्चपथासंभवंव्यवायेभवति। हन्नच्छरतिशातिपादिकांतेतिणात्वप्रसंगः सुप्रतिषेधोहन्यंतेऽमिनेतिहन्नजर्थेकविधानमितिकःप्रेन्वनमितिरजादेःसनुमरतिणात्वप्रसंगःनका

पद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्शर्व्यवायेत्येवक्रपात्तत्तमुदायेणात्वाप्राप्तिर्दिर्घात्पन्नतत्तमुदायेणात्वस्याप्राप्तिहिः अर्केणाअर्वणापथान्यक्रपिव्यवायसामुदायेकार्यनेभवति।
क्तान्यन्नतमूविसर्जनीयशर्व्यवायेपिनिस्तोनिंचेतिकिंपुनःकारणाअन्यत्रापिव्यवायसमुदायेकार्यनभवति। प्रत्येकंवाक्षापरिसमाप्तिरेष्टेतिनघथाहहिरुणांसस्तोप्रत्येकंभ
वतःननुषायमाप्यक्तिहव्यंतःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितिनघथागार्गिःशतंदंड्यंतामितिअर्थिनश्चगत्वानोहिरण्येनभवंतिन चप्रत्येकंदंड्यतेपद्येवमेनव्यवायेनप्रा
प्नोतिकिरिणागिरिणोतिउभयथापिवाक्यपरिसमाप्तिर्हृश्यतेतद्यथागार्गिःसहनभोक्तव्यमितिप्रत्येकंचश्रूयतेसमुदिनेश्चकुव्यवायेहादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यःकिमयोजनंनेम
योजनंवृत्रहृःस्रक्छ्रःप्राद्यानीतिहंतोरवाक्यपरित्यूर्वेत्येति अत्यर्वग्रहणंनकर्तव्यंभवति। नुमूव्यवायेणात्वेऽनुस्वाराभावेप्रतिषेधःनुमूव्यवायेणात्वेऽनुस्वाराभावेवक्तव्य
प्रतिषेधोवक्तव्यःप्रेन्वतनंप्रेन्वनीयं। अनागमेचरणात्वं अनागमेचरणात्ववक्तव्यंतत्पूरणात्फणीयं अनस्वारव्यवायेवचनात्सिद्धं अनुस्वारेणात्वेऽनुस्वाराभावेप्रति
षेधःनमूव्यवायेणात्वेऽनुस्वाराभावेप्रतिषेधोवक्तव्याःप्रेन्वनंप्रेन्वनीयं अनागमेचरणात्व अनागमेचरणात्ववक्तव्यंतत्पूरणीयं अ
नुस्वारव्यवायेवचनात्सिद्धं अनुस्वारपवायेनोरणेभवतीतिवक्तव्यंतरनुस्वारग्रहणंकर्तव्यं क्रियतेन्यासस्वनकारेऽनुस्वारःपरसवर्णभूतोनिर्दिश्यतेऽहापित
हिप्राप्नोतिप्रेन्वनंप्रेन्वनीयं। अनुस्वारविशेषेणानुमग्रहणंनुमोणोनुस्वारइतिऽहापितहितप्राप्नोति। तत्पूरणात्फणीयरणंतहि अयोगवाहानामेविशेषणोपदेशश्चो
दितःतत्रानुनुस्वारेकृतेअद्यवापरइत्येवंसिद्धं पद्येवंनार्थेनुमग्रहणेन अनुस्वारकृतेऽद्वावापरइत्येवसिद्धं पूर्वपरात्पूर्वयशात्संज्ञायामुत्तरपरग्रहणंपूर्वपरा
त्संज्ञयामुत्तरपरग्रहणंकर्तव्यंकिंप्रयोजनंतरतिपूर्वपरस्याप्रतिषेधोर्थंतद्धितस्यास्यपूर्वपरस्यास्यचप्रतिषेधोमाभूत्तरात्सारयापरणाःकरणाप्रियः॥ ॥

रेःनुस्वमरतिगाहिनकारकोनिर्देशरतिभावः नुमोयोःनुस्वारइतिसोत्रत्वाविर्देशस्यषष्ठ्यंत्यपरनिपातः पूर्वतहितेतिपूर्वपदयोरयोतांभ्यांपरस्यतकारयकारस्य
स्यसंज्ञायामेवणात्वामितिनियमादसंज्ञायांनहिनतपूर्वपदस्थस्यापिणात्वंनप्राप्नोतीत्युत्तरपरपदग्रहणकर्तव्यं॥रवारयापरणारतिरवरपस्यापत्यंगोत्रनडादित्वात्फक्॥

संबंधिशब्दाविति पूर्वपदाच्चपवोरेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते समुदायेषु हि वृत्तावंशब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते तेन पूर्वदंतं चोत्तरपदाषेक्षमिति ताद्धितपूर्वपदस्यैवणांतं भवत्ये
वासमानपदमिवनिसमासेचपूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षयाभिन्नपदत्वमप्यस्तीतिणत्वाप्रसंगाः संवत्सरविध्यर्थमेतत्सूत्रेननियमार्थोऽयंवारपावणानदत्यत्रकंथंणत्वं

तत्तर्हिवक्तव्यंनवक्तव्योपूर्वपदमुत्तरपदमितिसंबंधिशब्दावेतौसतिपूर्वपदेउत्तरपदंभवति।सतिवोत्तरपदेपूर्वपदंभवतितत्रसंबंधादेततगंतव्यंपत्यतिपूर्वपदमि
त्येततभवतितत्स्थस्यतिपमदृतिकिंचप्रत्येततभवतिउत्तरापदंप्रतिसंज्ञायांनिपमवचनित्यंणत्वंप्राप्नोति।योगविभागात्सिद्धंयोगविभेगप्रतिषेधात्रिपमत्यापं
प्रतिषेधोविज्ञायतेऽगडतिनत्रकोदोषःतत्रातित्यंणत्वप्रसंगःतत्रपूर्वेणसंज्ञायांचतित्येवणात्वंप्राप्नोति।योगविभागात्सिद्धंयोगविभागःकरिष्यते।एवंपदातंज्ञा
यांचनित्यंणत्वंप्राप्नोति।योगविभागात्सिद्धंयोगविभागःकरिष्यतेपूर्वेणतंसंज्ञायांनतऽगःगंतात्पूर्वपदाद्यावतीवणत्वप्राप्तिःतस्याःसर्वस्याःप्रतिषेधः।अप्रतिषेधोवापथा
सर्वनामसंज्ञातावर्थःप्रतिषेधेनणत्वंकस्मान्नभवति।पथासर्वनामसंज्ञायोऽकंचसर्वनामसंज्ञापातनाणत्वाभावःपथावपुनस्तत्रनियोजनंकिंयंतेसर्वा।दीनिसर्वनामा
नीति।इहेहानीकस्मान्नभवतीहापिनिपातनमस्तिकिंअराटगपनादिभ्यइति।नैववापुनरत्रणत्वंप्राप्नोतिनिकिंकारणंसमानपदमुच्यतेनचैतत्समानमदंसमासेऊ
तेसमानपदंसमानपदमेवपत्रित्यंनचैतत्रित्यंसमानपदमेवाकिंचऊंव्यमेतत्।नहिकथमनुव्यमानंगम्यतेसमानग्रहणसामर्थ्यात्। यदिहिपत्समातेवासमान
चतत्रस्यतासमानग्रहणसामर्थ्यंकंस्यात् ॥ ॥

पावत्तास्वरशब्दस्यपिपदत्वमस्तीतितत्स्यत्वाद्रेफस्यसमानपदत्वमेवनास्ति।अत्राऊःपत्रकावपिनिमित्तंमित्तौसमानहिपदस्यत्वंव्यभिचरतस्तत्रणत्वाभावः
दहत्तरेकस्यव्यभिवारोपिनकारस्यसमानपदस्थत्वाव्यभिचारात्तत्रवर्तेतोसमानग्रहणमित्यपदस्यवापदस्यवापदयोर्मिमित्तमित्तिनोरसंभवात्तसामर्थ्यादेकत्वंसं रामः०
ख्यायमिवित्रक्षयासमानत्वेलब्धेसमानग्रहणंतिरंगीकृतावधारणविज्ञायतइतिचेत्॥ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ॥ ७५

अन्योपूर्वसूत्रनिर्देशश्चेतिपूर्वाचार्याःकार्यभाजःषष्ठ्यानानिरदिक्षदित्यर्थः।अपवेतिअवश्यकर्तव्यइषुवादिषुपाठःप्रातिपदिकांतेतिविकल्पेनणत्वंमाभूतवाहऊ
हिनोपस्थितयोरितिआदितश्चोनभूतकालक्रियानिर्देशोयदावाऽनारोपितंकेवलंसन्निहितंतदानप्राप्नोतिवचनंस्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वात्भूतकालस्येहाविवक्षि
त्वाद्वाहनंवास्यादितिवहनीपदावाविनऽत्यर्थः।अपविहृमिति वहनशक्तिविकलंप्रवहमित्यर्थः।पराग्गोवाऽश्वत्वेनविवक्ष्यतेननुस्वामित्वेनतद्दाणत्वंभवत्ये
विभाषोपसर्गेभ्यइतिवक्तव्यंदहमाभूतदेवेहारुपनंदरिकादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यःदरिकावनंतिमिरवनऊहोदंतात्ऊदंतादंदंतस्येतिवक्तव्यं
दहमाभूतदीर्घोहीशरदितिनतर्हिवक्तव्यंनवक्तव्योनैषाऊहनशब्दातषष्ठीकातर्हिऊहशब्दात्षष्ठीपूर्वसूत्रनिर्देशश्चेऊषवापुवादिषुपाठःकरि
ष्यतेवाहतोऽआहितोपस्थितयोरितिवक्तव्यंदहाषियष्यात्।इक्षुवाहणंशाववाहणं।अपरआहवाहनंवास्यादितिवक्तव्यंपहाहिगणेगिरिणांवाहनं
ऽपविहृतिष्टतितत्तोमाभूदितिगर्गवाहनमितिवाभावावाप्रकरणेगिरिनद्यहीनामुपसंख्यानंवाप्रकरणेगिरितद्यहीनामुपसंख्यानंकर्तव्यंगिरिग
हीगिरिनदीचक्रगितंवाचक्रतिनंवाप्रातिपदिकांतंप्रातिपदिकांतस्यणत्वेसमासांतमहणंप्रातिपदिकांतस्यणत्वेसमासांतमहणंकर्तव्यंकिप्रयोज
नं।असमासांतप्रतिषेधार्थोऽसमासांतस्यमाभूत्।गर्गगर्गमगिनी दृक्षभगिनीतिनवाभवतिगर्गभगिरणीतिभवतियदाणत्वंदाभगर्गिणांभगोगर्गभग
ःगर्गभगोऽस्याऽअस्तीतियदावत्तदाभवतिगर्गिणांभगिनीगर्गभगिनीतितदानभवितव्यंतदाभावेरितितन्नपुंवाहीनांप्रतिषेधोवक्तव्यःऽअर्युनीक्षभू
न्।पदिसमासांतमहणंकिंपतेःमाषवापिणीति।अत्रतप्राप्नोतिलिंगविशिष्टग्रहणेचोक्तेकिमुक्तंगतिकारकोपपदानांकृभिस्सहसमासवचनं
प्राक्सुबुत्पत्तेरितितत्रपुंवाहीनांप्रतिषेधोवक्तव्यःअर्थपूनाक्षत्रियपूनाग्रकानियरिपक्षानिहीर्शशरहिरिति॥ ॥

वप्रातिपदसमासांतमहणमितिसमासस्यप्रातिपादिकस्ययोन्योनकारस्तस्यणत्वमित्यर्थःगर्गभगिनीतिभगित्रित्येतस्यप्रातिपदिकस्योनकारस्तिणत्व
प्रसंगःअतंशब्दाद्वसमानवर्त्येकदेशवापथावहांतरनिगर्गगोस्याऽअस्तीनिरवारणपसावत्समानपदस्यत्वाद्रेफनकारयोःपूर्वैरोधात्रणत्वनंत्वनेनेमा
षवापिणीतिईकारांतेनसमासरतिपूर्वपक्षःनकारांतेनसंभःपक्षस्तीकारांतनिमित्तांतःपक्षानिरजि।अवत्रकुमतित्वेनिनित्यणत्वंप्राप्नोति ४ ५ ॥

कुमतिच ॥ अथेहकुंभवितव्य मायकुंभवायोयशा॥ब्रीहिकुंभवायेशा॥किंनित्यशब्देनभवितव्य॥आहोस्विद्विभाषयायदातावदेतद्वाक्यं भवतिकुंभस्यवायःकुंभवायःमायशांकुंभवायःमायकुंभवायइति॥तदानित्यंशब्देनभवितव्यंपदीत्येतद्वाक्यंभवतिमायशांकुंभमायकुंभस्य वायःमायकुंभवायइतितदाविभाषयाभवितव्यंऽयमपा॥ अस्मादागृहशांकिमंपंसमासइतिवर्तते अस्मासेऽपिपथास्यात्प्रशाम्यनिप हिरमतिऽकुत्रःसमासग्रहशांग्रहणंपूर्वपदात्संज्ञायामगइति॥कथंपुनरेतत्समासग्रहशांश्वाविज्ञातुंपूर्वपदग्रहणमामार्थ्यात्समा एतद्भवतिपूर्वपदमुत्तरपदमिति अथापिग्रहशांकिमंपंसमासेऽपियथास्याद् प्रशाम्यकःपरिशाम्यकःपदितहिसमासेवासमासेवेष तेःसमासेपिग्रहशानानिवृत्तंपूर्वपदातिअविशेषशोपसर्गोत्वंवक्ष्यामि ॥ ॥ ॥

मायान्निषेधाप्रवृत्तिःकुंभस्यमायःकुंभवायोमायशांकुंभवायइत्यस्यांतुप्रक्रियायांशांत्वप्रतिषेधः उपसमस्तद्भवतीतिनसुवामंत्रिवांमंत्रितइत्यनेन राम० मविशेषशोतद्भवतिपूर्वपदमुत्तरतस्यपदमितितेनचमर्म्मनमक्रित्यत्रशात्वंनभविष्यतीतिउच्यते स्वरस्वरग्रहशाप्रत्याख्यानायतदुक्तंनत्वसे यक्षःस्थितः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७६

समासेनिपमादिनियशात्संज्ञामगइतिसत्वेनिपमार्थमितिपक्षतरेतदुच्यतेसपंदंहिसमानेनिमित्तनिमित्तेनोभवतिदंशात्वंनिपस्यतेपहान्तुसमानग्रहणातंतसमानमे वपत्वंपरंतदाश्रीयतेतद्यपूपदादित्यस्यविध्यर्थत्वादसमासेपिग्रहणस्यज्ञापनात्नुपजिःन्यायान्नप्रकारणास्यानिहत्वंव्यवस्थाप्यतेप्रकरणास्यार्थवद्वाकत्वान्नदं

समासेनिपमान्नप्राप्नोति ॥ अतेहसुपसर्गात्मत्वंतस्यानिहत्वान्निपमोनभविष्यति॥एवंतर्हिसिनिपरसमासेपिग्रहणंकरोतितत्ज्ञापयत्यावार्यःनयोगोयोगेनि हःकिंतर्हिप्रकरणेप्रकरणमामिहमिति॥किमेतस्यज्ञायतेप्रयोजनं॥पत्तदुक्तंदुक्तंनिहननेतिध्यानमित्यत्रसत्वस्यानिहत्वात्षत्वंनप्राप्नोतीतिसनहोषोभवति
गोयदेशंप्रतिउपसर्गभावातदनिर्देशः ॥ अनिर्देशःपत्किंपाणुक्तात्प्रतिगत्यपसर्गसंज्ञोभवतःनचगोपदेशंप्रतिक्रियायोगःएवंतर्ह्याह्याय
मुपसर्गोदसमासेपिगोपदेशस्येति नचगोपदेशंप्रतिउपसर्गोमितत्ववचनाभ्रविष्यति॥वचनप्रामाण्यादिति चेत्यदलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यःप्रगानाम्नापका
ऽस्मात्गामातप्रनापकोग्रामइतिसिद्धंतुयप्रत्युपसर्गस्तित्यस्येतिवचनात्सिद्धमेततकथं॥पंप्रत्युपसर्गःतत्थस्यगोभवक्तव्यसिद्धति॥सत्वंतर्हिभिद्यते
यथात्पासमेवाह्यतश्चोक्तंगोपदेशंप्रत्युपसर्गोभावादनिर्देशइतिनैषदोषः॥एवंविज्ञायतेगाःउपदेशःगोपदेशस्येति॥किंतर्हिगाउपदेशोःस्यसोःपदेश
ःगोपदेशस्येतिहिनुमीनाग्नहशोविहृतस्योपसर्व्यानंहिचनुमीनाग्नहशोविहृतस्योपसर्व्यानकर्तव्यंग्रहिशीतिग्रमीणातेवचनाद्भविष्यतिअस्ति
वचनेप्रयोजनं किंग्रहिणातःग्रमीणातिसिद्धमवःस्थानिवद्भावात्॥सिद्धमेतकथंचःस्थानिवद्भावात्स्थानिवद्भावादत्वंनभविष्यतिप्रतिषिध्यतेःत्व
स्थानिवद्भावःपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिहोषाएवैतस्याःपरिभाषायाःतस्यदोषःसंयोगादिलोपलणत्वेसिद्धति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नर्गतानायोगानामानर्थक्याद्योगेयोगस्यासिद्धत्वायोगात्॥अथवानिहतमित्याहोविसर्जनीयस्यैवषत्वंविधेयंनसकारस्यगोपदेशंप्रतीतिउपदिश्यतदत्युप
देशोगाश्चासावुपदेशोगोपदेशइतिमर्धारयंत्वाचापतेनैवंविज्ञायतेइतिउपसर्गग्नहणस्यभाभूतगोगाथैवमितिमुख्यार्थग्नहणपवदुहिराश्रीयते॥ ॥

आनिलोट्ग्रहणंकिमर्थं प्रहिमानिकुल्यानिप्रवयानिमांसानि आनिलोट्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात्आनिलोट्ग्रहणमनर्थकं किंकारणं अर्थवद्ग्रहणात्अर्थवचनः आनिशब्दस्यग्रहणंनैवोऽर्थवान्अनुपसर्गोवाअथवायक्रियायुक्तांप्रतिगतासुपसर्गोभवतः नचैतदानिशब्दप्रतिक्रियायोगःदृश्यतेहिनप्राप्नोतिप्रयुज्यमानेपरिपालयतीति अत्रापिनआनिशब्दंप्रतिक्रियायोगः आनिशब्दस्यतत्क्रियायोगकर्मणानैवं विज्ञायतेयक्रियायाक्रियायाक्रियायुक्तांप्रतिगतासुपसंनोभवतइतिकथंतर्हियाक्रियायायाक्रियायक्रियायुक्तांप्रतिगतासुपसर्गरंनैभवत्यतिनैर्गदेनैर्गदादिषुअस्तिवापसंख्यानंनैर्गदिस्तित्वग्रहणंवापउपसंख्यानंकर्तव्यं प्रकृतिग्रहणंवाआदावेतिवक्तव्य प्रकृतिग्रहणंतननुचायमुद्गदादिभक्तःगृह्यमाणोनगृह्यिष्यते नसिध्यतिअगस्यअडव्यतेचिरणातंचांगं सोसौसंघातभक्तः आयोगग्रहणेनगृह्यिष्यते एवंतर्हिअथवायइतिवक्तव्यं कथंकृतं अदुपदेशात्तालव्यवापेयीतितदेकार्थिर्विशेषणं निपातार्थःतान्नापिनिमित्तविशेषणमेव॥ ॥

नैगेरतदितितन्नहिनिमित्तयोरकारयोर्निमित्तीनस्त्रैनकारस्यादाव्यवायआश्रितःदृहस्नुनेःपरस्मैपदेऽदाव्यवायहितादितिगात्वाप्रसंगःतन्नापी
निपमत्रिपिमित्तान्प्यडादिर्व्यवायेगात्वामेतिगहीनामपिनिमित्तत्वसद्भावाद्यावायेगात्तंसिद्धतीत्यर्थः॥ ४ ४ ४ राम० ७७

अनितेःसतुघर्थमितिराअनितेर्नकारोतएवेतंतग्रहणासामर्थ्योतपदंस्यांतोविज्ञायतइतिपदांतस्येतिप्रतिषेधोयोगविभागेनवाध्यतेअपरआहेतियादेभेदंदर्शी
पतिावस्तुनास्तिभेदःपोवातस्मादितिअस्मिनपक्षेप्राप्नोतिसंवेद्यमावत्तनीयअंतग्रहणांतपःमीप्यरतिरुकवर्णाव्यवधानेवसामर्थ्याद्गाधीयतेययरितो
नीत्यत्रतुवर्णाहृपव्यवधानात्सत्वाभावःडभोसाम्यसस्याहयोरितिडभीग्रहणास्यप्रयोजनंदृश्यतेपाविन्यन्यस्मिन्नसमाप्यसानिनेराभवतीत्युव्य
मानेवचनसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धापमद्विवचनरत्यनाश्रीयमाणोऽकृतगात्स्यद्विर्वचनेकृतेःनंतरस्यपूर्वेगागात्त्वास्यसिद्धावहिनार्थमिदंगात्वंस्यादनत

अनितेःअंतःअंतग्रहणांकिमर्थंअनितेरंतग्रहणांसंवुद्ध्यर्थंअनितेरंतग्रहणांकिपतोसंहावुद्ध्यर्थंहेप्राण अपरआहाअनितेरंतःपदांतस्येतिअनितेरं
ग्रहणाकिपतेपदांतस्यनेतिप्रतिषेधःप्राप्नहाघडाधनार्थेयोवातस्मादनंतरःअथवाअपमंतशब्दोस्त्रेवावपववावीघथावस्त्रांतोनदतिअस्तिगा
मीष्येवर्न्नतेतघषाउदकांतपतउदकसमीपंगतरदतिगम्यतेतघःसामीप्येवर्न्नतेतस्यग्रहणंविज्ञायतेअनितेःसमीपेयोरेफस्यात्रस्यथास्यातमा
गिनीतिदृहस्नाभूतपर्यनितिडभोसाम्यासस्यासाम्यासस्याहयोरिष्टसाम्यासस्याहयोर्गात्वमिष्यतेप्राप्तिशिशिषतिहंतेरत्पूर्वस्येतिकिमर्थंग्रह
णंहंतेरत्पूर्वस्यवचनउकोविमुक्तेकुत्यवापेहारेशेषुप्रतिषेधरतिउपसर्गाडपसर्गोदनोत्परःकथमिदंविज्ञायतेओकारात्परःओत्परःअनोत्परः
होत्तिहोकारःपरःअस्मात्सोःपमोरपरःनओतरःअनोत्परइतिकिंचातपदिविज्ञापतेओकारात्परःओत्परःनओत्परःअनोत्परइतिप्रनोमुचतं
अत्रापिप्राप्नोतिअथविज्ञापतेओकारःपरोःस्मात्सोःपमोत्परोनओत्परःअनोत्परइतिप्रयोगोवनिर्देवताअत्रापिनिषेधःप्राप्नोतिउभयथा
चमक्रमेदोषोभवतिप्रनःमुचतनोमुचतं प्रउनःयोनःभाविन्यप्योतितेप्यतेभाविन्यप्योकारेगात्तंनेष्यतेएवंतर्हीयसागाद्दुलमितिवचनंक्रत्यं
रस्यतुतत्रकोदित्यन्यायेननस्यदित्युच्यतेउउपउप्रयाचप्रक्रमरतिप्रक्रमोग्रंथपरिवपार्थःक्रमपाटभाविन्यपातिपद्यपिक्रमपाठेओकारोनास्ति
संहितापाठेतुभावीतिगात्वनमवर्न्नतेसाप्रतिकंसद्भावेतुभाविगतिर्दुत्वेभातिपारांतरमाश्रितंअथवोभयथावमक्रमइत्यस्यार्थःउभयथावाश्रीयमा
नाशोऽदोषइतिभाविनीतिओकारार्थःउकारआशब्दोतोच्यतेऽत्यर्थःमुख्यार्थसंभवेवगोशार्थग्रहणंपयुक्तमितिपाठान्नरसमाश्रयः ॥ ॥

कृत्यवः तिर्विस्मास्येति। अचपरः कृततत्स्थोनुभवतीतिवचनंतत्रपस्स्यरात्वेवर्स्पष्टुत्वंरोर्विसोरितिपंचमीनिर्देशादंतादेशत्वंकृतिरात्वंस्यादितिरोरिनिवार्त्तिकारंभः साधनव्यवायेतिसाधनाभिधायिनिसावेषात्रैकेपिविधानाद्धिकस्याःधनघ्रावेनोच्यतेविकरणाःसाधनाभिधायीतिकेचिन्मतेनचानाहिधानाद्धितिसूत्रेषुपधेरुवाक्यशेषेवाधाहारणापातात्तोविहितःकर्त्तव्यं निविस्माऽधिकाराद्धेतिरांपनान्यरोपःकृतिरित्येवमाश्रीयमाणोनदोषोरंप

कृत्यचरकृत्स्यस्यरात्वेनिर्विस्मास्योपसंख्यानंकर्त्तव्यं निर्विस्माहमनेनवामेनतोर्विभाषारोःसाधनव्यवायेऽपसंख्यानंश्रकर्त्तव्यं पाप्य मारोप्रामानंनहिधानात्सिद्धंविहितविशेषणांशिग्रहणांरंपंताद्योविहिता अऽधिकाराद्वा अथवा अऽद्वावापरतिनर्त्तेऽजादेःसनुमः किमर्थमिदमुच्यतेनहृत्वचरत्येवसिद्धंनियमार्थमारंभःऽजादेरेवसनुमादितिक्रमामतमर्मकनंपरिमंकर्मनंसनुमोरात्वेवधारणाप्रसिद्धिर्विधेपभावात्सनुमोरात्वेःवधारणास्यामप्राप्तिः किंकारणंविधेयभावात्कैमर्थिकाश्रिपमोभवति।धेयंनाम्नानिरुक्त्वाऽहवाप्तिविधेपंकिरांपंताद्धिभाषाग्राह्यानित्यंरात्वंविधेयंतत्रापूर्वोविधिरुत्तरनिपमोऽस्तिति अपूर्वोविधिर्भविष्यतिनियमःसिद्धंत्वप्रतिषेधाधिकारेसनुमग्रहणात्तस्यैवमेतत्काप्रतिषेधाधिकारेसनुमग्रहणात्प्रतिषेधाधिकारेसनुमग्रहणंकर्त्तव्यंतन्नभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपिसनुमाप्तिरुहापितहिनमायोतिप्रेरंतणीयप्रेरणकृत्यस्यचरात्वेऽजादेःसनुमोग्रहणंकर्त्तव्य॥

नस्यकृतांचारव्यावायेविपिरात्वाभ्यञ्जानाद्धजादेःसनुमोरात्वंसिद्धंपुनरयारानारनुवादेषम्व विधोनुमावीनाप्यनुवादेषदतिविधिनियमसंभेरेविधिरेवजाय्यायानिनिभावंःसिद्धंविनितेनग्रमंकनमित्याशेरात्वेनंभवतिनाद्धजादेःसनुमदनियो

नचानार्थोऽतविशेषणोनेतिश्नुपधस्यहलंतत्वाव्यभिचारात्तामर्थ्यात्तन्नादिविशेषणंहणंतत्वतार्थेरतिरुजादेर्हलादिसंभवादंतविशेषणेसंयघतघतघतिहल्लादिजादेःसनुमोयोविहितःहृतत्स्यस्येत्येवंविज्ञायमानेरणंताद्धिभ्यर्थोपंयोगोनभवतीतिनिपमापसंपघतेनभाप्तंतस्यचेतिरुतस्यधात्वंतरत्वान्निवेधोनप्रोतीतिवचनंधात्यधात्यहाद्यतिपहाद्यौपरतोपःसकारस्तस्मात्परस्यपदस्ययोनकारस्तस्यरात्वंनभवतीत्यर्थःपदेऽग्रतरतिधान्यहादित्येवपकारेरांपदस्यविशेषणात्तदंताद्धात्सिध्यतिसूत्रंतर्हिभिघते पधाभ्यामभेवाद्धानुवोऽकंसनुमोरात्वेःवधारणाप्रसिद्धिर्विधेपभावादितिनेषदोषःहलरतिवर्त्ततेकग्रहंतंहलश्चेजपधादितितद्धेतन्नादिविशेषेरांऽग्रंतविशेषणोनचेहार्थःकर्थंपुनर्ज्ञायतेतन्नादिविशेषरांमितिरुजुपधादित्युच्यतेतन्ननार्थोतविशेषणोनातन्नऽग्रादिविशेषरांसतरहांतेविशेषरांभविष्यतिःकथमिन्नादेरित्युच्यतेतन्ननार्थऽग्रादिविशेषरांन अथवाऽजादेःसनुमरत्यग्रारणोर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यतेनभाभादिसुपूजग्रहणंभादिपूजग्रहणंनर्त्तव्यंरहमाभूत्तत्रप्रयदरांसोमस्येतिरापतस्यचोपसंख्यानंकर्त्तव्यंकिंपूजएवनेत्याहऽग्रविशेषेरात्रभापनयरिभायनं पासंज्ञातात्पात्यहादिपरवचनंषात्यहादितिकथंतर्हिपदेऽंतःपशतःपापरमहरांकर्त्तव्यरहैवयथास्यातदिष्यनंऽहमाभूतसुपर्विषेरांऽग्रपजषेरांतन्नहिवक्तव्यंनवक्तव्यमेवविज्ञापनेपदस्यातःपशंतादितिकथंतर्हिपदेऽंतःपदांतपदांतादितिनशेःषांतस्यनशोरशःनशेरतिवक्तव्यंऽहापिपथास्यात्तमनंस्यतिपरिनंस्यतितन्नहिवक्तव्यंभवक्तव्यंऽहनशेःषरतीपतासिद्धंसोपमेवसिद्धेसतिपदंतग्रहरांकरोतिनस्येज्ञनं षांतभूतपूर्वस्यापिपथास्यात्तापदव्यकपेऽनहितेपदव्यवोपेऽग्रतद्धितरतिवक्तव्यंऽहमाभूत्ऽग्रईगोमेधेरांशुघ्नोमयेरां तन्नहिवक्तव्यनवक्तव्यमेवंविज्ञापनेपदेनव्यमेवविज्ञायतेनव्यवापेदेव्यवापरतिकथंतर्हिपदेव्यवापदव्यवारति स्नुभ्राऽग्रविहितलक्षरोत्वप्रतिषेधस्नुभ्रादिसुद्रष्टव्यः॥

रादितिलक्षःर्थेत्तग्रहरांत्तप्रमीसमासच्चाश्रीयतेप्रेतंस्यनीति नशेषन्धेषरोःकःसीतिकत्वेहतेरूपंभस्त्रिनशोभ्रूलीतिनुमागमःसवषत्वात्पूर्वमेवप्रवर्त्ततेपूर्वत्रासिद्धमितिवचनात्।षांतेतिऽग्रंतग्रहरांमामाप्योघश्चेमंप्रतिषांतोऽग्रेभूतपूर्वस्यरात्वनिषेधःस्नुभ्रादिः अग्रविहितेतिनाभभूकमिगामिरत्यादपप्रयोगीऽग्रस्येवपंचार्थः॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अनाविनाभंप्रसज्यप्रतिषेधरतिःपारोपंलेखकप्रमादान्नञ्पर्युदासेऽचसदृशेऽपेक्षणानिरस्यनिमित्तत्वेनोपादानात्वसमानेहिवनस्याप्रसंगाततस्मान्नोपपदमुदाहरणे पदन्यदवइति किंतर्हिप्रसज्यप्रतिषेधविनेति अपपाठस्तत्रप्रतिषेधोविधिरनुमीयते अचश्चेत्तरस्यपरोननंहिर्वचनंसर्वत्रातिवपतोविप्रतिषेधतेएवंचानेमित्तिकं

नोच्चुाकिमर्थंतृतीयानिर्देशाःक्रियते नञ्वावित्येवोच्यताञ्चानंतर्यमात्रेञ्चत्वंयथास्यात्तापज्ञाःपात्रा अयंसंख्यातानुदेशःकस्मान्नभवति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसंख्यातानुदेशोनेतिपदंशत्प्रतिषेधंशास्त्रिाष्ठनाष्टुःकिमर्थंतृतीयानिर्देशक्रियतेनञ्वावित्येवोच्यताञ्चानंतर्यमात्रेष्टत्वंयथास्यात्तापेष्टाअयंसंख्यातानुदेशकस्मान्नभवतिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनेहसंख्यातानुदेशोभवतीतियदयंतोःपीतिप्रतिषेधशास्त्रिानयङ्नामिनिःकिंतस्माभवतिकाप्रत्ययःअत्यल्पमित्युच्यतेअनामिनिअनाम्यवतिनगरीणांचेतिवक्तव्यंषण्णांषण्णांवनिःपस्यगरीयरोःपरोःनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यवचनंपरोःनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवक्तव्यं वाद्यंपंचंद्यपंञ्चनविचद्विर्वचनेयणोम्यागरीयरोःपरोःनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यवचनंपरोःनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवक्तव्यंअयत्वद्यञ्चनविचद्विर्वचनेयणोमयडितिवक्तव्यंकिमुदाहरणं परियणाडतिपंचमीशरडतिषष्ठी वत्सरःदीर्घंआस्सरास्युदाहरणाञ्चवसानेचञ्चवसानेचदेभवतडतिवक्तव्यवाक्यस्तुकातन्नर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं नापंप्रसज्यप्रतिषेधः अचिनोमिकिंनद्विपर्युदासोःपपंदन्युदञ्चडतिनादिव्यादिव्याकोशेपुत्रस्येतितत्सतन्यरेचेनादिव्याकोशेपुत्रस्येत्यत्रतत्यरेचेतिवक्तव्यंपुत्रघुत्रादिनीवाहृतजग्धपरेचवादजग्धपरेडतिवक्तव्यंपुत्रहातीपुत्रजग्धापुत्रजग्धीचयोद्वितीयाःश्रीरियोक्षरसादेःचयोद्वितीयाभवंतिशरियरतःयोक्षरसादेरावाचर्यस्यमते चस्याः असरवाः॥

द्विर्वचनमवसानेपिभवतिवेत्यधिकारोवाभवतिवेत्याधिकारोवाभवति नादिचाहृतजग्धाघरडतिहृतजग्धवंतत्यरंचेतिविशेषणसमासोराजदंतादित्वा रामः
र्वृत्वायरशवृस्यपरनियातपुत्रहनीतिवद्भवतीहिः अस्वागंपूर्वयद्वेतिवाडीष् ॥ ॥ ७ ७ ७ ॥ ७ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ७९

भूरोभूरिसवर्णे शिवीति डरस्याधकारेपरतोपःथासंख्याअपरणेत्वनत्सवर्णग्रहणात्तुयथासंख्याभावोनहियथास्वेसत्यपिअसवर्णेभूरक्तियघाद
त्यर्थेसवर्णग्रहणंस्पत्र अत्र किमर्थमिति अकारस्याकारवचनेप्रयोजनाभावात्प्रश्न अकारोपमितिवर्णार्थमिहशास्त्रेविहृतरोषयुक्तोःकारउप

अःपूर्वत्वेस्कंदेःछंदस्युपसंख्यान डरःपूर्वत्वेस्कंदेः छंदस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं अथेहरमुत्कंदरोगेचेतिवक्तव्यं उत्कंदकोरोगःशरवोदि
ष्टत्वमभिनछोकेनतव्यप्रयोगेतिप्रयोजनं ष्टत्वममीतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनं तच्छोकेनतथाप्रयोगेति अम्योसे प्रकृतिचेरोभवंति
विवीत्यापतिपकतिजशांप्रकृतिजशाश्चभवंति जिजनिषेतिवुवु दद्यौ भूरोभूरिसवर्णो सवर्णग्रहणंकिमर्थं भूरोभूरिसवर्णग्रहण
णंसंप्रसंख्यप्रतिषेधार्थं भूरोभूरिसवर्णग्रहणक्रियते संख्यातानुशोभूदितिकिंचस्याद्रत्नस्यात् शिशिटविशिट अअकिमर्थमि
दमुच्यते अकारोःपमक्षरसमाम्नायेविवृतउपदिष्टस्यसंवृतताप्रत्यापत्तिःक्रियते॥

पदिष्टःतस्यप्रयोगेसंवृतस्येवोच्चारणार्थमिदंप्रत्यायात्रिवचनञ्चक्षरसमाम्नायग्रहणंसकलशास्त्रोपलक्षणं॥ ७ ७ ७ ७ ७ ॥॥

किंपुनरिति। कस्मात्पुनःकारणादित्यर्थः निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिप्रथमाश्लोकोपन्यासापप्रश्नः प्रयोजनंत्वकारस्यविवृतोपदेश आकारमहणार्थैः तस्यविवृतोपदेशादन्यत्रापिविवृतोपदेशःस्ववर्णार्थइतिवार्त्तिककृतापूर्वमेवप्रतिपादितं आदेशोर्थमितिअत्रापिप्रयोजनंविवृतोपदेशस्योक्तंहृस्वाभ्यामितिपद्य पीदंप्रयोजनमकारवार्त्तिकभाष्यकृतोप्रत्याख्यातंनैवकेनवचेद्दीर्घप्लुतौसंवृतौकिंतर्हिविवृतौपोलस्तौभविष्यतइतितथापिप्रयोजनांतरमङ्गीकृत्यदिहप्रत्याख्याना दशोनकृतःपूर्वमेववाप्रत्याख्यानात्। आकारस्येति।इदमपिप्रत्याख्यातंप्रयोजनंवलोकेनवेदेअकारोस्तिविवृतइति।दीर्घप्रतिषेधइति।दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात्प्लु

किंपुनःकारणंविवृतउपदिश्यते आदेशार्थंसवर्णार्थंमकरोविवृतःस्यतःआकारस्यतथाहृस्वदर्घयोर्नास्त्यादेशार्थंतावतहृज्ञाभ्यांरेहदन्ना ३ आ तर्पतोविवृतस्यविवृतोदीर्घप्लुतोपयास्यातां सवर्णार्थंच अकारःसवर्णग्रहणेनआकारमपिपरिगृह्णायात्। आकारस्यातथाहृस्वःतथा अतिस्वहो तिस्वहोतिमालक्षदत्यत्र आकारस्यहृस्वउच्यमानोविवृतःप्रोतिसंवृतःस्यादित्येवमर्थोप्रत्याख्यातिः अस्तिप्रयोजनमेततकिंतर्हीति।अकारस्यप्रत्यायनो दीर्घप्रतिषेध अकारस्यगत्यापन्नोदीर्घस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यहामालानेषेहोपःपथोवमहतितस्यवर्णग्रहणंएवमादेशोतोपिभवितव्यं तंत्रोंतर्य तोहृस्वस्यहृस्वः दीर्घस्यदीर्घोभविष्यति आदेशस्येचानरात्वान्नसवर्णग्रहणं आदेशस्यचानरणत्वात्सवर्णानांग्रहणंनप्राप्नोति केषांउक्तानाचुदा

हात्तस्वरितानुनासिकानां ॥ ॥ ४ ४ ⑤

तस्यापिप्रतिषेधोवक्तव्यःक्वचिज्जुदीर्घप्लुतप्रतिषेधइतियाहृस्यान्यकारोविवृतोऽरात्वात्सवर्णात्वात्सवर्णानांग्राहकइतिदीर्घप्लुतयोरपिस्यामेसंवृतो ऽकारःप्रप्नोतीतिप्रतिषेधउच्यते आदेशस्येति संवृतोकारोऽरानभवतीतिरणीनाग्रहणंनप्रोतिभाव्यमानत्वाच्च।उदात्तेति।तत्रश्वश्वपुरणापुक्तःसंवृतऽ। द्वारितइरणपरश्चत्रापरागामपिहृस्वदीर्घप्लुताभांप्राप्नोतीत्यनिषेधप्रसंगःइत्यंचनसिध्यतीतिसर्वगुणास्यमान्त्रिकप्रत्यपत्तेरिष्टत्वात् ॥ ४ ४ ⑤ ॥

राम० ८०

[illegible]

[illegible]

॥ ब्रह्मांडहोमकल्पेश्वरेश्वर
॥ इति महाभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥
श्रीरामदेवाय नमोनमः ॥ राम
महाभाष्यस्य पुस्तकं लिखितं आश्विन

00055975

Digitized with financial assistance from

Observer Research Foundation

on 11 March, 2020